

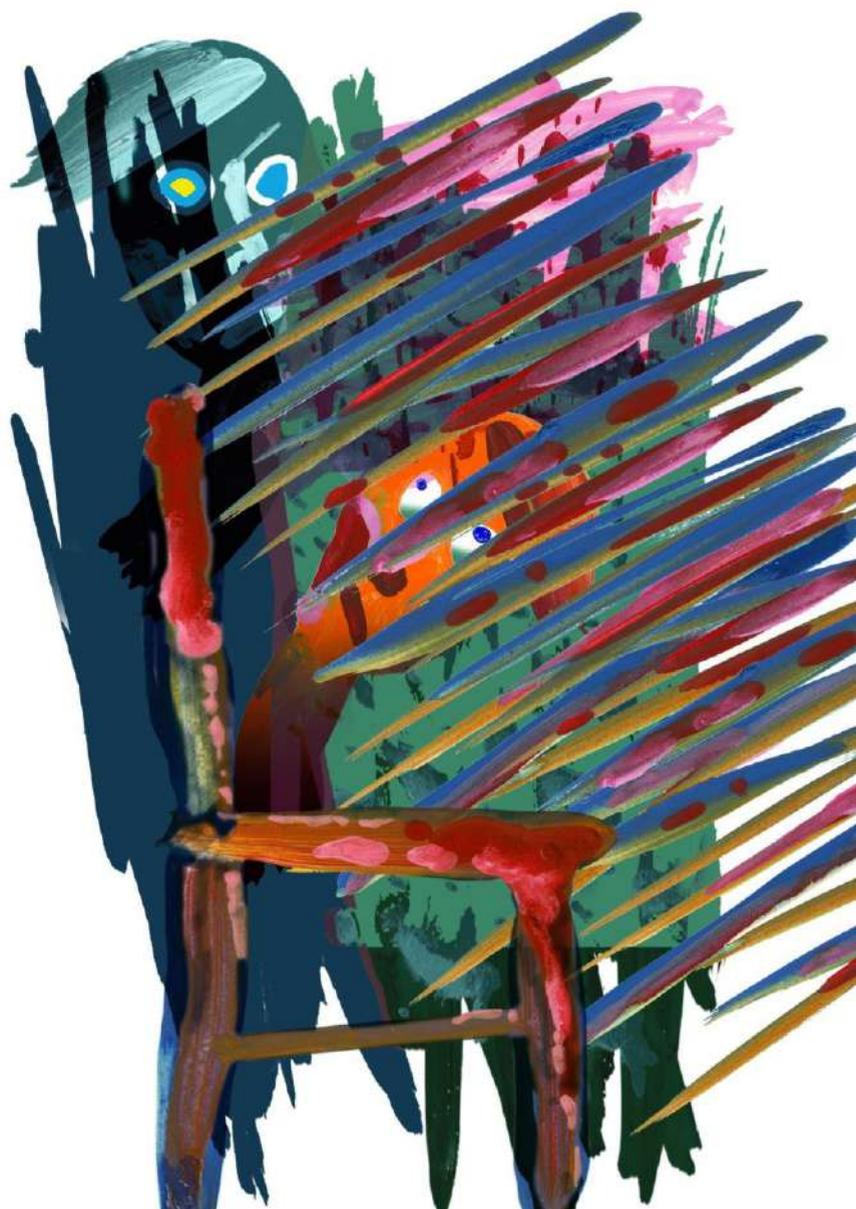
GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2007 1(21)



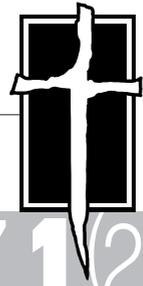
ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA



GENOCIDAS IR REZISTENCIJA



2007 1(21)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2007

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKĀUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arūnas Streikus

- Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą7
Attempts by the Soviet Regime to Change the National Identity of
the Lithuanians30

Birutė Kuklytė

- Disidentų kalinimas Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligoninėse 1918–1988 m.31
The Imprisonment of Dissidents in Mental Institutions in
the Soviet Union 1918–198853

Lina Okuličiūtė

- Patikimi asmenys Lietuvos SSR KGB agentūrinio tinklo šešėlyje54
Reliable People in Net of the KGB in the Lithuanian SSR68

Arūnas Bubnys

- Lietuvių policijos 15-asis batalionas (1941–1944 m.)69
The 15th Lithuanian Police Battalion (1941–1944)79

Juozas Banionis

- Lietuvos laisvinimo veikla XX a. penktajame dešimtmetyje Vakaruose:
Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas 1944–1950 m.80
The Activities in the West in the 1950s to Free Lithuania:
The Supreme Committee for the Liberation of Lithuania in 1944–1950104

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS’ RESEARCH

Sergejus Tichomirovas

- Sergejaus Kovaliovo veikla disidentiniame judėjime ir jo ryšiai su Lietuva105
Sergei Kovaliov’s Activities in the Dissident Movement and
his Ties with Lithuania125

ATMINTIS – MEMORY

Alvydas Kazakevičius

Pagrindinė Rusijos solidaristų organizacija ir Lietuva126

KRONIKA – CRONICALS168

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA.

2004–2006, Nr. 15–20

BIBLIOGRAPHY OF THE JOURNAL “GENOCIDE AND RESISTANCE”

2004–2006, No. 15–20184

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS191

Arūnas Streikus

Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą

Straipsnyje nagrinėjamos svarbiausios sovietų režimo naudotos priemonės, kuriomis siekta pakeisti lietuvių tautinį identitetą: istorinės atminties politika ir tautinė-kalbinė asimiliacija. Remiantis sovietų valdžios institucijų dokumentais ir apibendrinant anksčiau atliktus istorinius tyrimus, mėginama atskleisti svarbiausias šių pastangų kryptis bei jų padarinius.

ĮVADAS

Nesumenkinant sovietų režimo padarytų fizinių nuostolių reikšmės, galima visiškai pritari istoriografijoje ir publicistikoje neretai pasitaikančiai tezei, kad sovietmetis dar didesnę pėdsaką paliko žmonių sąmonėje. Aptariant sovietų režimo Lietuvoje vykdytą kultūrinę politiką dažnai vartojama dvasinio arba kultūrinio genocido sąvoka. Kultūrinio genocido terminas reikštų pastangas visiškai sunaikinti tam tikros žmonių grupės kultūrinį paveldą. Tačiau sovietai ne tik naikino; siekdami savo tikslo – sukurti naują žmonių rūšį *homo sovieticus*, jie negalėjo ir nesistenę visiškai išvalyti sąmonę nuo „buržuazinės praeities liekanų“. Tiksliau jų pastangas būtų galima apibūdinti kaip kultūrinio palikimo perkeitimą, klastojimą, dalį senųjų kultūros reikšmių ir mąstymo bei kūrybos būdų persmelkiant nauju turiniu.

Nacionalizmo teoretikai iš esmės sutaria, kad svarbiausi tautinio identiteto atramos taškai yra bendra kalba ir istorinė atmintis. Būtent į juos sovietų režimas ir sutelkė daugiausia pastangų, siekdamas jam reikalinga linkme pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą. Viena svarbiausių priemonių lietuvių tautos identitetui pakeisti, žinoma, buvo naujos Lietuvos istorijos interpretacijos sukūrimas. Kelis dešimtmečius panaudojant visas tuo metu įmanomas priemones masinei sąmonei veikti diegta Lietuvos istorijos versija, be abejonės, paliko gilų pėdsaką mūsų kolektyvinėje atmintyje. Kadangi tuo laikotarpiu suformuoti stereotipai nesąmoningai tebeveikia ir šiuolaikinius istorikų tyrimus, jų geresnis išsąmoninimas ir kritiška analizė galbūt padėtų greičiau nuo jų išsivaduoti. Ne mažiau reikšmingų padarinių turėjo ir sovietų valdžios kryptingai vykdyta kalbinė asimiliacija bei naujo – sovietinio piliečio identiteto formavimas. Šios pastangos paprastai buvo dangstomos bendru internacionalinio auklėjimo terminu.

Pokomunistinių visuomenių mentaliteto problemoms šiuolaikiniai visuomenės mokslai skiria ypatingą dėmesį. Kultūrinio gyvenimo raidos, režimo kultūrinės politikos istorinė analizė yra svarbi šių tyrimų dalis. Akivaizdu, kad Lietuvoje šiems tyrimams istorinio matmens labai trūksta. Tokio pobūdžio

tyrimai iš esmės pasidarė įmanomi tik žlugus sovietų režimui. Pirmieji sovietinę istorinės atminties politiką apibūdinti mėgino iš-eivijos ir užsienio tyrinėtojai. Marksizmo ir nacionalizmo santykį sovietinėje lietuvių istoriografijoje nagrinėjęs Virgilijus Krapauskas atkreipė dėmesį į tai, kad oficiali sovietinė Lietuvos istorijos versija labai paviršutiniškai buvo adaptavusi marksistinės istoriografijos principus; iš esmės toliau vyravo pagal naujus politinius reikalavimus kiek modifikuota prieškarinė istoriografijos tradicija¹. Tačiau V. Krapausko studijoje pasitenkinta tik akademinės istoriografijos analize, joje visiškai nekalbama apie kitas istorinės atminties formavimo ir funkcionavimo formas. Bendrais bruožais sovietų režimo istorinės atminties politiką savo fundamentalioje studijoje apžvelgė Barbara Christophe². Nagrinėdama naujos tautiškumo sampratos kūrimą išsivadavimo iš sovietų priklausomybės metais, autorė išvelgė nemažai sąsajų tarp sovietiniais metais atsiradusių stereotipų ir naujų tautinio identiteto formų.

Lietuvoje kai kurie sovietmečio istorinės atminties fenomenai didesnio tyrinėtojų dėmesio sulaukė tik pastaraisiais metais. Tiesa, dar 1995 m. Vilniaus universitete (toliau – VU) buvo surengta mokslinė konferencija „Sovietinė istoriografija: ideologiniai ir teoriniai kontekstai“, tačiau dauguma jos dalyvių irgi neperžengė akademinės istoriografijos analizės ribų³. Tik po dešimtmečio pasirodė pirmieji tyrimai, kuriuose mėginta nagrinėti platesnį poveikį visuomenės sąmonei dariusius atminties politikos aspektus. Iš jų galima išskirti Rasos Čepaitienės studiją, kurioje apžvelgiama kultūros paveldo sampratų raida Lietuvoje XX a. Joje daugiausia dėmesio skiriama sovietmečiui⁴. Keletą publikacijų sovietinio laikotarpio istorijos vadovėlių analizei skyrė Arūnas Vyšniauskas⁵. Prof. Alfredas Bumblauskas savo straipsnyje, skirtame VU istorijos įprasminimo aptarimui, kaip savitą irgi išskyrė sovietmečio istorinės sąmonės tipą,

kurį, anot jo, galima laikyti kompromisu tarp komunistinės ir „lietuviškosios“ istorinių atminčių, o 1979 m. minėtą universiteto jubiliejų – net kaip pastarosios persvarą⁶.

Dar mažiau nei istorinės atminties politika Lietuvoje tyrinėta sovietų režimo vykdyta tautinė-kalbinė asimiliacija, todėl čia vėlgi pirmiausia minėtinos užsienio autorių monografijos, kuriose aptariamos bendros kalbinės politikos tendencijos visos Sovietų Sąjungos mastu⁷. Lietuvoje iki šiol paskelbtos tik kelios nedidelės apžvalginio pobūdžio publikacijos šia tema⁸. Kiek plačiau yra tyrinėta sovietų valdžios politika Lietuvos tautinių mažumų atžvilgiu⁹.

Svarbiausią šiame straipsnyje naudotų šaltinių dalį sudaro įvairių sovietų režimo institucijų Lietuvoje archyviniai dokumentai, atskleidžiantys valdžios požiūrį į istorinės sąmonės formavimo ir tautinės-kalbinės politikos problemas. Nemažai šių dokumentų paskelbta neseniai pasirodžiusiame dokumentų rinkinyje „Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990“¹⁰. Kiti surasti Lietuvos ypatingajame archyve saugomame LKP CK fonde. Tai daugiausia LKP CK biuro ir sekretoriato posėdžių protokolai, nutarimai, LKP CK skyrių pažymos. Rengiant straipsnį taip pat remtasi LSSR kultūros ministerijos archyviniais dokumentais, saugomais Lietuvos literatūros ir meno archyve. Kitą ne mažiau svarbią šaltinių grupę sudaro publikacijos sovietiniuose periodiniuose leidiniuose (pirmiausia žurnale „Kultūros barai“) bei oficialiai publikuoti statistikos rinkiniai. Straipsnyje naudotasi ir kai kurių sovietinių veikėjų, artimai susijusių su kultūros politikos vykdymu, atsiminimais¹¹.

Sio tyrimo tikslas – remiantis minėtais šaltiniais ir jau atliktais istoriniais tyrimais nustatyti svarbiausias sovietų režimo Lietuvoje naudotas priemones tautiniam identitetui pakeisti bei jų padarinius. Siekiant atskleisti valdžios pastangas pakeisti istorinę sąmonę, daugiausia dėmesio skirta ne valdžios kišimuisi į

akademinės istoriografijos sritį, o į masinį vartotoją orientuotoms praeities reprezentacijoms – paminklų statymui ir griovimui, architektūros paminklų apsaugai, praeities įprasminimui meno kūrinuose ir žiniasklaidos priemonėse. Aptariant sovietų režimo Lietuvoje vykdytą tautinę-kalbinę politiką, nagrinėjamas ne tik rusų kalbos vartojimo erdvės plėtimas, bet ir valdžios požiūris į lietuvių ir lenkų santykius, vadinamojo internacionalinio auklėjimo organizavimas bei kitos *homo sovieticus* identiteto formavimo priemonės.

ISTORINĖS ATMINTIES SOVIETIZAVIMO YPATUMAI LIETUVOJE

Sovietinė Lietuvos istorijos interpretavimo schema planingai ir nuosekliai buvo sudaroma nuo pat okupacijos pradžios. Pirmos aiškesnės direktyvos istorikams, kaip traktuoti įvairius Lietuvos istorijos laikotarpius ir įvykius, buvo išdėstytos 1946 m. rugsėjo 9–11 d. vykusiame LSSR mokslų akademijos (toliau – MA) visuotiniame susirinkime. Partijos linijos istorijos moksle vykdytojas Juozas Žiugžda savo pranešime iškėlė 10 Lietuvos istorijos problemų; jis apibūdino, kaip jas interpretavo „buržuaziniai“ istorikai, ir aiškino, kaip jas reikėtų „tinkamai“ nušviesti ateičiai¹². 1949 m. vykusiame LKP(b) VI suvažiavime Antanas Sniečkus jau iškėlė istorikams uždavinį parengti naują Lietuvos istoriją. Naujos Lietuvos istorijos rašymui stringant, 1951 m. vasarą LKP(b) CK biuras priėmė specialų nutarimą, kuriame numatė priemones, kaip šį darbą paspartinti, o A. Sniečkus kreipėsi į VKP(b) CK, prašydamas pavesti SSRS mokslų akademijai suteikti Lietuvos istorikams pagalbą¹³.

Galutinį pavidalą sovietinė Lietuvos istorijos interpretavimo schema įgijo 1958 m., kai buvo išleistas Lietuvos SSR istorijos trumpasis variantas, redaguotas J. Žiugždos. Ji į vieną darinį sulėdė marksistinės, ikiso-

vietinio laikotarpio rusų ir lietuviškos tautinės istoriografijos elementus. Sudedamųjų dalių proporcijos šiame mišinyje buvo nevienodos, jos priklausė nuo laikotarpio. J. Stalino laikais vyravo marksizmu pagražintos XIX a. rusų istoriografijos klišės apie neva išganingą Rusijos vaidmenį lietuvių tautos istorijoje. Lietuvos valstybingumo istoriją siekta visai ištrinti iš kolektyvinės atminties: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istorijos neliko vidurinio mokyimo planuose, beveik nevykdyti jos moksliniai tyrimai, neskatintos meninės interpretacijos. Lietuvos istorijai iki 1940 m. neliko vietos ir muziejų ekspozicijose. 1952 m. priimtame LKP(b) CK biuro nutarime „Dėl respublikos kraštotyros muziejų darbo“ buvo pabrėžta, kad muziejaininkai daugiausia dėmesio turi skirti sovietinio laikotarpio atspindėjimui; šis laikotarpis turi užimti pagrindinę muziejų ekspozicinės erdvės dalį¹⁴.

Padėtis gerokai pasikeitė nuo šeštojo dešimtmečio vidurio. Pagal sovietinį modelį reinterpretuotus kai kuriuos tautinės istorijos simbolius A. Sniečkus ir jo aplinka mėgino panaudoti režimui labiau legitimuoti. Pastangos sovietinę istoriografiją praturtinti tautinės ideologijos elementais bene ryškiausiai įsikūnijo 1957 m. išleistame pirmajame „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėlyje. Būtinybė parengti tokį vadovėlį iškilo po J. Stalino mirties, kai Lietuvos istorijos dėstymas buvo sugražintas į vidurinių mokyklų programą. Šį darbą atlikti pavesta kylančiai istorijos žvaigždei Juozui Jurginiui, kartu su kitais rašiusiam ir akademinę Lietuvos istoriją. J. Jurginio vadovėlis ir Lietuvos istorijos skaitiniai niekam neužkliuvo ir kurį laiką sėkmingai buvo naudojami mokyklose. Tačiau 1961 m. vasarą vadovėlis netikėtai buvo sutriuškintas net specialiu SSKP CK nutarimu. Vadovėlio autorius apkaltintas tuo, kad pasirinko ne marksistinę-lenininę periodizaciją, o medžiagą išdėstė pagal lietuvių žemių valstybinę priklausomybę; kad Lietuvos istoriją išdėstė

atsietai nuo kitų SSRS tautų istorijos ir visu pirma nuo rusų tautos istorijos; kad knygoje nutylimi reakcingi lietuvių feodalų mėginimai sustabdyti rusų žemių vienijimąsi apie Maskvą. Pasak nutarimo, autorius neįtikinamai kalba apie pažangią Lietuvos prisijungimo prie Rusijos reikšmę, iškreiptai vaizduoja 1905–1907 m. įvykius, į pirmą vietą iškeldamas ne socialinį, o nacionalinį klausimą; esą jis klaidingai suprato bolševikinį tautų apsisprendimo šūkį ir t. t. Reaguodamas į šį nutarimą, LKP CK biuras pavedė Švietimo ministerijai ir Istorijos institutui parengti naują vadovėlį ir skaitinių knygą¹⁵.

Žvelgdamas iš valstybingumo istorijos perspektyvos, J. Jurginis taip pat mėgino pagrįsti nuostatą, kad Lietuvos įjungimas į Sovietų Sąjungos sudėtį visiškai atitiko nacionalinius interesus. Sovietų valdžios legitimavimo atžvilgiu ypač didelį propagandinį krūvį turėjo vadovėlyje pateiktas teiginys, jog 1945 m. „pirmą kartą istorijoje Klaipėda ir Vilnius drauge įėjo į Lietuvos valstybės sudėtį“. Todėl galima iš esmės pritarti vieno geriausių istorijos vadovėlių analitiko A. Vyšniausko išvadai, kad „Jurginio vadovėlyje dar bandyta traktuoti Tarybų Lietuvą kaip tam tikrą sąjunginiais ryšiais susietą valstybę, kurioje atsirado unikali proga ir sąlygos realiam lietuvių nacionalinių interesų įgyvendinimui“¹⁶. Bene svarbiausias argumentas, kuriuo A. Vyšniauskas grindė tokią išvadą, buvo jo išvėlytos sąsajos tarp Adolfo Šapokos ir J. Jurginio vadovėlių interpretuojant Lietuvos ir Lenkijos konfliktą dėl Vilniaus.

Puolimas prieš J. Jurginio vadovėlį buvo tik viena iš Maskvos organizuotos kampanijos, nukreiptos prieš LKP vadovybę, dalis. Ne mažiau svarbus argumentas, turėjęs pagrįsti kaltinimus, kad vietos valdžia neva idealizuoja feodalinę praeitį, buvo nuoroda į šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje skirtas nemažas investicijas išlikusiems istoriniams paminklams restauruoti. Dėmesio centru tapo Trakų pilies restauravimo darbai, pradėti po

1955 m. pabaigoje priimto bendro LKP CK ir LSSR Ministrų Tarybos nutarimo „Dėl Trakų miesto ir jo istorinių paminklų sutvarkymo“. 1960 m. gruodžio mėn. „Izvestijose“ buvo išspausdintas straipsnis „Ar metas atstatinėti pilis?“, o po kelių dienų vykusiame pasitarime Maskvoje jau pats Nikita Chruščiovas užsipuolė A. Sniečků dėl pilių restauravimo.

Atsakydamas į pareikštus priekaištus, A. Sniečkus 1961 m. sausio 4 d. rašytame laiške N. Chruščiovui pripažino, kad praeities idealizavimas yra nacionalizmo apraiška, kad kai kurios pilys iš tikrųjų neturi istorinės ir architektūrinės vertės, tačiau Trakų pilies restauravimą mėgino pateisinti, apeliuodamas į tai, kad ši pilis yra tapusi lietuvių kovos su vokiečių grobikais simboliu. Be to, atstatytoje tvirtovėje numatytas įrengti muziejus, anot jo, turėtų didelę propagandinę reikšmę, nes atskleistų vokiečių feodalų ir nacių agresijos prieš Lietuvą planų giminingumą¹⁷. Atrodo, kad toks paaiškinimas nuramino N. Chruščiovą; kampanija prieš praeities idealizavimą buvo nuleista į respublikos vidaus reikalų lygmenį, kaltų ieškota žemesnėse grandyse. Puolimas nukreiptas prieš Valstybinį statybos ir architektūros reikalų komitetą ir prie jo veikusią Architektūros paminklų apsaugos inspekciją.

Pirmiausia J. Žiugžda „Tiesoje“ užsipuolė Mokslines restauracines gamybines dirbtuves (įsteigtos 1950 m.), kurios, anot jo, netinkamai pasirenka restauravimo prioritetus: tarp 60 numatytų restauruoti paminklų buvo 32 kulto pastatai, 16 dvarų ir 9 pilys. J. Žiugždai taip pat užkliuvo „Moksleivio“ žurnale išspausdintas Aldonos Liobytės straipsnis apie Vilniaus gynybinę sieną, iliustruotas Šv. Kristoforu¹⁸. Kitas smūgis buvo nukreiptas į Architektūros paminklų apsaugos inspekciją. LKP CK sekretoriatas griežtai įvertino inspekcijos leisto metraščio antrajame tome padarytas klaidas. Ypač užkliuvo jame išspausdinta Stasio Abramausko parengta architektūros istorijos bibliografinė apžvalga, kurioje palankiai įvertinti išsivijęs tyrinėtojų darbai, anot nutarimo, yra

reakcinio nacionalistinio pobūdžio ir neturi mokslinės vertės¹⁹. Po šio verdikto metraščio leidyba buvo sustabdyta, o Kauno politechnikos instituto vadovybei pasiūlyta atleisti S. Abramauską iš aspirantūros.

Šį susidorojimą vainikavo 1961 m. birželio 9 d. priimtas LKP CK biuro nutarimas, kuriame buvo konstatuota, kad architektūros paminklų apsaugą vykdančios Valstybinės statybos ir architektūros reikalų komitetas dažnai pažeisdavo marksistinius praeities vertinimo principus sudarydamas valstybės saugomų paminklų sąrašus ir nustatydamas jų restauravimo eiliškumą. Komiteto pirmininkas Stasys Vabalevičius, jo pavaduotojas Antanas Spelskis ir inspekcijos viršininkas Antanas Pilypaitis buvo atleisti iš pareigų²⁰. Dar anksčiau buvo sudaryta LKP CK sekretoriaus Eduardo Ozarskio vadovaujama komisija istorinių ir architektūros paminklų sąrašui peržiūrėti. Galima daryti prielaidą, kad skandalai dėl J. Jurginio vadovėlio ir pilių restauravimo, papildę VU Lietuvių literatūros katedros bylos bei Klaipėdos bažnyčios statybos istorijas, lėmė vieno iš A. Sniečkaus bendražygių, LKP CK ideologijos sekretoriaus Vlodo Niunkos politinės karjeros pabaigą.

Triukšmui apnimus, architektūros paminklų restauravimo darbai buvo sėkmingai tęsiami. Postalininiu, o ypač pochrusčiovininiu laikotarpiu imta labiau rūpintis ir ideologiškai svetimu kultūros paveldu: sakraliniais pastatais ir jose esančiomis meno vertybėmis. Tai buvo daroma pabrėžiant jų meninę vertę ir siekiant ištrinti ankstesnę jų funkciją. Dar 1956 m. uždarytoje Vilniaus arkikatedroje buvo atidaryta Paveikslų galerija²¹. Sėkmingai prigijus šiam kulto pastato panaudojimo modeliui, septintojo dešimtmečio antroje pusėje imta daug plačiau panašiai pritaikyti ir kitas uždarytas bažnyčias. Šv. Kazimiero bažnyčioje po restauracijos atidarytas Ateizmo muziejus, Šv. Jonų – Mokslo, Visų Šventųjų – Liaudies meno, Kauno Įgulos bažnyčioje – Skulptūros ir vitražo muziejai,

Pažaislio vienuolyne – M. K. Čiurlionio muziejaus senojo meno ekspozicija. Religinio meno vertinimas tik estetiniu atžvilgiu sudarė prielaidas įsitvirtinti požiūriui, kad šis menas tinkamiausiai gali būti saugomas valstybinėse saugyklose. 1972 m. Kultūros ministerija priėmė nutarimą, kuriuo LSSR dailės ir M. K. Čiurlionio muziejai buvo įpareigoti perimti „blogai saugomus dailės paminklus“ iš veikiančių maldos namų²². Taip prasidėjo nauja bažnyčių apiplėšimo banga, gerokai praturtinusi valstybinių muziejų fondus. Toks požiūris labai gajus, ir tai yra viena iš priežasčių, lemiančių iki šių dienų tebesitęsiantį nesuskalbėjimą tarp kai kurių valstybinių muziejų ir Bažnyčios.

Viešai smerkdama feodalinės praeities idealizavimą, LKP vadovybė nevengė šia praeitimi pasinaudoti savo autoritetui visuomenėje sustiprinti. Ypač sėkmingai buvo panaudojami herojiniai tautos istorijos puslapiai, susiję su kovomis prieš kryžiuočius. Nors ir nepamiršdama pabrėžti, kad LDK buvo feodalinio išnaudojimo įrankis, sovietinė lietuvių istoriografija iš esmės palankiai vertino Lietuvos viduramžių valstybės kovą prieš vokiečių ordino ekspansiją. Valdžia taip pat labai palankiai įvertino didžiulį publikos susidomėjimą sukėlusius romantinius kūrinius: Vytauto Klovo operą „Pilėnai“ (1956 m.) ir Juozo Grušo dramą „Herkus Mantas“ (1957 m.).

Ypatingą reikšmę šiuo atžvilgiu turėjo Žalgirio mūšio interpretavimas. Panaudoti Žalgirio simboliką režimas mėgino dar SSRS ir Vokietijos karo metais; tada jo vardu buvo pavadintas ne vienas sovietinių partizanų būrys. Baigiantis karui įkurta respublikinė sporto draugija taip pat pavadinta Žalgirio vardu. Artėjant Žalgirio mūšio 550-osioms metinėms, susirūpinta kuo plačiau savo tikslams panaudoti didelę simbolinę reikšmę turėjusį įvykį. LKP CK, motyvuodamas politiniu tikslingumu, prašė SSKP CK leidimo iškilmingai paminėti šį jubiliejų. Laiške Žalgirio mūšio reikšmė apibūdinta tokiais

žodžiais: „Šiame susirėmime jungtinės lietuvių, rusų, lenkų, baltarusių ir ukrainiečių karinės pajėgos, dalyvaujant čekų pulkams, sutriuškino Teutonų ordino kariauną – ordino, kurio pusėje taip pat kovėsi gausūs riterių feodalų pulkai iš Prancūzijos, Anglijos, Belgijos ir kitų Vakarų Europos šalių. Ši pergalė galutinai palaužė Teutonų ordino galybę ir buvo jo žlugimo pradžia. Pergalė prie Griunvaldo ilgiems šimtmečiams užkirto kelią vokiečių grobikų agresijai prieš lietuvių ir slavų žemes.“²³

Kaip matome, pabrėžiami antivakarietiški ir lietuvių bei slavų draugystės motyvai, tačiau tarp dokumento eilučių aiškiai juntamas noras panaudoti savo tikslams tautinius jausmus. Maskvai pritarus, LKP CK biuras priėmė specialų nutarimą Žalgirio mūšio metinių proga Vilniuje surengti mitingą ir pastatyti memorialinį akmenį Gedimino kalne²⁴. 1960 m. pirmą kartą buvo išleista Mečislovo Jučo monografija „Žalgirio mūšis“. Tiesa, kilus pilių skandalui, V. Klovos sumanymas parašyti operą apie Žalgirio mūšį buvo sutiktas ne itin palankiai, tačiau vėliau kompozitorius jį vis tiek įgyvendino. Žalgirio idiomos sėkmingo panaudojimo režimo politiniams tikslams patirties galėjo būti pasisemta ir iš Lenkijos, kur šio mūšio 550-osios metinės ypač plačiai pažymėtos. Tai buvo gerai apgalvotos valdžios programos, skirtos Lenkijos valstybingumo tūkstantmečiui pažymėti, dalis. Svarbiausi jos tikslai buvo neutralizuoti Bažnyčią, kuri rengėsi minėti Lenkijos krikšto tūkstantmetį, ir panaudoti dozuotą nacionalizmą režimo legitimumui sustiprinti²⁵.

Kita vertus, sovietų atminties politikos vykdytojams nemažai problemų sukėlė iš prieškarinio paveldėtas Lietuvos ir Lenkijos istorikų ginčas dėl lietuvių vaidmens Žalgirio mūšyje. Prigesusias aistras vėl pakurstė 1962 m. Lietuvoje demonstruotas kinofilmas „Kryžiuočiai“ (rež. Aleksandras Fordas, 1960 m.), kuriame lietuvių kariai mūšio metu pavaizduoti kaip silpniausia grandis. Bene geriau-

siai lietuvių visuomenės nepasitenkinimą šiuo filmu išreiškė rašytojas Antanas Venclova, kurio recenzija 1962 m. balandžio 21 d. buvo išspausdinta savaitraštyje „Literatūra ir menas“. Lietuvių garbę išgelbėjo 1963 m. padarytas švedų istoriko Sveno Ekdahllo atradimas, patvirtinantis teoriją, kad lietuvių pulkų atsitraukimas buvo taktinis manevras, nulėmęs mūšio baigtį. Apie šį atradimą gana greitai buvo viešai paskelbta ir Lietuvoje²⁶. Taigi sovietų režimo pastangas paversti Žalgirį antivakarietiškos ideologijos simboliu nusvėrė tradiciniai lietuvių ir lenkų istorinės kultūros konfliktai.

Apskritai iš prieškarinio tautinės istoriografijos paveldėtas neigiamas lenkų ir Lenkijos įvaizdis, nors ir nelengvai, visgi buvo perkeltas į sovietinę lietuvių istoriografiją. Tą aiškiai atskleidė Liublino unijos ir Abiejų Tautų Respublikos vertinimai. Šią interpretaciją suliejus su marksistine istoriografija atsirado schema, pagal kurią lietuvių liaudies išnaudotojai paprastai sieti su svetimtaučiais (dažniausiai lenkų feodalais). Ekstremalią išraišką ši koncepcija įgavo dar 1946 m. pradžioje „Tiesoje“ išspausdintame A. Sniečkaus straipsnyje, kuriame jis mėgino įrodyti, kad net buržuazinės Lietuvos laikotarpiu didžiausi lietuvių liaudies engėjai buvo svetimtaučiai dvarininkai ir kapitalistai. A. Sniečkaus ir jo bendražygių lenkofobija po karo buvo neparanki Maskvai, nes Lenkija tapo socialistinės stovyklos dalimi, todėl tokias LKP vadovybės nuotaikas mėginta tramdyti. Dėl minėto straipsnio A. Sniečkus buvo kritikuojamas, o laikraščio numeris, kuriame straipsnis išspausdintas, vėliau uždraustas platinti. Nepaisant to, antilenkiški stereotipai lietuviškame humanitariniame diskurse, atsiradę tautinio atgimimo laikais, sovietmečiu dar labiau sustiprėjo ir iki šiol nėra galutinai įveikti.

Minėti pavyzdžiai patvirtina B. Christophe teiginį, kad sovietinė istoriografija pirmiausia siekė įtraukti tuos tautinės istorijos elementus, kuriuos buvo galima panaudoti

antivakarietiško stereotipų kurstymui ir kurie galėjo būti jungtami tarp praeities ir dabarties, parodančia, kad sovietų režimas yra logiškas Lietuvos istorijos raidos padarinys²⁷. Šiuo atžvilgiu sovietų režimas gana sėkmingai savo tikslams panaudojo ir XIX a. pabaigos–XX a. pradžios lietuvių tautinei ideologijai nesvetimą antiklerikalizmą. Siekis panaudoti antibažnytinius tautinės ideologijos aspektus ypač išryškėjo rengiantis minėti du itin svarbius lietuvių kultūrinei savimonei jubiliejus: 1979 m. Vilniaus universiteto įkūrimo 400-ąsias metines ir 1987 m. Lietuvos krikšto 600-ąsias metines.

Pasirengimas universiteto jubiliejui aki-vaizdžiai išryškino tendenciją dirbtinai „sulietuvininti“ šią mokymo įstaigą, kartu ištrinant iš atminties katalikiškąjį (jėzuitinį) jo raidos tarpsnį. Pirmą kartą per pokario metus restauruoto senojo universiteto ansamblio interjerai buvo dekoruoti įspūdingomis Petro Repšio, Antano Kmieliausko, Rimtauto Gibavičiaus freskomis ir sgrafiti. Nors šie darbai tapo vienais reikšmingiausių viso sovietmečio dailėje, nesunku pastebėti, kad jie turėjo mažai tiesioginio ryšio su universiteto istorija, nes autoriai atspindėjo pirmiausia baltų mitologijos siužetus ir vengė vaizduoti jėzuitinę praeitį. Tuo pat metu sukurtoje Atminimo galerijoje universiteto Didžiajame kieme iš penkiasdešimties vardų tik keturi buvo jėzuitų²⁸. Valdžios pastangas ištrinti jėzuitinius universiteto jubiliejaus akcentus patvirtina ir Alberto Vijūko-Kojelavičiaus Lietuvos istorijos leidimo sustabdymas 1979 m. Minint universiteto jubiliejų vengta prisiminti ir jo įkūrėjus: ne tik vyskupą Valerijoną Protasevičių, bet ir karalių Steponą Batorą. Manyta, kad šis jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės vengrų kilmės vadovas yra universiteto istorijos lenkiškos interpretacijos simbolis. Užmirštant S. Batorą, stengtasi užmiršti ir jo vardu pavadintą lenkiškąjį universiteto raidos tarpsnį – kai kuriuose leidiniuose jis visiškai nutylimas²⁹.

Antikrikščioniškas bei antilenkiškas nusistatymas aštuntajame dešimtmetyje suvienijo sovietinėje lietuvių istoriografijoje vyravusią vadinamojo komunistinio pragmatizmo kryptį su baltofilinio pragmatizmo tęsėjais, kurių ryškiausia atstovė buvo Pranė Dundulienė. Senosios baltų kultūros tyrinėtojų, ypač P. Dundulienės, darbuose suformuluota „aukštos“ lietuvių pagoniškos kultūros, kurią neva sugriovė krikščionybė, koncepcija, be abejonės, buvo labai naudinga valdžios pastangoms eliminuoti krikščioniškąjį tautinės kultūros matmenį. Tai buvo viena svarbiausių priežasčių, dėl kurių aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais viešajame diskurse buvo sudarytos palankios sąlygos baltofilijai³⁰. Be to, baltofilijai tautos vertybės buvo svarbesnės už valstybingumo tradiciją, o toks požiūris buvo patogus vėlyvosios LDK idealizavimo kritikai, neretai skambėjusiai iš aukštų tribūnų. Baltofilijos ir komunistinio pragmatizmo artimumą patvirtina epizodinės šių dviejų kryptių sąjungos. Antai 1977 m. P. Dundulienei netgi buvo suteikta Genriko Zimano redaguoto LKP teorinio oficiozo, žurnalo „Komunistas“ tribūna, iš kurios ji griežtai kritikavo J. Jurginį, ginčijusį neva aukštos lietuvių pagoniškos civilizacijos vaizdinį³¹.

Būtent pasirengimo universiteto jubiliejui laikotarpiu atsirado puiki proga grupei LKP vadovų rasti bendrą kalbą su tautiškai angažuota kultūrinio elito dalimi, kuriai komunistinės ideologijos pagražinimas tautiniais raštais leido nuraminti sąžinę ir pateisinti pasyvią laikyseną. Ši draugystė dar labiau buvo sutvirtinta rengiantis minėti Lietuvos krikšto jubiliejų. Valdžios parengtoje kontrapriemonių programoje itin daug dėmesio skirta Bažnyčią „kompromituojančių“ šaltinių publikavimui³². Kita ne mažiau svarbi kryptis – pakartotinis dar nepriklausomybės laikotarpiu paskelbtų tekstų, akcentavusių per Bažnyčią vykdytą polonizaciją, publikavimas³³. Gana aktyviai vėl eksploatuoti baltofiliniai sentimentai: 1985 m. išleista Marijos

Gimbutienės monografija „Baltai priešistoriniais laikais: etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija“, žurnale „Tarybinis mokytojas“ spausdintas Jono Aničo straipsnių ciklas „Senoji lietuvių kultūra ir katalikybė“. Galima netgi daryti prielaidą, jog rengiantis jubiliejui režimo padaryti papildomi reveransai tautiškumui kaip krikščionybės atsvarai lėmė tai, kad krikščionybės jubiliejus suteikė daugiau impulsų tautinės savimonės nei religinio gyvenimo atgimimui.

Nuosekliai ignoruojant katalikiškąjį paveldą, sovietmečiu stengtasi iškelti protestantizmo nuopelnus Lietuvos kultūrai, neoficialiai skatintas reformacijos tyrinėjimas. Martynas Mažvydas ir Kristijonas Donelaitis Lietuvos kultūros paveldo panteone taip pat galutinai įsitvirtino būtent sovietmečiu. Ypač ryškiai tai atskleidė vizualinis naujos Vilniaus universiteto istorijos įprasminimas. Nors nei M. Mažvydas, nei K. Donelaitis neturėjo jokių tiesioginių sąsajų su universitetu, jų atminimas buvo įamžintas svarbiausiose universiteto erdvėse: 1964 m. pastatytas paminklas K. Donelaičiui, 1969 m. atsirado M. Mažvydui skirta freska, o po dešimtmečio – ir Konstantino Bogdano sukurta bronzinė skulptūra³⁴. Įtvirtinti jų vardus istorinėje atmintyje turėjo ir žymūs meno kūriniai (Justino Marcinkevičiaus poema „Donelaitis“, drama „Mažvydas“), gatvių³⁵, mokyklų (1964 m. K. Donelaičio vardas suteiktas Kybartų vidurinei mokyklai), reikšmingų kultūros objektų (M. Mažvydo vardu pavadinta Respublikinė biblioteka) pavadinimai.

Prieštaringesnis buvo valdžios požiūris į didžiuosius XIX–XX a. pradžios katalikų dvasininkus – Motiejų Valančių, Antaną Baranauską ir Joną Mačiulį-Maironį. Šių lietuvių tautinio atgimimo herojais tapusių dvasininkų atminimo įamžinimas ar naikinimas sovietiniais metais puikiai atspindi sovietų valdžios pastangas savaip interpretuoti ankstyvąjį modernios tautinės tapatybės formavimosi procesą. Kadangi visiškai ištrinti šių asmenybių iš

tautos istorinės atminties režimas negalėjo, jų atminimą taip pat stengtasi kūrybiškai integruoti į sovietinį viešąjį gyvenimą. Vieni jų veiklos ir kūrybinio palikimo momentai buvo nutylimi, kitais manipuluojama sau naudinga linkme. Sovietų kultūros politikos planuotojams tai buvo nelengvas uždavinys, nes dvasininkų priėmimas į sovietinį tautos didvyrių panteoną kirtosi su režimo siekiu ištrinti religinį tautinės tapatybės matmenį.

Per pirmąjį pokario dešimtmetį jų palikimas buvo beveik visai pamirštas: publikuoti tik pavieniai jų kūrybos fragmentai („Anykščių šilelis“, „Palangos Juzė“, kai kurie Maironio eilėraščiai), nugriautas vysk. M. Valančiaus paminklas Varniuose. Padėtis ėmė keistis, kai 1957 m. pradžioje vykusiame susitikime su respublikos rašytojais komunistais A. Sniečkus pareikalavo „pasiekti, kad Maironio poezija tarnautų mums“³⁶. Po to, kai buvo išleistas jo rinkinių raštų dvitomis, pradėta kur kas dažniau publikuoti jo poezijos rinkinius. Kiek vėliau buvo išplėstas ir vyskupų M. Valančiaus bei A. Baranausko kūrybos pristatymas³⁷. Žinoma, toliau buvo nutylimas religinis jų veiklos ir kūrybos aspektas, o kai kurie fanatiškesni sovietų ideologai nevengė ir neigiamų jo vertinimų³⁸.

Septintajame dešimtmetyje iš dalies buvo reabilituoti ir kiti tautinio atgimimo herojai bei įvykiai. Dar 1959 m. minint Vinco Kudirkos 100-ąsias gimimo metines, LKP CK biuras nutarė jo vardu pavadinti vidurinę mokyklą Kudirkos Naumiestyje, prie namo, kuriame jis gyveno, įrengti memorialinę lentą, surengti mokslinę konferenciją³⁹. Nors išleisti jo raštų rinkinio taip ir nesiryžta, keletas jo kūrybos fragmentų buvo išspausdinta. 1970 m. buvo išleisti smarkiai kupiūruoti J. Basanavičiaus rinkiniai raštai. Režimas negalėjo ignoruoti ir 1863 m. sukilimo, kuris lietuvių savimonėje buvo įsitvirtinęs kaip vienas tautinio išsivadavimo iš carinės Rusijos priešpaudos simbolių. Po to, kai 1957 m. kilo nemažas triukšmas dėl A. Liobytės parašyto

libreto operai „Sukilėliai“, LKP CK iš anksto numatė priemones, kaip paminėti 100-ąsias sukilimo metines. 1962 m. pabaigoje priimta LKP CK prezidiumo nutarime šiuo klausimu sukilimas įvertintas kaip labai svarbus įvykis lietuvių tautos istorijoje, 1859–1861 m. Rusijoje susidariusios revoliucinės situacijos logiška išdava. Nurodyta viešajame diskurse pabrėžti „brolišką tautų kovą prieš socialinę priespaudą“⁴⁰. Režimas griežtai kontroliavo, kad sukilimo metinėms skirti renginiai neperžengtų oficialiai nustatytų ribų. 1964 m. Respublikinėje bibliotekoje atidarytą dailės parodą sukilimui paminėti, kuri nebuvo numatyta oficialių renginių sąrašė, o dauguma kūrinių ekspozicijoje neatitiko valdžios požiūrio, po kelių dienų buvo liepta uždaryti.

Svyravimas tarp noro panaudoti kai kuriuos lietuviškojo nacionalizmo simbolius sovietų režimo legitimacijai sustiprinti ir baimės, kad tai išprovokuos opozicinių nuotaikų sustiprėjimą, ypač išryškėjo Stepono Dariaus ir Stasio Girėno „reabilitavimo“ atveju. Per pirmąjį okupacijos dešimtmetį oficialus požiūris į šiuos tautinius herojus buvo neigiamas. Tačiau artėjant „Lituanikos“ skrydžio 25-osioms metinėms buvo pradėta kritikuoti Kauno istorijos muziejaus vadovybė, kad per pirmąjį okupacijos dešimtmetį „neteisingai“ vertino šį įvykį, nurodyta atkurti jam skirtą ekspoziciją. Kita vertus, šeštojo dešimtmečio pabaigoje, likviduojant senąsias kapines Kauno centre, buvo sunaikintas čia buvęs S. Dariaus ir S. Girėno memorialas, neretai tapdavęs stichiškų jų atminimo paminėjimų vieta. Kiek vėliau lakūnams buvo pastatytas naujas antkapinis paminklas Šančių kapinėse, kur buvo perlaidoti surasti jų kūnai. Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos S. Dariaus ir S. Girėno vardu pavadintos gatvės atsirado beveik visuose Lietuvos miestuose. Per jų skrydžio metines buvo organizuojami oficialūs renginiai, bet tuo pat metu ribojamos spontaniškos akcijos lakūnams pagerbti. Pavyzdžiui, 1969 m. surengė akci-

ją S. Dariaus tėviškei išsaugoti žygeiviai dėl jos patyrė didelių nemalonumų. Dėl itin priekabios cenzūros labai sunkiai į ekraną prasimušė ir Raimondo Vabalo filmas „Skrydis per Atlantą“.

Dar vienu istorijos simbolių pritaikymo praktinėms sovietų režimo reikmėms pavyzdžiu galima laikyti septintojo dešimtmečio viduryje kilusią iniciatyvą atgaivinti miestų ir miestelių herbų. Siekiant kontroliuoti šį procesą 1966 m. prie Kultūros ministerijos buvo sudaryta speciali Heraldikos komisija, kuri iki 1970 m. vidurio patvirtino 42 herbų. Iš jų beveik pusė buvo atkurti istoriniai herbai. Herbų atvaizdais imta puošti miestų riboženklius, autobusus, gaminti suvenyrus; komisijos patvirtintus herbų spausdino „Kultūros barai“ (įdomu, kad 1988 m. buvo daroma tas pats). Didžiausi nesutarimai kilo dėl Vilniaus herbo. Miesto valdžia vietoj Šv. Kristoforo norėjo herbo su Gedimino pilies bokšto atvaizdu, o komisija siūlė legendinį milžiną Alkį, neva pastačiusį Vilnių. Tokį pasiūlymą J. Jurginis argumentavo tuo, kad „jau XIX a. pažangieji to meto istorikai kovojo su klerikalais, įrodinėdami, kad Vilniaus herbo prototipas yra legendarinė būtybė, o ne šventasis“⁴¹. Kompromiso rasti taip ir nepavyko, o 1971 m. heraldikos atkūrimo kampanija staiga nutrūko. Reaguojant į miestų heraldikos uždraudimą Rusijoje, komisijos veikla buvo sustabdyta, o jos patvirtintus herbų uždrausta viešai demonstruoti.

Suformuoti reikiamą požiūrį į XX a. įvykius Lietuvoje režimui buvo dar svarbiau nei perrašyti senąją istoriją. Kaip vieną iš būdų įveikti nacionalinės išdavystės stigmą, žymėjusią sovietų režimo įvedimą, galima interpretuoti sovietinės istoriografijos pastangas nukelti lietuviškojo socializmo gimimo dieną į 1918 m. pabaigą⁴², kai Lietuvos komunistai, patikėję tuo, kad pasaulinė revoliucija jau prasidėjo, mėgino įkurti socialistinę Lietuvos respubliką. J. Stalino laikais šias pastangas stabdė neigiamas požiūris į kai kuriuos

lietuviškojo komunizmo pradininkus (pirmiausia Zigmą Angarietį). N. Chruščiovui pasmerkus stalinines represijas prieš komunistus, buvo pašalintos kliūtys grįžti prie tariamų socialistinės revoliucijos ištakų.

Taigi 1940 m. įvykiai pirmiausia galėjo būti interpretuojami kaip taša neva natūralaus proceso, kuris 1919 m. buvo nutrauktas išorinių jėgų (Vakarų imperialistų) poveikio. Tačiau svarbiausia, kad taip buvo sukurta socialistinio valstybingumo tradicija, kuri kolektyvinėje atmintyje turėjo įveikti prisirišimą prie netikros „buržuazinės nepriklausomybės“ idealo. Šios tradicijos simboliu siekta paversti 1918 m. gruodžio 16 d. manifestą, kuris buvo paskelbtas tikroju Lietuvos valstybingumo atskaitos tašku. Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad sovietinėje istoriografijoje tik nuo septintojo dešimtmečio ir 1940-ųjų „socialistinė revoliucija“ Lietuvoje pradėta aiškiau atskirti kaip nepriklausomas nuo sovietų armijos paramos fenomenas. Pabrėžiama ir tai, kad šios „revoliucijos“ mobilizacinį potencialą daugiausia sudarė visuomenės protestas prieš Antano Smetonos režimo „antinacionalinę“ politiką, jo nesugebėjimą ginti nacionalinius interesus⁴³. Kaip nacionalinės išdavystės įrodymas paprastai buvo pateikiamas faktas, kad Lenkijos ir Vokietijos ultimatumai buvo priimti.

Pasibaigus partizaniniam pasipriešinimui, susirūpinta svariau pagrįsti nuo pirmųjų okupacijos dienų diegtą neigiamą „buržuazinio nacionalisto“ įvaizdį. 1958 m. gegužės 12 d. LKP CK biuras priėmė specialų nutarimą „Dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti“⁴⁴. Juo Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla įpareigota parengti ir išleisti trijų tomų archyvinių dokumentų rinkinį, kuris atskleistų „buržuazinių nacionalistų piktadarybes“ nepriklausomoje Lietuvoje, nacių okupacijos ir pokario metais. Taip pat numatyta sudaryti specialią grupę KGB archyvo dokumentų atrankai. Šios grupės atrinktų dokumentų ir buvo dau-

giausia 1960 m. pradėtos leisti serijos „Faktai kaltina“ leidiniuose („Kraują sugėrė Džukijos smėlis“, „Hitleriniai parašiutininkai“, „Žudikai bažnyčios prieglobstyje“ ir kt.). Vėliau buvo sudaryta archyviniam dokumentams skelbti redakcija prie LSSR MA, kuri parengė ne vieną panašaus pobūdžio archyvinių dokumentų rinkinį.

Kita vertus, septintajame dešimtmetyje buvo uždegta žalia šviesa politiškai priimtiniams meno kūriniam, kurių autoriai mėgino meniškai įtaigiau interpretuoti partizaninio karo temą. Taip atsirado „brolžudiško karo“ koncepcija, iki šiol priimtina didelei visuomenės daliai. Ryškiausiai šią koncepciją įkūniję kūriniai – Mykolo Sluckio romanas „Laiptai į dangų“ (1963 m.) ir Vytauto Žalakevičiaus meninis filmas „Niekas nenorėjo mirti“ (1965 m.) sulaukė aukšto valdžios įvertinimo. Tuo tarpu ideologiškai dviprasmiškesni Jono Mikelinso („Kūdikėlis“, išspausdintas 1968 m. „Nemune“) ir Romualdo Lankausko apsakymai („Gyvačių augintojas“, išspausdintas 1968 m. „Pergalėje“), nors ir praėjo cenzūros filtrą, buvo sutikti labai priešišškai kaip mėginimas „reabilituoti banditizmą“. Teigiamai partizaninį pasipriešinimą mėginęs pavaizduoti Jonas Laucė 1971 m. buvo nuteistas dvejus metus kalėti. Brolžudystės ir pilietinio karo vaizdiniai Lietuvos gyventojų sąmonėje įtvirtinti pasitelktos ir vadinamosios monumentaliosios propagandos priemonės. Būtent septintojo dešimtmečio antroje pusėje imta masiškai statyti memorialinius akmenis ir atminimo lentas nuo „buržuazinių nacionalistų“ pokario metais nukentėjusiems sovietų valdžios aktyvistams.

Tuo pat metu imta akcentuoti ir tai, kad didžioji lietuvių liaudies dalis Sovietų Sąjungos pusėje aktyviai kovojo su naciais SSRS ir Vokietijos karo metais. Tuo tikslu buvo prisimintas ir išskeltas 16-osios lietuviškosios divizijos indėlis (1965 m. išleistas fotografijų albumas „Kovų keliais“). Taip pat stengtasi pagrįsti prosovietinio partizaninio pasi-

priešinio karo metais autentiškumą, t. y. parodyti, kad jis buvo stipriai remiamas vietos gyventojų. Dar 1954 m. LKP CK biuras davė nurodymus sutvarkyti sovietinių partizanų palaidojimo vietas, šią temą daugiau gvildinti istorinėje ir memuarinėje literatūroje⁴⁵. Po šio nutarimo labiau pasižymėjusių sovietinių partizanų vardais pradėtos vadinti gatvės, jiems buvo statomi paminklai. Kaip tos pačios tendencijos išraišką galima vertinti tuo metu iškilusius memorialus Pirčiupiuose ir Paneriuose, kurie turėjo įamžinti lietuvių liaudies kančias nacių okupacijos metais. Ideologinė svarba, be abejonės, padėjo Pirčiupių „Motinos“ autoriui, skulptoriui Gediminui Jokūboniui gauti Lenino premiją.

Panerių memorialas buvo pastatytas vietoj 1952 m. nugriauto religinio turinio paminklo, kuris įamžino čia sušaudytų žydų atminimą. Holokausto aukos nuo šeštojo dešimtmečio pradžios buvo įvardijamos kaip žuvę sovietiniai piliečiai. Taip stengtasi iš lietuvių istorinės sąmonės ištrinti atmintį apie Lietuvos žydus ištikusią katastrofą nacių okupacijos metais, ištirpdant ją viename – „tarybinės liaudies“ kančių katilė. Kita vertus, septintajame dešimtmetyje ypač suaktyvinta, sovietų valdžios požiūriu, nacių kolaborantų medžioklė ir jų diskreditavimas. Būtent tada buvo supintos 1941 m. Birželio sukilimo ir holokausto gijos, kurių iki šiol niekaip nesugeba atnarpinti Lietuvos istorikai.

Paminklų griovimas bei naujų statymas buvo viena svarbiausių priemonių, turėjusių padėti formuoti naują istorinės sąmonės turinį. Masinis „buržuazinė“ praeitį primenančių paminklų naikinimas Lietuvoje prasidėjo 1950 m., rengiantis minėti sovietinės Lietuvos dešimtmetį. 1950 m. kovo 27 d. partijos apskričių komitetų sekretoriams buvo išsiuntinėtas slaptas V. Niunkos laiškas, kuriame reikalauta per savaitę pateikti duomenis apie visus apskrities teritorijoje esančius tarpukariu pastatytus paminklus ir pateikti pasiūlymus dėl jų tolesnio likimo⁴⁶.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo nugriauti beveik visi istoriniai paminklai, ypač susiję su kovomis dėl Nepriklausomybės. Pavieniai paminklai išliko tik ten, kur juos buvo galima nesunkiai pataisyti ir pritaikyti sovietų atminties politikos reikmėms (Rokiškyje, Šiauliuose, Varėnoje).

Naujų paminklų statymo politika ypač suaktyvėjo šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Per pirmąją okupacijos dešimtmetį pirmiausia buvo statomi paminklai pagrindiniams sovietinės mitologijos protagonistams, o šiuo metu buvo sumanyti ir pastatyti paminklai, kuriais siekta įamžinti vietinius herojus, pabrėžti mitą, neva Lietuvoje gyvuoja senos „revoliucinės“ tradicijos. Visų pirma pradėtas diegti Vinco Mickevičiaus-Kapsuko kultas, siekiant jį paversti savotišku lietuviškuoju Leninu. Jam pastatyti paminklai Vilniuje ir Marijampolėje, kuri nuo 1955 m. taip pat pavadinta jo vardu. Antra, pastatyti pirmieji paminklai rašytojams, įkūnijusiems „revoliucinę“ tradiciją lietuvių literatūroje: Petručiui Cvirkaui Vilniuje, Vytautui Montvilai Kaune, Julijui Janoniui Biržuose (pradėtas projektuoti šeštojo dešimtmečio pabaigoje, pastatytas tik 1976 m.).

Tuo metu vyravusias kultūrinės-istorinės atminties ir jos politikos tendencijas puikiai atskleidžia 1959 m. vykęs perspektyvinio paminklų statybos plano svarstymas. Apibendrinus į Kultūros ministeriją suplaukusius pasiūlymus statyti paminklus pasižymėjusiems asmenims paaiškėjo, kad antrą vietą po V. Lenino užėmė V. Mickevičius-Kapsukas – jam paminklus statyti siūlyta 7 miestuose. Toliau ėjo Žemaitė – 4 paminklai, Salomėja Nėris – 3. Vilniaus miesto vykdomasis komitetas į planą siūlė įtraukti ir Juozo Mikėno skulptūrinę kompoziciją „Taika“, kurią ketinta statyti nugriautų Trijų kryžių vietoje. Planuota statyti lietuvių literatūros klasikų biustus prie ką tik pastatytos Respublikinės bibliotekos, bareljefą 1863 m. sukilimui pažymėti dabartinėje Lukiškių aikštėje. Daugiausia paminklų – net 25 – planuota statyti

Panevėžyje, tarp jų Tautų draugystės skulptūrą miesto sode, šokėjų poros tautiniais drabužiais – Skaistkalnio parke. Bene mažiausiai ideologizuoti buvo Varėnos rajono vykdomojo komiteto pasiūlymai: Merkinėje siūlyta statyti paminklą Vincui Krėvei, Ratnyčioje – M. K. Čiurlioniui, Dubičių kaime – 1863 m. sukilimui.

Įdomiausias buvo LSSR MA pasiūlymų sąrašas. Jame šalia kitų įamžintinų herojų atsidūrė ir Simonas Daukantas, kuriam siūlyta pastatyti paminklą dabartinėje S. Daukanto aikštėje, ir didieji Lietuvos kunigaikščiai Gediminas (Vilniuje) bei Vytautas (Trakuose). Siūlymą pastatyti paminklą Gediminui Vilniuje parėmė ir Istorijos-revoliucijos muziejus⁴⁷. Nors šie pasiūlymai nesulaukė valdžios dėmesio, tačiau jie nebuvo vertinami kaip antisovietinė provokacija. Beje, sovietmečiu ne visur buvo nugriauti ir iki okupacijos pastatyti paminklai Vytautui. Tokie paminklai išliko Jurbarke, Juodeikiuose (Joniškio r.).

Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių iki Vytauto imtinai vardai buvo įamžinti ir miestų gatvių pavadinimuose. Pavyzdžiui, Vilniuje sovietmečiu liko ar buvo naujai pavadintos Mindaugo, Treniotos, Vytenio, Gedimino, Algirdo, Kęstučio, Vytauto gatvės, tačiau buvo pakeisti Jogailos, Žygimantų, B. Radvilaitės, L. Sapiegos ir A. Goštauto gatvių pavadinimai. Neliko ir visų su krikščionyste susijusių gatvių pavadinimų, o štai Lizdeikos gatvė liko. Panaši buvo ir kitų miestų gatvėvardžių struktūra. Taigi ir šiuo atžvilgiu buvo akivaizdžiai įtvirtintas sovietų režimui priimtinas kultūrinės-istorinės atminties modelis – toleruotina tik tai, kas vyko iki unijos su Lenkija ir Lietuvos krikšto.

Devintojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjus audringam istorinės atminties atgaivinimo procesui, valdžios požiūris į senąją Lietuvos istoriją iš esmės nepasikeitė. Daugiausia dėmesio sutelkusi į diskusijas dėl naujausiosios istorijos procesų reinterpretavimo kontrolę, LKP vadovybė kur kas mažiau nerimavo dėl

senosios Lietuvos istorijos atgaivinimo. Dar 1987 m. pavasarį susikūrė Kultūros fondas, Paminklosaugos draugija, „Talka“ ir kt. visuomeninės organizacijos, nepriklausomos nuo valdžios kontroliuojamos Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos. Jos ėmė aktyviai rūpintis apleistų kultūros ir istorijos paminklų sutvarkymu. 1988 m. rugpjūčio mėn. apsvarstęs Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos darbą, LKP CK biuras konstatavo, kad ši organizacija nesugebėjo padidėjusio visuomenės susidomėjimo istorija nukreipti reikiama linkme, dėl jos veikloje įsigalėjusio formalizmo ir biurokratizmo atitrūko nuo masių ir prarado autoritetą⁴⁸. Kaip neigiamas dalykas buvo įvardyta ir tai, kad draugija daugiausia dėmesio skyrė sovietinio laikotarpio praeičiai. Po šio nutarimo buvo pakeista ne tik draugijos vadovybė, bet ir jos veiklos kryptis bei darbo formos, ji ėmė aktyviau bendradarbiauti su nepriklausomomis panašaus pobūdžio organizacijomis.

Atsižvelgdamas į visuomenės spaudimą dėl nepatenkinamos Vilniaus senamiesčio būklės, LKP CK biuras 1987 m. lapkričio mėn. sudarė komisiją, kuri turėjo parengti pasiūlymus, kaip vykdyti Vilniaus senamiesčio regeneravimo programą. Šios komisijos pateiktiems siūlymams pritarta 1988 m. kovo mėn. Jau šioje programoje buvo numatyta atstatyti Žemutinę pilį ir atitinkamai rekonstruoti Gedimino (dabar Katedros) aikštę. Idėją atstatyti Žemutinės pilies ansamblį pirmą kartą oficialiai išskėlė Lionginas Šepetys, kalbėdamas 1987 m. lapkričio 13 d. vykusiame LSSR dailininkų sąjungos suvažiavime⁴⁹.

Reaguodama į nepaprastai padidėjusį visuomenės domėjimąsi Lietuvos istorijos klausimais, LKP vadovybė 1988 m. vasarą leido žurnale „Kultūros barai“ spausdinti A. Šapokos „Lietuvos istorija“ iki 1861 m. Vis dėlto 1988 m. birželio mėn. LKP CK patvirtintame dar viename perspektyviniame (iki 1995 m.) paminklų statymo plane sunku įžvelgti esminius atminties politikos po-

kyčius. Plane, apimančiame 61 poziciją, dar buvo 4 paminklai Leninui, 2 – A. Sniečkui, 3 – tautų draugystei. Kita vertus, numatyta statyti paminklus J. Basanavičiui, 1863 m. sukilėliams Vilniuje, S. Dariui ir S. Girėnui Kaune, S. Daukantui Skuode, Vydūnui Šilutėje, 2 paminklus M. Mažvydui⁵⁰.

Tuo tarpu pirmieji nedrąsūs mėginimai kvestionuoti XX a. Lietuvos istorijos sovietines klišes sukėlė kur kas didesnę pasipriešinimą. Vis dėlto gerai perpratęs iš Maskvos pučiančių permainingų „perestroikos“ vėjų kryptis L. Šepetys jau 1988 m. pavasarį pasisakė už ne tokį dogmatišką naujosios Lietuvos istorijos įvykių vertinimą. Jo ranka buvo juntama ir organizuojant kontrpriemones prieš Lietuvos laisvės lygos raginimą 1988 m. gegužės 22 d. paminėti 1948 m. masinio trėmimo 40-metį. Prisdengdama kūrybinių sąjungų vardu LKP vadovybė gegužės 21 d. prie Z. Angariečio paminklo (apie renginio pobūdį daug pasako vietos pasirinkimas) suorganizavo mitingą nekaltoms J. Stalino aukoms paminėti. Tą pačią dieną „Tiesa“ išspausdino Partijos istorijos instituto direktorės Vandos Kašauskienės straipsnį „Skausmingi istorijos puslapiai“, kuriame pirmą kartą oficialiai suabejota 1941-ųjų trėmimo reikalingumu ir pripažinta, jog būta daug nekaltų aukų. 1941-ųjų trėmimo temą toliau plėtojo poetas J. Marcinkevičius, 1988 m. gegužės 28 d. savaitraštyje „Literatūra ir menas“ pristatęs tremtinės Dalios Grinkevičiūtės atsiminimus.

1988 m. birželio pradžioje L. Šepetys aiškiai nubrėžė naujų Lietuvos istorijos interpretacijų ribas ir istorikų uždavinius. Jis pabrėžė būtinybę neatiduoti iniciatyvos ideologiniams oponentams, kurie visuomet pasirengę pasinaudoti sovietinės lietuvių istoriografijos trūkumais ar jos paliktomis „baltosiomis dėmėmis“. L. Šepetys paragino drąsiau nagrinėti prieštarigus „socialistinės statybos“ Lietuvoje klausimus, tačiau nepamiršti, kad visų naujų interpretacijų teorinis pagrindas gali būti tik vienas – marksizmas-

leninizmas. Iš dalies jis reabilitavo ir Vasario 16-ąją, pareikšdamas, kad lietuvių liaudžiai tai svarbi data, nes ji reiškė išsivadavimą iš carizmo priespaudos, nors tuo savo tikslams ir pasinaudojo lietuvių buržuazija⁵¹.

Pasinaudodama leidybos monopolium, valdžia stengėsi neišleisti iniciatyvos iš savo rankų formuojant „naują požiūrį“ į Lietuvos istoriją. Pavyzdžiui, Partijos istorijos institutas 1988 m. birželio viduryje gavo nurodymą iš LKP CK skubiai parengti „socializmo kūrimo metais buržuazinių nacionalistų nužudytų asmenų atminimo knygą“. Jos pagrindu turėjo tapti KGB sudaryta daugiau nei 25 tūkst. neva partizanų nužudytų asmenų kartoteka. Tačiau kontroliuoti viešąjį diskursą istorijos klausimais darėsi vis sunkiau. Tai akivaizdžiai parodė rugpjūčio mėn. Lietuvos žiniasklaidoje prasidėjusi diskusija dėl Molotovo–Ribbentropo pakto vertinimo. Jos kulminacija tapo bene didžiausias Atgimimo laikų mitingas Vingio parke, kuriame istorikai (Gediminas Rudis, Liudas Truska) jau atvirai kalbėjo apie šios sutarties neteisėtumą ir įvardijo ją kaip lemiamą veiksni, nulėmusį Lietuvos likimą 1940 m.

Tokios tendencijos kėlė nerimą dogmatikai nusiteikusiam LKP CK sparnui, kurį rėmė KGB. 1988 m. spalio mėn. būtent šios institucijos kabinetuose buvo parengtas kontrpropagandinių priemonių planas, kaip Lietuvos gyventojams išaiškinti 1939–1940 m. vykusį politinių procesų esmę. Jame konstatuota, kad kai kurie autoriai šio laikotarpio įvykius vertina iš „neklasinių, pseudoistorinių pozicijų, mėgina apkaltinti Sovietų Sąjungą dėl tiesioginio sąmokslu su Hitleriu ir Lietuvos, Latvijos bei Estijos okupacijos“⁵². Siekiant tokias interpretacijas „demaskuoti“ ir „padaryti teigiamą ideologinį poveikį respublikos gyventojams“, numatyta sovietų valdžios paskelbimo Lietuvoje 70-ųjų metinių išvakarėse spaudoje paskelbti ciklą straipsnių, kuriuose būtų atskleistas „buržuazinės Lietuvos veikėjų bendradarbiavimas

su hitlerine Vokietija, vokiečių specialiųjų tarnybų pastangos inspiruoti Lietuvoje nacionalistinį pogrindį, žymių buržuazinės respublikos atstovų orientacija į Sovietų Sąjungą, buržuazinės Lietuvos ekonomikos būklė ketvirtajame dešimtmetyje⁵³. Straipsnius turėjo parengti KGB agentai Rašidovas, Dymovas, Orestas, o juos redaguoti turėjo agentas Karalius.

Vis dėlto 1988 m. pabaigoje viešajame diskurse bent jau laikinai įsitvirtino „revizionistinis“ požiūris į XX a. Lietuvos istorijos įvykius, kuris aiškiai atsispindėjo 1989 m. pradžioje išleistame straipsnių rinkinyje „Naujas požiūris į Lietuvos istoriją“. Sovietiniam Lietuvos istorijos laikotarpiui šiame rinkinyje buvo skirti L. Truskos, V. Kašauskienės ir Henriko Šadžiaus rašiniai. Visų jų vertinimų pagrindas – lenininės socializmo kūrimo koncepcijos iškraipymas, lėmęs daugelį neigiamų reiškinių, visų pirma, trėmimus. Nors ginkluotą pasipriešinimą jie vertino iš esmės neigiamai, kaip užsienio valstybių inspiruotą nuverstųjų klasių pasipriešinimą, tačiau pripažino, kad socializmo deformacijos smarkiai padidino sovietų valdžios priešų skaičių. Taip pat labai aiškus noras parodyti, kad visi sprendimai buvo atsiunčiami iš Maskvos; taip pradėta kurti mitą, jog dėl visų blogybių buvo kalta Maskva, o A. Sniečkus ir kiti LKP vadovai mėgino kiek įmanoma sumažinti neigiamus tokios politikos padarinius.

Net ir tokia nežymiai pakeista, tačiau iš esmės sovietinė Lietuvos istorijos interpretavimo schema atrodė pavojinga ortodoksinių pažiūrų komunistams; jie reikalavo LKP CK ideologijos sekretoriaus L. Šepečio nušalinimo. Tai padaryta 1989 m. vasario mėn. vykusiam LKP CK plenumo; jame L. Šepetys buvo apkaltintas nuolaidžiavimu buržuazinei ideologijai ir Sąjūdžiui. Beje, šis plenumas parodė, kad ir kai kurie vyresnės kartos menininkai nesugeba ištrūkti iš sovietinės mitologijos narvo. Bene labiausiai L. Šepetį kritikavo plenumo kalbėjęs poetas Eduar-

das Mieželaitis; jis sakė nesuprantąs, už ką LKP turėtų atgailauti, kai per 40 metų tiek daug pastatyta, pasiekta mokslo srityje, sukurta efektyvi kolūkinė sistema, literatūra tapo žinoma visame pasaulyje. E. Mieželaitis taip pat nepritarė naujam LKP požiūriui į Vasario 16-ąją, mėginimams priešinti A. Sniečkui Justą Paleckį, o pokario įvykius Lietuvoje interpretavo kaip Pentagono ir CŽV iš vienos pusės bei Kremliaus ir Lavrentijaus Berijos žinybos iš kitos – provokacijos rezultata⁵⁴.

Po šio plenumo LKP vadovybė greitai prarado iniciatyvą diskusijoje dėl XX a. Lietuvos istorijos įvykių vertinimo. Vis didesnį autoritetą visuomenėje ėmė įgyti nuo sovietinių šampų nepriklausomi praeities vertinimo modeliai. Palankias sąlygas tam sudarė ne tik LKP nesugebėjimas siūlyti naujas idėjas, bet ir griūvantis ideologinės cenzūros mechanizmas.

SOVIETŲ VALDŽIOS TAUTINĖ-KALBINĖ POLITIKA

Per pirmąją okupacijos dešimtmetį, režimui siekiant labiau įsitvirtinti, buvo nenaudinga papildomai didinti visuomenės priešišumą, todėl kalbinės asimiliacijos procesas atvirai nebuvo vykdomas. Per šiuos metus smarkiau nukentėjo akademinė lituanistika. Iki šeštojo dešimtmečio pradžios sovietinėje kalbotyroje vyravo Nikolajaus Maro „naujoji kalbos teorija“, kuri darė lemiamą įtaką ir valdžios vykdytai kalbos politikai. Ši teorija teigė, kad kalbos raida yra glaudžiai susijusi su klasių kova ir kad pokyčiai kalboje atspindi pokyčius socialinėje struktūroje. N. Maras tikėjo, kad, socializmui įsitvirtinus visame pasaulyje, susiformuos viena bendra kalba. Kaip vieną iš „marizmo“ atspindžių Lietuvoje galima vertinti ideologinį puolimą prieš Didžiojo lietuvių kalbos žodyno antrąjį tomą, kuris buvo parengtas 1948 m. Šį tomą uždrausta plauti motyvuojant tuo, kad jame daug reakci-

nės, klerikalinės frazeologijos ir ignoruojama revoliucinė, sovietinė naujakalbė⁵⁵. Savo kalboje, pasakytoje LKP(b) VI suvažiavime (1949 m. vasario 15 d.), A. Sniečkus taip pat kritikavo Žemaitės kūrinių leidėjus, kurie stengdamiesi išlaikyti rašytojos kalbos autentiškumą paliko daugybę „prievartinio feodalinio-bažnytinio palikimo“ žodžių⁵⁶. 1950 m. J. Stalinui pasmerkus N. Maro teoriją, prasi-dėjo „diskusija“ kalbotyros klausimais, kuri Lietuvoje tapo patogiu pretekstu atsikratyti nepatikimais kalbotyros specialistais, visiškai nepagrįstai apkaltinus juos „marizmo“ propagavimu. Iš VU Istorijos ir filologijos fakulteto Lietuvių kalbos ir literatūros katedros vedėjo pareigų buvo atleistas prof. Juozas Balčikonis, o dėstytojai Jonas Kruopas ir Juozas Senkus pašalinti iš universiteto. Suimtas ir nuteistas Lietuvių kalbos ir literatūros instituto mokslinis bendradarbis Stasys Pinkus.

Kalbinę asimiliaciją per pirmąjį okupacijos dešimtmetį nustelbė kiti rusifikacijos kanalai, visų pirma – rusiškos kultūros antplūdis. 1940–1955 m. Lietuvoje buvo išleista daugiau rusų autorių grožinės literatūros knygų (788) nei lietuvių grožinės literatūros (653)⁵⁷. Pagal išleistų knygų skaičių tarp rusų rašytojų pirmavo Maksimas Gorkis (49), antroje vietoje buvo Aleksandras Puškinas (32), trečioje – Levvas Tolstojus (26)⁵⁸. Rusų autorių pjesės šiuo laikotarpiu taip pat vyravo dramos ir muzikinių teatrų repertuaruose. Be to, 1946 m. Vilniuje buvo įsteigtas Rusų dramos teatras, turėjęs tapti dar vienu kultūrinio gyvenimo rusinimo įrankiu. Žymių rusų kultūros veikėjų ir karvedžių atminimas buvo įamžintas gatvių pavadinimuose ir paminkluose, iškilmingai minimi jų jubiliejai. Vilniuje netrukus atsirado Aleksandro Suvorovo gatvė ir Michailo Kutuzovo aikštė, Gedimino kalno papėdėje pastatytas paminklas A. Puškinui. 1944 m. minėtas rašytojo Ivano Krylovo, 1945 m. – M. Kutuzovo, 1949 m. – A. Puškino jubiliejus.

Per pirmąjį okupacijos dešimtmetį ne mažiau svarbus viešojo gyvenimo rusinimo ka-

nalas buvo didelis lietuvių kalbos nemokančių pareigūnų procentas (apie 50 proc.) valdymo aparate, pramonės įmonėse, aptarnavimo sferoje, taip pat didelių reguliariosios sovietų kariuomenės dalinių ir NKVD vidaus kariuomenės įgulų atsiradimas. Didesnė visuomenės dalis nemokėjo rusų kalbos, ir tai trukdė režimo įtvirtinimui. Iš pradžių šią problemą mėginta spręsti raginant atvykėlius išmokti vietos gyventojų kalbą. 1945 m. rudenį LKP(b) CK biuras, motyvuodamas atitinkamo VKP(b) CK nurodymo vykdymu ir tuo, kad lietuvių kalbos mokėjimas prisideda prie ryšių su masėmis stiprinimo, įpareigojo privalomai mokytis lietuvių kalbos visus jos nemokančius partinio, valstybinio ir ūkinio valdymo aparato darbuotojus⁵⁹. Tačiau realiai niekas šio nutarimo nevykdė, o lietuviai komunistai, bijodami būti apkaltinti nacionalizmu, daugiau šios problemos nekėlė⁶⁰. Valdžios ir liaudies bendravimo problema spręsta verčiant vietos gyventojus greičiau išmokti rusų kalbą. Po J. Stalino mirties pradėjus vykdyti vietos kadru protegavimo politiką, šio rusifikacijos kanalo reikšmė gerokai sumenko. 1953–1958 m. partiniame aparate lietuvių padaugėjo nuo 48 iki 68 proc., apie 70 proc. tarnautojų lietuviai tuo metu sudarė ir valstybiniame bei ekonomikos aparate. Apie naują požiūrį į partijos nacionalinę politiką ir būtinybę normalizuoti lietuvių kalbos vartojimą vėl prabilo ir LKP vadovai.

Tačiau patriotinių nuotaikų atgijimas ir nuolatiniai pokario metais į Lietuvą bei kitas Baltijos respublikas atvykusių rusakalbių skundai paskatino savo pozicijas valdžios viršūnėje įtvirtinusį N. Chruščiovą ir jo komandą imtis Baltijos respublikų „internacionalizavimo“ programos. Kai kurie autoriai būtent N. Chruščiovą laiko nuoseklios tautinės asimiliacijos politikos pradininku ir vykdytoju⁶¹. Mat būtent jo laikais oficialiame viešajame diskurse įsitvirtino nuostata, kad sovietinei visuomenei artėjant prie

komunizmo tautiniai skirtumai vis labiau nyks. Pirmas žingsnis internacionalizavimo programos įgyvendinimo linkme buvo žengtas sustabdžius vietinių kadru protėgavimą politikos vykdymą. 1959 m. gegužės mėn. įvykęs SSKP CK plenumas priėmė nutarimą „Dėl LKP darbo su kadrais“, kuriame LSSR vadovai buvo apkaltinti besaikiu lietuvių kėlimu į vadovaujančius postus ir antirusiškų nuotaičių toleravimu. Iš karto po šio nutarimo Lietuvoje prasidėjo naujas kadru „valymas“.

Tuo pat metu pradėtas puolimas prieš aukštųjų mokyklų lietuvių literatūros ir kalbos specialistus, kurie „atlydžio“ sąlygomis mėgino išvaduoti lituanistiką nuo vulgaraus sociologizavimo. Iš darbo buvo atleistas VU Lietuvių literatūros katedros dėstytojos Meilė Lukšienė, Vanda Zaborskaitė ir Irena Kostkevičiūtė, į pensiją priverstas išeiti prof. J. Balčikonis. Iš Pedagoginio instituto pašalintas direktoriaus pavaduotojas kalbininkas Jonas Laužikas ir keletas kitų dėstytojų filologų.

Tačiau vien kadru problema ši kampanija neapsiribojo. 1959 m. spalio mėn. LKP CK biuras patvirtino „Dirbančiųjų ir jaunimo internacionalinio auklėjimo pagerinimo planą“⁶², kuriame buvo numatyta plati priemonių programa „broliškų“ SSRS tautų kultūrai ir gyvenimui pažinti. Išsamiam beveik 20 lapų apimties dokumente žiniasklaidos priemonėms nurodyta reguliariai informuoti apie įvykius kitose sovietinėse respublikose, Politinių ir mokslinių žinių skleidimo draugija įpareigota parengti specialų internacionalinei propagandai skirtų paskaitų ciklą, vietos kultūros ir švietimo įstaigos kasmet turėjo rengti SSRS tautų liaudies dainų ir šokių festivalius. Reguliariai turėjo būti organizuojami sovietinių respublikų kinofilmų festivaliai, į respublikos teatrų ir muzikos kolektyvų repertuarą įtraukta daugiau kitų tautų dramaturgų ir kompozitorių kūrinų. Daug dėmesio skirta internacionalinio auklėjimo stiprinimui vidurinėse ir aukštosiose mokyklose. Šalia kitų priemonių buvo numa-

tyta tautų draugystės temai daugiau vietos skirti naujai leidžiamuose vadovėliuose, dažniau organizuoti mokytojų ir moksleivių ekskursijas į kitas sovietines respublikas.

Svarbus šio plano aspektas buvo patvirtinimas, jog ir toliau bus laikomasi taktikos stiprinti lenkiškumą Vilniaus krašte. Pirmaisiais pokario metais skatinusi Vilniaus krašto depolonizaciją, nuo šeštojo dešimtmečio pradžios sovietų valdžia radikalčiai pakeitė politiką ir ėmė rūpintis lenkiškumo išsaugojimu šiame regione. Matyt, buvo suvokta, kad tautinės įtampos palaikymas yra naudingesnis režimui nei laipsniškas Vilniaus krašto sulietuvinimas. VKP(b) CK iniciatyva 1950 m. spalio 1 d. šis klausimas buvo apsvarstytas LKP(b) CK biuro posėdyje, po kurio priimtas nutarimas „Dėl priemonių pagerinant darbą tarp lenkų tautybės gyventojų Lietuvos SSR“. Daugiausia vietos jame skirta lenkiškoms mokykloms: numatytos priemonės, kaip parengti daugiau mokytojų, galinčių mokyti lenkų kalba, aprūpinti mokyklas lenkiškais vadovėliais. Taip pat raginta leisti daugiau literatūros lenkų kalba, lenkiškai subtitruoti filmus.

Įdomu, kad vienu šio nutarimo punktų buvo pasmerktos posėdžio metu išklaustytos LSSR MT pirmininko Mečislovo Gedvilo ir LSSR AT Prezidiumo pirmininko J. Paleckio neva nacionalistinio pobūdžio kalbos. Kaip neteisingi įvertinti jų teiginiai, „neigiantys lenkų egzistavimą Vilniaus srities rajonuose, tvirtinimai, kad tai sulenkinti lietuviai ir baltarusiai, žmonės, kalbantys lenkų kalba, kurių tautinė savimonė neišsivysčiusi, todėl akcentavimas, kad jie yra lenkai, reikštų tęsimą tos lenkinimo politikos, kurią vykdė buržuazinė Lenkijos vyriausybė“⁶³. Tai rodo, kad LKP(b) vadovybėje būta nemažų prieštaravimų tautinės politikos klausimu, nes pasitaikydavę nuomonių skirtumai paprastai neatsispindėdavo galutiniuose LKP(b) CK nutarimuose. M. Gedvilas ir J. Paleckis buvo savotiški lyderiai tos grupės LKP(b) viduje, kuri stengėsi sovietinę doktriną pagr-

žinti ryškesniais tautinės atributikos elementais, kad ji būtų patrauklesnė Lietuvos visuomenei. Lenkų tautinės mažumos protegavimas aiškiai kenkė jų kurtam įvaizdžiui.

Panašių atvejų, kai vietos valdžia mėgino priešintis iš Kremliaus atsiųstoms direktyvoms, kurios pernelyg kirtosi su tautinio komunizmo koncepcija, tuo metu būta ir daugiau. Pavyzdžiui, 1945 m. pavyko įtikinti Maskvą atsisakyti planų proteguoti Lietuvoje Rusijos Stačiatikių Bažnyčią kaip atsvarą Katalikų Bažnyčiai⁶⁴. Religinį kultūrą reikalų tarybos įgaliotinis Lietuvos SSR Alfonsas Gailevičius kaip svarbiausią argumentą nurodė tai, kad tokios priemonės „gali sustiprinti antitarybinę agitaciją Lietuvoje, nes nacionalistiniai elementai mėgins įrodyti, kad sovietų valdžia neva siekianti surusinti lietu-

vių tautą“⁶⁵. Beje, A. Gailevičius kunigų seminarijos uždarymą Vilniuje argumentavo pirmiausia tuo, kad ji rengia kadrus „lenkiškajam nacionalizmui“.

1945–1949 m. dėl lenkų repatriavimo ištuštėjusios lenkiškos mokyklos buvo uždarnos arba pertvarkomos į lietuviškas, o nuo 1950 m. prasidėjo atvirkštinis procesas. Per keletus metus po šio nutarimo lenkiškomis buvo paversta daugiau nei 150 lietuviškų mokyklų. 1950/51 m. m. Lietuvoje veikė 156 lenkų ir 11 mišrių mokyklų, o 1954/55 m. m. – jau 312 lenkų ir 78 mišrios mokyklos⁶⁶. Dėl lietuviškų mokyklų trūkumo kai kuriose vietovėse netgi lietuviai buvo priversti savo vaikus leisti į lenkiškas mokyklas. Smarkiai padidėjo ir lenkų kalba leidžiamų periodinių leidinių bei knygų skaičius (žr. 1 ir 2 lenteles).

1 lentelė. Knygų leidyba pagal kalbas

	1949 m.	1955 m.	1965 m.	1975 m.	1985 m.
Lietuvių k.	876	1305	1586	1361	1979
Rusų k.	92	350	428	397	739
Lenkų k.	3	171	67	48	34

2 lentelė. Periodiniai leidiniai pagal kalbas

	1949 m.	1955 m.	1965 m.	1975 m.	1985 m.
Lietuvių k.	34	106	133	199	196
Rusų k.	5	17	23	38	52
Lenkų k.	2	14	5	5	5

Lentelės sudarytos remiantis: *Lietuvos TSR spaudos statistika 1940–1955*, Vilnius, 1957; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1961–1965*, Vilnius, 1969; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1971–1975*, Vilnius, 1976; *Lietuvos TSR spaudos statistika 1981–1985*, Vilnius, 1986.

Tokios tendencijos kėlė natūralų lietuvių nepasitenkinimą, kuris „atlydžio“ metais prasisveržė į viešumą. Ryškiausias pavyzdys – 1956 m. lapkričio 4 d. parengtas memorandumas LSSR MT pirmininkui Motiejui Šumauskui, kurį pasirašė 11 žymių Lietuvos menininkų. Nepritardami lenkiškų mokyklų

tinklo plėtimui Vilniaus krašte, memorandumo autoriai atmetė kaip nepagrįstus Švietimo ministerijos pasiteisinimus, jog lenkiškos mokyklos atidaromos tėvų pageidavimu. Anot jų, reikia atsižvelgti į tai, kad „toks tėvų troškimas – išdava poveikio reakcingų jėgų, kurios šimtmečiais rasdavo priemonių,

kaip Vilniaus krašto žmones pajungti Bažnyčiai ir dvarininkams⁶⁷. Šį klausimą rašytojas Antanas Vienuolis iškėlė ir kalbėdamas 1956 m. gruodžio 3 d. vykusiame LSSR AT posėdyje. Jo teigimu, „1946 metais Tarybų vyriausybė sudarė sąlygas visiems lenkams, dar gyvenusiems Vilniuje ir jo apylinkėse, persikelti į Demokratinę Lenkijos respubliką. Visi tuo metu gyvenusieji Vilniaus krašte lenkai pasinaudojo šia galimybe ir persikėlė į Lenkiją. Tuo buvo iš esmės galutinai likviduotas lenkiškas klausimas Tarybų Lietuvoje ir sudaryti tvirti pagrindai lietuvių ir lenkų amžinai draugystei⁶⁸“.

Reaguodamas į šias nepasitenkinimo išraiškas, LKP CK biuras 1957 m. kovo 29 d. priėmė nutarimą „Dėl pareiškimų lenkiškų mokyklų reikalu“, kuriame pripažino, kad Švietimo ministerija, steigdama lenkiškas mokyklas, ne visuomet atsižvelgdavo į tėvų pageidavimus ir padarė klaidų⁶⁹. Kita vertus, nutarime pasmerktos tiek lietuviškojo, tiek lenkiškojo nacionalizmo apraiškos, kurias išprovokavo lenkiškų mokyklų Vilniaus krašte problema. Abiejų pusių nepasitenkinimas skatino sovietų režimą tęsti 1950 m. pradėtą vykdyti taktiką. Minėtame 1959 m. internacionalinio auklėjimo plane buvo numatyta rengti daugiau lenkų kalbos mokytojų, lenkų kalba subtitruoti daugiau meninių filmų, skatinti lenkų meno saviveiklą. Mėginimai viešai kritikuoti dirbtinio lenkų kalbos protegavimo politiką buvo tuoj pat nutildomi. Pavyzdžiui, kai 1967 m. pabaigoje „Kultūros barai“ išspausdino diskusijos dėl Vilniaus krašto tautinių-kultūrinių problemų medžiagą, LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius patarė žurnalo redakcijai šios temos daugiau neplėtoti⁷⁰.

Dauguma pokalbio „Kultūros barų“ redakcijoje dalyvių (istorikai Regimantas Jاسas, Antanas Tyla ir Vaclovas Milius, LSSR MA bibliotekos direktorius Juozas Marcinkevičius, LSSR Istorijos-etnografijos muziejaus direktorius Vincas Žilėnas, VU Gamtos fakulteto dekanas Česlovas Kudaba ir kiti) kaip

svarbiausią Vilniaus krašto gyventojų kultūrinio atsilikimo priežastį įvardijo tebesitęsiančią šio regiono izoliaciją nuo bendro Lietuvos kultūrinio gyvenimo. Č. Kudabos nuomone, tam labiausiai trukdė lietuvių kalbos nemokėjimas, prie kurio prisidėjo ir nepagrįstas lenkiškų mokyklų tinklo plėtimas. Kadangi nemokėdamas lietuvių kalbos šio regiono jaunimas daug sunkiau įstodavo į aukštąsias mokyklas, jis siūlė „atsižvelgiant į specifines krašto sąlygas ieškoti tarpinio perėjimo tipo vidurinės mokyklos, kurią baigę jaunuoliai visiškai laisvai gali dėstyti savo mintis raštu bei žodžiu lietuvių kalba⁷¹“.

Partijos ideologai nepritarė tokių minčių viešinimui. Šiai problemai spręsti jiems priimtinesnis atrodė kitas būdas, būtent: sudaryti geresnes sąlygas studijuoti aukštosiose mokyklose lenkų kalba. Be to, Vilniaus krašto gyventojai buvo skatinami savo vaikus leisti į rusiškas mokyklas. Palankesnes sąlygas tam sudarė ir 1959 m. pradėta vykdyti vidurinių mokyklų reforma, kuri suteikė teisę tėvams patiems pasirinkti mokyklą savo vaikams. Vilniaus krašto lenkai mieliau leido savo vaikus į rusiškas nei į lietuviškas mokyklas. Būtent po šios reformos lenkiškų mokyklų skaičius ir ypač mokinių jose skaičius labai sumažėjo. Užtat plėtėsi rusiškų mokyklų tinklas šiame regione.

Svarbiausia internacionalizavimo programos dalis, žinoma, buvo rusų kalbos vartojimo viešajame gyvenime plėtimas. Būta planų netgi visiškai sunaikinti lietuvių kalbą. LSSR vadovybei šeštojo dešimtmečio pabaigoje siūlyta apsvarstyti galimybę atsakyti lotyniško raidyno ir pereiti prie rusiško⁷², tačiau puikiai suvokdama, kuo tai galėtų grėsti jos legitimumui, ji sugebėjo įtikinti Maskvą užmiršti šią idėją. Priešingai, išoriškai stengtasi demonstruoti susirūpinimą lietuvių kalbos būkle. Antai 1961 m. prie LSSR MA buvo sudaryta Lietuvių kalbos komisija, kuri turėjo spręsti terminų vartojimo suvienodinimo, taisyklingos rašybos bei kitus ginčytinus

lietuvių literatūrinės kalbos vartojimo periodiniuose ir neperiodiniuose leidiniuose klausimus. Tais pačiais metais Lietuvių kalbos ir literatūros institutas pradėjo leisti žurnalą „Kalbos kultūra“. 1956 m. buvo atnaujintas akademinio Lietuvių kalbos žodyno leidimas: 1956–1986 m. išleista 12 tomų.

Užtat intensyviai naudoti kiti rusifikacijos kanalai. 1962 m. sausio mėn. LKP CK biuras priėmė dar vieną nutarimą, kuriame numatė tolesnius internacionalinio auklėjimo uždavinius⁷³. Šie uždaviniai buvo iškelti prieš metus vykusiame SSKP XXII suvažiavime, kuriame N. Chruščiovas išdėstė savo mokymą apie dvi tarpusavyje susijusias „pažangias“ tendencijas, būdingas tautiniam klausimui socializmo sąlygomis. Pirma, vyksta audringas ir įvairiapusis kiekvienos tautos vystymasis, plečiasi sąjunginių ir autonominių respublikų teisės. Antra, tautos vis labiau suartėja, stiprėja jų tarpusavio įtaka. Kaip vieną iš naujų „internacionalinio auklėjimo“ priemonių galima paminėti LKP CK biuro nutarimo raginimą plėsti tiesioginį ekonominį bendradarbiavimą su kitų sovietinių respublikų pramonės ir žemės ūkio įmonėmis. Dar vienas svarbus šio nutarimo akcentas buvo režimo pastangos atsiriboti nuo stalininės nacionalinės politikos, tuo pat metu reikalauta „ryžtingai demaskuoti buržuazinius nacionalistinius elementus ir užkirsti kelią jų pastangoms prisidengiant asmenybės kulto kritika šmeižti komunistų partijos politiką ir vaizduoti save šio laikotarpio aukomis“⁷⁴. Nutarime neužmirštas ir lenkų klausimas. Viename iš jo punktų Valstybinis aukštojo ir specialiojo mokymo komitetas bei aukštųjų mokyklų ir technikumų vadovai įpareigoti labiau rūpintis, kad komplektuojant mokymo įstaigas nebūtų pamirštas Vilniaus krašto jaunimas.

Šiame nutarime jau aiškiai prabilta ir apie būtinybę stiprinti rusų kalbos mokymą, kaip vieną svarbiausių sėkmingo „internacionalinio auklėjimo“ prielaidų. Tuo tikslu numatyta leisti daugiau vadovėlių ir kitų kalbos moky-

mo priemonių, mokyklose ir bibliotekose plačiau praktikuoti rusų rašytojų kūrinių skaitymą originalo kalba, suaktyvinti sąjunginių laikraščių ir žurnalų prenumeratą. Tai suteikė impulsą intensyvesnei nei iki tol kalbinei asimiliacijai. Tiesa, kitaip nei Latvijoje ar Estijoje, Lietuvoje nebuvo objektyvių sąlygų rusifikacijai panaudoti rusakalbių imigraciją iš kitų SSRS regionų. Natūralus gyventojų prieaugis Lietuvoje septintajame dešimtmetyje buvo 4–5 kartus didesnis nei kaimyninėse šalyse, todėl čia užteko vietinės darbo jėgos.

Po N. Chruščiovo nušalinimo LKP vadovybei su A. Sniečkumi priešakyje pavyko laikinai pristabdyti išibėgėjančią rusifikacijos kampaniją ar bent jau atsakyti pernelyg į akis krentančių, todėl jo kaip Lietuvos šeimininko mitui kenkiančių jos detalių. Nauja, dar stipresnė nei šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kalbinės asimiliacijos banga kilo aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje. Vienas svarbiausių Leonido Brežnevo valdymo metais suformuluotų režimo tikslų buvo sukurti naują „tarybinę tautą“, kuri sulydytų visas Sovietų Sąjungoje gyvenančias tautas. Naujasis SSKP CK generalinis sekretorius vienoje savo kalboje patetiškai deklaravo: „Mokyti komunizmo – tai reiškia auklėti pasiaukojamo tarybinio patriotizmo dvasia, tai reiškia stengtis visomis jėgomis padėti, kad stiprėtų ir klestėtų mūsų didžioji Tėvynė. Tai reiškia kaip akies vyzdį saugoti moralinę, politinę mūsų šalies tautų draugystę, nesitaikstyti su jokiais nacionalizmo pasireiškimais.“⁷⁵ Maskvos valią aklai vykdžiusi naujoji LSSR vadovybė atitinkamai reagavo ir į raginimus stiprinti tautinę asimiliaciją.

Padidinti rusifikacijos tempus, be kitų priežasčių, skatino ir tai, kad 1970 m. tik apie 35 proc. lietuvių gerai mokėjo rusų kalbą⁷⁶. Siekiant pakeisti šią padėtį, ypatingas vaidmuo buvo skirtas mokyklai. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintojo dešimtmečio pradžioje LKP CK biuras ir Švietimo ministerija priėmė ne vieną nutarimą dėl

rusų kalbos mokymo sustiprinimo švietimo įstaigose. Po jų buvo dar labiau padidintas rusų kalbos pamokų skaičius, padaugėjo mokyklų, kuriose buvo sustiprintas rusų kalbos mokymas, mokytojams rusistams pradėta mokėti priedus prie atlyginimų, buvo leidžiamas specialus žurnalas „Русский язык в школе“. Nuo 1980/81 m. m. Lietuva ir Estija paskutinės iš sovietinių respublikų perėjo prie rusų kalbos mokymo nuo pirmos klasės, rusų kalbos imta mokyti ir vaikų darželiuose. Be to, dažniau pradėti rengti įvairūs bendri renginiai su rusiškų bei lenkiškų mokyklų moksleiviais, organizuojamos internacionalinės darbo ir poilsio stovyklos. Aukštesiose mokyklose rusų kalba pradėtos dėstyti kai kurios disciplinos, įvesti nauji kursai (pvz., „Nacionalinių santykių teorija“, „Proletarinio internacionalizmo ir tarybinio patriotizmo vienybė“). Visų specialybių mokslininkai disertacijas privalėjo rašyti rusiškai, didelė dalis (apie 60 proc.) mokslinės literatūros buvo leidžiama rusų kalba.

Akivaizdžiai ėmė mažėti lietuvių kalbos vaidmuo ir viešajame gyvenime. Lietuvių kalba buvo visiškai išstumta iš geležinkelio, oro uosto, daugumos valdžios įstaigų. Rusų kalba buvo dubliuojami centriniai dienraščiai („Komjaunimo tiesa“) ir kai kurių miestų laikraščiai („Vakarinės naujienos“, „Tarybinė Klaipėda“). Devintajame dešimtmetyje penktadalis visų Lietuvoje leistų periodinių leidinių buvo rusų kalba (žr. 2 lentelę). Nors iš trijų televizijos kanalų du transliavo Maskvos laidas, LTV rusiškos laidos sudarė 35 proc. Rusifikacijos priemone tapo ir vis daugiau sričių apimantis dvikalbystės principo taikymas. Dar 1972 m. LSSR MT buvo priėmusi nutarimą „Dėl dvikalbystės principo taikymo rengiant susirinkimus, taip pat iškabose ir kitose vizualinės informacijos priemonėse“, tačiau ypač aktyviai dvikalbystės principą imta diegti po garsiosios Taškento konferencijos, įvykusios 1979 m. Informacija dviem kalbom buvo pateikiama

įstaigų ir parduotuvių iškabose, informacinėse kelio rodyklėse, plakatuose ir afišose.

Nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos vadinamasis internacionalinis auklėjimas tapo vienu svarbiausių ideologinio darbo uždavinių. Pradėta leisti įvairias metodines priemones, kuriose buvo nagrinėjami tokio auklėjimo būdai ne tik makrosocialiniu, bet ir mikrosocialiniu lygmeniu: šeimoje, mokykloje, darbo kolektyvuose. Sovietinio internacionalizmo propagandos tikslams buvo mobilizuotos ne tik tiesiogiai propagandos funkcijas vykdžiusios institucijos, bet ir menininkai, kultūros įstaigos bei visuomeninės organizacijos. Menininkai skatinti kurti kūrinis internacionaline tematika, bendrauti su kolegomis iš kitų sovietinių respublikų (ypač skatintas bendravimas su Lietuvai kultūriškai svetimomis Vidurinės Azijos respublikomis, visiškai surusėjusia Baltarusija, o ryšiai su latviais ir estais buvo ribojami). Leidyklos ir muziejai taip pat įpareigoti daugiau pristatyti „brolišku“ SSRS tautų literatūrą ir meną, planuota įkurti Tautų draugystės muziejų. Sovietinio piliečio identitetą turėjo stiprinti ir didesnės pagarbos Sovietų Sąjungos valstybiniais simboliais ugdytas⁷⁷.

Ilgai slopintas visuomenės nepasitenkinimas intensyvia rusifikacija ir įkyria internacionaline propaganda į viešumą prasiveržė prasidėjus „perestroikai“. Apie nacionalinių kalbų diskriminavimą Sovietų Sąjungoje viešai pradėta kalbėti nuo 1986 m. rudens⁷⁸. Valdžios reakcija į šiuos kaltinimus iš pradžių buvo gana konservatyvi. Tą liudija ir 1987 m. kovo 23 d. priimtas LKP CK biuro nutarimas „Dėl priemonių tobulinant tautinius santykius respublikoje ir didinant internacionalinio bei patriotinio auklėjimo efektyvumą“⁷⁹. Tačiau vis labiau didėjant visuomenės spaudimui, vietos valdžia buvo priversta pakeisti savo poziciją.

Lietuvių kalbos statuso klausimas greta reikalavimų atkreipti dėmesį į ekologines problemas ir labiau rūpintis senosios istori-

jos paminklais pradiniam tautinio atgimimo etape tapo viena svarbiausių visuomenės aktyvumo raiškos formų. Pirmieji viešai kelti šį klausimą ėmė rašytojai. Padrąsinta audringos diskusijos kalbos klausimais, kuri kilo 1988 m. kovo mėn. vykusiame SSRS rašytojų sąjungos plenumo, LSSR rašytojų sąjungos partinė organizacija 1988 m. balandžio pradžioje taip pat nutarė kreiptis į LSSR valdžios institucijas, ragindama lietuvių kalbą paskelbti valstybine Lietuvos SSR kalba ir pasmerkti dogmatiškas internacionalizmo propagandos formas, kurios skatina „nacionalistinį ekstremizmą“⁸⁰.

Nors Maskva gana tvirtai laikėsi senojo kalbos politikos modelio, vietos partinis elitas greitai suvokė, kad visuomenės lūkesčių kalbos klausimu pateisinimas režimo nesugriaus, o jo autoritetą gali gerokai pakelti. Todėl jau 1988 m. vasarą oficialiai buvo pripažinta būtinybė išplėsti lietuvių kalbos vartojimo sferą. Liepos pabaigoje spaudoje buvo paskelbtas LKP CK Ideologinės mokslo, kultūros ir švietimo komisijos pareiškimas „Dėl lietuvių kalbos kaip Lietuvos TSR valstybinės kalbos įteisinimo“⁸¹; jame argumentuota, kad stagnacijos laikotarpiu respublikoje ne kartą buvo pažeistas SSRS nacionalinių kalbų ir kultūrų lygiateisiškumo principas, lietuvių kalba nustumta į antraeilės kalbos rangą. Taip pat atkreiptas dėmesys į tai, kad siaurėjant lietuvių kalbos vartojimo sferai plito kalbų maišymas viešajame gyvenime ir smarkiai nukentėjo taisyklinės kalbos prestižas. Kaip svarbiausia prielaida susidariusiai padėčiai pakeisti įvardytas valstybinės lietuvių kalbos globos užtikrinimas.

Pirmas konkretus žingsnis įtvirtinant šią globą buvo žengtas jau po poros savaičių, kai buvo priimtas bendras LKP CK ir LSSR MT nutarimas, kuriuo numatyta sustiprinti lietuvių kalbos dėstymą respublikos mokymo įstaigose⁸². Pagaliau 1989 m. sausio 26 d. LSSR AT paskelbė lietuvių kalbą valstybine Lietuvos SSR kalba. Tiesa, lyginant su analogiškais Es-

tijos ir Latvijos AT nutarimais, lietuviškasis variantas buvo nuosaikesnis, nes jame rusų kalba pripažinta pagrindine tarptautinio bendravimo priemone respublikos teritorijoje.

IŠVADOS

Svarbiausios sovietų režimo naudotos priemonės lietuvių tautiniam identitetui griauti buvo istorinės atminties sovietizavimas, kalbinė asimiliacija ir naujo sovietinio identiteto formavimas. Sovietinis Lietuvos istorijos interpretavimo modelis buvo sukurtas per pirmąjį okupacijos dešimtmetį. Vėlesniais metais į jį pradėta įtraukti vis daugiau ikio-kupacinio laikotarpio tautinės istoriografijos elementų, visų pirma turėjusių stiprų antikarietišką, antikrikščionišką (antikatalikišką) ar antilenkišką krūvį. Tokiu būdu sovietmečiu lietuvių istorinėje sąmonėje buvo įtvirtintas XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje susiformavęs praeities įvaizdis, pagrįstas etninio nacionalizmo elementais. Viena vertus, jis buvo savotiškai išgrynintas, nes buvo visiškai atmestos galimos alternatyvios perspektyvos, visų pirma christianizacijos ir Vakarų kultūros perėmimo. Antra vertus, beveik visuotinė viešojo diskurso kontrolė sudarė palankias sąlygas tokiai Lietuvos istorijos sampratai įsigalėti visuomenės sąmonėje. Sovietų valdžios siekis panaudoti etninio nacionalizmo simbolius savo autoritetui sustiprinti dar labiau išryškėjo devintojo dešimtmečio pabaigoje kilus režimo krizei. Tai, kad dalis LKP narių drąsiai žengė šiuo keliu, gali iš dalies paaiškinti gana sklandų buvusios komunistinės nomenklatūros įsiliejimą į posovietinį Lietuvos politinį elitą.

Ne taip sėkmingai sovietų režimui sekėsi įtvirtinti naują požiūrį į XX a. Lietuvos istorijos įvykius. Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio dėtos pastangos pagrįsti komunistinę tradiciją Lietuvoje nedavė apčiuopiamesnių vaisių. Devintojo dešimtmečio pabaigoje ši

konceptija nepajėgė atsakyti į naujus iššūkius: ji dar galėjo pritari stalinizmo nusikaltimų pasmerkimui, tačiau Lietuvos valstybingumo klausimas jai tapo neįveikiama kliūtimi.

Nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos Lietuvoje nuosekliai ir vis intensyviau vykdytos kalbinės asimiliacijos ir sovietinio identiteto formavimo politikos vienas iš tikslų buvo neutralizuoti nacionalistines nuotaikas, kurių proveržį galėjo sukelti kai kurių tautinio praeities įvaizdžio elementų įtraukimas į so-

vietinę Lietuvos istorijos interpretavimo schemą. Tuo tarpu dirbtinis lenkų kalbos protegavimas Vilniaus krašte trukdė šio regiono integracijai ir konservavo lietuvių ir lenkų konfliktą, kuris buvo parankus režimui. Kita vertus, tai pavirtina bendrą tendenciją, kad sovietų režimas toleravo tik etnolingvistinio pobūdžio tautiškumą, o platesniu kultūrinio-pilietinio bendrumo pagrindu paremtą identitetą pripažino tik vienai bendrijai – naujai sovietinei tautai.

Nuorodos

¹ V. Krapauskas, „Marxism and Nationalism in Soviet Lithuanian Historiography“, *Journal of Baltic Studies*, 1992, Nr. 3, p. 239–260.

² B. Christophe, *Staat versus Identität: zur Konstruktion von „Nation“ und „nationalem Interesse“ in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995*, Köln, 1997.

³ *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999.

⁴ R. Čepaitienė, *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius, 2005.

⁵ A. Vyšniauskas, „Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus: tarybinio laikotarpio istorijos vadovėlių analizė“, *Istorija*, 2005, t. 42, p. 82–89.

⁶ A. Bumblauskas, „Vilniaus universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 16, p. 58.

⁷ В. Алпатов, *150 языков и политика 1917–2000*, Москва, 2000; L. A. Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, Dordrecht, 2003.

⁸ Z. Zinkevičius, „Lietuvių kalbos naikinimas ir lituanistikos varžymas“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, sud. I. Ignatavičius, Vilnius, 1999, p. 396–404; V. Tininis, „Rusinimas“, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953*, sud. V. Tininis, Vilnius, 2003, t. 2, p. 26–29.

⁹ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Torun, 2001.

¹⁰ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, sud. A. Streikus ir J. Bagušauskas, Vilnius, 2005.

¹¹ V. Jakelaitis, *Saulei leidžiantis – toks buvimas drauge*, Vilnius, 2002, t. 2; L. Šepetytė, *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos*, Vilnius, 2005.

¹² A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, Vilnius, 1993, t. 1, p. 83–87.

¹³ A. Sniečkaus 1951 m. liepos 13 d. raštas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkovui, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 158–159.

¹⁴ LKP(b) CK biuro 1952 m. birželio 6 d. posėdžio protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 131, b. 97, l. 10–14.

¹⁵ LKP CK biuro 1961 m. rugsėjo 15 d. nutarimas dėl ideologinių klaidų J. Jurginio Lietuvos istorijos vadovėliuose, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 292–295.

¹⁶ A. Vyšniauskas, op. cit., p. 87.

¹⁷ V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 1995, p. 76.

¹⁸ J. Žiugžda, „Apie tradicijas, tikras ir tariamas“, *Tiesa*, 1961, kovo 4.

¹⁹ LKP CK sekretoriato 1961 m. gegužės 16 d. nutarimas „Dėl klaidų antrajame Valstybinės architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraščio tome“, LYA, f. 1771, ap. 207, b. 149, l. 6–7.

²⁰ LKP CK biuro nutarimas „Dėl politinių klaidų vykdant architektūros paminklų apsaugą“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 287–289.

²¹ Iš pradžių čia planuota įrengti istorijos muziejų.

²² LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1972 m. sausio 25 d. nutarimas „Dėl blogai saugomų dailės paminklų perdavimo į valstybinius muziejus“, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 342, ap. 1, b. 2290, l. 27.

²³ LKP CK sekretoriaus V. Niunkos 1960 m. gegužės 30 d. laiškas SSKP CK, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 279.

²⁴ LKP CK biuro 1960 m. liepos 3 d. nutarimas „Dėl Žalgirio mūšio 550-ųjų metinių“, LYA, f. 1771, ap. 206, b. 135, l. 6–7.

²⁵ M. Zaremba, *Komunizm, legitimizacija, nacionalism. Nacjonalistyczna legitimizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa, 2001, s. 154.

²⁶ R. Petrauskas, D. Staliūnas, „Žalgirio mūšis lietuvių istorinėje tradicijoje“, pranešimas mokslinėje konferencijoje „Lietuviškieji atminties ženklai“ (Lietuvos istorijos institutas, 2006 m. gruodžio 18 d.), rankraštis.

²⁷ B. Christophe, op. cit., p. 60.

²⁸ A. Bumblauskas, op. cit., p. 57.

²⁹ *Ibid.*, p. 57.

³⁰ Plačiau apie tai žr.: A. Streikus, „Apie anti-krikščioniškus sovietinių švenčių ir apeigų tikslus“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2003, Nr. 10, p. 514–517.

³¹ A. Bumblauskas, „Konfliktai Lietuvos sovietinėje historiografijoje: psichologija ar metodologija?“, *Lietuvos sovietinė historiografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, p. 118.

³² P. Dusburgietis, *Prūsų žemės kronika*, Vilnius, 1985; *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII amžiuje*, sud. P. Pakarklis, Vilnius, 1987.

³³ P. Jakas, *Ko katalikybė nedavė Lietuvai*, Vilnius, 1986.

³⁴ Be to, paminklas K. Donelaičiui buvo pastatytas Klaipėdoje (1973 m., skulpt. V. Mačiūka), o M. Mažvydui – Birštone (1979 m., skulpt. V. Žuklys).

³⁵ Rengiantis minėti K. Donelaičio 250-ąsias gimimo metines, LKP CK, be kitų dalykų, numatė jo vardu pavadinti vieną iš centrinių Vilniaus gatvių, išleisti pašto ženklą ir monografiją apie jį. LKP CK sekretoriato 1963 m. birželio 4 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 228, b. 472, l. 38–40.

³⁶ 1957 m. sausio 16 d. įvykusio rašytojų komunistų pasitarimo su valdžios atstovais stenograma, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 5.

³⁷ 1970 m. buvo išleistas A. Baranausko rinktinių raštų dvitomis, o 1972 m. – ir M. Valančiaus.

³⁸ J. Žiugžda, „Valančiaus indulgencija“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1961, Nr. 2.

³⁹ LKP CK biuro 1959 m. sausio 2 d. nutarimas dėl V. Kudirkos 100-ųjų gimimo metinių minėjimo, LYA, f. 1771, ap. 196, b. 69, l. 5–6.

⁴⁰ LKP CK biuro 1962 m. gruodžio 18 d. nutarimas dėl 1863 m. sukilimo metinių minėjimo, *ibid.*, ap. 218, b. 134, l. 3–4.

⁴¹ V. Jakelaitis, op. cit., p. 220.

⁴² B. Christophe, op. cit., p. 49.

⁴³ *Ibid.*, p. 57; A. Vyšniauskas, op. cit., p. 84.

⁴⁴ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 264–266.

⁴⁵ LKP CK biuro 1954 m. birželio 16 d. nutarimas „Dėl partizanų atminimo įamžinimo“, LYA, f. 1771, ap. 149, b. 136, l. 9–10.

⁴⁶ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 134.

⁴⁷ Miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų ir įvairių organizacijų pasiūlymai dėl perspektyvinio (iki 1965 m.) paminklų statybos plano, LLMA, f. 342, ap. 4, b. 86, l. 45–120.

⁴⁸ LKP CK informacija apie SSKP CK nutarimo „Dėl priemonių tobulinant istorijos ir kultūros paminklų apsaugos darbą“ vykdymą, LYA, f. 1771, ap. 272, b. 153, l. 52.

⁴⁹ L. Šepetys, op. cit., p. 145.

⁵⁰ Perspektyvinis paminklų ir monumentų sukūrimo Lietuvos SSR planas, LYA, f. 1771, ap. 271, b. 219, l. 29–32.

⁵¹ L. Šepetys, „Persitvarkymo koncepcija ir istorijos mokslas“, *Literatūra ir menas*, 1988, birželio 18.

⁵² LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1988 m. spalio 19 d. kontrpropagandinių priemonių planas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 33.

⁵³ *Ibid.*, l. 34.

⁵⁴ E. Mieželaičio kalba 1989 m. vasario 21 d. vykusiam LKP CK plenumui, *ibid.*, f. 1771, ap. 272, b. 14, l. 38–40.

⁵⁵ LSSR mokslų akademijos 1948 m. gruodžio 25 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 106–107.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 117.

⁵⁷ *Lietuvos TSR spaudos statistika 1940–1955*, Vilnius, 1957, p. 44.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 75. Vėlesniais metais ir iki aštuntojo dešimtmečio vidurio daugiausia buvo leidžiama L. Tolstojaus kūrinių.

⁵⁹ LKP(b) CK biuro 1945 m. spalio 19 d. nutarimas „Dėl komunistų mokymosi lietuvių kalbos“, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 117, l. 7.

⁶⁰ V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2003, t. 2, p. 28.

⁶¹ B. Алпатов, op. cit., c. 103.

⁶² LYA, f. 1771, ap. 196, b. 156, l. 30–48.

⁶³ LKP(b) CK biuro 1950 m. spalio 1 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 90, b. 113, l. 4.

⁶⁴ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002, p. 74–78.

⁶⁵ B. Puzinavičius, „Ketinimai steigti autokefalinę katalikų bažnyčią“, *Tautos atmintis*, 1997, Nr. 2, p. 54.

⁶⁶ A. Srebrakowski, op. cit., s. 155.

⁶⁷ N. Kairiūkštytė, „1956 m. rūpesčiai dėl lietuviškų mokyklų Vilniaus krašte“, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 8, p. 50.

⁶⁸ Rašytojo A. Žukausko-Vienuočio kalba LSSR AT 1956 m. gruodžio 3 d. posėdyje, LYA, f. 1771, ap. 191, b. 300, l. 169.

⁶⁹ Ibid., b. 209, l. 13–15.

⁷⁰ LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus pažyma „Ryšium su medžiaga, paskelbta „Kultūros baruose“, dėl kultūrinio darbo Vilniaus krašte“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 365.

⁷¹ „Vilnija. Kultūrinio gyvenimo problemos“, *Kultūros barai*, 1967, Nr. 11, p. 13.

⁷² V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 70.

⁷³ LKP CK biuro 1962 m. nutarimas „Dėl tolesnių uždavinių gerinant gyventojų internacionalinį auklėjimą“, LYA, f. 1771, ap. 218, b. 29, l. 6–15.

⁷⁴ Ibid., l. 15.

⁷⁵ Cit. iš: A. Šabasevičius, *Patriotinis ir internacionalinis auklėjimas šeimoje*: medžiaga lektoriui, Vilnius, 1980, p. 22.

⁷⁶ *Итоги всесоюзной переписи населения 1970 г.*, t. 4: *Национальный состав населения СССР союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов*, Москва, 1973.

⁷⁷ 1982 m. lapkričio 30 d. LKP CK patvirtintas priemonių planas SSKP CK nutarimui dėl valstybinio himno propagandos sustiprinimo vykdyti, žr.: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 430–432.

⁷⁸ M. Kirkwood, „Glasnost, the national question and Soviet language policy“, *Soviet Studies*, 1991, vol. 43, Nr. 1, p. 66.

⁷⁹ LYA, f. 1771, ap. 270, b. 25, l. 3–11.

⁸⁰ LSSR rašytojų sąjungos partinės organizacijos susirinkimo, vykusio 1988 m. balandžio 4 d., protokolai, ibid., f. 4628, ap. 5, b. 27, l. 62.

⁸¹ *Literatūra ir menas*, 1988, liepos 30.

⁸² LKP CK ir LSSR MT 1988 m. rugpjūčio 15 d. nutarimas „Dėl papildomų priemonių gerinant lietuvių kalbos ir literatūros, istorijos ir geografijos dėstymą respublikos mokymo įstaigose“, LYA, f. 1771, ap. 271, b. 62, l. 21–26.

Gauta 2007 01 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

ATTEMPTS BY THE SOVIET REGIME TO CHANGE THE NATIONAL IDENTITY OF THE LITHUANIANS

Summary

The article deals with the most important means used by the Soviet regime in order to change the national identity of the Lithuanians: the policy of historical memory and national-linguistic assimilation. With the help of documents from Soviet institutions and generalising previous historical research, an attempt is made to reveal the main directions of these efforts, and their aftermath.

Since the mid-1950s, the Soviet model of the interpretation of Lithuanian history included more and more elements of the national narrative of the pre-occupation period, first of all those which had anti-Western, anti-Christian or anti-Polish meaning. In this way, the narrative about the past based on the paradigm of an ethnic nationalism, which was formed in the late 19th and the early 20th century, was instilled in the Lithuanian historical consciousness. The efforts by the Soviet regime to employ the symbols of ethnic nationalism to improve its status became more evident at the end of the 1980s when the regime was in crisis. The attempts made by the regime to consolidate a new

attitude to the latest events in the history of Lithuania in the 20th century were not so successful. The efforts taken from the mid-1950s to substantiate the communist tradition in Lithuania were not fruitful. At the end of the 1980s, it became clear that this concept was not strong enough to take up new challenges.

The constant intensive linguistic assimilation and propaganda of internationalism, which had been carried out from the end of the 1950s, was aimed at neutralising nationalistic sentiments. They could have been provoked by the inclusion of some elements of the narrative about the national past in the scheme of the Soviet interpretation of Lithuanian history. The traditional conflict between the Lithuanians and Poles in the Vilnius region, which was kindled by an artificial protection of the Polish language in the region, served the regime well. On the other hand, this proves a general tendency that the Soviet regime tolerated only ethno-linguistic nationality. An identity based on a wider cultural and civil commonness was attributed only to one community, that is, the new “Soviet nation”.

Disidentų kalinimas Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligoninėse 1918–1988 m.

Straipsnyje mėginama išanalizuoti disidentų įkalinimo SSRS psichiatrijos ligoninėse būdus, nurodyti įkalinimo priežastis, ištirti disidentų laikymo jose sąlygas, jiems taikytas poveikio priemonės, parodyti jų raidą ir pokyčius.

ĮVADAS

Po Sovietų Sąjungos iširimo pradėta uoliai tirti KGB veiklą, praktikuotus metodus, galią ir reikšmę valstybės valdymui. Nepaisant gausių tyrimų liko nepaliesta labai svarbi sovietų saugumo koordinuojama sritis – politinė psichiatrija. Politinės psichiatrijos metodas dažniausiai buvo taikomas SSRS disidentams.

Iki šiol politinės psichiatrijos ir disidentų kalinimo psichiatrijos ligoninėse tema iš esmės nėra tyrinėta ir nėra nė vieno apibendrinančio darbo. Šia tema išleistas vienintelis gana išsamus dokumentų rinkinys „Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje“¹. Jame pateikta daug medžiagos apie lietuvių disidentus, tapusius piktnaudžiavimo psichiatrija aukomis. Tai disidentų teismų nutartys, archyviniai dokumentai, dienoraščių ir spaudos ištraukos, laišakai, kreipimaisi ir panašūs dokumentai. Ši publikacija labiausiai išsiskiria terminologija – piktnaudžiavimas psichiatrija įvardijamas kaip „psichiatrinė inkvizicija“ arba „balta-

chalatė inkvizicija“, Lietuvos psichiatrai – „raudonojo genocido“ talkininkai. Psichiatrinės represijos atskleistos knygoje apie Romą Kalantą².

Vašingtone išleistame leidinyje „Violations of the Helsinki Accords“³ piktnaudžiavimas psichiatrija nušviečiamas Helsinkio nutarimų ir žmogaus teisių pažeidimų Sovietų Sąjungoje kontekste.

Rašant darbą remtasi S. Blocho ir P. Reddaway'aus veikalu „Psychiatric Terror: how Soviet Psychiatry is Used to Suppress Dissent“⁴, kurio ištraukas skelbė ir lietuvių išėivijos spauda⁵. Leidinyje atskleidžiami ne tik pavieniai SSRS psichiatrinės praktikos faktai, bet ir psichiatrijos, kaip sovietinės visuomenės kontrolės priemonės, naudojimas gniuždyti sveikiems, sovietinei sistemai nepritariantiems asmenims. Knygos koncepcija labai artima tais pačiais metais išleistai S. Blocho monografijai „Russia's political hospitals: the abuse of psychiatry in the Soviet Union“⁶. Abi knygos yra išsamios studijos, jose aptariamos Sovietų Sąjungos disidentų bylos, Vakarų ir pasaulio reakcija į politinę psichiatriją, tipiniai teismų procesai, sąlygos psichiatrijos ligoninėse, surinkta daug informacijos, kurią pateikė patys kalėję disidentai.

Londone 1980 m. išleista knyga „Prisoners of conscience in the USSR: their treatment and conditions“⁷ yra perleista ir papildyta 1975 m. Tarptautinės amnestijos organizacijos

parengta ataskaita apie SSRS politinių kalinių laikymą psichiatrijos ligoninėse ir jų gydymą. Informacija pateikiama remiantis liudytojų, disidentų artimųjų, SSRS dirbusių psichiatrų ir teisininkų pasakojimais, oficialiais ir neoficialiais duomenimis. Gana išsami informacijos nagrinėjamu klausimu pateikta ir A. Szymanskiego knygoje „Human rights in the Soviet Union“⁸.

1984, 1985 ir 1987 m. Vakaruose išleistuose SSRS politinių kalinių sąrašuose⁹ pateikiami tais metais į psichiatrijos ligonines uždarytų asmenų skaičiai. Sąrašai nėra išsamūs, nes nebuvo oficialių prieinamų duomenų.

J. Baronas 1974 m. išleistoje savo monografijoje „KGB. The secret work of the Soviet secret agents“¹⁰ viename skyrių apžvelgė SSRS slaptųjų agentų veiklą ir trumpai aprašė konkrečius žinomus psichiatrinės prievartos, naudotos prieš disidentus, atvejus.

Vertingos informacijos apie psichiatrijos ligoninių būklę ir sovietų valdžios nuotaikas prieš Honolulu vykusį Pasaulio psichiatrų asociacijos (toliau – PPA) kongresą ir po jo suteikė Vladimiro Bukovskio tiesiai iš teismo salės į Vakarų išvežti rankiniu skeneriu nuskanuoti slapti SSRS KGB ir SSKP CK dokumentai¹¹. Devyni tiesiogiai su piktnaudžiavimu psichiatrija politiniais tikslais susiję dokumentai buvo paskelbti paties V. Bukovskio surinktos archyvinės medžiagos internetinėje svetainėje.

Roberto van Voreno sudarytame leidinyje „Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era“¹² spausdinami moksliniai straipsniai, susiję su nagrinėjama problema; juose daugiausia pateikiama informacijos apie baudžiamąją psichiatriją Michailo Gorbačiovo „perestroikos“ laikotarpiu¹³, santykius tarp sovietinės psichiatrijos atstovų ir Pasaulio psichiatrų asociacijos¹⁴.

S. Hatanaka knygoje „Lietuva. Kaip išlikti maža šalis“¹⁵ pateikiama keletas psichiatrinų represijų pavyzdžių.

POLITINĖS PSICHIATRIJOS SOVIETŲ SAJUNGOJE TAIKYMAS

Ištakos ir pirmosios apraiškos. Piktnaudžiauti psichiatrija ir ją naudoti politiniams tikslams Rusijoje pradėta dar prieš revoliuciją. Piotras Čedajevs 1836 m. parašė filosofinį laišką žurnalui „Teleskopas“, kuriame kritikavo caro Nikolajaus I režimą. Po tokio jo poelgio caras jį paskelbė psichiškai nesveiku. P. Čedajevui metams buvo skirtas namų areštas¹⁶.

Tačiau visos priemonės, naudotos tuomet Rusijoje prieš P. Čedajevą ir kitus asmenis, buvo kur kas humaniškesnės negu tos, kurias imta taikyti SSRS prieš politinius oponentus, tikinčiuosius ir kitus režimui nelojalius asmenis. Jie buvo paskelbiami nepakaltinamais, o tai buvo puikus būdas juos nutildyti įkalinant psichiatrijos ligoninėse.

Jau pirmomis revoliucijos dienomis valdžios atstovai keletą kartų mėgino nutildyti „neramius“ žmones apšaukdami juos pamišėliais, tačiau jų pastangos buvo nesėkmingos. 1918 m. lapkričio mėn. buvo suimta Marija Spiridonova, eserų partijos lyderė. Ji buvo nuteista metams kalėjimo, bet pritaikius amnestiją paleista. Tada valdžia ją mėgino paskelbti pamišėle, kadangi negalėjo jos taip paprastai įkalinti, nes ji buvo laikoma tautos didvyre. Tribunolo nuosprendžiu jai skirtas vienerių metų įkalinimas sanatorijoje. Tačiau ji ten taip ir nepateko, liko Kremliaus areštinėje, o 1919 m. pabėgo¹⁷. 1921 m. ji buvo vėl suimta ir dvidešimt metų kalinta psichiatrijos ligoninėje. 1941 m. rugsėjo mėn. buvo sušaudyta.

Politinės psichiatrijos mechanizmo įtvirtinimas. Pirmasis specialus psichiatrinis kalėjimas-ligoninė kaliniams, turintiems psichikos sutrikimų, buvo įsteigtas 1869 m. Kazanėje. Nuo 1935 m. jį pradėta naudoti politinių kalinių laikymui. Tačiau pats psichiatrijos naudojimo politiniams tikslams

mechanizmas atsirado Josifo Stalino valdymo laikotarpiu. Vienas lenkų tautybės psichiatras, dirbęs Kazanės specialiojoje psichiatrijos ligoninėje, nusiuntė laišką „American Journal of Psychiatry“ („Amerikiečių psichiatrijos žurnalas“) redakcijai. Jis rašė, kad toje ligoninėje buvo 400 lovų ir į ją buvo uždaromi politiniai kaliniai iš visos Sovietų Sąjungos. Ligoninė buvo valdoma NKVD. Kazanėje buvo du „ligonių“ tipai ir abi šias grupes sudarė politiniai kaliniai. Pirmajai grupei priklausė sveiki, normalūs žmonės, patekę ten vien dėl politinių priežasčių. Antrąją grupę sudarė tikrai psichikos sutrikimų turintys asmenys; jų haliucinacijos buvo politinio pobūdžio, todėl ir jie buvo siunčiami į Kazanę¹⁸.

1951–1954 m. psichiatrijos ligoninėse buvo kalinamas Ilja Jarkovas. Savo biografijoje, kurią 1970 m. į Vakarų išsiuntė V. Bukovskis, jis rašė, jog daugybė kalėjusių žmonių buvo labai protingos ir stiprios, visapusiškai išsilavinusios asmenybės. Joks gydytojas nebūtų drįšęs jiems pripažinti jokios psichinės ligos, bet padėtis pasikeisdavo iš esmės, kai tokie žmonės patekdavo į sovietų saugumo akiratį¹⁹.

1953 m. sausio mėn. J. Stalinui buvo pateikta informacija apie vadinamąjį „gydytojų sąmokslą“. Joje teigiama, neva, saugumo duomenimis, gydytojai norėjo nužudyti valdančiuosius politikus. Iš tiesų toks sąmokslas niekada neegzistavo, kaltinimai buvo suklastoti²⁰.

Sergejus Pisarevas, kritikavęs saugumo veiklą šioje byloje, buvo suimtas ir įkalintas Leningrado specialiojoje psichiatrijos ligoninėje (toliau – SPL), kuri buvo įsteigta tuoj po Antrojo pasaulinio karo, kaip ir SPL Syčiovkoje (Smolensko sr.).

Išėjęs iš ligoninės 1955 m. S. Pisarevas pradėjo kampaniją prieš nusikalstamą psichiatriją. Jis įrodė SSKP CK, kad 1921 m. Maskvoje įkurtas Serbskio teismo medicinos institutas, atlikęs svarbų vaidmenį politinės psichiatrijos praktikoje, daugeliu atvejų visiškai sveikus žmones paskelbė nepakaltina-

mais. Jis įvardijo daugybę poetų, studentų, artistų, net komunistų partijos narių, kurie ilgus metus buvo kalinami kartu su tikrai sutrikusios psichikos ligoniais. Partijos CK tuoj pat reagavo: buvo sudaryta komisija, kuri turėjo ištirti instituto darbą. Komisijos vadovu buvo paskirtas A. Kuznecovas. Ši komisija tyrė padėtį ne tik Serbskio institute, bet ir SPL Leningrade bei Kazanėje. Išvadose buvo nurodyta, jog tose įstaigose yra piktnaudžiaujama ir savavaliaujama. Tačiau išvados viešai nebuvo paskelbtos. Kita vertus, po šio tyrimo padėtis Leningrado ir Kazanės SPL pagerėjo.

1970 m. S. Pisarevas parašė laišką SSRS medicinos mokslų akademijai, kuriame kritikavo Serbskio institutą dėl neteisingų ir suklastotų diagnozių, leidžiančių visiškai sveikus žmones uždaryti į psichiatrijos ligonines. S. Pisarevas teigė, jog institutas sumaniai vartoja pseudomokslinę leksiką, kad užglaistytų nesažiningus politikų ir kitų pareigūnų veiksmus tyrimų ir prokuratūros organuose. Jis siūlė Serbskio institutą perduoti Sveikatos apsaugos ministerijai, kuri tiesiogiai jį kontroliuotų, o visus politinės psichiatrijos mechanizmo atstovus teisti. Tačiau SPL ir Serbskio institutas išliko Vidaus reikalų ministerijos (toliau – VRM) jurisdikcijoje, o šias institucijas netiesiogiai kontroliavo KGB.

Nepaisant S. Pisarevo ir kitų pastangų, piktnaudžiavimas ir savivalė psichiatrijoje vis labiau plito visoje Sovietų Sąjungoje. Nikita Chruščiovas netiesiogiai rėmė psichiatrijos naudojimą ne pagal paskirtį. Jis net teigė, kad SSRS nebeliko politinių kalinių. Atsakydamas į tokį jo teiginį Fiodoras Šulcas parašė laišką „Pravdos“ redakcijai. Laiške jis įvardijo jam žinomas bylas, kurių procesai baigėsi vienodai – kaltinamieji buvo uždaryti į SPL dėl politinių priežasčių. Šį faktą patvirtino paties F. Šulco suėmimas: jis buvo nusiųstas į Serbskio institutą ir pripažintas nepakaltinamu. Tokia diagnozė buvo paremta jo laišku „Pravdai“ ir pranešimais apie tai,

kad anksčiau, būdamas lageryje, jis keletą kartų mėgino pabėgti ir maištavo.

F. Šulcas buvo nusiųstas į Leningrado SPL; ten jis sutiko kitą politinės psichiatrijos auką – Nikolajų Samsonovą. N. Samsonovo gydytojai pripažino, kad jis iš esmės buvo psichiškai sveikas, bet įtikino jį prisipažinti, jog „nusikaltimo“ metu jis turėjo psichikos sutrikimą. Jo „nusikaltimas“ – antirevoliucinio sakinio parašymas. Gydytojams prireikė aštuonerių metų ir ilgo „gydymo“ aminazino injekcijomis, kol įtikino N. Samsonovą prisipažinti, kad „nusikaltimo“ metu jo sąmonė laikinai buvo užtemusi²¹.

POLITINĖS PSICHIATRIJOS MECHANIZMAS

Tikrosios disidentų paskelbimo psichikos ligoniais priežastys. Prieš atkuriant politinės psichiatrijos mechanizmą, svarbu atsakyti į klausimą, ką SSRS vadovybė, saugumo struktūros ir psichiatrai laikė disidentais.

Kęstutis Trimakas straipsnyje „Psichiatrijos piktnaudojimas Sovietų Sąjungoje“ aiškina komunistine ideologija pagrįstą „disidento“ sąvoką: disidentas – kitaip ar net priešingai negu sovietų pilietis mąstantis ir besielgiantis asmuo, tuo išsiskiriantis iš sovietų sistemos, todėl nenormalus, psichiškai nesveikas; jei jis dar nenusižengė, tai gali nusižengti, yra socialiai pavojingas savo idėjomis²². Tokius „pavojingus visuomenei“ asmenis SSRS vadovybė, saugumas ir jam pajungta psichiatrija stengėsi izoliuoti nuo visuomenės. Tam padėjo Sovietų Sąjungos įstatymai ir saugumo nurodymu šabloniškai rašomos psichiatrų diagnozės.

Kad tarp disidento ir psichiškai neįgalaus žmogaus buvo dedamas lygybės ženklas, įrodo ir KGB Krasnodaro krašto valdybos 1969 m. gruodžio 15 d. raportas KGB vadovui Jurijui Andropovui apie didėjantį psichiškai nesveikų žmonių skaičių Krasnodaro

krašte. Dokumente įvardijami tokie „nesveiki poelgiai“: mėginimai į užsienį plaukiančiais laivais pabėgti iš Sovietų Sąjungos, susitikti su užsieniečiais, veržimasis į kapitalistinių šalių ambasadas ir politinio prieglobsčio jų valstybėse prašymas, naujų partijų ir organizacijų bei jų nuostatų kūrimas, įstatymų pataisų projektų rengimas, politiškai „nesveiko“ turinio dokumentų rengimas bei platinimas ir pan.

Apibendrinant darbus, kuriuose tiriama SSRS politinė psichiatrija, bei kitus šaltinius galima išskirti šias pagrindines disidentų uždarymo į psichiatrijos ligonines priežasčių grupes:

Socialinė-politinė veikla – dalyvavimas žmogaus teisių judėjime, antisovietinėje veikloje dėl politinių įsitikinimų, naujų partijų ir organizacijų steigimas, įstatymų pataisų ir reformų reikalavimas bei rengimas.

Tautinis priešinimasis ir teisių reikalavimas savo tautai – dėl šios priežasties dažniausiai buvo kalinami lietuviai ir ukrainiečiai.

Atkaklus siekis emigruoti – dažnai tautiniais sumetimais (taip darė žydai ir vokiečiai), bet kartais tiesiog norint palikti Sovietų Sąjungą.

Religinė veikla – religinių straipsnių rašymas ir platinimas savilaidos būdu, seminarų religine tematika organizavimas, tikėjimo tiesų skelbimas²³.

Valdžios institucijų darbo trikdymas – skundų bei laiškų rašymas valdžios institucijoms ir centrinėms organizacijoms su šmeižikiškais, antisovietiniais prasimanymais ir grasinimais. Panašus likimas laukė ir tų, kurie aukštesniems sovietų valdininkams nurodydavo žemesnių pareigūnų prasižengimus²⁴, taip pat rašė asmeninius skundus aukščiausioms valdžios institucijoms²⁵.

Antisovietinė veikla – sovietų valdžios kritavimas bendradarbių ir kitų piliečių akiuvaizdoje, disidentų nuotraukų iškabinimas bendrabučio kambaryje, antisovietinio turinio dainų kūrimas ir dainavimas, slaptas

sovietinių vėliavų ar plakatų nukabinimas per Spalio revoliucijos šventes, antisovietinio turinio atsišaukimų platinimas, mėginimai susitikti su užsienio korespondentais ir pan.²⁶

Išvardytą veiklą SSRS įstatymai traktavo kaip nusikalstamą. Už tokius pažeidimus su laikytiems asmenims buvo keliamos bylos, vykdoma teismo psichiatrinė ekspertizė, klasuojamos diagnozės, rengiami teismų farsai.

Disidentų teismo procesų scenarijai ir jų keliai į psichiatrijos ligonines. Teismo procesas paprastai prasidėdavo disidentu suėmimu (tuo rūpinosi KGB), tada būdavo stengiamasi įrodyti jo kaltę faktų ir įkalčių tyrimo metu. Šis procesas užtrukdavo iki devynių mėnesių, tačiau trukmė galėjo būti prailginta specialiu Aukščiausiosios Tarybos nutarimu. Šio tyrimo metu disidentas galėjo būti siunčiamas psichiatrinei ekspertizei. Po ekspertizės prokuroras sudarydavo konkrečių kaltinimų sąrašą. Praėjus šešiams mėnesiams nuo suėmimo, į procesą buvo įtraukiamas ir disidentu advokatas²⁷.

Kaltinimai disidentams dažniausiai buvo pateikiami pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso (toliau – BK) 70 ir 190 str. I dalį (kiekviena sovietinė respublika BK turėjo šių straipsnių atitikmenį, skyrėsi tik numeracija). 70 str. skamba taip:

„Propaganda ar agitacija, savo turiniu skatinančios nuversti, pakirsti ar nusilpninti Tarybų valdžią arba padaryti atskirus kontrrevoliucinius nusikaltimus, taip pat tokio turinio literatūros platinimas, gaminimas ar laikymas baudžiamas laisvės atėmimu nuo šešių mėnesių iki septynių metų, taip pat skiriamas tremties laikotarpis nuo dvejų iki penkerių metų.“²⁸

190 str. I dalis:

„Sovietinės politinės ir visuomeninės sistemos šmeižimas žodžiu arba tokio turinio literatūros spausdinimas baudžiamas ne mažiau kaip trimis metais laisvės atėmimo arba ne mažiau kaip metais pataisos darbų, arba pinigine bauda, ne mažesne kaip 100 rb.“²⁹

Tačiau minėtuose straipsniuose nurodytos sankcijos neužtikrino, kad „pažeidėjas“ tokių „nusikalstamų“ veiksmų ateityje nekartos. Todėl daug patrauklesnė bausmės forma buvo tokių asmenų pripažinimas neveiksniais (nepakalintamais) dėl jų psichikos sutrikimų; tai leido juos neribotam laikui izoliuoti psichiatrijos ligoninėse.

SSRS įstatymai numatė du psichiškai nesveikų asmenų izoliavimo būdus – *civilinę (administracinę)* ir *kriminalinę procedūras*.

Civilinė procedūra taikyta asmenims, kurie neįvykdė jokio kriminalinio nusikaltimo, tačiau buvo įtariama, kad jie kelia „pavojų“ sau ar aplinkiniams dėl savo psichinio nesveikumo, kuris įvardijamas kaip „socialiai pavojinga tendencija“ arba „agresyvūs nusistatymai prieš pavienius asmenis, organizacijas ar oficialias institucijas“. Tereikėjo psichiatrų sprendimo, ir asmuo „su pavojingomis tendencijomis“ buvo prievarta uždaromas į psichiatrijos ligoninę³⁰.

Civilinę procedūrą atlikti leido SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 1971 m. rugpjūčio 26 d. direktyva, suderinta su VRM, „Dėl psichiškai nesveikų asmenų, keliančių pavojų visuomenei, izoliavimo“. Tai buvo ypač įslaptintas dokumentas, apie jo egzistavimą nebuvo įmanoma sužinoti iš jokio Sovietų Sąjungoje lengviau prieinamo šaltinio (nebuvo publikuotas)³¹. Pati procedūra buvo gana paprasta – iš pradžių visuomenei keliantis grėsmę asmuo buvo prievarta nuvežamas į psichiatrijos ligoninę, ten jam atliekamas jo psichinės būklės patikrinimas, nustatoma diagnozė ir „sergantysis“ uždaromas į ligoninę.

Paprastai „ligonio“ izoliavimą (išvežimą į ligoninę) vykdėdavo medicinos personalas, bet jei asmuo ar jo šeima priešindavosi išvežimui – į pagalbą atskubėdavo milicijos pareigūnai³².

Įvairiuose šaltiniuose užfiksuoti liudytojų ir SSRS politinės psichiatrijos aukų liudijimai atskleidžia tam tikras tokių suėmimų

detales. Suimant asmenį dažniausiai dalyvau-davo 2–4 saugumiečiai ir 1–2 gydytojai, net ne psichiatrai. Paprastai tokia sulaikymo ko-manda atvykdavo naktį, kai auka būdavo na-muose. Asmeniui priešinant, KGB pareigū-nai surišdavo už nugaros rankas ir veždavo į Serbskio institutą (jei suėmimas vykdavo Maskvoje). Suėmimo dalyvaujantys gydytojai neoficialiai dar buvo vadinami „ideologijos diagnostine komanda“, jie atlikdavo teismo psichiatrinę ekspertizę³³.

Dažnai praktikuota ir disidentų apgaulė – disidentas buvo įviliojamas į ligoninę, teisė-saugos įstaigą ar kitą viešą vietą koku nors išgalvotu pretekstu. Čia jis buvo nuvedamas pas psichiatrą, kuris tuoj pat asmenį nusių-davo į psichiatrijos ligoninę. Pavyzdžiui, Aleksandras Argentovas, Maskvoje vykusio religinio seminaro dalyvis, netikėtai 1976 m. liepos mėn. gavo šaukimą atvykti į karinį ko-misariatą. Ten jam pasakė, kad jis turi kreip-tis į psichiatrijos kliniką ir iš jos pasiimti pa-žymą. Nors A. Argentovas niekada nebuvo įrašytas į psichiatrinę įskaitą ir neturėjo psi-chikos sutrikimų, klinikoje buvo jam užves-ta byla. Klinikoje du psichiatrai klausinėjo apie jo religinius įsitikinimus ir galiausiai jis buvo uždarytas į ligoninę³⁴.

Pagal 1971 m. rugpjūčio 26 d. direktyvo-je išdėstytas nuostatas, visuomenei pavojingo asmens psichinės sveikatos patikrinimą pri-valėdavo atlikti iš 3 narių susidedanti psi-chiatrų komisija paprastoje psichiatrijos ligo-ninėje (toliau – PPL). Tačiau ir vienas psichiatras galėdavo inicijuoti civilinį proce-są prieš asmenį, įtariamą psichikos liga. Psi-chiatrinę ekspertizę ta pati psichiatrų komi-sija turėjo atlikti per 24 valandas³⁵. Per tą patį laiką artimieji turėjo būti informuojami apie asmens uždarymą ligoninėje. Disidentai ne-buvo tiriami tą pačią dieną, kaip reikalavo in-strukcija, o tik trečią ar ketvirtą dieną po su-laikymo. Yra daugybė bylų, rodančių, kad uždarytiems į ligoninę disidentams psichikos tyrimai nebuvo atliekami iš viso³⁶. Kaip pa-

vyzdį galima pateikti Valerijos Novodvorska-jos atvejį. Vieną vakarą į moters darbo ka-binetą atėjo vyriškis ir paprašė jos padėti priimti knygų siuntą. Jai išėjus, tame pačia-me kabinete dirbęs bendradarbis jos taip ir nesulaukė ir galų gale paskelbė pavojų. Po ilgų paieškų ji buvo rasta psichiatrijos ligo-ninėje.

Už civilinės procedūros vykdymą, t. y. as-menų uždarymą į psichiatrijos ligonines, te-orišškai buvo atsakingi psichiatrai, nes vyriausybės išleista direktyva nenumatė teismo įsikišimo. Vienintelė teisėsaugos institucija, koordinuojanti šiuos procesus, buvo milici-ja, pavaldi VRM. Tarptautinės amnestijos komisijos duomenimis, nė vienam tokiu bū-du įkalintam disidentui nebuvo leista pasi-matyti su savo advokatu. Tai lėmė, kad disi-dentai buvo jėga vežami tiesiai iš darbo, mokyklų, namų ar gatvės, uždaromi į ligoni-nes psichiatrai net nepatikrinus jų psichinės būklės; taigi nebuvo sudarytos jokios galimy-bės apskusti neteisingą diagnozę.

Minėtoje vyriausybės direktyvoje pateik-tas sąrašas simptomų, kurie priskiriami psi-chikos sutrikimams. Šį sąrašą kritikavo ir Žmogaus teisių judėjimo dalyviai, ir užsienio psichiatrai dėl nurodytų simptomų neapibrėž-tumo ir vartojamų medicinos terminų netiks-lumų. Terminai ypač parankūs „susargdinti“ disidentus, pavyzdžiui: „hipochondriška ma-nija – nesveika ligonio agresija prieš žmones, organizacijas ir valdžios institucijas“, „pasto-vios manijos sindromas esant chroniškam pa-blogėjimui, dėl kurio asmuo kelia pavojų vi-suomenei“. Direktyvoje taip pat teigiama, kad „bet koks psichikos sutrikimas yra lydimas pakitusio elgesio ir apsimetinėjimo“.

Maskvos Helsinkio grupė 1976 m. spalio mėn. pranešė, kad vidutiniškai 12 asmenų per dieną su milicijos pagalba yra siunčiami psi-chiatrinėms ekspertizėms tiesiai iš SSRS aukščiausių valdžios institucijų priimamųjų, taip pat 2 ar 3 asmenys, mėginantys patekti į užsienio valstybių ambasadas; kiti imami

tiesiog iš darbo vietų ar gatvės. Pusė asmenų iškart uždaromi psichiatrijos ligoninėse³⁷.

Asmenims, suimtiems ministerijų ar kitų valdžios įstaigų priimamuosiuose dėl to, kad atėjo su įvairiais klausimais ir nusiskundimais, buvo nustatoma tokia diagnozė: „manija ginčytis“.

Pagal instrukcijas, ligonis turėjo būti tiriamas kartą per mėnesį. Viena galima tokių patikrinimų išvada: „Pasikeitus ligonio elgesiui ir ligos būklei, jis jau nėra pavojingas visuomenei.“ Kai pacientas tapdavo nepavojingu ir buvo išleidžiamas, psichiatrijos ligoninė turėdavo informuoti psichiatrijos dispanserius apie jo gyvenamąją vietą ir asmuo turėjo būti įtrauktas į specialią įskaitą, reguliariai lankytis dispanseriuose, kad būtų patikrintas³⁸. Nors teoriškai civilinės procedūros būdu suimtų „įtariamųjų“ likimas priklausydavo nuo psichiatrių pateiktos diagnozės, iš esmės lemiamą įtaką svarstant tokias bylas turėjo KGB; jis sprendavo, ar žmogų įkalinti, ar paleisti.

Kriminalinė procedūra buvo taikoma kriminalinių nusikaltimų įvykdžiusiems asmenims, kurie nusikaltimo padarymo metu negalėjo atsakyti už savo veiksmus dėl psichikos sutrikimų, todėl buvo nepakaltinami. Išvadas dėl asmens nepakaltinamumo teikė psichiatrai, o teismas, asmeniui net nedalyvaujant, skirdavo ne laisvės atėmimo bausmę, o siuntė į psichiatrijos ligoninę neribotam laikui gydytis, kad visuomenė būtų apsaugota nuo jo tolesnių veiksmų, kol jis pasveiks. Sovietų įstatymas antisovietinę veiklą laikė kriminaliniu nusikaltimu³⁹. Bet kuriam religiniam, tautiniam, žmogaus teises ginančiam disidentui sovietų įstatymai, jų interpretavimas bei sovietinė psichiatrija grindė lengvą kelią į psichiatrijos ligoninę.

Kriminalinė procedūra nuo civilinės skyrėsi tuo, kad šiuo atveju galutines nutartis priimdavo teismas. Procedūros eiga buvo tokia: suėmimas, tardymas, psichiatrinė ekspertizė, bylos svarstymas, kurio metu komisijos ekspertas teikė teismui išvadas dėl kaltinamojo

diagnozės, teismo skiriama bausmė, uždarymas į ligoninę.

Įtariamojo suėmimas vyko tokiu pat principu kaip ir anksčiau aprašytos procedūros metu, tik asmuo buvo vežamas ne tiesiai į psichiatrijos ligoninę, o dar apklausiamas. Per apklausą tardytojas nusprendavo, ar kaltinamajam reikalingas psichikos patikrinimas, ar ne. Jei to prireikdavo, ekspertizę atlikdavo teismo medicinos psichiatrai ir nebūtinai psichiatrijos ligoninėse. Tiriamam asmeniui nebuvo paaiškinama, kad jam bus atlikta psichiatrinė ekspertizė, jis nesužinodavo medikų išvadų bei siūlomų gydymo metodų. Sulaikytajam net nebuvo aiškiai suformuluojamas kaltinimas, jis nebūdavo supažindinamas su savo bylos medžiaga. Kol byla patekdavo į teismą ir buvo vykdomas įtariamojo psichiatrinis stebėjimas, jam nebuvo leidžiama matytis su artimaisiais. Bylos nagrinėjimas paprastai užtrukdavo nuo 6 iki 12 mėnesių po suėmimo.

Psichiatrių komisijai pripažinus disidentą „nepakaltinamu“ (arba „neatsakančiu už savo veiksmus“), šios išvados kartu su rekomenduojamu medicininio gydymo būdu buvo pateikiamos teismui. Svarstant bylas buvo nusprendžiama: 1) ar kaltinamasis vykdė visuomenei pavojingus veiksmus (ar jo poelgis BK traktuojamas kaip nusikalstama veika); 2) ar pripažinti psichiatrių komisijos pateiktas išvadas dėl kaltinamojo psichinės būklės (pakaltinamumo); 3) kokias priemones taikyti kaltinamajam.

Pagal RSFSR BK 407 str., teismas sprendžia, ar leisti kaltinamajam dalyvauti jo bylos svarstyme. Toks leidimas buvo duodamas labai retais atvejais. Kaltinamasis neturėjo teisės nusiųsti raštiško pareiškimo teismui. Teismų sprendimai dažniausiai būdavo priimami kaltinamajam nedalyvaujant teismo posėdyje. Iš neoficialaus advokatės Sofijos Kalistratovos pareiškimo yra žinoma, kad dažnai nei teisėjas, nei prokuroras, nei advokatas nebūdavo matę teisiomojo.

Žinant bendrą SSRS socialinį ir teisinį klimatą bei pačią politinę sistemą, faktas, kad SSRS teismai dažnai pažeidinėdavo teisminių procedūrų tvarką, nuostabos nekelia. Vienas iš tokių pažeidimų pavyzdžių – bylų svarstymas ne teismo salėse, o kamerose, neleidžiant dalyvauti kaltinamojo artimiesiems ir net jo gynėjams.

Dažniausiai teismai visiškai aklaivai vadovaudavosi psichiatrų pateikta diagnoze ir išvadamis. Kartais teismo sprendimu buvo atliekamas pakartotinis kaltinamojo psichinės būklės tyrimas, tačiau tai nieko nekeisdavo. Teismai dažniausiai besąlygiškai priimdavo ne tik diagnozę, bet ir rekomendacijas dėl tolesnio kaltinamojo likimo. Kartais antrinei psichiatrinei ekspertizei teisiamieji buvo siunčiami tada, kai pirmosios ekspertizės išvadoje būdavo pripažįstama, kad asmuo yra „pakaltinamas“.

Lyginant abi procedūras – tiek civilinę, tiek kriminalinę – ir siekiant nustatyti jų taikymo kriterijus, galima remtis RSFSR BK nurodyta dvejopa nepakaltinamumo traktuote. Ši traktuotė išskiria medicininį nepakaltinamumo tipą ir teisinį.

Medicininis nepakaltinamumo tipas – asmuo serga chroniška psichikos liga, kenčia nuo laikinų psichikos sutrikimų, silpnoprotiškumo ar turi kitų psichikos sutrikimo požymių, keliančių pavojų visuomenei. Tokio asmens ekspertizė priklauso išimtinai teismo medicinos psichiatro eksperto kompetencijai.

Teisinis nepakaltinamumo tipas – asmuo vykdo visuomenei pavojingus veiksmus ir būdamas psichiškai nesveikas negali atsakyti už savo veiksmus ir jų kontroliuoti. Teismas nustato, kada taikyti teisinio nepakaltinamumo kriterijų. Šis kriterijus turi būti paremtas ne tik psichiatro eksperto išvadamis, bet ir kitais įrodymais bei įkalčiais⁴⁰.

Taigi medicininis nepakaltinamumo tipas buvo konstatuojamas atliekant civilinę procedūrą, teisinis – pagal kriminalinę procedūrą

ir kalinamiems disidentams. Dar vienas šiuos įkalinimo būdus atskiriantis aspektas yra „gydymas“ skirtingų režimų ligoninėse. Pirmuoju atveju asmenys, nepažeidę RSFSR BK, uždaromi į paprasto tipo ligonines, antruoju atveju, esant teisiniam nepakaltinamumo tipui – į specialaus tipo psichiatrijos ligonines. Bet kuriuo atveju svarbiausia psichiatrų ir teismo užduotis buvo asmenį pripažinti „pavojingu visuomenei“ – ši diagnozė atverdavo visų psichiatrijos ligoninių duris ir leisdavo šiuos žmones izoliuoti nuo visuomenės tol, kol KGB pakeisdavo sprendimą.

Disidentų diagnozių ypatumai. Nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios jau buvo užtektinai žinoma apie oficialiai paskirtų psichiatrų nustatomų diagnozių pobūdį politinių ir religinių disidentų bylose, žinomos tokių diagnozių nustatymo ypatybės.

Kaip jau minėta, disidentų bylose lemiamo sprendimo teisė priklausė saugumui, tačiau ne tik jis, bet ir pati politinės psichiatrijos sistema nebūtų galėjusi efektyviai funkcionuoti be atitinkamų psichiatrijos teorijų.

Nuo šeštojo dešimtmečio sovietinėje psichiatrijoje didžiausią įtaką ir galią turėjo SSRS medicinos mokslų akademijos Psichiatrijos instituto direktorius prof. Andrejus Snežnevskis. 1950 m. sovietinės psichiatrijos pagrindus jis praturtino Ivano Pavlovo idėjomis, o į šizofrenijos sąvoką įtraukė disidentizmą ir taip padėjo pamatus disidentų laikymui protiškai nesveikais ir įkalinimui psichiatrijos ligoninėse⁴¹.

Išskirtinis A. Snežnevskio indėlis į SSRS psichiatrą – itin plati šizofrenijos (ligos, kuri, jo nuomone, buvo lydima išorinių simptomų) sąvoka, o ši formuluotė buvo labai patogi norint pagrįsti sveikų disidentų uždarymą į ligonines. Šizofrenija, tiksliau – jos lėtinė forma, buvo dažniausiai nustatoma diagnozė disidentams ir ne tik jiems. Aleksandras Kuzkinas, sentikių tikėjimą išpažinęs jaunuolis, pasakojo, kad kai jis 1978 m. pabaigoje–

1979 m. pradžioje buvo laikomas Maskvos psichiatrijos ligoninėje, tos ligoninės vyriausiasis gydytojas R. Smirnovas yra jam pasakęs, jog „Kristus ir visi jo apaštalai buvo šizofrenikai ir tai jau seniai moksliskai įrodyta“⁴².

Sovietinės Lietuvos vyriausiasis psichiatras Judelis Gutmanas savo studentams sakė: „Jeigu žmogus nebrangina savo gyvybės ir mėgina nelegaliai pereiti Sovietų Sąjungos sieną, jo diagnozė man abejonių nekelia. Jis šizofrenikas.“⁴³

Disidentams diagnozavus lėtinę besitęsiančią šizofreniją, buvo nurodomi tokie „simptomai“: savęs sureikšminimas, grandiozinių idėjų apie pasaulio reformavimą skelbimas⁴⁴, taip pat žmogaus teisių gynimas valdžiai netinkamomis priemonėmis, kritinio požiūrio į vyriausybės darbą pareiškimas tiek žodine, tiek rašytine forma, mėginimas kitus nuteikti prieš vyriausybę, raginimai rengti nesankcionuotas demonstracijas, priklausymas neoficialioms grupėms, saugumo ar kitų valdžios organų paprastai vadinamoms „antisovietinėmis“ ar „nelegaliomis“, dalyvavimas religinėje veikloje, mėginimas gauti oficialų leidimą emigruoti iš šalies, mėginimas pabėgti į užsienį⁴⁵. Jie buvo skelbiami pamišėliais ir uždaromi į psichiatrines institucijas. Paprastai disidentų įkalnimo raportuose vyravo tokia tipinė simptomatika: „paranojinis reformistas, turintis iliuzinių idėjų“, „savo gabumų pervertinimas“⁴⁶. Dažniausiai oficialiai paskirtų psichiatrų pateikiami disidentų psichikos ligų apibūdinimai – „nervinis išsekimas dėl perdėto teisingumo jausmo“, „psichopatinė paranoja pervertinant idėjų realumą ir polinkis ginčytis“, „šizofrenija religinio pamišimo pagrindu“, „psichopatija, pasireiškianti polinkiu ginčytis“, „reformų manija ir reformistinės idėjos“, „maniakiškos reformistinės idėjos ir kova su egzistuojančia politine-socialine sistema SSRS“, „visuomenės pertvarkymo manija“.

Turint tokią parankią šizofrenijos teoriją, psichinės sveikatos tyrimų metodams per

daug reikšmės neskiriama. Piktnaudžiavimo psichiatrija praktikoje SSRS tai buvo tik formalumas, o ne kruopščiai atliekama procedūra, juo labiau kad 1973 m. oficialiai pareikšta, jog apie žmogaus psichinę būklę gali spręsti tik oficialiai paskirti psichiatrai.

Disidentas Aleksandras Podrabinekas (jis buvo nusiųstas į Serbų teismo medicinos institutą) teigė, kad jo diagnozės pagrindą sudarė keletas pokalbių su jo tyrimui paskirtais psichiatrais ir 10–15 minučių pokalbis su komisija, kuri ir sprendė, ar jis atsako už savo veiksmus, ar ne. Išvados buvo daromos praktiškai remiantis tik „subjektyvia“ apžiūra – pokalbiais, vizualiniu elgesio stebėjimu ir stebėjimo užrašais.

Kai kuriems išleistiems iš ligoninės politiniams kaliniams buvo leidžiama išvykti iš Sovietų Sąjungos. Emigravę disidentai kreipdavosi į nepriklausomus psichiatrus siekdami, kad neteisinga SSRS psichiatrų diagnozė būtų panaikinta. Nepriklausomų psichiatrų išvados liudijo, kad disidentų izoliavimas ligoninėse, atsižvelgiant į jų psichinės sveikatos būklę, buvo neteisėtas ir nereikalingas. Tokie užsienio psichiatrų pareiškimai buvo traktuojami kaip antisovietinė propaganda⁴⁷.

Politinės psichiatrijos Sovietų Sąjungoje aukų skaičius ir konkretūs atvejai. Politinės psichiatrijos klestėjimo laikotarpiu (Leonido Brežnevo valdymo metai) SSRS stengėsi nuslėpti šios nusikalstamos praktikos egzistavimą. Nors visiškai to nepavyko padaryti, didžioji dalis informacijos iki šiol tebėra neprieinama ir nėra tiksliai suskaičiuota, kiek SSRS galėjo būti aukų. A. Podrabinekas knygoje „Карательная медицина“ (išleista Vakaruose 1977 m.) teigia, kad 14–25 proc. visų SPL kalintų asmenų buvo sveiki. A. Prokopenkos knygoje „Безумная психиатрия“⁴⁸ daroma išvada, kad VRM psichiatrijos ligoninėse kalinta apie 15–20 tūkst. politinių kalinių.

Teigiama, kad 1985–1986 m. pareiškimai dėl piktnaudžiavimo psichiatrija politiniais

tikslais buvo daugiausia susiję su jaunais žmonėmis, paaugliais. Jie dalyvavo neoficialioje pacifistinėje ar aplinkosaugos veikloje, priklausė „hipių“ ar panašioms kultūriniais judėjimams. Dauguma jaunuolių buvo nukreipti į psichiatrijos ligonines, o ne į karinę tarnybą ar darbo stovyklas. Įvairių įvykių ar švenčių progomis (pvz., 1985 m., kai Maskvoje vyko Tarptautinis jaunimo festivalis, 1986 m. – SSKP XXVII suvažiavimas, Geros valios žaidynės) KGB sudarydavo žmogaus teisių gynėjų, kovotojų už taiką ir religinių judėjimų aktyvesnių dalyvių sąrašus; jais remiantis tie asmenys buvo uždaromi į psichiatrijos ligonines. Šių renginių metu, norėdami išvengti prievartos, kai kurie buvo priversti išvykti iš miesto. Tą pačią „profilaktinę“ priemonę KGB taikė ir lapkričio 7 d. bei gegužės 1-osios švenčių metu⁴⁹. Psichiatrijos ligoninėse buvo ir darbininkų, įtrauktų į nepriklausomas darbininkų organizacijas ir protestuojančių dėl prastų darbo sąlygų.

Psichiatrų vaidmuo ir atsakomybė. Analizuojant politinės psichiatrijos mechanizmą kyla klausimas, kam tenka didžiausia atsakomybė dėl daugelio žmonių sulaužytų gyvenimų ir kas kaltesnis – teisėjas ar budelis. Į viešumą iškilus akivaizdiems nemediciniškai taikytos psichiatrijos atvejams, prasidėjo diskusijos dėl psichiatrų atsakomybės.

Subyrėjus SSRS, asmenys, anuomet apšaukti bepročiais ir šizofrenikais, pradėjo ieškoti teisybės. Disidentai siekė sulaukti sovietinei sistemai dirbusių (ir nepriklausomoje Lietuvoje darbą tęsusių) psichiatrų atsiprašymo dėl jų pripažinimo ypač pavojingais nusikaltėliais ir nurodymo vežti į specialaus tipo ligonines.

Kai kurie gydytojai sakė, kad disidentams psichiatrijos ligoninėse buvo kur kas geriau nei Vorkutos anglių kasyklose. Diskutuota, ar psichiatrai nustatydami diagnozes galėjo rekomenduoti lengvesnio režimo ligonines.

Psichiatras Liaudginas Radavičius, 1980 m. tyręs Algirdo Statkevičiaus psichinę būklę, teigė, kad pagal sovietinius įstatymus antisovietinė veikla buvo priskirta prie ypač pavojingų nusikaltimų (BK 68 str.) ir pagal tuometu galiojusias instrukcijas visus ligonius, kaltinamus antisovietine veikla, buvo privatiu rekomenduoti į specialaus tipo ligonines.

Donatas Stepelis, 35 metus išdirbęs teismo psichiatru ekspertu, oponavo šiam L. Radavičiaus pasakymui. Jis teigė, kad tokių instrukcijų nebuvo, o sovietmečiu ekspertais dirbusius psichiatrus pataikauti KGB tardytojams vertė karjera. Teismo psichiatrė ekspertė Jelena Marcinkevičienė viename interviu taip pat sakėsi ieškojusi specialių instrukcijų, bet nerado, nes jų niekada ir nebuvo.

Psichiatrė Danguolė Stanionienė-Šapalienė „Lietuvos ryto“ žurnalistui parodė 1957 m. Maskvoje išleistą ekspertams skirtų instrukcijų rinkinį. 44-ojoje instrukcijoje apie priverstinio gydymo taikymą nurodyta, kad į specialaus tipo ligonines būtina rekomenduoti asmenis, kaltinamus ypač sunkiais nusikaltimais. Vienas jų – antisovietinė veikla.

Ta pati psichiatrė, sovietmečiu dalyvavusi daugelyje ekspertizių ir dažnai rašydavusi aktus, prisipažino, kad išvadas rašydavo pagal šabloną: „Per dieną būdavo po 30 ekspertizių, todėl psichiatrai dažnai nekreipdavo dėmesio į techninį ekspertizės užpildymą.“⁵⁰

Svarstant psichiatrų atsakomybės klausimą neįmanoma pamiršti R. Kalantos susideginimo 1972 m. gegužės 14 d., kuris sukėlė platų atgarsį visame pasaulyje⁵¹. Po mirties mėginta įrodyti, esą R. Kalanta buvęs psichikos ligonis.

Atlikus pomirtinę psichiatrinę ekspertizę, ekspertams išnagrinėjus mokyklinius R. Kalantos rašinius, daugybę (per 400) laiškų, piešinių, tėvų ir brolių, giminių, pažįstamų, pedagogų ir bendramokslų parodymus, medicininę medžiagą ir kt., nustatyta, kad R. Kalanta sirgo lėtine psichikos liga – šizofrenija. Išvadose primygtinai teigiama,

kad žuvusysis nesidomėjo politika, buvo linkęs mąstyti, bet nenuosekliai, neišlaikęs brandos egzaminų tapo labai irzlus, piktas, ūmus, greit įsižeisdavo, atsikalbinėdavo. Jis esą piešė kaukoles, skeletus, kaulus, karstus, kryžius, nerealius motyvus: „Piešiniuose stebimas stereotipiškumas ir simboliškumas, kurie yra būdingi sergant šizofrenija.“ Išvadoje taip pat minima, kad R. Kalanta pasižymėjo „fantastiškumu“, buvo atitrūkęs nuo tikrovės ir realaus gyvenimo⁵².

R. Kalantos žūtis ir 1972 m. gegužės įvykiai iš naujo įvertinti prasidėjus Lietuvoje tautiniam atgimimui. 1989 m. gegužės 6 d. sveikatos apsaugos ministro pavaduotojo A. Blažio įsakymu buvo paskirta psichiatrų ir psichologų kompleksinė komisija R. Kalantos psichinei būklei ištirti. Komisija rado nemažai prieštaravimų 1972 m. ekspertų pateiktose išvadose. Tuometinė komisija neužfiksavo duomenų apie depresijai būdingus nuotaikos svyravimus, mąstymo proceso ir judesių slopinimą, miego ir apetito sutrikimus, savęs kaltinimo mintis. Specialistai išvadose paskelbė, kad R. Kalanta neturėjo jokių psichikos sutrikimų⁵³.

Psichiatrai buvo puolami ne vien dėl rekomendacijų uždaryti į psichiatrijos ligonines, bet ir dėl „gydymo“ metodų, kurie dažnai negrįžtamai sužalodavo disidentų sveikatą. Buvęs disidentas Petras Cidzikas viename interviu „Lietuvos rytui“ teigė, kad Valdemarą Karaliūną ir Algirdą Petrošių ligoniais padarė patys psichiatrai, milžiniškomis dozėmis girdę juos psichotropiniais vaistais. Psichiatro D. Stepelio teigimu, medikamentais neįmanoma sveiko žmogaus padaryti šizofreniku, nes jei būtų įmanoma šizofreniku paversti, tai būtų įmanoma ir išgydyti, o kol kas tokie vaistai dar neišrasti. Vilniaus universiteto profesorius psichiatras Algirdas Dembinskas viename interviu sakė, kad jo praktikoje buvo tokių atvejų, kai šizofrenija jaunystėje sirgę jo pacientai jau 30 metų jaučiasi sveiki⁵⁴.

Medicina ir mokslas teigia, kad šizofrenija yra nepagydoma. Tačiau tarp keisto, savito elgesio ir šizofrenijos, sunkios lėtinės ligos – didžiulis skirtumas. Todėl peršasi išvada, kad visi išgijimo ir neišgijimo atvejai priklauso nuo to, kaip yra apibrėžiama šizofrenija ir jos simptomatika.

Turint omenyje anksčiau sumodeliuotą disidentų teismų scenarijų ir diagnozių nustatymo ypatybes, belieka dar kartą konstatuoti, kad KGB veikė išvien su psichiatrais. Tai buvo vientisas tandemas, reikalingas politinės psichiatrijos praktikai įgyvendinti; tačiau pabrėžtina, jog iš esmės problema buvo užkoduota netinkamuose SSRS įstatymuose.

PSICHIATRIJOS LIGONINĖS IR GYDYMO METODAI

Sovietų Sąjungoje buvo du psichiatrijos ligoninių tinklai. Paprastų psichiatrijos ligoninių (PPL) tinklas priklausė SSRS sveikatos apsaugos ministerijai, o specialaus tipo ligoninių (SPL) tinklas buvo pavaldus VRM⁵⁵.

PPL buvo beveik kiekviename mieste. SPL tinklui priklausė šešiolika specialiųjų ligoninių, tarp jų Alma Atos, Černiachovsko, Dnepropetrovsko, Kazanės, Kijevo, Leningrado, Minsko, Oriolo, Poltavos ligoninės⁵⁶. Blogiausiomis gyvenimo sąlygomis ir elgesiu su pacientais yra išskiriama Syčiovos SPL, tačiau visose psichiatrijos ligoninėse padėtis nebuvo patenkinama.

Kaip neginčijamą įrodymą galima pateikti slaptą SSKP CK 1972 m. nutarimą dėl SSKP CK Mokslo ir mokymų skyriaus vedėjo S. Trapeznikovo pažymos „Apie psichiatrinės pagalbos padėtį šalyje“. Pažymoje pateikta ataskaita apie nepatenkinamą psichiatrinės priežiūros institucijų būklę. Pagal joje pateiktą informaciją, 1972 m. šalies aprūpinimas psichiatrinėmis gydymo vietomis (gultais, lovomis psichiatrijos ligoninėse) buvo du kartus mažesnis už realų

poreikį. Daugumos psichiatrijos stacionarų materialinė bazė nepatenkinama, dauguma jų įsikūrę tam nepritaikytose patalpose, netinkamose normaliam ligonių laikymui vietoje. Daugelyje ligoninių vienam ligoniui buvo skirta tik 2–2,5 m² ploto, nors turėtų būti 7 m². Minimi nereti atvejai, kai du ligoniai dalijasi viena lova arba guli tiesiog ant žemės. Daugelyje ligoninių pastatyti dviaukščiai gultai. Dėl stacionarų perpildymo pažeidžiamas higieninis-sanitarinis režimas, susidaro nepakenčiamos ligonių laikymo, apžiūros ir jų gydymo bei medicinos personalo darbo sąlygos. Turint galvoje šią ataskaitą nelieka abejonų, kad nukentėjusiųjų nuo piktnaudžiavimo psichiatrija liudijimai apie itin blogas sąlygas ligoninėse nėra perdėti.

SSRS didžiuliais tempais daugėjo psichikos ligonių, tad buvo plečiamas ligoninių tinklas. SSKP CK ir SSRS Ministrų Tarybos 1968 m. liepos 5 d. nutarime Nr. 517 „Dėl tolesnių sveikatos apsaugos ir medicininio aptarnavimo gerinimo priemonių šalyje“ buvo numatyta iki 1975 m. pastatyti ne mažiau kaip 125 psichiatrijos ligonines su 500 ir daugiau lovų kiekvienoje. 1971–1975 m. plane numatyta pastatyti 114 psichiatrijos ligoninių su 43,8 tūkst. lovų.

PPL teikdavo nuolatinę, kasdienę psichologinę pagalbą ir psichiatrinę priežiūrą savo pacientams. 1979 m. neoficialiame Darbo komisijos psichiatrijos panaudojimo politiniams tikslams tirti pranešime teigiama, kad tais metais buvo keli šimtai PPL, tai pačiai sistemai priklausė ir paprastose ligoninėse esantys psichiatrijos skyriai, klinikos bei psichiatrinės palatos. Čia ligoniai praleisdavo mažiau laiko – nuo kelių dienų iki vienerių metų, paskui būdavo perkeltami į specialaus tipo ligonines. PPL buvo pirmoji pakopa „sunkiems“ individams šioje sistemoje⁵⁷.

PPL dirbo civilinis personalas. Šio tipo ligoninės buvo mažiau įslaptintos nei SPL. Ligoniai daug laisviau galėjo susirašinėti, būti lankomi ne tik giminių, tačiau tiek susiraši-

nėjimas, tiek lankymas administracijos nurodymu galėjo būti nutrauktas neribotam laikui.

Tokiose ligoninėse laikomi disidentai paprastai būdavo užrakinti, ir būtent toje ligoninės dalyje, kuri buvo skirta itin sunkiems ir nepagydomiems ligoniams⁵⁸. Pakliuvusiems į PPL politiškai nepatikimiems asmenims automatiškai galėjo būti skiriama dozė vaistų, siekiant pakoreguoti jų elgesį, privirsti paklusti ar bendradarbiauti su valdžia.

Šių ligoninių personalą labiau spaudė KGB, nes buvo norima rezultatus gauti greičiau nei bus nustatyta diagnozė, t. y. po mėnesio. Prieš siunčiant žmogų į SPL, jam jau turėjo būti inkriminuotas nusikaltimas ir gautas teismo nuosprendis skirti gydymą⁵⁹.

Yra liudijimų, kad kartais „pacientams“ būtent PPL buvo sudaromos sunkesnės sąlygos ir kad paprastose ligoninėse buvo sunkiau nei SPL⁶⁰.

Ilja Ripsas, aštuoniolika mėnesių kalintas Rygos psichiatrijos ligoninėje už antisovietinę veiklą, teigė, kad jam beveik nebuvo taikoma jokių apribojimų. Jį galėjo lankyti artimieji, jis galėjo nedraudžiamas bendrauti su kitais žmonėmis. Jis taip pat turėjo laisvą priėjimą prie knygų, popieriaus ir rašiklių, todėl galėjo tęsti mokslinę veiklą matematikos srityje⁶¹.

Tačiau kitų disidentų prisiminimai visai kitokie. Kai kurie jų buvo uždaryti į skyrius drauge su tikrai psichiškai nesveikais pacientais. Gyvenimo sąlygos taip pat ne per geriausios – palatose ir koridoriuose buvo daugybė lovų, o tarpai tarp jų tik 15 cm. Langus dengė gremėzdiškos grotos. Koridoriais slankiojo daugybė nuo vaistų apsvaigusiu pacientų. Sanitarai rūkė kur papuola: palatose, koridoriuose, dažniausiai buvo neblaivūs, savo nuožiūra pacientams leido skausmingus vaistus. Pasivaikščioti kieme buvo leidžiama tik keturis kartus per mėnesį. Maistas prastos kokybės.

Palyginus su PPL, SPL buvo daug griežtesnės ir baisesnės sąlygos. Šio tipo ligoninės

mažai kuo skyrėsi nuo kalėjimų. Jose buvo kalinami asmenys, įvykdę sunkius nusikaltimus – žmogžudystes, padegimus, prievartavimus. SPL taip pat buvo laikomi psichikos ligoniai bei nepakalintamais pripažinti ir kėlę grėsmę visuomenei asmenys⁶². Dažnas į tokią ligoninę pakliuvęs žmogus praleisdavo joje kelerius metus, kartais net 15 ar 20.

1967 m. vasario 14 d. buvo priimta direktyva „Dėl institucijų sistemai reikalingų psichiškai nesveikų asmenų, kurie yra pavojingi visuomenei, bendrųjų tyrimų ir kitų medicininio pobūdžio priemonių“. Šis dokumentas apima 30 straipsnių, didesnėje jų dalyje apžvelgiami RSFSR Baudžiamasis ir Civilinis kodeksai. Pagal šią direktyvą ligoniams formaliai buvo grąžinamos piliečių teisės su tam tikrais apribojimais. Formaliai jie turėjo teisę prieštarauti, kad pateko į tokią padėtį, tačiau tai nebuvo galimybė protestuoti prieš psichiatrijos ar teisėtvarkos nusižengimus. Jie galėjo rašyti tik apie gydytojo diskretiškumą ir paprastai tik savo artimiesiems. Ligoniams nebuvo leidžiama turėti savo rašymo reikmenų, juos gaudavo tik išskirtiniu atveju, gavę leidimą rašyti laiškus⁶³. Gydomo metu gydytojas galėjo uždrausti „pacientui“ rašyti ir skaityti. Daugelyje psichiatrijos ligoninių disidentai buvo baudžiami už tai, kad laiškuose ar slaptose žinutėse perduodavo informaciją apie nepakenčiamas gyvenimo sąlygas.

Pasimatymai tokiose ligoninėse buvo leidžiami tik su artimaisiais ir giminėmis du kartus per mėnesį ir trukdavo iki dviejų valandų. Paprastai būdavo sunku pasinaudoti šiomis privilegijomis, nes disidentai buvo išsiunčiami į toli nuo jų namų esančias ligonines, kartais už tūkstančių kilometrų. Jie negalėjo palaikyti jokių ryšių su valdžios institucijomis, nebuvo leidžiama konsultuotis su advokatu, rašyti skundus prokuratūrai⁶⁴.

Kaip minėta, pirmoji SPL įsikūrė Kazanėje 1935 m., po 1945 m. SPL buvo įsteigtos Syčiovkoje ir Leningrade. Nuo 1965 iki

1972 m. SPL skaičius padidėjo. 1965 m. SPL atidaryta Černiachovske (Kaliningrado regione), 1968 m. – Dnepropetrovske (vienaime iš buvusių Ukrainos kalėjimų), 1970 m. – Oriole ir kitur⁶⁵. Ligoninių „pacientus“ atidžiai saugojo prižiūrėtojai, ginkluotas ir uniformuotas VRM personalas su šunimis. Pasak disidentų liudijimų, blogiausios sąlygos buvo Syčiovkos SPL. Disidentų Michailo Kukobakos, Josifo Terelijos ir Jevgenijaus Belovo teigimu, Syčiovkos ligoninės personalas terorizavimui ir tyrimams naudojo priemonę, kurią disidentai pavadino „kulazin“, t. y. žodžio „kulak“ (kumštis – rusų k.) ir medicamentu aminazino vedinys⁶⁶.

SPL, kaip ir kitose baumės atlikimo vietose, kurioms vadovavo VRM, svarbiausia buvo palaikyti tvarką ir saugumą; pacientų sveikata ir aprūpinimas buvo antraeilis dalykas. Ligoninių administraciją sudarė medicininio išsilavinimo neturintys saugumo darbuotojai, medicinos personalo kompetentingumas taip pat ginčytinas. Visas ligoninės personalas – ligoninių direktoriai, administracijos darbuotojai, net psichiatrai – buvo VRM tarnautojai, dažnai turintys karinius laipsnius⁶⁷.

Ligoninių saugumą turėjo užtikrinti prižiūrėtojai ir sanitarai. Ligoninių sargybinių pareigos ir darbas panašus į kalėjimų prižiūrėtojų. Jie buvo pavaldūs apsaugos administracijai, bet ne psichiatrams. Sanitarai turėjo paklusti tiek medicinos, tiek administracijos personalui, tačiau dažniausiai vykdavo sargybinių nurodymus⁶⁸.

SPL būdingas požymis buvo sanitarų polinkis į korupciją. Įsigilinus į jų darbo specifiką, šis faktas nekelia didelės nuostabos. Darbas buvo monotoniškas, atlyginimas mažas, blogas maitinimas. Siuntinius artimieji galėjo perduoti tik kartą per keturis mėnesius, su artimaisiais beveik nebuvo leidžiama susitikti. Sanitaras jautėsi tartum kalinys. Vienoje vietoje jis galėjo dirbti nuo dvejų iki penkerių metų; tada už gerą elgesį

ir pareigingumą galėjo tikėtis būti įdarbintas geresnėje vietoje – statybų pramonėje. Kita vertus, už nusizengimus sanitaras pats galėjo būti įkalintas. Dėl visų šių priežasčių sanitarai naudodavosi savo pareigomis – už drabužius ir maistą leisdavo pacientams papildomai nueiti į tualetą ar duodavo papildomą dozę tabako⁶⁹.

Remiantis buvusių „pacientų“ liudijimais galima daryti išvadą, kad disidentų gydymas SSRS psichiatrijos ligoninėse visada buvo itin žiaurus. Jei kai kurie disidentai iš tiesų turėdavo psichikos sutrikimų, jiems paskirtas gydymas vis vien buvo netinkamas, dažnai baudžiamojo pobūdžio ir kenksmingas. Nei ligonis, nei jo šeima nežinojo, kokios psichiatrijos priemonės jam bus taikomos.

SSRS psichiatrijos ligoninėse buvo keli „gydymo“ metodai. Remiantis skirtingais disidentų liudijimais galima išskirti tris disidentams taikytus metodus: vaistų terapiją, šoko terapiją ir fiksaciją.

„Gydymui“ naudotus vaistus galima suskirstyti į dvi grupes: 1) vaistai, turintys teigiamų savybių, ir 2) turintys jų mažai arba visai neturintys. Pirmajai grupei priklausančios vaistai veikia nuo psichozės, haliucinacijų ir manijų (iliuzijų). Duodant juos sveikiems, ypač didelės dozės, turi stiprų slopinantį efektą. Yra dokumentuotų atvejų, kai tokie vaistai buvo prievarta ir be jokio mediciniško reikalo duodami disidentams⁷⁰.

Antra grupė vaistų negali net vadintis vaistais; jie vartojami bausmei, ne gydymui. Tokių vaistų injekcijos buvo skiriamos kaip bausmė už įvairius nusizengimus. Jas skirdavo kelias dienas iš eilės. Vaistai buvo skiriami net neatsižvelgiant į tai, ar asmuo pajėgus išverti jų poveikį⁷¹.

Oficialiuose KGB dokumentuose užfiksuota, kad buvo naudojamas preparatas „Insorent“. Panaudojus šį preparatą ir apšvitinus žmogų radioaktyviais spinduliais, organizme atsiranda anomalijų – apatinėje kūno dalyje prasideda uždegimas, kurio simptomai labai

panašūs į veneros ligos⁷². Toks gydymas paprastai taikytas kunigams; kartu tai buvo puki jų kompromitavimo priemonė.

SSRS psichiatrijos ligoninėse, tiek paprastose, tiek specialiose, vaistai nebuvo derinami, nebuvo atsižvelgiama į paciento organizmo reakciją, kiekvieną dieną buvo skiriama ta pati didžiulė kelių rūšių medikamentų dozė. Nebuvo krepiama dėmesio į dozių dydį, taip pat į psichinę ir fiziologinę žmogaus būseną, vaistų daromą žalą. Vaistai buvo skiriami net tiems asmenims, kuriems jų poveikis buvo ypač pavojingas. Yra dokumentuota, jog ne vienu atveju stiprūs vaistai buvo duodami disidentams ir kaip bausmė, ir kaip priemonė, padedanti palaužti jų dvasią.

Kitas SSRS psichiatrijos ligoninėse naudotas „gydymo“ metodas buvo insulinu sukeliamas šokas. Iš pradžių buvo skiriamos didelės insulino dozės. Tai trukdavo keletą dienų, kol buvo pasiekiamas tam tikra komos būseną ir žmogų ištikdavo šokas. Sovietinėje terapijoje gydymo kursas susidėdavo iš 25–30 tokių šokų. M. Bernštamui buvo paskirti trys tokio „gydymo“ kursai, t. y. iš viso 60 šokų⁷³.

Trečias „gydymo“ būdas buvo vadinamoji „fiksacija“. Žmogus būdavo surišamas ar priišamas prie lovos ir paliekamas gulėti neribotą laiką⁷⁴. Vienas iš „paciento“ surišimo būdų vadinamas „ritiniu“. Žmogaus kūnas būdavo nuo kaklo standžiai įvyniojamas į šlapią paklodę ir paliekamas džiūti; tokia procedūra keldavo nepakeliamą skausmą⁷⁵.

Įkalinimas psichiatrijos ligoninėje buvo neterminuotas – viskas priklausė nuo kas pusmetį vykusio psichinės būklės tikrinimo, po kurio „pacientas“ galėjo būti išleistas kaip „pasveikęs“. Tačiau ir tai neteikdavo daug vilties žmonėms, kurie ligoninėse atsidurdavo ne dėl psichikos sutrikimų, o dėl politinių priežasčių, siekiant juos nubausti, įbauginti, palaužti ar perauklėti.

Disidentai turėjo galimybę sutrumpinti buvimo psichiatrijos ligoninėje laiką – viešai ir oficialiai pripažinti savo klaidas, pripažinti,

kad jų įsitikinimai buvo psichikos ligos padarinys, ir pažadėti, kad ateityje tokių įsitikinimų neturės. Vieni, neiškętę „gydymo“ terapijos ir psichologinės prievartos, atsisąžadėdavo savo įsitikinimų, kiti disidentai išsilaukė, neprisipažino. Dėl to jų „gydymas“ ligoninėje tęsėsi ir net pasunkėjo.

SOVIETINĖ POLITINĖ PSICHIATRIJA IR JOS POKYČIAI

Vakarų reakcija į įvykius SSRS. Iki septintojo dešimtmečio pradžios Vakaruose nebuvo griežtai pasisakoma prieš psichiatrijos panaudojimą politiniams tikslams, taip paplitusį Sovietų Sąjungoje. Pirmosios publikacijos Vakarų spaudoje pasirodė 1961–1962 m. Jose atkreiptas dėmesys į matematiko Aleksandro Volpino ir aktoriaus Michailo Naricos bylas. 1965 m. kilo publikacijų banga, kai Valerijus Tarsis Didžiojoje Britanijoje išleido knygą „Ward 7“ („Septintoji palata“). 1963 m. tas pats autorius užsienyje buvo išleidęs knygą „Blue Bottle“ („Mėlynasis butelis“), dėl šio fakto jis ir buvo uždarytas į PPL beveik šešiams mėnesiams. Savo knygoje „Ward 7“ V. Tarsis aprašė Valentino Almazovo įkalinimą psichiatrijos ligoninėje. V. Almazovas buvo išgalvotas personažas, tik visa jo istorija ir patirtis buvo tikra, nes V. Tarsis aprašė savo istoriją. Ši knyga buvo pirmas išsamus pranešimas apie SSRS egzistavusią politinę psichiatriją.

Netrukus po to, kai pasirodė V. Tarsio knyga, į psichiatrijos ligoninę buvo uždarytas studentas J. Belovas. Jis buvo susitaręs oro uoste susitikti su draugais anglais, tačiau šie jo taip ir nesulaukė. Draugams atlikus savarankišką tyrimą paaiškėjo, kad sovietų režimą kritikavęs J. Belovas buvo uždarytas į psichiatrijos ligoninę. Ši byla sulaukė didžiulio dėmesio Vakaruose, prasidėjo kampanija, kuria buvo siekiama J. Belovo išlaisvinimo.

Taigi SSRS vis daugiau žmonių buvo uždaroma į psichiatrijos ligonines. Didžiausią dalį „pacientų“ sudarydavo politiniai kaliniai, režimo priešai. 1974 m. V. Bukovskis kartu su psichiatru Semionu Gluzmanu parašė atmintinę „Manual on Psychiatry for Dissenters“ („Psichiatrijos žinynas disidentams“). Joje buvo nurodytos galimos ateities politinės psichiatrijos aukos, taip pat ką sakyti ir daryti, o ypač ko *nesakyti* ir *nedaryti* psichiatrinės ekspertizės metu⁷⁶.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje iš psichiatrijos ligoninių buvo išleisti asmenys, uždaryti 1964–1969 m. Informacija apie tokio pobūdžio suvaržymus sklido ne tik SSRS, bet ir užsienyje. Pasaulio psichiatrų bendruomenė tokią informaciją iš pradžių traktavo daugiau kaip gandas ir vertino gana atsargiai. Po 1975 m. kai kurie ligoninėse buvę uždaryti asmenys emigravo iš SSRS ir savo liudijimus pateikė Vakarų spaudai, kiti savilaidos būdu platino savo atsiminimus. Iš SSRS taip pat emigravo keletas psichiatrų, kurie galėjo patikslinti turimą informaciją⁷⁷. Vakarai patikėjo tik argumentuotais faktais – dokumentiniais įrodymais, tokiais kaip „ligonių“ ligos istorijos, oficialūs politinės psichiatrijos aukų pareiškimai.

Protestai kilo ir pačioje Sovietų Sąjungoje. Matematiko A. Volpino byla išprovokavo pirmąją protesto kampaniją, kurios tikslas buvo išlaisvinti politinius kalinius iš psichiatrijos ligoninių. 99 SSRS matematikai pasirašė deklaraciją, reikalaudami išleisti A. Volpiną. Jis buvo paleistas, bet daugelis pasirašiusių deklaraciją sulaukė nemalonumų. Kai kurie iš jų (pavyzdžiui, Jurijus Šikanovičius) buvo uždaryti į ligonines⁷⁸.

1969 m. Sovietų Sąjungoje susikūrė Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinė grupė, kuri nuolat informavo Jungtinių Tautų Organizacijos (toliau – JTO) Žmogaus teisių komisiją apie daromus pažeidimus. Tuo metu piktnaudžiavimas psichiatrija politiniais tikslais, kova su tokia praktika tapo viena

svarbiausių priežasčių, paskatinusių Žmogaus teisių judėjimo atsiradimą SSRS. Iš penkiolikos Iniciatyvinės grupės narių keturi buvo uždaryti į ligonines priverstiniam gydymui. Tokie atvejai sulaukė daug Vakarų visuomenės dėmesio, tačiau JTO Žmogaus teisių komisija nesiėmė jokių veiksmų politinės psichiatrijos aukų atžvilgiu; tik kelios nedidelės Vakarų grupės reagavo į įvykius Sovietų Sąjungoje⁷⁹.

Piktnaudžiavimo psichiatrija Sovietų Sąjungoje klausimas pirmą kartą viešai ir oficialiai buvo iškeltas šeštajame, arba Honolulu, PPA kongrese; jo metu Generalinė asamblėja priėmė rezoliucijas, kuriose išreiškė pasipiktinimą tokiais SSRS veiksmais.

1975 m., po Helsinkio konferencijos, JAV Kongrese buvo sudaryta Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisija, kuri rinko liudijimus ir tikrino, kaip vykdomi Helsinkio konferencijos Baigiamojo akto nutarimai⁸⁰.

1977 m. grupė SSRS piliečių sukūrė darbo komisiją, turinčią tirti psichiatrijos naudojimą politiniams tikslams. Komisija rinko medžiagą apie ligoninėse įkalintus asmenis. Aukų giminės ir draugai teikė tikrą informaciją. Jų veiklą stiprino Maskvos psichiatrų ir teisininkų parama. Tačiau valdžia ir toliau kalino disidentus psichiatrijos ligoninėse. Dėl represijų 1981 m. komisijos darbas baigėsi⁸¹.

Minėtajai Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijai Lietuvos Helsinkio grupės narys A. Statkevičius padarė pareiškimą ir dalyvavo sesijoje, kurioje buvo aptariama SSRS sudarančių tautų padėtis ir perspektyvos vadinamosios „perestroikos“ laikotarpiu. Joje dalyvavo disidentai iš Gruzijos, Ukrainos, Armėnijos.

Pasaulio reakcija į piktnaudžiavimą psichiatrija politiniais tikslais SSRS pastebimai padidėjo nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios. SSRS psichiatrijai lemtingi buvo 1970 m., kai ji tapo pasaulio dėmesio centru. Galima išskirti tris priežastinius veiksnius – tai Vaka-

ruose pasklidusi informacija apie gen. Piotro Grigorenkos įkalinimą ir psichiatrinės ekspertizės rezultatus, devyniolika dienų trukusi SSRS biologo Z. Medvedevo hospitalizacija ir 1970 m. liepos 28 d. Maskvoje nufilmuotas ir CBS kanalu (JAV) transliuotas interviu su V. Bukovskiu⁸².

Netrukus Vakarus pasiekė V. Bukovskio pasiūsti dokumentai, įrodantys Sovietų Sąjungoje egzistuojančią politinę psichiatriją. Kanados psichiatrų asociacija SSRS politinę psichiatriją pasmerkė dviem mėnesiais anksčiau. V. Bukovskio dokumentai pirmą kartą suteikė galimybę Vakarų visuomenei susipažinti su šešių SSRS disidentų bylomis, kuriose jie buvo paskelbti psichiškai nesveikais ir jiems buvo paskirtas privalomas psichiatrinis gydymas⁸³.

Pagrindinis SSRS prievartinės psichiatrijos ir pasaulio psichiatrijos opinijos mūšio laukas buvo PPA kongresai, vykę kas šešeri metai. Abiejų pusių santykių ir jų raidos negalima analizuoti be „šaltojo karo“ konteksto. Pradinę gan vangią Vakarų reakciją į sklandžiusius gandus, vėliau ir dokumentuotus piktnaudžiavimo psichiatrija SSRS atvejus iš dalies galima paaiškinti detanto, arba įtampos mažinimo tarp Vakarų ir Rytų bloką, politika. 1970–1983 m. įvyko trys PPA kongresai; visų jų eiga bei rezultatai buvo skirtingi.

1971 m. lapkričio 28–gruodžio 4 d. Meksiko mieste vykusio kongreso užkulisiuose įtarimai, krentantys ant SSRS dėl piktnaudžiavimo psichiatrija, buvo pagrindinė diskusijų tema. Tačiau PPA vykdomasis komitetas sąmoningai šio visiems rūpimo klausimo į oficialią Generalinės asamblėjos darbotvarkę neįtraukė.

Nors Meksiko kongreso metu platinta medžiaga ir vykusios diskusijos apie piktnaudžiavimą psichiatrija politiniais tikslais pasiekė tūkstančius psichiatrų iš viso pasaulio, neveiklumas oficialiu lygmeniu slopino nacionalinių psichiatrų organizacijų individualius

veiksmus. Dvi JAV psichiatrijų organizacijos paskutinėmis kongreso dienomis pareiškė smerkiančios politinį piktnaudžiavimą psichiatrija, bet jų pareiškimų formuluotės buvo labai atsargios. Amerikos psichiatrijų asociacija (toliau – APA) 1971 m. gruodžio 9 d. pareiškė, kad griežtai smerkia psichiatrinio gydymo taikymą politiniams disidentams.

Vakarų psichiatrijų organizacijų neveiklumas padaršino SSRS valdžios atstovus, kurie laukė Meksiko kongreso rezultatų prieš nusprenddami V. Bukovskio likimą. Susiklosčius tokiai padėčiai, SSRS skyrė jam maksimalią bausmę po skubaus teismo farso. Taip elgdamiesi sovietų režimo atstovai pervertino savo galimybes. V. Bukovskio teismo procesas ir jam paskirtas nuosprendis išprovokavo protestus, kurie plačiai pasklido Vakaruose, o jo pateikta dokumentinė medžiaga buvo išversta į prancūzų, vokiečių ir anglų kalbas, tad tapo prieinama ir suprantama daugeliui.

Aštuntajame dešimtmetyje piktnaudžiavimo psichiatrija problema buvo sudedamoji protestų prieš žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Sąjungoje dalis. Tokie protestai dažniausiai buvo reiškiami dėl konkrečių asmenų uždarymo į psichiatrijos ligonines (Leonido Pliuščio, V. Bukovskio, S. Gluzmano atvejai).

APA požiūrį ir reakciją veikė pakitusi „šaltojo karo“ eiga ir detanto politika. Vienas pirmųjų JAV ir SSRS susitarimų, žyminčių tokios politikos pradžią, buvo susijęs su medicina – konkrečiai susitarta vykdyti bendrą programą šizofrenijos tyrimų srityje. Nors publikacijų apie politinę psichiatriją SSRS nemažėjo, APA jokių atsakomųjų veiksmų nesiėmė⁸⁴.

PPA vadovai neanalizavo prieinamų įrodymų ir nekreipė dėmesio į interviu su sovietinės psichiatrijos aukomis, kurios aštuntajame dešimtmetyje emigravo į Vakarus. PPA vadovybė ir toliau palaikė draugiškus santykius su SSRS psichiatrais.

Nepaisant kylančio skandalo, akivaizdu, kad SSRS turėjo sau lojalių psichiatrijų draugijų PPA. Šį faktą patvirtina SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputato Jurijaus Žukovo slaptas 1976 m. pranešimas, adresuotas SSKP CK. Jame J. Žukovas rašė, jog Portugalijos socialistų partijos deputatas, garsus neuropatologijos ir psichiatrijos specialistas A. Fernandesas da Fonseca jį perspėjo, kad, jo turimais duomenimis, priešiška SSRS atžvilgiu nusiteikę Amerikos veikėjai rengiasi 1977 m. Honolulū įvyksiančio PPA kongreso metu suorganizuoti didelę antisovietinę kampaniją, susijusią su Vakaruose skleidžiamais kaltinimais, neva SSRS psichiatrijos ligoninės naudojamos „kitaminčiams“ uždaryti⁸⁵. Vertinant Honolulū kongreso eigą, atrodo, kad SSRS reagavo į portugalų perspėjimą.

Piktnaudžiavimo psichiatrija Sovietų Sąjungoje klausimas buvo įtrauktas į oficialią Honolulū kongreso darbotvarkę. Britanijos karališkoji psichiatrijų kolegija ir Australijos bei Naujosios Zelandijos karališkoji psichiatrijų kolegija pasiūlė PPA Generalinei asamblėjai priimti tokias rezolucijas: kad PPA turi rinkti ir tirti piktnaudžiavimo psichiatrija politiniais tikslais Sovietų Sąjungoje faktus ir pasmerkti tokius veiksmus, pasmerkti bet kur egzistuojančią tokią nusikalstamą praktiką ir raginti visas psichiatrijų organizacijas, PPA nares, reikalauti, kad tokie veiksmai tučtuojau būtų nutraukti. Taip pat buvo priimta rezolucija dėl Tyrimo komiteto įkūrimo. 1978 m. gruodžio mėn. toks komitetas buvo oficialiai įkurtas⁸⁶.

PPA vykdomajam komitetui 1981 m. spalio mėn. Niujorke pateiktoje Tyrimo komiteto darbo ataskaitoje prof. Sean Yves Gosselinis išreiškė nusivylimą dėl sunkumų, su kuriais teko susidurti vykdant tiriamąją veiklą, nes SSRS visasąjunginė neuropatologų ir psichiatrijų draugija (toliau – VNPD) tesėjo savo pažadą PPA nebendradarbiauti su komitetu.

Nors VNPД atsisakė bendradarbiauti su PPA tiriant piktnaudžiavimo psichiatrija atvejus ir taikant prevenciją, tačiau PPA vykdomasis komitetas nelabai apsidžiaugė iškilus grėsmei, kad VNPД gali būti pašalinta iš PPA gretų. Vyravo įsitikinimas, kad pasitraukus SSRS psichiatrių bendruomenei Asociacijoje prasidės dezintegraciniai procesai. 1983 m. sausio 31 d. VNPД pati išstojo iš PPA.

Apie išstojimą pranešančiame laiške sovietai piktinosi šmeižikiška kampanija, akivaizdžiai politine savo turiniu, nukreipta prieš sovietinę psichiatriją „šaltojo karo“ dvasia: „PPA vadovybė nevienija psichiatrių, bet imasi juos skaldyti, o tokie veiksmai tampa patogiu įrankiu tiems, kurie psichiatriją naudoja savo politiniais tikslais, kad sukeltų prieštaravimus ir nesantaiką tarp įvairių valstybių psichiatrių.“⁸⁷

1983 m. Vienos kongrese amerikiečių delegatas pateikė siūlymą, kuriame teigiama, jog PPA vėl priims VNPД, kai tik sulauks nuoširdaus bendradarbiavimo ir konkrečių įrodymų apie mažėjantį piktnaudžiavimą psichiatrija Sovietų Sąjungoje. Šios rezoliucijos formuluotė buvo apgalvotai santūri ir susitaikėliška, rezoliucija buvo patvirtinta didele balsų persvara. Kitos rezoliucijos, susijusios su SSRS piktnaudžiavimu psichiatrija, buvo atmestos, nes dauguma delegatų balsuojant susilaikė⁸⁸. Kongrese buvo priimti dar keli nutarimai. Dr. Anatolijus Koriaginas, psichiatras, priešinęs saugumo nurodymams rašyti suklastotas diagnozes ir už tai pats kalintas SSRS psichiatrijos ligoninėse, buvo išrinktas PPA garbės nariu. Asamblėja pritarė rezoliucijoms, skelbiančioms, kad PPA turėtų ginti tuos asmenis, kurie tapo politinio ir psichiatrinio piktnaudžiavimo aukomis.

Nuo 1983 iki 1988 m. PPA ir sovietinės psichiatrijos ryšiai su nedidelėmis išimtimis daugiausia buvo palaikomi keturių veikėjų: PPA vykdomojo komiteto narių prezidento Costo Stefanio ir generalinio

sekretoriaus Fini Schulsingerio iš vienos pusės ir VNPД prezidento Georgijaus Morozovo ir Visasąjunginio psichinės sveikatos centro direktoriaus Marato Vartanjaną iš kitos pusės. Netrukus paaiškėjo, kad C. Stefanis ir F. Schulsingeris svarbiausiu prioritetu laikė 1983 m. iš PPA išstojusių organizacijų sugrįžimą į PPA.

1987 m. pavasarį tapo akivaizdu, jog C. Stefanis vedė slaptas derybas su VNPД dėl jos grįžimo į PPA gretas. Į tai, kad SSRS per tą laiką nebuvo įvykdyta jokių reformų sovietinės psichiatrijos praktikoje, kad tik keletas disidentų buvo paleisti iš psichiatrijos ligoninių ir kad sovietinės psichiatrijos viršūnėse sėdėjo tie patys, už piktnaudžiavimą atsakingi asmenys, PPA prezidentas C. Stefanis žiūrėjo pro pirštus. Jis vykdė savo politiką PPA nariams to nežinant⁸⁹.

Nuo 1987 m. Kremliaus vadovybė liberalizavo SSRS politiką politinių ir religinių disidentų atžvilgiu. Dėl to disidentams atsivėrė psichiatrijos ligoninių durys, anksčiau nustatyto laiko buvo paleistas ir dr. A. Koriaginas. Tuo pat metu pradėta reformuoti SSRS sveikatos apsaugos sistemą, o tai išprovokavo sovietinės psichiatrijos viešą kritiką. Tačiau G. Morozovas, M. Vartanjanas ir kiti psichiatrijos atstovai griežtai atmetė tokią kritiką, o pati reforma buvo labai švelni, lyginant su kitų medicinos šakų reformų radikalumu. Daugiausia ši reforma buvo siejama su nauju žmogaus teisių apsaugos kursu; buvo atskleisti piktnaudžiavimo faktai, kai korumpuoti psichiatrai psichikos ligoniais paskelbdavo sveikus žmones.

Tokie realūs veiksmai suteikė SSRS galimybę reabilituoti savo psichiatriją pasaulio visuomenės akyse, atsirado vilčių VNPД grįžti į PPA.

Apie 1988 m. buvo pasiektas susitarimas tarp JAV ir SSRS, kad didelė JAV psichiatrijų delegacija kartu su keliais ekspertais 1989 m. vasario–kovo mėn. vyktų į SSRS iš-tirti disidentų, patikrinti ligoninių ir rengti

diskusijų su SSRS psichiatrais. SSRS psichiatrai nebuvo patenkinti tokiu susitarimu, tačiau buvo priversti paklusti aukščiausių valstybės pareigūnų nurodymams ir SSRS užsienio reikalų ministerijos perduotoms instrukcijoms. Visiškai aiški buvo Sovietų Sąjungos viltis, kad tokiais tyrimais pagaliau bus pasiekta SSRS psichiatrijos rehabilitacija pasauliniu lygiu ir nutiestas kelias grįžti į PPA⁹⁰.

Prievartinė psichiatrija M. Gorbačiovo valdymo metu. „Leisti imtis iniciatyvos, bet neprarasti galios“ – tai, pasak A. Podrabineko, buvo svarbiausias „perestroikos“ šūkis. Tai atsispindėjo ir šalies kasdienio juridinio ir politinio gyvenimo prieštaravimuose. Tokia pati padėtis susidarė ir SSRS prievartinės psichiatrijos sistemoje.

Viešumoje buvo dirbtinai sudaromas įspūdis, neva leidžiama kritikuoti visus piktnaudžiavimo psichiatrija atvejus, tačiau pati nusikalstama sistema nebuvo viešai kvestionuojama ir pasmerkiama žlugti. Sovietų valdžia visais laikais į piktnaudžiavimo psichiatrija faktą reaguodavo ypač skausmingai, kaskart mėgindama įvairiais būdais save pateisinti. Skausmingai į šiuos kaltinimus reagojo ir M. Gorbačiovo vadovybė. Saikinga kai kurių psichiatrų kritika dėl jų nusikalstamų veiksmų buvo pasitelkta kaip priemonė nusišluoti didžiulius pažeidimus ir despotišką SSRS psichiatrijos prigimtį. Vakarus apsėdusios „gorbamanijos“ dalimi buvo ir entuziastingai vertinamas M. Gorbačiovo vadovybės naujas požiūris į psichiatrinės prievartos problemą.

Sovietų Sąjungos partinė vadovybė sėkmingai spekuliuojo Psichiatrinės priežiūros įstatymu (1988 m. sausio 5 d. priimtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo). SSRS AT Prezidiumas ratifikavo psichiatrinės priežiūros teikimą ir procedūras reglamentuojančią pagrindinį įstatymą. TASS'o pranešime buvo pateikta iškraipyta informacija apie įstatymą, ir jis buvo teigiamai nušviečiamas

sovietinėje spaudoje, taip pat užsienio žiniasklaidoje. 1988 m. sausio mėn. įstatymas buvo išspausdintas SSRS Aukščiausiosios Tarybos biuletenyje Nr. 2(2440) ir tapo prieinamas plačiajai visuomenei.

Naujajame įstatyme buvo numatyta stiprinti paciento ar jo teisėto atstovo teisę teikti skundus teismui dėl vyriausiojo psichiatro veiksmų; tai buvo įvardijama kaip didžiausias laimėjimas. Bet ši teisė niekuo nesiskyrė nuo bet kurio SSRS piliečio teisės kreiptis į teismą dėl bet kurio kito pareigūno nusikalstamų veiksmų. Naujasis įstatymas visiškai nepaneigė prieš tai egzistavusių įstatymų ir reglamentų – tų pačių įstatymų, kuriems veikiant šalyje klestėjo baudžiamoji psichiatrija⁹¹.

Nuo 1987 m. pastebimai sumažėjo politinių bylų ir teismų. Tačiau tai nereiškia, kad disidentai daugiau nebuvo uždarinėjami į psichiatrijos ligonines. Nors skaičiai ne tokie įspūdingi, tačiau uždarinėjimas tęsėsi ir beveik be teismo procesų. Psichiatrija buvo toliau piktnaudžiuojama. Informacijos apie politinių kalinių padėtį slėpimas buvo vienas iš baudžiamosios psichiatrijos egzistavimo apsaugos mechanizmų. Tai buvo puiki priemonė valdžios atstovams nuslėpti ne tik naujus įkalinimo atvejus, bet ir paleidimus nuo to laiko, kai padažnėjo viešos protesto kampanijos, ginančios paleistuosius⁹².

Sovietinėje spaudoje pasirodė daugybė publikacijų, kuriose raginama sušvelninti baudžiamąją sistemą. Tai padidino viltį, kad bus sušvelnintas režimas ir psichiatrijos ligoninėse. Tačiau šios viltys ne visai pasiteisino. 1988 m. spaudoje pateikti bendro ir specialaus tipo psichiatrijos ligoninių padėties aprašymai nerodė jokių pokyčių. Padėtis psichiatrijos ligoninėse nepasikeitė, tiksliau – pasikeitė, bet į blogąją pusę. „Gydymo“ metodai liko tokie patys, o materialinė ligoninių bazė akivaizdžiai pablogėjo; tai išprovokavo dar žiauresnį prižiūrėtojų elgesį, suprastėjusį medicininį aptarnavimą.

Pasirodžius tokioms publikacijoms, valdžia siekė užgniaužti aštrias diskusijas ir sudaryti įspūdį, jog daugiau neberekia narplioti šios problemos, kadangi politizuoti teismų procesai, susiję su įkalinimu psichiatrijos ligoninėse, beveik išnyko, o gerai žinomi „ligoniai“ (politiniai kaliniai) pagaliau buvo paleisti, taigi tolesnėms diskusijoms nėra pagrindo. Reikia pabrėžti, kad ligonių išlaisvinimas nebuvo svarbiausias veiksnys, svarbiausia – sunaikinti pačią piktnaudžiavimo psichiatrija sistemą ir ateičiai sudaryti galimybes nuo tokios grėsmės apsiginti. Politinių kalinių paleidimas iš psichiatrijos ligoninių buvo tik taktinis triukas, laikina naujos valdžios politinė kampanija. Geranoriškumo stoka parengti tokią prevencinę-gyvybinę programą liudijo tas faktas, kad žmonės ir toliau buvo uždaromi į psichiatrijos ligonines. Sovietinės psichiatrijos reabilitacinė kampanija daugiausia buvo susijusi su SSRS siekiu vėl tapti PPA nare. Užkulisinė veikla susipynė su įnirtinga propaganda, kurios tikslas – išnaudoti kiekvieną bent kiek naudingą faktą ar asmenį SSRS visuotiniams tikslams. Vakarų psichiatrai buvo kviečiami atvykti ir patikrinti iš anksto tam paruoštas ligonines. Geri jų atsiliepimai ar bent pareiškimai apie tai, kad nepastebėta jokių pažeidimų, tučtuojau buvo panaudojami propagandos tikslais.

IŠVADOS

Pirmieji piktnaudžiavimo psichiatrija atvejai užfiksuoti dar prieš bolševikų revoliuciją. Tačiau tokie atvejai buvo pavieniai ir piktnaudžiavimo pobūdis buvo švelnesnis nei Sovietų Sąjungoje susidorojimui su politiniais oponentais, tikinčiaisiais ir kitais režimo priešais taikyti metodai.

Psichiatrijos naudojimo politiniams tikslams mechanizmas pradėtas kurti J. Stalino valdymo laikotarpiu. Įsteigus Kazanės specialiąją psichiatrijos ligoninę buvo atrasta dar vie-

na represijų prieš disidentus forma. Nuo septintojo dešimtmečio vidurio imta organizuotai ir intensyviai piktnaudžiauti psichiatrija.

Daugelį metų konkretūs piktnaudžiavimo psichiatrija atvejai buvo viešinami Vakarų spaudoje, tačiau iki septintojo dešimtmečio pradžios Vakaruose nebuvo griežtai pasisakoma prieš psichiatrijos panaudojimą politiniams tikslams. JTO Žmogaus teisių komisija nesiėmė jokių veiksmų politinės psichiatrijos aukų atžvilgiu, tik kelios nedidelės Vakarų grupės reagavo į įvykius Sovietų Sąjungoje.

Nuskambėjus matematiko A. Volpino bylai, kilo pirmoji protesto kampanija Sovietų Sąjungoje, kurios tikslas buvo išlaisvinti politinius kalinius iš psichiatrijos ligoninių. Tik po protestų SSRS į piktnaudžiavimo psichiatrija problemą griežčiau pradėjo reaguoti Vakarų valstybės.

Siekiant pagrįsti psichiatrijos naudojimą politiniams tikslams, buvo kuriamos teorijos, kurių esminis bruožas yra teiginys, jog žmogus iš prigimties linkęs į šizofreniją ar kitą psichikos sutrikimą. Šių teorijų pagrindu priimtos tam tikros direktyvos, miglotai apibrėžusios tai, ką galima vadinti psichikos sutrikimo simptomais, leido brutaliai naudoti psichiatriją susidorojimui su disidentais.

Asmens prievartinio uždarymo į psichiatrijos ligoninę procedūros buvo juridiškai įteisintos, tačiau net patys teisėsaugos pareigūnai dažnai nesuvokė, kur buvo ta riba, kurią peržengus asmuo buvo traukiamas ne į baudžiamąją atsakomybę, o uždaromas į psichiatrijos ligoninę.

Norint disidentus uždaryti į psichiatrijos ligoninę, sėkmingai buvo klastojamos bylos; psichiatrinės ekspertizės išvados, kurias koordinavo Serbskio teismo medicinos institutas, kaltinamieji dažniausiai įvardijami kaip nepakaltinami. Diagnozių absurdiškumas ir įvairumas leido kone kiekvieną kitaip nei komunistai mąstantį SSRS pilietį paversti psichikos ligoniu.

Disidentų bylose nemažą vaidmenį atliko KGB ir sovietinės prievartinės psichiatrijos tandemas, tačiau lemiamo sprendimo teisė priklausė saugumui, taip pat pabrėžtina, kad iš esmės problema buvo užkoduota nusikaltamuose SSRS įstatymuose.

Psichiatrijos ligoninės daugeliu atžvilgių nesiskyrė nuo kalėjimų. Kai kurios jų buvo įkurtos kalėjimų ar lagerių pastatuose, neretai disidentai buvo laikomi antisanitarinėmis sąlygomis. Be pavojingo psichologinio poveikio žmogaus asmenybei vaistais ir įvairiais „gydymo“ metodais, disidentai patirdavo ir fizinį smurtą.

Aštuntajame dešimtmetyje SSRS sulaukė viešo pasmerkimo už piktnaudžiavimą psi-

chiatrija. 1983 m. SSRS visasąjunginė neuropatologų ir psichiatrų draugija pati pasitraukė iš Pasaulio psichiatrų asociacijos, nelaukdama gėdingo pašalinimo.

SSRS prasidėjus „perestroikai“, ir sovietinėje psichiatrijoje įvyko šiokių tokių pokyčių. Iš ligoninių buvo paleista nemažai politinių kalinių, pakeisti kai kurie psichiatrijos institucijų veiklą reglamentuojantys įstatymai, tačiau ir toliau į viešumą kilo daug naujų panašaus pobūdžio bylų. Nors sovietinė psichiatrija buvo kritikuojama ir spaudoje, valdžia tiesiogiai nepripažino fakto, jog ilgą laiką politinė psichiatrija buvo jos įrankiu.

Nuorodos

¹ *Psichiatriinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1999.

² *Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavaris*, Vilnius, 2002.

³ *Violation of the Helsinki accords: USSR*, Washington, 1986.

⁴ S. Bloch, P. Reddaway, *Psychiatric Terror: how Soviet Psychiatry is Used to Suppress Dissent*, New York, 1977.

⁵ K. Trimakas, „Psichiatrijos piktnaudojimas Sovietų Sąjungoje“ *Aidai*, 1981, Nr. 6, p. 222–228.

⁶ S. Bloch, *Russia's political hospitals: the abuse of psychiatry in the Soviet Union*, London, 1977.

⁷ *Prisoners of conscience in the USSR: their treatment and conditions*, London, 1980.

⁸ A. Szymanski, *Human rights in the Soviet Union*, London, 1984.

⁹ *List of political prisoners in the USSR*, München, 1984, 1985, 1987.

¹⁰ J. Baron, *KGB. The secret work of the Soviet secret agents*, Toronto, 1974.

¹¹ *Вопрос КГБ*. Решение Политбюро ЦК № 151. Поручено Минздраву, КГБ и МВД дать предложения по выявлению, учету и изоляции психических больных людей „в определенных условиях“; *О состоянии психиатрической помощи в СССР*. Пост. С-та ЦК по записке Отдела науки и учебных заведений

ЦК; *Об инспирируемой на Западе антисоветской кампании против использования в СССР психиатрии в политических целях*. Записки в ЦК КГБ № 2066-А от 10.09.76, Минздрава № 2750 от 22.10.76 и № 3193 от 13.12.76 и депутата ВС СССР Ю. Жукова; *Отчет Минздрова СССР о итогах VI Всемирного психиатрического конгресса*. Записка Минздрава № 3042 от 21.11.77, *Советский архив*, интеракtyvus [žiūrėta 2006 m. balandžio 16 d.], < <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/psychiat/psy-rus.html> >.

¹² *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, Amsterdam, 1989.

¹³ A. Podrabinek, „Punitive Psychiatry during the period of Perestroika“, *ibid.*, p. 95–105.

¹⁴ Ch. Shaw, „The World Psychiatric Association and Soviet Psychiatry“, *ibid.*, p. 36–52, P. Reddaway, „The WPA and Soviet Psychiatry 1983–1989“, *ibid.*, p. 73–84.

¹⁵ S. Hatanaka, *Lietuva. Kaip išliko maža šalis*, Vilnius, 1996.

¹⁶ R. van Voren, „The History of Political Psychiatry in the USSR“, *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, p. 14.

¹⁷ *Ibid.*, p. 15.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, p. 16–17.

²⁰ *Правда*, 1953, 13 января.

²¹ R. van Voren, *op. cit.*, p. 16–18.

- ²² K. Trimakas, op. cit., p. 221.
- ²³ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 173–174.
- ²⁴ K. Trimakas, op. cit., p. 223–224.
- ²⁵ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 173–174.
- ²⁶ Ibid.
- ²⁷ S. Bloch, op. cit., p. 102.
- ²⁸ *RTFSR Baudžiamasis kodeksas, veikias Lietuvos TSR teritorijoje* (toliau – *RTFSR BK*), Vilnius, 1954, p. 37.
- ²⁹ Ibid., p. 102.
- ³⁰ K. Trimakas, op. cit., p. 222.
- ³¹ A. Szymanski, op. cit., p. 178.
- ³² *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 178.
- ³³ J. Baron, op. cit., p. 152–153.
- ³⁴ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 179.
- ³⁵ A. Szymanski, op. cit., p. 282.
- ³⁶ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 181.
- ³⁷ Ibid., p. 178–181.
- ³⁸ Ibid., p. 178.
- ³⁹ K. Trimakas, op. cit., p. 222.
- ⁴⁰ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 175.
- ⁴¹ K. Trimakas, op. cit., p. 221.
- ⁴² *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 183–184.
- ⁴³ „Psichiatrai ir dabartis“, *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1999, p. 73.
- ⁴⁴ A. Szymanski, op. cit., p. 282–283.
- ⁴⁵ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 182.
- ⁴⁶ A. Szymanski, op. cit., p. 282–283.
- ⁴⁷ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 181–188.
- ⁴⁸ А. С. Прокопенко, *Безумная психиатрия. Секретные материалы о применении в СССР психиатрии в карательных целях*, М.: Совершенно секретно, 1997.
- ⁴⁹ *Violation of the Helsinki accords: USSR*, p. 212.
- ⁵⁰ „Psichiatrai ir dabartis“, *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje*, p. 74–75.
- ⁵¹ *Romo Kalantos auka*, p. 74.
- ⁵² Ibid., p. 58–76.
- ⁵³ Ibid., p. 67–68.
- ⁵⁴ Ibid., p. 72.
- ⁵⁵ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 207.
- ⁵⁶ J. Baron, op. cit., p. 152.
- ⁵⁷ *Violation of the Helsinki accords: USSR*, p. 211.
- ⁵⁸ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 196.
- ⁵⁹ *Violation of the Helsinki accords: USSR*, p. 211.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ S. Bloch, P. Reddaway, op. cit., p. 187.
- ⁶² Ibid., p. 192.
- ⁶³ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 190.
- ⁶⁴ Ibid., p. 192.
- ⁶⁵ S. Bloch, P. Reddaway, op. cit., p. 192.
- ⁶⁶ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 196.
- ⁶⁷ S. Bloch, P. Reddaway, op. cit., p. 193.
- ⁶⁸ Ibid., p. 194.
- ⁶⁹ Ibid., p. 196.
- ⁷⁰ K. Trimakas, op. cit., p. 226.
- ⁷¹ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 199.
- ⁷² S. Hatanaka, op. cit., p. 182.
- ⁷³ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 197–199.
- ⁷⁴ Ibid., p. 200.
- ⁷⁵ *Violation of the Helsinki accords: USSR*, p. 209.
- ⁷⁶ R. van Voren, op. cit., p. 18–19.
- ⁷⁷ *Prisoners of conscience in the USSR...*, p. 172.
- ⁷⁸ R. van Voren, op. cit., p. 19.
- ⁷⁹ Ibid., p. 20.
- ⁸⁰ Lietuvos Helsinkio grupės atstovo dr. A. Statkevičiaus 1988 m. rugsėjo 15 d. liudijimas Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijos JAV Kongrese sesijoje. Sesijos stenograma, *Genocidas ir rezistencija*, interaktyvus [žiūrėta 2005 m. birželio 10 d.], <<http://www.genocid.lt/Leidyba/13/stenogr.htm>>.
- ⁸¹ *Violation of the Helsinki accords: USSR*, p. 213.
- ⁸² S. Bloch, op. cit., p. 76.
- ⁸³ Ch. Shaw, op. cit., p. 36.
- ⁸⁴ Ibid., p. 36–39.
- ⁸⁵ *Об инспирируемой на Западе антисоветской кампании против использования в СССР психиатрии в политических целях*. Записки в ЦК КГБ № 2066-А от 10.09.76, Минздрава № 2750 от 22.10.76 и № 3193 от 13.12.76 и депутата ВС СССР Ю. Жукова. [1.1], *Советский архив*, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. balandžio 16 d.], <<http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/psychiat/psy-rus.html>>.
- ⁸⁶ Ch. Shaw, op. cit., p. 42–44.
- ⁸⁷ Ibid., p. 47–48.
- ⁸⁸ Ibid., p. 50.
- ⁸⁹ Ibid., p. 73–75.
- ⁹⁰ Ibid., p. 84.
- ⁹¹ P. Reddaway, op. cit., p. 94–95.
- ⁹² Ibid., p. 98–99.

Birutė Kuklytė

THE IMPRISONMENT OF DISSIDENTS IN MENTAL INSTITUTIONS IN THE SOVIET UNION 1918–1988

Summary

The functioning of a “political psychiatry” machine began under Stalin, and this practice reached the highest level in the 1960s. The KGB and psychiatrists made up a smooth tandem in the practice of political psychiatry, but this issue was mainly encoded in the wrong laws.

As documented sources are not available, it is impossible to estimate the real number of victims of psychiatric repression. However, dissidents’ testimonies enable us to set out the main principles of the political psychiatry machine.

The real reasons for the imprisonment of dissidents can be divided into a few types: social-political activity, national dissent, the demand to emigrate, participation in religious activities, disrupting the work of government institutions, and “anti-Soviet” activities.

People who had not committed criminal offences but who were diagnosed as mentally ill and were likely to commit socially dangerous acts could be forcibly confined for treatment on the authority of a psychiatrist and with the subsequent agreement of a commission made up of psychiatrists. Other dissidents were charged with **transgressions** of Soviet laws, and a panel of psychiatrists diagnosed them as mentally ill and unsound, because of their unconscious state during the process of committing the

crime. In both cases, people were declared socially dangerous, and sent to psychiatric hospitals for forcible treatment. The most popular diagnosis applied to dissidents was a “sluggish” form of schizophrenia.

There were two networks of psychiatric institutions in the Soviet Union: regular psychiatric hospitals, under the aegis of the Ministry of Health, and special psychiatric hospitals, maximum security facilities under the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs. Dissidents were “treated” in three ways: medical therapy (treatment with strong psychotropic medicines), shock therapy, and fixation (the immobilization of the patient).

The reaction of the world to the abuse of psychiatry in the Soviet Union escalated at the beginning of the 1970s. In 1983 the Society of Neuropathologists and Psychiatrists decided not to wait for imminent sanctions, and seceded from the World Association of Psychiatrists. With the beginning of perestroika in the Soviet Union, some political prisoners were released and some laws connected with the regulation of psychiatric institutions’ work were changed. Nevertheless, new cases of analogous type continued. Although Soviet psychiatry was criticized in the press, the Soviet authorities never accepted the fact that political psychiatry had been an instrument in their hands for a long time.

Patikimi asmenys Lietuvos SSR KGB agentūrinio tinklo šešėlyje

Straipsnyje nagrinėjamas KGB slaptųjų bendradarbių fenomenas, konkrečiai – agentų ir patikimų asmenų veikla. Siekiama apibrėžti jų statusą, atskleisti bendras šių bendradarbių verbavimo ir parinkimo tendencijas ideologizuotos sovietinės sistemos diegimo Lietuvos SSR raidos kontekste. Tokie slaptųjų bendradarbių tyrimai ne tik atskleidžia KGB – buvusios sovietinės represinės institucijos – įvairiapusę veiklą, bet ir parodo, kaip keitėsi sovietinės visuomenės laikysena politinės sistemos atžvilgiu.

ĮVADAS

Šiomis dienomis vis dažniau yra keliamas opus Lietuvos visuomenei buvusios sovietinės represinės institucijos – KGB slaptųjų bendradarbių klausimas. Pastaraisiais metais vis dar netyla kalbos apie buvusius sovietinių specialiųjų tarnybų agentus. Kalbama apie iki šiol neatskleistų buvusių slaptųjų bendradarbių, kurių bylos buvo išvežtos iš Lietuvos, keliamą realų pavojų nacionaliniam saugumui. Atsirado būtinybė įvardyti buvusius sovietinius slaptųjų tarnybų informativus, kurie neatėjo prisipažinti per paskelbtą prisipažinimo laikotarpį. Siekiama užkirsti kelią asmenims, bendradarbiavusiems su KGB, pretenduoti tapti politikais ar užimti aukštus postus valstybės tarnyboje. Dar ir dabar tokie asmenys stengiasi nusišėpti savo

biografijos faktus, susijusius su KGB. Sąmoningo bendradarbiavimo įrodymus sudėtinga surinkti, todėl būtina atlikti visus su šiuo klausimu susijusius tyrimus.

Straipsnyje nagrinėjama dar viena slaptųjų bendradarbių kategorija – patikimi asmenys („doverennyje lica“). Ši KGB agentūrinė dalis istorinėje literatūroje nėra sulaukusi didelio susidomėjimo. Tyrimai minėta tematika yra negausūs, nes visas dėmesys sutelktas į buvusius sovietų saugumo agentus. Patikimų asmenų veiklą įvardija Vidas Spengla studijoje „Akiplėša“, atskleisdamas kovotojo dėl tikinčiųjų ir žmogaus teisių kunigo Juozo Zdebskio veiklą ir KGB naudotus metodus bei priemones kovoje su Katalikų Bažnyčia¹. Detalesni agentūros tyrimai atsispindi Arvydo Anušausko darbe „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“², kuriame išdėstomas ir patikimo asmens statusas.

Nuo 1959 m. KGB prie SSRS Ministrų Tarybos su grifu „visiškai slaptai“ buvo leidžiamas „Sbornik KGB SSSR“³, jame diskutuota apie agentų funkcijas, patikimų asmenų parinkimo ir panaudojimo galimybes, komentuotas bei analizuotas jų statusas. „Sbornik KGB SSSR“ buvo skirtas tik KGB darbuotojams. Tai vienas svarbesnių šaltinių, išryškinančių KGB sistemos požiūrį tiek į buvusius slaptuosius bendradarbius, tiek į patikimus asmenis. Beje, ne visi šio leidinio numeriai yra išlikę Lietuvoje.

1972 m. KGB prie SSRS MT aukštoji Raudonosios vėliavos Felikso Dzeržinskio mokykla parengė ir su grifu „visiškai slaptai“ išleido vertingą teorinių žinių apie SSRS KGB veiklą šaltinį – „Kontržvalgybos žodyną“⁴. Ši informavimo priemonė, pasižyminti specifine čekistine terminologija, buvo skirta tik sovietų saugumo darbuotojų tarnybiniam naudojimui, ja saugumiečiai galėjo remtis atlikdami įvairius pavedimus ir t. t. „Kontržvalgybos žodyne“ suformuluoti ne tik įvairių kategorijų agentų, bet ir patikimo asmens apibrėžimai, taip pat apibūdintos jų veiklos funkcijos.

Tyrinėjant šią temą, paaiškėjo, kad žinių apie patikimų asmenų veiklą yra išlikę nedaug. Lietuvos ypatingajame archyve saugomi dokumentai – Lietuvos SSR KGB struktūros darbo ataskaitos, pažymos, planai apie agentūrinę-operatyvinę veiklą – atskleidžia agentų ir patikimų asmenų panaudojimo motyvus bendrame politinės padėties Lietuvoje kontekste.

Šio straipsnio tikslas – ištirti patikimų asmenų kategoriją, atskleisti juos kaip KGB agentų užduočių atlikimo talkininkus, išnagrinėti jų parinkimo specifiką bei sudėtį. Straipsnyje siekiama lyginamuoju metodu išanalizuoti agentų ir patikimų asmenų veiklą, remiantis archyviniais šaltiniais pateikti ją patvirtinančius faktus. Svarbu įvertinti buvusių agentų ir patikimų asmenų statusą, nustatyti, kokias funkcijas jie vykdė, kokia tvarka ir kokiomis aplinkybėmis jie buvo įtraukiami į slaptą bendradarbiavimą.

Straipsnyje atskleidžiamas šių asmenų vaidmuo KGB kovoje su Katalikų Bažnyčios dvasininkais, siekiant užkirsti kelią neigiamų nuotaikų SSRS atžvilgiu plitimui.

Nors patikimi asmenys, kaip ir agentai, buvo plačiai panaudojami įvairiems tikslams veikti užsienyje, ypač kovoje su lietuvių išėjimu, kuri nuolatos kėlė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimą, tačiau tyrimas apima tik jų veiklą šalies viduje.

KGB SLAPTŪJŲ BENDRADARBIŲ FENOMENAS: AGENTŲ IR PATIKIMŲ ASMENŲ TRAKTAVIMAS

Agentas – tai asmuo, veikiantis kieno nors pavedimu kaip įgaliotinis, įgyvendinantis kieno nors kito planus, ar tiesiog šnipas, diversantas⁵. Sovietmečiu agentas buvo laikomas slaptu sovietinių represinių struktūrų bendradarbiu, kuris teikė žinias saugumui. Egzistavo kelių tipų agentai, pavyzdžiui: „kamos (šnipinėdavo kalėjimo kamerose), maršrutiniai (sekdavo keliaudami iš vienos vietos į kitą), smogikai (žudydavo ar suiminėdavo partizanus ir okupantų nusikaltimų liudininkus), vidaus (infiltruoti į pogrindį), ryšininkai (palaikydavo ryšį tarp operatyvinių ir rezidentų ar agentų)“⁶. Galima išskirti agentus stebėtojus (fiksavusius vieno-kias ar kitokias priešiškos, ardomosios veiklos apraiškas); agentus kvotėjus, vadinamuosius korespondentus, eksperimentavusius pagal KGB užduotis, kai panaudojant skirtingus metodus (pvz., slaptas apklausas) buvo siekiama gauti patvirtinančią informaciją ar sukongretinti tam tikrus faktus⁷. Itakos agentai formavo tam tikrą visuomenės nuomonę, juos dar galima suklasifikuoti į tokias grupes: agentai verbuotojai, agentai dezinformatoriai, agentai, atitraukdavę priešą nuo netinkamo objekto; agentai, slaptai vykdę profilaktiką; agentai, darantys poveikį konkretiems asmenims, įskaitant ir fizinių; agentai, įdiegiantys operatyvinę techniką⁸. Buvo agentų, laikomų „idėjiniais“ ir „perspektyviais“. Dar egzistavo agentai atpažintojai, agentai nukreipėjai, užfrontės, pasienio agentai ir t. t. Agentų kategorijų kontingentas buvo labai platus, daugiausia vyravo agentų stebėtojų. Žmonės buvo užverbuojami griebiantis šantažo, ypač pokario metais. Išvardytų kategorijų agentai vadinamaisiais archyviniais agentais tapdavo dėl įvairiausių priežasčių virtę jau nereikalingais, ne-naudingais; jie įvardijami kaip balastas, tačiau

nebuvo visiškai užmirštami, nes pasikeitus aplinkybėms vėl galėdavo pradėti veikti, atlikti įvairias užduotis. Taigi agentas agentui buvo nelygus. Agentūrą sudarė agentų tinklas, kuris buvo organizuojamas informacijai rinkti ir ardomajam darbui atlikti.

Siekiant našiau ir efektyviau panaudoti agentus 1952 m. buvo atlikta agentūrinio tinklo reorganizacija. Panaikintą informatoriaus (asmens, teikusio saugumui informaciją) kategoriją pakeitė nauja – patikimo asmens kategorija. Agentų gretas papildė vadinamieji „pusagenčiai, kurie neapsimetinėjo tuo, kuo nebuvo“⁹. Patikimu asmeniu pradėtas laikyti „sovietinis pilietis, kuris KGB prašymu pranešinėjo apie asmenis ir faktus, vertus dėmesio, taip pat atliekantis konkrečias užduotis, o pasitikėjimo santykių su pavieniais asmenimis užmezgimas traktuotas kaip viena iš čekistų aktyvių darbo formų su darbo žmonėmis“¹⁰. Patikimi asmenys turėjo būti parenkami iš vadinamųjų sovietinių patriotų, laikantis savanoriškumo principo. KGB struktūros patikėtiniais negalėjo būti asmenys, susikompromitavę nepadoriu elgesiu. Kiek šio reikalavimo buvo laikomasi, neaišku. Vietoj nelabai naudingos agentūros, kurią buvo galima panaudoti tik žmonių sekimui, pradėta daugiau naudoti patikimus asmenis.

Šeštajame–septintajame dešimtmėčiais Lietuvos SSR KGB agentūriniame tinkle dar buvo likę nelabai vertingų ir nedarbingų agentų, nemažai agentų buvo panaudojama tik tiriamiesiems ar įtartiniems asmenims stebėti. Paaiškėjo, kad tą patį darbą gali atlikti ir patikimi asmenys. Todėl nutarta, užuot verbavus nelabai naudingą agentūrą, daugiau panaudoti patikimus asmenis. Šio tipo šnipai dirbo iš idėjinio įsitikinimo, dažnai neslėpdami savo prosovietinių pažiūrų.

Su būsimais patikimais asmenimis buvo užmezgami pasitikėjimo santykiai. KGB struktūrai dirbančių asmenų pagalbos atramos forma laikyti pasitikėjimo santykiai turėjo būti užmezgami su atsidavusiais „tėvy-

nei“, sąžiningais sovietiniais piliečiais savanoriškumo pagrindu, daugiausia informavimo tikslams ir saugumo operatyvinių pavedimų vykdymui, „nereikalaujantys pritraukiamų asmenų specialaus mokymo ir ypatingų konspiracinių priemonių“¹¹. Operatyvinis ryšys buvo traktuojamas taip: „1) plačiąja prasme – tai dalykiniai santykiai, užmezgti operatyvinio darbuotojo su kuriuo nors asmeniu, dominančiu saugumą, žvalgybinėms ir kontržvalgybinėms užduotims atlikti (pvz., tirti asmenį, gauti iš jo reikiamą informaciją, paveikti jį, sukurti tinkamas sąlygas to asmens verbavimui, dezinformacijos skleidimui ar kompromitacijai ir t. t.); 2) siaurąja prasme – dalykiniai santykiai, užmezgami operatyvinio darbuotojo su verbuojamuoju asmeniu siekiant jį iširti, išanalizuoti, ar jis tinkamas verbavimui, sukuriant verbavimui reikalingas sąlygas ir įgyvendinant kitus verbavimo uždavinius.“¹²

Operatyvinis ryšys galėjo būti pradėtas ir plėtojamas oficialiu ir neoficialiu pagrindu, taigi turėjo dvi formas – oficialiąją ir neoficialiąją. Palaikant oficialius santykius operatyvinis darbuotojas prisistatydavo „objektui“ kaip Sovietų valstybės ar visuomeninių organizacijų atstovas, o tam tikrais atvejais ir kaip saugumo atstovas. Neoficialiuose santykiuose operatyvinis darbuotojas prisistatydavo kaip privatus asmuo, tokiu būdu nusišėpdamas savo priklausymą KGB, tarnybinę bei visuomeninę veiklą. Svarbiausia, kad pasitikėjimo santykiai, vadinamasis operatyvinis ryšys, buvo užmezgami turint konkretų tikslą. Tačiau išskirtiniais atvejais patikimi asmenys galėjo būti pasitelkiami dalyvauti ir aktyviose kontržvalgybinėse operacijose, susijusiose su operatyvine įskaita, siekiant daryti reikiamą įtaką operatyvinei aplinkai. Tuo tikslu patikimas asmuo būdavo atitinkamai parengiamas, o prireikus ir papildomai patikrinamas. Asmeniui užmezgus ryšius su saugumu, jo tapimas KGB informatoriumi reiškė tik kitą pakopą prieš verbavimą nuo-

latiniu agentu¹³. Pastoviai atliekantys tokio pobūdžio užduotis patikimi asmenys ilgainiui buvo užverbuojami agentais. Be to, saugumo struktūros darbo metodus ir operatyvinio susidomėjimo objektų duomenis patikimi asmenys sužinodavo tik būtiniausiu atveju, atlikdami konkrečią užduotį.

Agentai turėjo agentūrinius slapyvardžius, o patikimi asmenys dažniausiai buvo užšifruojami tik inicialais, didžiąja vardo ar pavardės abėcėlės raide, pavyzdžiui, „A“, „C“, „I“ arba tiesiog įvardijami tikrąja pavarde. Slapyvardžius jie gaudavo tik tapę agentais. Patikimų asmenų duomenys nebuvo griežtai įslaptinami kaip agentų. Be to, agentams buvo rašomos charakteristikos, sudaromos jų asmens ir darbo bylos, o patikimi asmenys tik įtraukiami į literines bylas, kad būtų žinoma, kuriam operatyviniam darbuotojui jie priklauso ir koks jų skaičius; charakteristikos jiems nebuvo rašomos.

Padėtis pasikeitė pasirodžius SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymui „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“¹⁴, kuriame nurodyta dar efektyviau panaudoti patikimus asmenis. Šis įsakymas davė naują impulsą darbui su agentais ir patikimais asmenimis sovietų saugumo struktūroje. Tuo metu patikimų asmenų kategorija buvo laikoma gausiu ir aktyviu neviešų pagalbininkų daliniu, kuris tapo slaptu rezervu, kiekybiškai pusantrą karto pralenkusių agentūros skaičių. Esant įtemptiems santykiams su Vakarais, SSRS vadovybės politika skatino nuolatos plėsti patikimų asmenų skaičių, dėl to buvo leidžiami atitinkami įstatymai bei nurodymai, kaip turima elgtis.

AGENTŲ VERBAVIMAS IR PATIKIMŲ ASMENŲ PARINKIMAS

Vyravo skirtingi agentų ir patikimų asmenų priskyrimo agentūriniam tinklui kriterijai.

Slaptieji bendradarbiai buvo verbuojami, o patikimi asmenys tik parenkami konkrečiam agentūrinio tyrimo klausimui išspręsti. Ne kiekvienas galėjo būti agentu. Žinoma, žmonės dėl įvairių priežasčių ir paskatų tapdavo KGB agentais. Užverbuojama buvo įvairiais motyvais: vadinamuoju patriotiniu, idėjiniu-politiniu, materialiniu ar asmeniniu suinteresuotumu, kompromitacijos pagrindu. Dažniausiai apie numatomą verbuti asmenį pirmiausia buvo mėginama surinkti kompromituojančią medžiagą; jei jos nepavykdavo gauti, prasidėdavo įkalbinėjimas, viliojimas, bauginimas, kuriam nemaža dalis verbuojamųjų pasidavė. Bauginta visaip: kad neleis mokytis, siekti karjeros, žmogus negalės išvažiuoti į užsienį, bus atleistas iš darbo, pašalintas iš mokyklos, universiteto ir pan. Verbavimo metu visi iki vieno kandidatai buvo patikrinami, išsiaiškinamas jų gyvenimo būdas, naudos galimybės. Didelę reikšmę turėjo būsimojo agento charakteristika, pažiūros, polinkiai, savybės, ryšiai (santykių palaikymas su nuteistais artimaisiais įkalinimo vietose ir t. t.), šeimos materialinė padėtis, fizinė būklė (ligos) ir koks vaidmuo jam buvo numatomas. Asmens silpnųjų žinojimas leido juo manipuliuoti. Patikrinimo neišvengdavo būsimojo agento šeimos nariai ir artimi giminės, tačiau nebuvo praktikuojama tikrinti patikimo asmens giminaičius. Kuriant darbingą agentūrinį tinklą siekta agentą išauklėti „prityrusiu ir aktyviu saugumo aparato slaptuoju pagalbininku sovietų valstybės saugumo apsaugos užduotims vykdyti“¹⁵.

Patikimi asmenys iš kitų sovietų saugumo bendradarbių išsiskyrė tuo, kad jiems nebuvo privalu pasirašyti jokių bendradarbiavimo su KGB raštų. Tik agentai privalėjo pasirašyti bendradarbiavimo pasižadėjimus, tačiau iš pradžių galėjo būti žodinis sutikimas. Nuo verbavimo motyvų priklausė agento darbo veiksmingumas. Vyravo pasiūlymas „draugauti“, kurio buvo sunku atsisakyti. Patikimi asmenys buvo įtraukiami į neoficialius KGB

struktūros patikėtinių sąrašus literinėse bylose, kurios buvo vedamos „pagal kontržvalgybinio darbo linijas ir kryptis arba pagal objektus“¹⁶. Archyvuose šaltiniuose jie dar įvardijami kaip saugumo patikėtiniai¹⁷. Patikimi asmenys be jokių išpareigojimų tapdavo sovietų saugumo slaptaisiais bendradarbiais. Jie bendradarbiavo su KGB dėl idėjinės motyvacijos arba tolesnės karjeros sumetimais.

Patikimų asmenų atrankos į KGB struktūrą procesas buvo gana ilgas. Pirmiausia mėginta išsiaiškinti, kas galėtų tapti patikimais asmenimis. Operatyvinio ryšio užmezgimas su asmenimis, vėliau jau laikomais patikimais asmenimis, reiškė jų netiesioginį priskyrimą agentūriniam tinklui. Siekdami užmegzti operatyvinius ryšius, operatyviniai darbuotojai nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos vis dažniau pradėjo lankytis kaimo vietovėse, ypač kolūkiuose, įvairios paskirties kombinatuose, fabrikuose bei kitose įmonėse. Sovietų saugumo struktūros darbuotojai skaitydavo paskaitas ir pranešimus politinio budrumo tematika, pasakodavo apie kapitalistinės žvalgybos nusikalstamą veiklą ir sovietinio piliečio užduotis, taip pat pateikdavo įvairių kompromituojančių faktų apie partizanus, sovietų valdžios laikytus „banditais“, apie SSRS vidaus ir užsienio politiką, socialistinius siekius ir pan. Ypač stengtasi suaktyvinti darbą su patikimais asmenimis keliant jų politinį budrumą, skiepijant jiems žvalgybinei veiklai reikalingas savybes; reikalauta laikytis konspiracijos, būti „sąžiningais ir teisingais“¹⁸. Etatiniai partijos rajonų komitetų lektoriai maždaug du kartus per mėnesį skaitydavo tokio pobūdžio paskaitas. Įvairiomis temomis vykdavo individualūs pokalbiai su darbininkais ir tarnautojais, kurių metu pastarieji vis dažniau prasitardavo apie darbo vietose pasitaikančius nesklaidumus, taip pat apie veikiantį vadinamąjį priešišką elementą. Tokiu būdu buvo atliekamas gyventojų politinis ir ideologinis apdorojimas.

Susitikimų metu, palaikant ryšius su gyventojais, sovietų saugumas turėjo progą rasti ir parinkti vis naujų patikimų asmenų. Norėdami nusišviesti ryšius su patikimais asmenimis, operatyviniai darbuotojai stengėsi bendrauti su platesniu gyventojų sluoksniu. Tiek iš miesto, tiek iš kaimo aplinkos KGB pasirinkdavo talkininkus pasitikėjimo pagrindu. Kartais laukdavo pačių žmonių iniciatyvos, kol jie patys prabils ar netyčia išsipasakos apie buvusio antisovietinio pasipriešinimo dalyvius ir t. t. Tokie tariamai dalykiniai operatyvinių darbuotojų ryšiai su gyventojais teikė saugumui naudos, o tai reiškė, kad padaugėjo KGB struktūrai atviraujančių pareiškėjų. Dėl to šių talkininkų skaičius ilgainiui gerokai pranoko agentų skaičių. 1961 m. patikimų asmenų buvo 2531, agentų – 2904, o jau 1971 m. patikimų asmenų buvo 7491¹⁹, agentų – tik 4182²⁰. Sovietų saugumas žaidė dvigubą žaidimą: panaudodamas agentus, tuo pat metu laikėsi pačių gyventojų teikiamos „pagalbos“ taktikos.

Patikimus asmenis parinkdavo neetatiniai saugumo darbuotojai, tačiau nuo devintojo dešimtmečio pradžios buvo pasitelkiami ir rezidentai. Pastarieji buvo aukščiausios kategorijos agentai, jie jau turėdavo keletą pavaldžių agentų, priiminėdavo jų pranešimus, net rengdavo jiems užduotis. Operatyvinių darbuotojų tiesioginiai viršininkai kontroliavo patikimų asmenų parinkimo procesą, teikė paramą juos panaudojant bei instruktuojuot, kuriant iš jų rezidentūrą²¹. Bendraudamas su patikimais asmenimis, operatyvinis darbuotojas vadovavosi tokiais pat pagrindiniais darbo principais, kokie buvo numatyti agentūrinėje veikloje. Rezidentūra iš patikimų asmenų galėjo būti sudaroma kariniuose daliniuose, tolimojo plaukiojimo laivuose, siekiant operatyviai užtikrinti valstybinės sienos apsaugą. Taip pat išimties tvarka rezidentūra galėjo būti sudaroma pramonės įmonėse, transporto, ryšių ir aukštosiose mokslo įstaigose. Tačiau rezidentai, turintys ryšių su

agentais, darbai su patikimais asmenimis nebuvo naudojami. Dažniausiai rezidentu buvo laikomas „slaptas neetatinis KGB bendradarbis, vadovaujantis agentų ar informatorių grupei, arba kadrinis žvalgybos darbuotojas ar agentas, kontroliavęs agentūrinį darbą užsienyje“²². Dangstantis tariamai kilniais tikslais siekta patraukti kuo daugiau tinkamų žmonių. Saugumui reikėjo sukaupti „savų“ žmonių kontingentą. Su agentūra ir patikimais asmenimis buvo įvaldyti skubaus dvišalio ryšio metodai, garantuojantys abipusį kontaktą būtinais atvejais.

Archyvinuose šaltiniuose užfiksuoti įvairūs faktai, rodantys, kokio amžiaus ir kaip ilgai agentai dirbo KGB, tačiau nėra tikslų duomenų apie patikimų asmenų bendradarbiavimą su saugumu. Pavyzdžiui, patikimas asmuo „D. O. L.“ nuo 1987 m. iki 1989 m. ėjo vadovaujančias pareigas Vilniaus staklių šlifavimo gamykloje. Saugumo buvo apibūdintas kaip ramus, protingas, išsilavinęs, kvalifikuotas specialistas, greitai randantis bendrą kalbą su pavaldiniais, lengvai užmezgantis ryšius su žmonėmis, taip pat su užsieniečiais, besilankančiais gamykloje ir tarpautinėse parodose; 1988 m. stažavosi JAV, o 1990 m. nutarta užverbuoti jį kaip agentą²³. Galima teigti, kad pasitikėjimu grindžiami santykiai galėjo būti palaikomi dvejus ar trejus metus; nuo to priklausė, ar patikimas asmuo buvo laikomas potencialiu kandidatu į agentus.

Pažymėtina, kad patikimų asmenų kategorijai nebuvo galima priskirti įmonių, įstaigų, organizacijų, mokymo įstaigų, tarybinių ūkių, kolūkių, karinių dalinių vadovybės, su kuria operatyviniai darbuotojai palaikė dalykinius ir oficialius santykius. Tačiau tokio nurodymo ne visada buvo laikomasi, nes tarp patikimų asmenų pasitaikydavo nemažai įvairaus rango vadovų. SSRS KGB dokumentuose užfiksuota, kad tokių patikimų asmenų skaičius sudarė apie 20 proc.²⁴ Vyravo didžiulė patikimų asmenų kaita.

KGB RYŠIŲ PALAIKYMAS SU PATIKIMAIŠ ASMENIMIS IR ATLYGIS JIEMS

Aiškinantis agentų ir patikimų asmenų bendradarbiavimo su sovietų saugumu atvejus, matyti, kad atsižvelgiant į operatyvines aplinkybes, sprendžiamas užduotis ir patikimojo asmenybę ryšys su juo galėjo būti palaikomas atvirai arba konspiraciniu būdu. Konspiraciniuose butuose susitikinėti su patikimais asmenimis buvo griežtai draudžiama, išskyrus būtinus atvejus, kai patikimas asmuo dalyvaudavo čekistinėse operacijose. Tačiau susitikimai su patikimais asmenimis vykdavo ir konspiraciniuose butuose²⁵. Leidimą tokiems susitikimams duodavo tik asmenys, pagal savo kompetenciją galintys verbuoti konspiracinių butų laikytojus. Informacija iš patikimo asmens buvo gaunama žodžiu ir užfiksuojama pažymoje, kurią sudarydavo operatyvinis darbuotojas, neetatinis darbuotojas ar rezidentas. Jei buvo pranešama apie valstybinius nusikaltimus ar kitos operatyvinės reikšmės žinios, tada jis privalėjo pateikti pasirašytą raštišką pranešimą. Antai 1977 m. patikimas asmuo „V. D. A.“ raštu pranešė, kad komandiruotės metu liepos 8–22 d. dalyvavo moksliniame kongrese Kanadoje, turistiniais tikslais lankėsi Otavoje, Toronte, Niagaroje, Monrealyje. Būdamas Kanadoje bendravo su daugeliu tėvynainių ir savo pranešime teigė, kad vienas iš jų „elgėsi provokuojamai, prašydamas padėti pasilikti, kad galėtų gyventi Kanadoje ar JAV“²⁶. Jis saugumui suteikė žinių ir apie kitus sutiktus JAV gyvenančius lietuvius. Patikimiams asmenims nebuvo draudžiama vykti į užsienį. Parinkti kandidatai prieš išvažiuodami buvo dar kartą patikrinami.

Susitikimų metu iš agentų nuolatos reikalaujama atsiskaityti apie nuveiktus darbus. Agentai informuodavo raštu, jiems iš karto reikėdavo pateikti saugumui ataskaitą apie įvykdytą ar neatliktą užduotį. Be to, agentams

tekdavo aptarinėti savo pateiktą informaciją, toliau aiškintis jos gavimo aplinkybes. Pažymėtina, kad kai kurie agentai ne itin stengėsi atlikti jiems pavedamas užduotis. Be abejonės, sovietų saugumui tai pastebėjus, vykdavo auklėjamojo pobūdžio diskusijos; po tokio spaudimo agentai dažniausiai sukrusdavo, pradėdavo teikti įvairias žinias. Pateiktą informaciją sovietų saugumas nuodugnai išanalizuodavo, surinkdavo ją patvirtinančius duomenis iš kitų šaltinių. KGB turėjo galimybę patikimų asmenų kaip žvalgų duomenis pritaikyti įvairiose gyvenimo srityse. Tokiu būdu buvo sukurtas informacijos gavimo kanalas, per kurį sklido įvairaus pobūdžio žinios. Tai leido sovietų režimui reguliariai gauti politinę ir operatyvinę informaciją apie padėtį Lietuvoje. Slaptųjų bendradarbių pranešimai buvo kruopščiai tikrinami, siekiant įsitikinti, ar jie yra teisingi. Patvirtinti gautas žinias turėjo kiti žmonės, dažniausiai ši užduotis buvo pavedama patikimiesiems asmenims. Antai septintajame dešimtmetyje agento Erelio pranešimo duomenys apie vieno gyventojų antisovietines kalbas, vakarietiško gyvenimo aukštinimą, nepasitenkinimą gyvenimo sąlygomis SSRS, mažu atlyginimu ir t. t. turėjo būti patikrinti. Juos patvirtino patikimas asmuo „M“²⁷. Atliekant tokius tyrimus išaiškėdavo KGB dominančių asmenų veikla. Paprastai po to vykdavo tokių asmenų profilaktinis apdorojimas, jie būdavo patraukiami administracinėn atsakomybėn ar jiems net iškeliamos baudžiamosios bylos. 1974 m. birželio 16 d. iš patikimo asmens buvo gauta informacija, kad pilietis Vytautas Petkus, gyvenantis netoli Kuršėnų geležinkelio stoties, nuplėšė kandidato į SSRS Aukščiausiąją Tarybą rinkiminį plakata su autobiografija. Surinkta medžiaga buvo perduota Kuršėnų milicijai. Už vadinamąjį chuliganizmą V. Petkui buvo paskirtas administracinis 15 parų sulaikymas²⁸.

Profilaktika pradėta laikyti viena svarbiausių KGB operatyvinės veiklos formų,

užtikrinančių „teigiamą ideologinį poveikį klystantiems piliečiams, užkertant kelią jiems padaryti valstybinį nusikaltimą ar reikšti antisovietines nuotaikas“²⁹. Profilaktinių priemonių taikymą asmeniui nulemdavo agentų ir patikimų asmenų sukaupta informacija, verta operatyvinio dėmesio. Profilaktiškai apdorojamą asmenį KGB įspėdavo nutraukti antisovietinę veiklą ir baugindavo įvairiomis priemonėmis (šantažu, grasinimais, įkalbinėjimais, kompromitavimu visuomenėje, slaptu agentų poveikiu – keičiant to asmens politines pažiūras, verčiant viešai išsizadėti savo įsitikinimų). Ilgų ir varginančių pokalbių metu mėginta į saugumo akiratį pakliuvusiam asmeniui išaiškinti jo „požiūrio klaidingumą“. Profilaktikai atlikti buvo pasitelkiami ir patikimi asmenys. Profilaktiškai apdorotas žmogus nebuvo paliekamas ramybėje, bet ir toliau auklėjamas darbovietėje jau per kitus asmenis, greičiausiai buvusius agentus ar patikimus asmenis, stebimas, ar netešia ankstesnės „kenkėjiškos“ veiklos. Palenkta ir palaužtas žmogus tapdavo potencialiu kandidatu verbavimui.

Atsižvelgiant į konkrečias aplinkybes, jau septintajame dešimtmetyje patikimus asmenis numatyta panaudoti kai kurių objektų operatyviniam stebėjimui, taip pat pavesti jiems patikrinti gautus signalus aptarnavimo sferoje. Signalu laikyta pirminė informacija apie tiriamąjį. Dauguma signalų, keliančių KGB operatyvinį susidomėjimą, buvo gaunami iš agentūros, kai kurie – iš patikimų asmenų ir tik pavieniai – iš pareiškėjų³⁰. Didelei pastarųjų daliai buvo pavedamos vienkartinės užduotys, o kita jų dalis KGB struktūrai žinias tekdavo tik kartą per pusmetį. Patikimi asmenys buvo reikalingi tam, kad informuotų saugumą apie asmenis, kuriuos agentūra turėjo ištirti. Tačiau operatyvinio dėmesio vertą informaciją daugiau teikė agentūra, o ne patikimi asmenys.

Nei saugumo agentai, nei patikimi asmenys vieni kitų nepažinojo, kartu nebuvo suvedami atlikti bendrų užduočių ar operaci-

jų, tik įtarė apie galimą savo aplinkos stebėjimą ar sekimą. Buvo sukurta „legenda“, kad KGB visur ir visada viską žino, viską girdi. 1969 m. pradžioje Panevėžio mieste veikusių agentus Nemuną, Žvejį, Žydrūnę, Petraitį, Albertą ir Jurginą, dalyvavusius vykdant čekistines karines priemones, nutarta patikrinti per kitą agentūrą, „PK“ (korespondencijos foto ar era kopijavimas) priemonėmis, o agento Studento patikrinimui panaudota literinė technika³¹. Apie patikrinimo procedūras agentai nieko nežinodavo ir net nenutuokdavo, kad yra tikrinami. Be to, kitomis aplinkybėmis jie buvo dar patikrinami, ar yra lojalūs, patikimi, vis dar naudingi, produktyvūs ir pan. Patikimų asmenų patikrinimo procedūros vykdavo nedažnai, nes buvo surenkami lojalūs valdžiai žmonės. Tikėtina, kad patikrinimas vykdavo tik pereinamuoju – verbavimo laikotarpiu ir siunčiant komandiruotei į užsienį.

Agentai, ypač tie, kurie iki šeštojo dešimtmečio pabaigos sekė partizanus bei jų ryšininkus ir padėjo KGB susidoroti su jais, buvo apdovanojami. Tam tikros piniginės išmokos mokėtos ir pasibaigus ginkluotam rezistenciniam judėjimui. Agentai vykdė savo įsipareigojimus KGB, teikė informaciją ir atliko pavestas užduotis, o KGB savo ruožtu retkarčiais atsilygindavo perspektyviems agentams, kad šie neprarastų noro bendradarbiauti su saugumu. Pasitaikydavo atvejų, kai „nurašytiems“, vadinamiesiems archyviniais agentams per operatyvinį darbuotoją buvo perduodamas padėkos raštas laiško forma ir kartu įteikiama atminimo dovana, daugiausia piniginė premija. Saugumas išmokėdavo nevienodo dydžio išmokas, „paskatinimo sumas“; jos dažniausiai buvo skiriamos didžiųjų švenčių proga. Registraciniuose paskatinimo apskaitos sąrašuose užfiksuota, kiek agentams Rūtoms buvo mokama už „paslaugas“ KGB. Vienam už dalyvavimą operatyvinėje veikloje 1971–1984 m. mokėta nuo 25 iki 40 rb³², kitas už informacijos pateiki-

mą 1972–1991 m. gavo nuo 20 iki 40 rb³³. Panašaus dydžio pinigų sumos buvo išmokamos kartą ar net tris kartus per metus; greičiausiai tai priklausė nuo suteiktos informacijos svarbumo. Patikimiems asmenims, sėkmingai atlikusiems atsakingus saugumo pavedimus, paskatinimui kaip dėkingumo išraiška buvo nutarta teikti atminimo dovanas „už sąžiningai įvykdytą piliečio pareigą“³⁴. Kiek tokių atvejų pasitaikydavo, neaišku, tačiau faktas tas, kad vienokiu ar kitokiu būdu jiems buvo „atsidėkojama“. Kartais KGB patikimiems asmenims išmokėdavo tam tikras pinigų sumas. Antai 1990 m. patikimam asmeniui „M. M. V.“ už darbą buvo nutarta išmokėti 50 rb piniginių atlygį³⁵.

PATIKIMŲ ASMENŲ VEIKLOS SPECIFIKA

SSRS KGB 1959 m. liepos 15 d. įsakymu Nr. 00225³⁶ agentūrinėje veikloje pradėta plačiau naudoti patikimus asmenis. Po permainų agentūrinio tinklo struktūroje, pašalinus nedarbingus, neperspektyvius agentus, operatyviniai darbuotojai vis dažniau pasitelkdavo patikimus asmenis; jų „pagalbos“ reikėdavo tiek sprendžiant įvairius operatyvinius klausimus, tiek siekiant gauti informacijos apie antisovietines „nacionalistiškai“ nusiteikusių „elemento“ apraiškas operatyvinio aptarnavimo objektuose³⁷. Pašalinus dalį netinkamų agentų, agentūrinis tinklas vis dar buvo „užterštas“ (KGB terminu) nelabai raštingais, nekeliančiais pasitikėjimo agentais, laikomais neperspektyviais ir nesugebančiais tinkamai atlikti sovietų saugumo užduočių. Sunkius paskutinius lietuvių ginkluoto pasipriešinimo kovotojus, minėtus agentus buvo sunku valdyti. Reikėjo agentų, pajėgiančių atlikti žvalgybinius ir kontržvalgybinius uždavinius. Kai kuriuos agentus imta naudoti kryptingai, siekiant užsibrėžtų tikslų. Atsiradus vadinamajam „prasižengėliui“, KGB

imdavosi atitinkamų veiksmų. Pirmiausia tą asmenį įrašydavo į operatyvinę įskaitą; taip prasidėdavo tikrinimo (DOP – „delo operativnoj proverki“), stebėjimo (DON – „delo operativnogo nabliudeniija“) ar tyrimo (DOR – „delo operativnoj razrabotki“) bylos. Tikrinimo objektu tapdavo kiekvienas į KGB akiratį patekęs asmuo. Tam buvo pasitelkiama agentūra ir patikimi asmenys.

Agentų ir patikimų asmenų buvo kiekviename KGB skyriuje. Lietuvos SSR KGB miestų skyriuose dažniau buvo naudojami agentai, o rajonų skyriuose – patikimi asmenys. Rajonuose patikimi asmenys buvo aktyviau panaudojami informacijai rinkti, jiems buvo pavedamos operatyvinės užduotys žvalgybos tikslais, vykdant valstybės paslapčių apsaugos priemones ir pan.³⁸ Jų funkcijos buvo daug siauresnės, nei buvo numatyta KGB agentams, – apsiribota tik asmenų stebėjimu ir informacijos rinkimu. KGB dirbė asmenys ne tik rinko įvairaus pobūdžio informaciją. Jie buvo panaudojami siekiant kuo greičiau izoliuoti iš visuomenės antisovietiškai ir priešišškai nusiteikusius gyventojus, vienokiu ar kitokiu būdu patraukti juos į savo pusę, per juos daryti įtaką išeivijos veiklai, paveikti Katalikų Bažnyčią, sukelti nepasitikėjimą vienas kitu. Gausėjant patikimų asmenų gretoms, KGB sugebėjo juos panaudoti visose gyvenimo srityse, nes atsirado terpė kitaip paveikti sovietinę visuomenę Lietuvoje. Gerokai sumažinus agentų, vis dėlto buvo sukauptas kvalifikuotos ir naudingos agentūros arsenalas, kuris papildė išaugusį patikimų asmenų skaičių.

Operatyviniai darbuotojai ėmė daugiau dirbti su patikimais asmenimis. Daugelyje skyrių formavosi „patikimas informacinis aparatas“³⁹, veikiantis šalia agentūrinio aparato. Patikimi asmenys dažniausiai buvo reikalingi tam, kad surinktų žinias apie sekamus asmenis, arba operatyvinės įskaitos darbui. „Ypač pavojingų valstybės nusikaltėlių“⁴⁰ paieškai patikimus asmenis pradėta naudoti šeš-

tojo dešimtmečio pabaigoje. Archyvinuose šaltiniuose užfiksuotas KGB siekis išsiaiškinti Lietuvos SSR teritorijoje veikusius užsienio šalių žvalgybos agentus, kuriais dažniausiai laikyti antisovietiškai nusiteikę asmenys. Septintajame dešimtmetyje valstybės nusikaltėlių paieškai imta plačiau naudoti patikimus asmenis; jie buvo parenkami vietose – kino teatruose, viešbučiuose, statybinėse organizacijose, taksu ūkyje, geležinkelio stotyse, kavinėse, valgyklose, pašte⁴¹. Parinkti ir užverbuoti asmenys buvo supažindinami su asmenų, kurie buvo laikomi JAV žvalgybos šnipais, fotonuotraukomis. Kaip jau minėta, kaimo vietovėse saugumas taip pat turėjo patikimų asmenų, jiems buvo nurodyta nedelsiant pranešti svarbią informaciją, tokią kaip parašutininukų nusileidimas ar nepažįstamų žmonių pasirodymas. Patikimiems asmenims buvo pavedama sekti valstybės nusikaltėlių, pabėgusių už sienę ar ketinančių bėgti asmenų gimines. Juos aktyviai ir sumaniai pradėta naudoti ir kituose tyrimuose, sprendžiant įvairius sovietų saugumą dominančius klausimus. Apibendrinant galima teigti, kad patikimų asmenų panaudojimo sfera buvo labai plati, nuo valstybės nusikaltėlio paieškos iki dalyvavimo atliekant operatyvinį tyrimą.

Septintajame dešimtmetyje iš įkalinimo vietų sugrįžusių buvusių politinių kalinių ir tremtinių verbavimas laikytas veiksmingu būdu saugumo parankiniams išitraukti ar būti infiltruotiems į nesitaikstančių su sovietų valdžia žmonių tarpą. Tiek agentams, tiek patikimiems asmenims buvo pavedama sekti jų gimines ir pažįstamus, stebėti sugrįžusius iš įkalinimo ir tremties vietų, legalizavusius partizanus. 1960 m. pradžioje KGB Varėnos rajono skyrius turėjo 12 patikimų asmenų, per kuriuos buvo tiriami asmenų, praeityje teistų už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“ ir atlikusių bausmę spec. tremties vietose, veiksmai, stebimi kunigai, aiškintasi antisovietiška nusiteikę asmenys inteligentijos ap-

linkoje. Kaip minėta, patikimi asmenys buvo pasirenkami iš sovietų valdžiai lojalių žmonių tarpo⁴². Platus patikimų asmenų panaudojimas leido KGB žinoti konkrečią padėtį rajonuose.

Per agentus ir patikimus asmenis buvo siekiama išsiaiškinti inteligentijos ir jaunimo nuotaikas, kalbas bei kitus priešiškus sovietų valdžiai veiksmus, kad būtų užkirstas kelias tokių nuotaikų, kalbų paplitimui, jų virsmui į antisovietinius išpuolius⁴³. Tiek agentūra, tiek patikimi asmenys buvo siunčiami sekti asmenis, gyvenančius įtartina gyvenimo būdą, ypač turinčius šaunamųjų ginklų. Patikimi asmenys padėjo KGB darbuotojams visoje operatyvinėje veikloje, ypač nustatant pavienius antisovietiška nusiteikusius asmenis, taip pat asmenis, nelegaliai laikančius ginklus. Pasak operatyvinių darbuotojų, „tokių patikimų asmenų buvo pageidaujama turėti kuo daugiau“⁴⁴. Valstybinės sienos apsaugai taip pat buvo panaudojami patikimi asmenys. 1974 m. į Lietuvos SSR sausumos sienos apsaugos priemones buvo įtraukti 100 agentų ir 500 patikimų asmenų⁴⁵, o jau 1984 m. valstybinės sienos apsaugai pasienio rajonuose buvo panaudojami 579 agentai ir 1274 patikimi asmenys (jūros ruože 506 agentai ir 1028 patikimi asmenys, o sausumos – atitinkamai 73 ir 246); tais pačiais metais užverbuota 36 agentai ir parinkta 131 patikimas asmuo⁴⁶. Patikimi asmenys buvo laikomi ne tik netiesioginiais agentų pagalbininkais, bet ir daugelio KGB operatyvinių užduočių vykdytojais.

SSRS KGB kolegijos 1968 m. gruodžio 27 d. nutarime buvo reikalaujama veiksmingesnio antisovietiška nusiteikusių asmenų, kitaminčių, pagrindinių organizacijų operatyvinio sekimo, „pasiekti tokią padėtį, kad būtų nuolatos žinomi jų politinio aktyvumo žingsniai, galimos nusikalstamos priemonės“⁴⁷. Buvo renkama operatyvinio pobūdžio informacija apie gyventojų nuotaikas, įvairius judėjimus, lyderius, vadinamųjų provokacijų

galimybes; buvo fiksuojama, kas ir ką pasakė, kokiomis aplinkybėmis ir t. t.

KGB nuolat stebėdavo ir sekėdavo žmones, stengėsi kontroliuoti nepaklusnią visuomenės dalį. Kaupta informacija apie beveik visus Lietuvos gyventojus, ypač į KGB akiratį patekusių asmenų nuotaikas, pažiūras, veiksmus, galimą įtaką aplinkiniams ir antisovietines akcijas. Buvo siekiama kuo daugiau sužinoti apie teigiamus ir neigiamus asmens gyvenimo ypatumus – tai sudarydavo galimybę KGB papildyti informatorių (agentų ir patikimų asmenų) gretas. KGB nuolat domėjosi kandidatais į agentus ir patikimus asmenis. 1969 m. KGB Kauno miesto skyriuje buvo palaikomi 67 asmeniniai ryšiai, iš jų 21 kandidatas buvo užverbuotas kaip agentas; tuo pat metu buvo parinkta ir tiriama 115 kandidatų verbavimui, iš jų net su 54 nustatyti asmeniniai ryšiai⁴⁸. Traukė dėmesį jaunimas, jis buvo stebimas, analizuojami jo veiksmai, kalbos. Neramų, nepaklūstantį, maištaujantį jaunimą KGB nuolat stebėjo ir iš visų jėgų mėgino kontroliuoti. Nepavaldi valdžios kontrolei, neprisitaikiusi prie egzistavusių sąlygų visuomenės dalis buvo atidžiai sekama, „teisingai“ auklėjama, „profilaktiškai apdorojama“, persekiojama. Nemažai asmenų buvo apkaltinti ir nuteisti, net uždaryti į psichiatrijos ligonines, taip izoliuojant juos iš viešojo gyvenimo, kad nedarytų įtakos likusių kitaminčių bei jaunimo pažiūroms, neskatinėtų veiksmų, nukreiptų prieš ideologizuotą sovietinę sistemą.

PATIKIMI ASMENYS KGB KOVOJE SU KATALIKŲ BAŽNYČIOS DVASININKAIS

Siekdamas sumenkinti kunigų autoritetą, sovietų saugumas stengėsi paveikti juos moraliskai ir inkriminuoti nusikalstamą veiklą. Tam buvo pasitelkiami ne vien agentai, tačiau ir patikimi asmenys. Pavyzdžiui, 1959 m.

buvo nutarta susidoroti su kunigu Leonu Kalinausku iš Ariogalos rajono dėl jo 1953 m. pasakytų antisovietinių pamokslų. Sovietų saugumas neturėjo prieinančios prie L. Kalinausko agentūros, tačiau buvo išsiaiškinta, kad jis palaiko santykius su patikimu asmeniu „K“. Dėl to nutarta ši asmenį užverbuoti kaip agentą. Jam duotas Arūno slapyvardis⁴⁹ ir pavesta rinkti šmeižiamojo pobūdžio duomenis apie dvasininką. Nesurinkus „nusikalstamą“ veiklą patvirtinančių faktų, baudžiamoji byla neiškelta, tačiau kunigas per spaudą buvo sukompromituotas gyventojų akyse.

1957 m. Pasvalio miesto mokytojai pranešė saugumui apie kunigo Jono Bieliausko „akiplėšišumą“; mat jis išdrįso organizuoti bažnyčios patalpose mokyklą, kurioje daugiau kaip 150 vaikų buvo mokomi „religinių prietarų“ iš Katekizmo⁵⁰. Katalikų Bažnyčia atskyrus nuo valstybės, visoks viešas organizuotas kolektyvinis vaikų religijos mokymas pagal Baudžiamąjį kodeksą buvo uždraustas, todėl dvasininko netinkamos veiklos klausimas perduotas svarstyti prokuratūrai. Šiuo atveju minėti pranešėjai buvo laikomi patikimais asmenimis, nes jie informavo saugumą apie prieššką, „kenkėjišką“ kunigo elgesį.

Sovietmečiu nuo KGB nukentėjo asmenys, susiję su Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto veikla. KGB organizavo įvairias susidorojimo akcijas su aktyviais šio judėjimo dalyviais, kurie per pagrindžio spaudą informavo Vakarų visuomenę apie tikinčiųjų teisių pažeidimus Lietuvoje. Kovoje su tikinčiųjų teisių ir žmogaus laisvių gynėju kunigu J. Zdebskiu KGB buvo užverbavęs net 115 agentų; jie teikė pranešimus saugumui apie neva netinkamus kunigo veiksmus, ypač dalyvavimą pagrindžio spaudos leidime, ir aiškinosi jo ryšius su jį supančia artimiausia aplinka. Šiuo atveju KGB patikimus asmenis panaudojo įvairiems duomenims apie sekamąjį rinkti, pavyzdžiui, rinkti duomenis apie vaikų katekizavimą. Daugeliui patikimų asmenų, kaip ir agentams, buvo pavesta klau-

sytis kunigo pamokslų bažnyčiose. 1975 m. per rekolekcijas Simne kunigo J. Zdebskio pamokslų klausėsi labai įvairios asmenybės; tarp jų buvo matyti ne tik mažaraščių, bet ir partijos ir komjaunimo komitetų instruktorių, mokytojų, bibliotekų darbuotojų, melžėjų ir net septintų aštuntų klasių mokinių⁵¹. Patikimi asmenys sovietų saugumui pranešinėjo viską, ką buvo išgirdę, o KGB tai rengėsi panaudoti kaip faktinius įrodymus šio kunigo nusikalstamai veiklai įrodyti. Kaip matome, patikimi asmenys apėmė plačius gyventojų sluoksnius. Per agentūrą ir patikimus asmenis KGB, siekdamas sumenkinti kunigo antisuomeninę veiklą, ne tik intensyviai jį sekė, persekiojo, darė kratas, klausydavosi pokalbių, kontroliavo korespondenciją, šmeižė, rinko įrodymus kompromituojančiai medžiagai patvirtinti, bet ir griebėsi fizinio smurto. 1980 m. J. Zdebskis buvo nudegintas cheminėmis medžiagomis ir paskleistos paskalos, esą jis sirgo venerine liga. Manoma, jog prie J. Zdebskio žūties autoavarijoje 1986 m. prisidėjo KGB. Tokią prielaidą galima daryti dėl to, kad sovietų režimas, imituodamas kriminalinius nusikaltimus, savižudybes ar nelaimingus atsitikimus, vykdė ir toleravo teroro aktus. Deja, tiesioginių įrodymų archyvuose šaltiniuose nerasta.

Pažymėtina, kad KGB agentūrinis darbas tarp dvasininkijos ne visada buvo sklandus, sunkiai sekėsi užverbuoti kunigus ir infiltruoti agentus tarp jų. Patikimi asmenys tarsi papildė agentų veiklą šioje sferoje, tačiau jie atliko tik žvalgomasias funkcijas.

IŠVADOS

Patikimu asmeniu laikytas sovietinis pilietis, kuris KGB prašymu ar įpareigojimu pranešinėjo apie asmenis ir faktus, vertus vadinaimojo operatyvinio dėmesio, bei atliko įvairias užduotis. Patikimi asmenys buvo parenkami laikantis savanoriškumo principo. Ope-

ratyvinis ryšys buvo užmezgamas su asmenimis, sudominusiais saugumą. Jie turėjo padėti spręsti žvalgybines ar kontržvalgybines užduotis. Nuolat atliekantys saugumo pavedamas įvairaus pobūdžio užduotis patikimi asmenys buvo užverbuojami agentais.

Agentus KGB verbuodavo, o patikimus asmenis tik parinkdavo konkrečiam agentūrinio tyrimo klausimui spręsti. Daugiausia jie buvo renkami iš sovietų valdžiai lojalių asmenų. Patikimi asmenys iš kitų sovietų saugumo bendradarbių išsiskyrė tuo, kad jiems nebuvo privalu pasirašyti jokių bendradarbiavimo su saugumu raštų. Bendradarbiavimo pasižadėjimus privalėjo pasirašyti tik agentai. Patikimi asmenys be jokių įsipareigojimų tapdavo neviešais sovietų saugumo bendradarbiais; jie bendradarbiavo su KGB dėl idėjinės motyvacijos arba tolesnės karjeros sumetimais. Jie buvo laikomi ne tik netiesioginiais agentų pagalbininkais, bet ir daugelio KGB operatyvinių užduočių vykdytojais. Patikimus asmenis parinkdavo neetatiniai saugumo darbuotojai, o devintojo dešimtmečio pradžioje į šį procesą buvo įtraukti ir rezidentai.

Atsižvelgiant į operatyvines aplinkybes, sprendžiamas užduotis ir patikimojo asmenybę, ryšys su juo galėjo būti palaikomas atvirai ar konspiraciniu būdu. Konspiraciniuose butuose susitikinėti su patikimais asmenimis buvo neleistina, tačiau tais atvejais, kai patikimas asmuo dalyvaudavo čekistinėse operacijose, susitikimai su juo galėjo įvykti ir konspiraciniuose butuose. Dažniausiai patikimas asmuo informaciją pateikdavo žodžiu, tačiau jei duomenys turėdavo operatyvinę reikšmę, tuomet raštu. Daugiausia patikimi asmenys rinkdavo žinias saugumui apie tuos žmones, kuriuos agentūra turėjo iširti. Iš agentų ir patikimų asmenų sovietų saugumas gaudavo politinę ir operatyvinę informaciją apie padėtį Lietuvoje. Patikimų asmenų patikrinimo procedūros vykdavo nedažnai. Kai kurie sovietų saugumo agentai kaip pa-

skatinimą retkarčiais gaudavo piniginius atlygius, tačiau pasitaikydavo atvejų, kai KGB išmokėdavo tam tikras pinigų sumas ir patikimiems asmenims.

Siekiant suaktyvinti KGB agentūrinio tinklo veiklą, dalis agentų funkcijų, tokių kaip stebėjimas ir sekimas, buvo perduotos patikimiems asmenims. Patikimų asmenų ir agentų panaudojimas priklausė nuo KGB gebėjimo manipuluoti, laviruoti, paveikti ir pasiekti savo tikslų. Pavedant įvairias užduotis agentams ir patikimiems asmenims, siekta sumažinti gyventojų aktyvumą ir pasipriešinimą sovietų režimui. Patikimiems asmenims KGB dažniausiai pavesdavo surinkti lengvai prieinamus duomenis apie sekamą žmogų, stebėti aplinką. Agentams buvo patikėta ne tik rinkti žinias, bet ir skleisti dezinformaciją, žeminti kovotojų su sovietų režimu autoritetą, skaldyti vienybę, daryti didesnę įtaką visuomenės nuomonei. Patikimi asmenys stebėjo į KGB akiratį patekusius asmenis ir rinkdavo apie juos visokią informaciją. Jie papildydavo agentų darbą, patvirtindami užduočių metu gautą informaciją arba pateikdami naujesnių žinių. Patikimų asmenų panaudojimo sfera buvo labai plati, nuo valstybės nusikaltėlio paieškos iki dalyvavimo atliekant operatyvinį tyrimą.

Siekdamas sumenkinti kunigų autoritetą, paveikiant juos morališkai ir inkriminuojant nusikalstamą veiklą, sovietų saugumas pasitelkdavo ir patikimus asmenis. Buvo suformuotas informacijos gavimo ir poveikio mechanizmas, per kurį saugumas sužinodavo visas to meto realijas. Slaptiesiems bendradarbiams buvo pavedama sekti, persekioti priešiškus sovietų režimui asmenis, daryti jiems psichologinį spaudimą, taikyti profilaktines priemones, net susidoroti su jais. Agentų ir patikimų asmenų padedamas KGB kovojo su Bažnyčia, žmogaus teisių ir tikėjimo laisvės gynėjais. Ne visi agentai ir patikimi asmenys sąmoningai veikė KGB sistemai, buvo tokių, kurie tik apsimetė, kad vykdo

pavedamas užduotis, tačiau bendradarbiavimo su KGB faktas išliko. Agentų ir patikimų asmenų veikimas uždaroje sovietinėje visuomenėje pasėjo abejingumą, apatiškumą, nepasitikėjimą, tariamą nuolankumą valdžiai ir atsargumo jauseną.

Nuorodos

¹ V. Spengla, „*Akiplėša*“. *KGB kova prieš Bažnyčią. Pagal kunigo Juozo Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius, 1996.

² A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21.

³ *Сборник КГБ СССР*, Москва, 1959–1990, № 1–148.

⁴ *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972, 371 c.

⁵ *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985, p. 14.

⁶ J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius, 1998, p. 508.

⁷ С. Денисов, „Конкретизировать функции каждого агента“, *Сборник КГБ СССР*, 1990, № 144, c. 68.

⁸ *Ibid.*, c. 68.

⁹ V. Spengla, op. cit., p. 59.

¹⁰ *Контрразведывательный словарь*, c. 94.

¹¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 13.

¹² *Контрразведывательный словарь*, c. 138.

¹³ A. Anušauskas, op. cit., p. 243.

¹⁴ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 13 a. p.

¹⁵ LSSR KGB Kauno m. 3-iojo skyriaus viršininko plk. V. Truchačiovo 1984 m. gegužės 15 d. kalbos tezės apie operatyvinio darbuotojo darbą su agentu, *ibid.*, ap. 14, b. 179, l. 70.

¹⁶ A. Bubnys, „Buvęs Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentų sudėtis, kiekis ir tvarkymas“, *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8, p. 12.

¹⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. A. Vedernikovo

1960 m. rugpjūčio 11 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 618, l. 97.

¹⁸ LSSR KGB valdybos Alytaus r. viršininko vyr. lt. Bukausko 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaitinis pranešimas apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 11.

¹⁹ Pažyma apie patikimų asmenų skaičių KGB miestų ir rajonų skyriuose 1961–1971 m., *ibid.*, ap. 3, b. 793, l. 54–55.

²⁰ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pplk. Skačkausko 1972 m. sausio 19 d. pažyma, *ibid.*, l. 53.

²¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, *ibid.*, ap. 46, b. 150, l. 13 a. p.

²² J. Starkauskas, op. cit., p. 513.

²³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1990 m. gruodžio 1 d. raportas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 22, l. 4.

²⁴ И. Леган, В. Динаев, В. Щматко, „Искать новые подходы (К вопросу о доверенных лицах органов КГБ)“, *Сборник КГБ СССР*, 1989, № 135, c. 15.

²⁵ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 13 a. p.

²⁶ Patikimo asmens „V. D. A.“ 1977 m. pranešimas LSSR KGB valdybos 1-ojo skyriaus viršininkui Kuoleliui, *ibid.*, ap. 49, b. 18, l. 7.

²⁷ LSSR KGB valdybos Klaipėdos m. ir jūros baseino viršininko pplk. Terechovo 1960 m. lapkričio 11 d. ataskaitinis raštas apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 14, b. 345, l. 215.

²⁸ LSSR KGB Šiaulių m. viršininko pavaduotojo mjr. A. Ališausko 1975 m. sausio 22 d. pažyma apie darbą pagal 5-ąją liniją, *ibid.*, b. 514, l. 75.

²⁹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1969 m. kovo 12 d. ataskaita „Apie LSSR KGB užduotis kovoje su priešais ideologine diversija“, *ibid.*, ap. 3, b. 671, l. 155.

³⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pplk. A. Naro 1966 m. rugpjūčio 19 d. pažyma apie agentūros parinkimą, auklėjimą, mokymą ir panaudojimą, *ibid.*, ap. 3, b. 639, l. 204.

³¹ LSSR KGB 2-osios valdybos Panevėžio m. skyriaus 1969 m. balandžio 10 d. pažyma apie darbą su agentūra, *ibid.*, ap. 14, b. 605, l. 33.

³² Registracinis agento Rūta paskatinimo apskaitos sąrašas (asmens byla Nr. 25037), *ibid.*, ap. 46, b. 4000, l. 20.

³³ Registracinis agento Rūta paskatinimo apskaitos sąrašas (asmens byla Nr. 25371), *ibid.*, b. 3993, l. 30.

³⁴ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pranešimas KGB agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatų aptarime 1961 m. vasario 17 d., *ibid.*, ap. 10, b. 301, l. 161.

³⁵ LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio viršininko kpt. D. Kareivos 1990 m. gruodžio 27 d. raportas LSSR KGB 6-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Miškiniui, *ibid.*, ap. 46, b. 2510, l. 7.

³⁶ LSSR KGB valdybos viršininko mjr. Gorjevo 1959 m. sausio 19 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 100.

³⁷ LSSR KGB valdybos Kauno m. viršininko plk. P. Raslano 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, b. 254, l. 8.

³⁸ „Совершенствовать работу с доверенными лицами и внештатными оперативными сотрудниками“, *Сборник КГБ СССР*, 1988, № 125, c. 47.

³⁹ И. Леган, В. Динаев, В. Щматко, *op. cit.*, c. 17.

⁴⁰ LSSR KGB valdybos Vievio r. viršininko vyr. lt. Viskonto 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 68.

⁴¹ LSSR KGB valdybos Klaipėdos m. skyriaus viršininko pplk. Terechovo 1961 m. sausio 6 d. pažyma apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 14, b. 352, l. 45.

⁴² LSSR KGB valdybos Varėnos r. viršininko kpt. M. Šakalio 1959 m. gruodžio 30 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 64.

⁴³ LSSR KGB vadovybės 1964 m. vasario 18–19 d. respublikinis pasitarimas apie valstybės saugumo darbo rezultatus 1963 m. ir 1964 m. užduotis, *ibid.*, ap. 3, b. 634, l. 97.

⁴⁴ LSSR KGB valdybos Jonavos r. viršininko kpt. Galvydžio 1960 m. sausio 6 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 156.

⁴⁵ LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus viršininko mjr. P. Liutikovo 1974 m. vasario 28 d. pažyma apie darbą pasienyje, *ibid.*, ap. 3, b. 786, l. 4.

⁴⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pplk. Z. Ozipovo 1984 m. gruodžio 14 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, b. 782, l. 9.

⁴⁷ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1969 m. kovo 12 d. ataskaita „Apie KGB tikslus kovoje su priešo ideologine diversija“, *ibid.*, b. 671, l. 137–138.

⁴⁸ LSSR KGB Kauno m. skyriaus viršininko pplk. G. Vaigausko 1970 m. gruodžio 21 d. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 68.

⁴⁹ LSSR KGB valdybos Ariogalos r. viršininko kpt. Popovo 1959 m. gruodžio 31 d. ataskaitinis pranešimas apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 37.

⁵⁰ LKP Pasvalio r. komiteto sekretoriaus J. Novicko 1957 m. birželio 11 d. ataskaitinis pranešimas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 65.

⁵¹ V. Spengla, *op. cit.*, p. 66.

Gauta 2006 11 06
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Lina Okuličiūtė

RELIABLE PEOPLE IN NET OF THE KGB IN THE LITHUANIAN SSR

Summary

Nowadays, the sensitive issue to Lithuanian society of secret agents of the former Soviet repressive institution the KGB (Committee for State Security) is being raised more and more often. In order to use agents more effectively and productively, a reorganization of the KGB was performed in 1952. The category of a liquidated informant (a person supplying information) was substituted by a new one, the category of reliable person. A reliable person was a Soviet citizen who at the request of the KGB reported on individuals and facts which were worth operational attention, and who did particular tasks. Reliable persons were chosen from so-called Soviet patriots on a voluntary principle. Operational contact was established with people who seemed interesting to the KGB to deal with intelligence or counter-intelligence tasks. These reliable people, doing permanently various tasks ordered by the KGB, were eventually recruited as agents. Instead of a not very useful agency, which could be used for watching different individuals, reliable people were used. In the 1950s and 1960s, the KGB in the Lithuanian SSR still had a lot of useless, unemployed agents, most of whom were only used for searches of suspected people. It appeared that reliable people could do the same work. This is the reason why it was decided to use reliable individuals rather than recruiting low-value agents. These spies worked out of ideological conviction, often not hiding their pro-Soviet attitude.

While the KGB recruited agents, reliable people were selected just for solving some particular problem. They were mostly selected from people with a loyal view towards the Soviet regime. Reliable people differed from other Soviet security agents because they did not need to sign any cooperation papers. Only agents had to sign cooperation commitments. Reliable people became secret Soviet security collaborators without any com-

mitment, and collaborated with the KGB because of ideological motivation or in consideration of a further career.

Depending on the operational circumstances, pending targets, as well as the reliable person's personality, relations with them were maintained in an open or a secret way. It was not permitted to meet them in safe flats, except on special occasions, when the reliable person took part in a security operation. Generally, they informed orally, though if the information to be supplied was of operational interest, they reported in writing. Through the agents and reliable persons, the Soviet regime was provided with political and operational information about the situation in Lithuania. Some Soviet security agents were occasionally given financial rewards; however, the KGB paid money to reliable people, too.

To improve the performance of the KGB, some agents' functions such as monitoring and trailing, were partly transferred to reliable persons. They spied on people who had come under the scrutiny of the KGB, and collected all possible information about them. They added to the work of the agents, approving information that was obtained in operations or by supplying new information. Reliable persons were assigned a broad range of tasks, from the search of a state criminal to participation in operational research.

In order to undermine the authority of priests, to judge them morally and incriminate them in criminal acts, the KGB invoked reliable persons. With their help and the help of agents, the KGB fought against the Church, human rights and defenders of religious freedom. In fact, not all agents and reliable persons operated voluntarily in the KGB system, some only pretended to be doing tasks. Nevertheless, the fact of collaboration with the KGB still remains.

Lietuvių policijos 15-asis batalionas (1941–1944 m.)

Straipsnyje nagrinėjama visuomenei mažai žinoma 15-ojo lietuvių policijos bataliono istorija pradedant suformavimu Vilniuje 1941 m. liepos mėn. ir baigiant išformavimu Tauragėje 1944 m. vasarą. Straipsnio tikslas – remiantis archyviniais dokumentais ir istorine literatūra atkurti bataliono istoriją, svarbiausius jo veiklos etapus ir įvykius, atskleisti specifinius bataliono istorijos bruožus ir patirtus nuostolius.

ĮVADAS

Straipsnio autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) fondų dokumentais. Lyginant su kitų lietuvių policijos batalionų fondais (ypač su 1(13-ojo) ir 2(12-ojo)), archyvinių dokumentų apie 15-ojo lietuvių policijos bataliono (toliau – 15 bn) ir jo karius išliko nedaug. Tarp LCVA dokumentų ypač svarbus yra Vilniaus atstatymo tarnybos (toliau – VAT) vado 1941 m. rugpjūčio 18 d. įsakymas Nr. 6, kuriame paskelbtas Gardino savisaugos bataliono (vėliau pavadinto 15-uoju batalionu) karių vardinis sąrašas¹. Šiame dokumente atsispindi bataliono struktūra (trys kuopos), vadovybė ir karių skaičius. Deja, originalių ir vertingų 1941–1944 m. laikotarpio dokumentų apie 15 bn veiklą išliko labai nedaug.

Kitas vertingas bataliono istorijos šaltinis – LYA saugomos buvusių 15 bn karių baudžiamosios bylos. Vis dėlto tokių bylų, lyginant su kitais batalionais, išliko taip pat nedaug. Ypač vertinga yra buvusio 15 bn būrio ir kuopos vado lt. Juozo Kalinausko trijų tomų baudžiamoji byla². J. Kalinauskas 15 bn vadovaujančias pareigas ėjo beveik visą bataliono egzistavimo laiką (1941–1944 m.) ir dėl to turėjo daug ką papasakoti jį tardžiuose sovietų saugumo pareigūnams. Bataliono istorijai vertingos ir kitų buvusių jo karių – Alfonso Žibinsko, Stasio Ščiukauskio, Leono Paplausko, Vaclovo Mikolaičiuko, Stasio Serafino ir Vytauto Stempkauskio baudžiamosios bylos. Informacijos apie 15 bn veiklą galima rasti ir savitraščio „Karys“ 1943 m. numeriuose. Tuometinis bataliono viršila Jonas Davičikas rašė apie bataliono kovas su sovietiniais partizanais Baltarusijoje³. Tačiau šie straipsniai buvo griežtai cenzūruojami ir juose pateikiama informacija labai nekonkreči – nenurodomos nei įvykių datos, nei vietovardžiai, nei karių pavardės. Dėl to tokie straipsniai nelabai vertingi.

Specialių mokslinių darbų apie 15 bn nėra parašyta. Buvęs 15 bn vadas gen. št. mjr. Albinas Levickis 1977 m. JAV leidžiamame žurnale „Karys“ paskelbė memuarinio pobūdžio straipsnį apie bataliono suformavimą Vilniuje ir jo žygį į Gardiną⁴. Deja, tolesnė bataliono veikla Baltarusijoje 1941–1944 m. A. Levickio straipsnyje nėra aprašoma.

Nedidelių nuotrupų apie 15 bn veiklą Baltarusijoje galima rasti ir buvusio karo kapeliono Zenono Ignatavičiaus-Ignonio karo metu dienoraštyje⁵. Tiesiogiai 15 bn Z. Ignonis neįvardija, tačiau pagal paminėtas karininkų pavardes galima nustatyti, jog aprašomi karo kapeliono apsilankymai būtent šiame batalione. Bataliono istorijai svarbių faktų galima rasti istorikų Rimanto Zizo ir Stasio Knezio darbuose⁶.

KARO PRADŽIA IR BATALIONO SUFORMAVIMAS VILNIUJE

Dauguma Vilniuje 1941 m. antrojoje pusėje suformuotų lietuvių policijos batalionų buvo sudaryti iš Raudonosios armijos (toliau – RA) 29-ojo teritorinio šaulių korpuso karių lietuvių, nacių ir sovietų karo pradžioje pasidavusių vokiečiams į nelaisvę. Iki karo 29-ojo korpuso dalys buvo dislokuotos Varėnos (184-oji divizija) ir Pabradės (179-oji divizija) poligonuose. Kilus karui, šie daliniai gavo įsakymą trauktis į Rytus, tačiau dauguma lietuvių karių nepakluso įsakymui trauktis į Rusiją ir visais įmanomais būdais stengėsi pasilikti tėvynėje. Vokiečių kariuomenė lietuvių kariams tuomet atrodė mažesnis blogis už bolševikus ir dėl to jie didelėmis grupėmis (kuopomis ir būriais) pasiduodavo vokiečiams į nelaisvę arba savarankiškai telkėsi Vilniuje. Į Rusiją karo pradžioje pasitraukė ne daugiau kaip 1500 buvusio 29-ojo korpuso karių. Traukdamiesi iš korpuso ir sukilimo prieš sovietus metu žuvo apie 120 lietuvių karių⁷.

Prieš pat karą, 1941 m. birželio viduryje, sovietų saugumo organai 29-ajame šaulių korpuse įvykdė masinius lietuvių karininkų suėmimus. Iš viso suimta 236 karininkai. Sumintieji išvežti į amžino įšalo žemėje esantį Norilsko lagerį⁸.

Buvusio RA 184-osios šaulių divizijos 294-ojo pulko vado adjutanto vyr. ltn. Juozo

Kalinausko liudijimu, 1941 m. birželio 14 d. NKVD suėmė 30 šio pulko karininkų. Birželio 24 d. rytą iš divizijos štabo buvo gautas įsakymas 294-ajam pulkui trauktis Vilniaus kryptimi. Valkininkų apylinkėse besitraukiantį pulką bombardavo vokiečių aviacija ir pasivijo vokiečių tankų kolona. Didelė pulko karių dalis neturėjo šovinių, todėl negalėjo priešintis. Pulko kariai pasidavė į nelaisvę ir kelias dienas buvo laikomi Valkininkuose, paskui pėsčiomis nuvaryti į Vilnių ir apgyvendinti kareivinėse Subačiaus gatvėje⁹.

Iš buvusių RA lietuvių karių jau 1941 m. birželio 24 d. pradėtas formuoti Vilniaus įgulos štabas, kuriam vadovavo gen. št. plk. ltn. Antanas Špokevičius. Liepos 12 d. žiniomis, Vilniaus įgulos štabas vadovavo beveik 4700 lietuvių karių (tarp jų apie 500 karininkų), anksčiau tarnavusių RA 29-ajame korpuse¹⁰. Vokiečių karo komendantas Vilniuje įsakymu, 1941 m. liepos mėn. iš Vilniuje dislokuotų lietuvių dalių pradėti formuoti keturi batalionai. Liepos 25 d. šie daliniai buvo pavadinti Vilniaus atstatymo tarnyba (VAT). VAT viršininku buvo patvirtintas gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius¹¹. VAT papildė 1941 m. liepos mėn. antroje pusėje suformuotas Gardino batalionas, vėliau pavadintas lietuvių sauisaugos 15-uoju batalionu. Gardino bataliono vadu buvo paskirtas gen. št. mjr. A. Levickis, iki karo tarnavęs 184-osios divizijos štabe. Pagal VAT 1941 m. rugpjūčio 18 d. įsakymą Nr. 6, Gardino batalione tarnavo 303 kariškiai (karininkai, puskarininkiai ir kareiviai). Batalioną sudarė trys kuopos, kurioms vadovavo ltn. Vladas Žibas (1-osios (?) kuopos vadas), ltn. Juozas Sakalas (2-osios kuopos vadas) ir ltn. Petras Polekaskas. Viena bataliono kuopa buvo suformuota iš buvusių RA Vilniaus pėstininkų mokyklos kursantų. Šioje mokykloje prieš karą mokėsi 430 lietuvių kursantų. Du Vilniaus pėstininkų mokyklos batalionai karo pradžioje traukėsi į Baltarusiją pro Medininkus, Ašmeną, Smurgainis, Molodečną ir kitas vietas.

Traukdamiesi į Baltarusiją (iki 1941 m. liepos 12 d.) 212 lietuvių kursantų ir 49 karininkai pasišalino iš RA ir sugrižo į Vilnių. Sukilimo prieš bolševikus ir karo veiksmų metu, negalutiniais duomenimis, žuvo 4 karininkai ir 12 kursantų. Dalies karininkų ir kariūnų likimas nežinomas.

Į formuojamą Gardino batalioną buvo įtraukti ir į nelaisvę patekę buvusio RA 615-ojo artilerijos pulko kareiviai¹². Bataliono kareiviai iš pradžių dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformas ir buvo ginkluoti šautuvais. Prieš išsiunčiant į Gardiną batalionas buvo kariškai mokomas, Vilniuje ir apylinkėse saugojo geležinkelius, tiltus, elektrinę, sandėlius ir kitus karinius bei pramonės objektus. Prieš bataliono išsiuntimą į Gardiną tarp kareivių buvo pasklidusios kalbos, jog Gardinas bus prijungtas prie Lietuvos.

BATALIONO TARNYBA BALTARUSIJOJE 1941–1944 M.

Į Gardiną batalionas buvo išsiųstas 1941 m. liepos 26 d. vokiečių komendantūros įsakymu. Iš pradžių batalionas važiavo traukiniu, tačiau dėl didelio geležinkelių apkrovimo buvo priverstas sustoti Varėnos stotyje. Iš Varėnos batalionas pėsčiomis per didelius karščius ir prastais keliais žygiavo į Gardiną. Dzūkijos kaimų gyventojai su džiaugsmu sutikdavo pražygiuojančius lietuvių karius, palvalgydindavo ir kelionei įdėdavo papildomai maisto produktų. Prieš įžengiant į Baltarusijos teritoriją bataliono vadas gen. št. mjr. A. Levickis įspėjo karius mandagiai elgtis su nelietuviškai kalbančiais krašto gyventojais.

Gardine batalioną priėmė čia dislokuoto austrų pulko vadas; jis paaiškino bataliono vadui būsimus tarnybos uždavinius, nurodė įvairias sargybas Gardine ir jo apylinkėse¹³. Gardine pasiliko bataliono 2-oji kuopa; 1-oji kuopa buvo išsiųsta į Ostrino ir Liubiščicų miestelius, o 3-oji kuopa saugojo už Gardi-

no esantį odų fabriką. Vienas bataliono būrys (3-iosios kuopos) saugojo vokiečių karo komendantūrą Oziorų miestelyje.

Tarnybos Baltarusijoje metu būdavo atvejų, kai 15 bn kuopos viena nuo kitos buvo išdėstomos 100 ir daugiau kilometrų atstumu. Kuopų ir būrių vadai siųsdavo savaitinius pranešimus į bataliono štabą ir atvykdavo į Gardiną pasiimti maisto produktų. Bataliono karių santykiai su vietos gyventojais lenkais ir baltarusiais buvo normalūs. Ypač draugiški lietuviams buvo baltarusiai, jie kviesdavo karius į savo namus pietų ir vakarienės. Bataliono štabas palaikė gerus santykius su vietiniu baltarusių (gudų) komitetu, nuveždavo komiteto laiškus Vilniuje veikiančiam Gudų (baltarusių) komitetui. 2-oji kuopa Gardine saugojo vandentiekį, tabako fabriką, alaus daryklą, karinius sandėlius, karo belaisvių ligoninę ir kitus svarbius objektus. Ši kuopa įsikūrė miesto centre esančioje mokykloje.

Gardine 15 bn ėjo tarnybą apie du tris mėnesius. Per Gardiną į Vakarų buvo varomos didelės sovietų karo belaisvių kolonos. Tarp belaisvių būdavo ir lietuvių. Bataliono vado A. Levickio ir kitų karininkų pastangomis iš belaisvių kolonos, susitarus su vokiečių sargybiniais, pavyko išlaisvinti nemažai lietuvių karių. Išlaisvintieji dažniausiai likdavo tarnauti Gardino batalione. Batalionui tarnaujant Gardine, prie jo buvo prijungtas Ašmenoje dislokuotas ltn. Antano Danaičio vadovaujamas apie 50 lietuvių karių būrys. Išaugus karių skaičiui, batalione buvo suformuota 4-oji kuopa.

Gardine batalionas patyrė ir pirmuosius nuostolius. Važiuodami į Rytus, Vokietijos sąjungininkai ispanų kariai mirtinai suvažinėjo bataliono eilinių Žvirblį. 1941 m. rugpjūčio 1 d., lydėdamas sovietų karo belaisvių koloną, eilinis Jonas Burbulis gavo saulės smūgį ir tą patį vakarą mirė. Rugsėjo 2 d. naktį vokiečių patruliai per klaidą nušovė bataliono eilinių Antaną Bakanauską. Rugsėjo 5 d.

dvaračiu važiuojantį eilinį Rusecką mirtinai partrenkė pravažiuojantis automobilis. Rugšėjo 23 d. apsinuodijęs dujomis mirė eilinis Juozas Naujokas.

1941 m. pabaigoje (pagal skirtingus šaltinius laikas įvairuoja nuo spalio pabaigos iki gruodžio pradžios) 15 bn buvo perkeltas į Baranovičius¹⁴. Mieste liko bataliono štabas ir 2-oji kuopa; 1-oji kuopa buvo išsiųsta į Ivacevičius, 3-ioji – į Slonimo miestą; netrukus vienas 1-osios kuopos būrys (vadas J. Kalinauskas) buvo išsiųstas į Stolbcus saugoti tilto per Nemuną. Visi 15 bn padaliniai saugojo įvairius karinės reikšmės objektus¹⁵. Vienas 15 bn skyrius Baranovičiuose apie dvi savaites saugojo vadinamąją bulvių stovyklą. Stovyklos teritorijoje buvo bulvių ir šieno sandėliai. Į stovyklą vokiečių kareiviai atvarydavo dirbti žydus, kurie, pasibaigus darbo dienai, vėl buvo sugražinami į žydų getą. Maždaug po dviejų savaitių šis bataliono skyrius buvo perkeltas saugoti duonos kepyklą Baranovičiuose¹⁶. 15 bn 3-ioji kuopa Slonimo rajone maždaug metus saugojo geležinkelį, geležinkelio tiltus ir stotis bei karinius sandėlius¹⁷. Ivacevičių apylinkėse dislokuota 1-oji kuopa (1942 m. gegužės mėn. jos vardu buvo paskirtas J. Kalinauskas) saugojo tiltus Baranovičių–Bresto kelyje. 1942 m. vasario pabaigoje prie Gardino bataliono buvo prijungti Lydos ir Baranovičių lietuvių policijos batalionai ir Gardino batalionas ėmė vadintis 15-uoju policijos batalionu. Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gegužės 25 d. ypatingajame įsakyme nurodyta, jog 15 bn suformuotas iš buvusio 15 A bataliono ir susideda iš keturių kuopų¹⁸.

15 bn 1-osios kuopos tarnyba 1942 m. pirmojoje pusėje buvo rami, susidūrimų su sovietiniais partizanais šios kuopos tarnybos vietose nebuvo, tačiau kitos kuopos šiuo laikotarpiu patyrė pirmuosius nuostolius. 1942 m. birželio 13 d. žvalgybinio reido metu sovietiniai partizanai netoli Balsevičių kaimo sunkiai sužeidė 2-osios kuopos eilinį My-

kolą Redecką. Kitą dieną M. Redeckas mirė karo ligoninėje Gardine.

1942 m. liepos mėn. visos bataliono kuopos buvo sutelktos Slonime ir apgyvendintos kareivinėse miesto pakraštyje. Čia 15 bn buvo apie du mėnesius, patruliavo mieste, buvo kariškai mokomas ir dalyvavo operacijose prieš sovietinius partizanus. 1942 m. liepos 17 d. Slonimo apylinkėse prie Hutkos kaimo partizanai nušovė 3-iosios kuopos eilinį Balį Dambrauską ir grandinį Vytautą Albrechtą. Tą pačią dieną prie Mironiemo kaimo partizanai nukovė 3-iosios kuopos eilinį Stasį Spiečiūną ir sužeidė puskarininkį Antaną Račkauską. Žuvusieji lietuviai 1942 m. liepos 21 d. buvo palaidoti Slonimo vokiečių karių kapinėse. Sužeistasis A. Račkauskas buvo paguldytas į Baranovičių karo ligoninę. Žuvusiojo B. Dambrausko motina Ona Dambrauskienė, gyvenusi Raudondvario valsčiaus Lampėdžių kaime, už žuvusį sūnų gavo 50 markių pašalpą. 1942 m. liepos 22 d. prie Rozankos kaimo per susidūrimą su partizanais žuvo eilinis Antanas Sabaliauskas. Žuvusiojo žmonai Anastazijai Sabaliauskienei irgi buvo išmokėta 50 markių pašalpa¹⁹.

1942 m. liepos 1 d. bataliono 4-oji kuopa (93 kariai) buvo pasiųsta į Naugarduką. Liepos 7 d. sunkvežimių kolona, lydima 8 sargybinių, vežė maistą kuopos kariams iš Baranovičių į Naugarduką. Prie Svitezio ežero koloną užpuolė apie 80–120 sovietinių partizanų. Užpuolikai sunaikino 5 sunkvežimius, sužeidė 4-osios kuopos grandinį Kazį Gėgžną ir eilinį Biknerį bei nukovė kelis vokiečių karius. Sužeistieji lietuvių kariai buvo išvežti į Baranovičių ligoninę. Partizanų nuostoliai nežinomi, mūšio metu esą buvo nukautas jų vadas. Partizanai persikėlė per Nemuną ir pasitraukė į Nalibokų girią²⁰.

1942 m. rugpjūčio 26 d. žiniomis, 15 bn tarnavo 16 karininkų, 92 puskarininkiai ir 521 eilinis (iš viso 629 asmenys)²¹. Maždaug tuo pat metu 15 bn priėmė priesaiką ištikimai tarnauti Vokietijos valdžiai kare su bol-

ševizmu. Kiekvienas bataliono kareivis pasirašė nustatytos formos pasižadėjimo tekstą²². Kaip ir kituose lietuvių policijos batalionuose, 15 bn tarnavo vokiečių ryšių karininkas su keliais savo pavaldiniais. Faktiškai vokiečių ryšių karininko valdžia buvo didesnė negu bataliono vado. 1942 m. liepos 1 d. žiniomis, vokiečių ryšių karininku 15 bn tarnavo policijos kpt. Kopsas. Vėliau (1942–1944 m.) vokiečių ryšių karininku šiame batalione tarnavo SS hauptsturmfüreris ir policijos kpt. Johannes Jahnas²³.

Stiprėjant partizaniniam judėjimui Baltarusijoje, čia buvo siunčiama vis daugiau ukrainiečių, lietuvių ir latvių policijos batalionų. 1941 m. antroje pusėje į Baltarusiją buvo pasiųstas ne tik Gardino batalionas, bet ir kiti lietuvių savisaugos daliniai: 1941 m. spalio pradžioje išsiųstas 2(12)-asis policijos batalionas iš Kauno, lapkričio 5 d. į Baranovičius išsiųsta Lydos savisaugos dalinio 3-ioji kuopa (vadas ltn. Vladas Biveinis), gruodžio 5 d. ten pat išsiųsta to paties dalinio (Lydos) 2-oji kuopa (vadas ltn. Ignas Žemaitis), lapkričio 12 d. iš Vilniaus į Minską išsiųstas lietuvių policijos 3-iasis batalionas²⁴. 1942 m. liepos 1 d. žiniomis, Baltarusijoje veikė keturi latvių batalionai: 18-asis, 24-asis, 26-asis ir 266-asis. Kai kurie latvių batalionai veikė tuose pačiuose rajonuose kaip ir 15 bn. 1942 m. vasarą 18-asis latvių policijos batalionas, vadovaujamas mjr. Rubenio, dalyvavo likviduojant Slonimo žydų getą²⁵. 1943 m. pavasarį Baltarusijos generaliniame komisariate veikė 7 ukrainiečių, 4 lietuvių (3-iasis, 12-asis, 15-asis, 255-asis), 2 latvių ir tik vienas baltarusių policijos batalionas. Šiuose batalionuose tuomet tarnavo apie 5500 policininkų²⁶.

1942 m. vasarą Boro miške (apie 20 km nuo Slonimo) veikė sovietinių partizanų brigada „Pobeda“, vadovaujama Pavelo Bulako. Brigadoje buvo apie 2 tūkst. partizanų. Be to, Boro miške buvo įsikūrusi iš Derečino miesto pabėgusių žydų stovykla (joje buvo apie 200 žmonių, daugiausia senelių, moterų ir vaikų).

Žydus maistu aprūpindavo sovietiniai partizanai. Nuo 1942 m. rugpjūčio 21 d. iki rugsėjo 21 d. 15 bn kartu su vokiečių, ukrainiečių ir latvių (24-asis bn) policijos batalionais šukavo mišką (tai buvo operacijos „Pelkių karštinė“ sudedamoji dalis), tačiau šios operacijos metu partizanų nesurado. Operacijai vadovavo vokiečių policijos mjr. Siegfriedas Binzas. Po dviejų savičių batalionas vėl gavo užduotį dalyvauti antipartizaninėje akcijoje Ščiaros upės rajone (apie 20 km nuo Slonimo). 15 bn užėmė pozicijas miško pakraštyje, o mišką šukavo latvių batalionas ir vokiečių policija. Operacijai vadovavo vokiečių papulkininkis. Vokiečiai su latviais miške surado Derečino žydų stovyklą ir beveik visus joje buvusius žmones sušaudė. Nužudytųjų lavonus vėliau užkasė partizanai. Lietuvių policininkams šioje operacijoje nei su partizanais, nei su kitais asmenimis susidurti neteko, nes jų saugomame ruože nei partizanai, nei kiti asmenys nepasirodė²⁷. Po šios akcijos, maždaug 1942 m. rugpjūčio mėn., P. Bulako vadovaujami sovietiniai partizanai užpuolė Derečiną. Puolimo metu partizanai padegė du pastatus, kuriuose gyveno policininkai, ir nukovė apie 20 policininkų (pagal kitus šaltinius, buvo nukauta 18 policininkų ir 1 vokiečių žandaras; tarp nukautųjų lietuvių, berods, nebuvo). Paskui partizanai pasitraukė į mišką. Netrukus po šio puolimo į Ostrovo kaimą atvyko vokiečių žandarai ir jaun. ltn. Jono Stankaus vadovaujamas 15 bn būrys. Jie suėmė apie 20 kaimo gyventojų ir nusivarė juos į Derečiną prie kapinių sušaudė. Keliems suimtiesiems iš šaudymo vietos pavyko pabėgti²⁸.

Netrukus po šios operacijos 15 bn buvo perkeltas į Diatlovo miestą. 1-oji kuopa apsisusto mokyklos pastate. Į Diatlovą taip pat atvyko ukrainiečių batalionas ir vokiečių dalinys. Apie mėnesį šios pajėgos rengėsi naujai antipartizaninei akcijai. Be to, Diatlove lietuviai saugojo elektrinę ir lėntpjūvę. 1942 m. lapkričio mėn. batalionas išvyko šukuoti

miško maždaug 10 km nuo Diatlovo. Šios operacijos metu su partizanais susidūrė ir buvo sužeisti du 3-iosios kuopos kareiviai. Partizanų nuostoliai nežinomi. Prieš miško šukavimą vokiečių lėktuvai bombardavo mišką ir sudegino vieną kaimą²⁹.

1942 m. gruodžio mėn. 15 bn buvo išsiųstas į Nesvyžių. Jau kitą dieną lietuvių kariai dalyvavo partizanų paieškoje (operacija „Hamburgas“). Nesvyžiaus, Kopylio ir Stolbcų rajonuose veikė K. Vorošilovo sovietinių partizanų brigada, vadovaujama gen. mjr. Filipo Kapustino. Apie 25 km už Nesvyžiaus, Teliadovičių ir Lavų kaimų apylinkėse, šalia miško ant kalvos kapinaitėse buvo įsitvirtinęs sovietinių partizanų būrys. Pamatę artėjančius policininkus, partizanai pradėjo šaudyti. Šioje operacijoje dalyvavo visos 15 bn kuopos ir latvių batalionas (271-asis bn?). Operacijai vadovavo vokiečių majoras. Lietuvių ir latvių batalionai pradėjo šaudyti ir ėmė supti aukštumoje įsitvirtinusių partizanų. Susišaudymas truko kelias valandas. Miške buvusios pagrindinės K. Vorošilovo brigados pajėgos nedrįso stoti į kautynes ir padėti apsuptam būriui. Kiti sovietinių partizanų būriai pasitraukė į Bobruisko srities miškus. Į kapinaites įsiveržė 15 bn 2-oji kuopa, vadovaujama kpt. I. Žemaičio. Visi kapinaitėse buvę partizanai buvo nukauti. Iš viso žuvo 17 sovietinių partizanų. Kautynėse buvo sužeisti keli 15 bn kareiviai (tarp jų du iš 1-osios kuopos)³⁰.

1943 m. sausio mėn. pabaigoje, spiginant 30 laipsnių šalčiui, 15 bn dalyvavo kelias dienas trukusioje antipartizaninėje operacijoje kartu su latvių ir vokiečių policijos daliniais. Operacijos metu batalionas ne kartą susidūrė su partizanais. Bataliono veiksmus šioje operacijoje savaitraštyje „Karys“ aprašė viršila J. Davičikas: „Rytą 6 valandą išžygiavome į priekį. Mums bežygiuojant, pirmąjį mūsų vežimą ištiko nelaimė: jis užvažiavo ant minos ir buvo išmestas virš medžių viršūnių. V. K. kaimą pasiekėme 9 valandą ryto. Čia

ant aukštumos latvių dalinys su pabūklais užėmė poziciją, o mūsų daliniai gavo įsakymą žygiuoti pirmyn. Išžygiavome į dideles, ištaisai krūmokšniais apaugusias pelkes. [...] Iš štabo duodamas sutartinis ženklas ir virš mūsų galvų pradeda krikti į priešą stovyklą sviedinys po sviedinio. Artilerijos gaudimas apsimsta, mes slenkame mišku pirmyn, sniego aukščiau juosmens, miškas sunkiai praeinamas, o prasistumti vis dėlto reikia. [...] Iš priekinių žvalgų duodamas ženklas sustoti, ir gaunama žinia, kad priekiniai žvalgai priėjo priešą bunkerį. Paleidžiama į jį keletas salvių iš kulkosvaidžių, bet atsakymo negirdėt. Prislinkus arčiau pasirodė, kad jis tik neseniai paliktas. Kiek pražygiavus, iš 4 kuopos atvykę ryšininkai pranešė, kad jų kuopa užtiko stovyklą, bet jos jau buvo tuščios; pasilikęs tik turtas. Stovyklos buvo užminuotos, tad jose nieko nejudinę pasitraukėme ir jas sunaikinome. Minėtose stovyklose, matyt, gyveno apie 2000 banditų. Priešais, ne per toliausia nuo savęs, girdėjome smarkų šaudymą: tai kiti daliniai naikino norėjusį pasprukti priešą. Jau gerokai pritemus pasiekėme miško krašte esantį F. kaimą. Čia mūsų tikslas ir baigėsi.“³¹

Maždaug 1942 m. gruodžio mėn. 15 bn išvyko į Naugarduką ir apsistojo miesto pakraštyje esančiose kareivinėse. Čia kareiviai buvo aprengti vokiškomis uniformomis ir apie du mėnesius kariškai mokomi, be to, saugojo geležinkelio stotį ir sandėlius. Naugarduko rajone 15 bn dislokavosi iki 1943 m. vasaros. 1943 m. gegužės mėn. 15 bn dar buvo dislokuotas Naugarduko apylinkėse ir buvo pavaldus Baltarusijos tvarkos policijos (vokiečių) vadui. Bataliono 2-oji kuopa dislokavosi Bokštų miestelyje ir 1943 m. sausio mėn. apie savaitę šukavo miškus šiame rajone, tačiau su partizanais nesusidūrė. Apie 1943 m. gegužės mėn. 2-oji kuopa buvo perkelta į Borisovo rajoną³².

Maždaug 1943 m. birželio–liepos mėn. 15 bn traukiniu išvyko į Borisovo rajoną ir

pradėjo rengtis kovai su partizanais. Batalioną tuo metu aplankęs karo kapelionas Z. Ignatavičius-Ignonis labai gerai atsiliepė apie jo karius: „Pasiėkęs senąjį Borisovą, sutikau lietuvių motociklininkus. Bataliono ūkio viršininkas leit. Vizgirda [Valerijonas Vizgirdas. – *Aut.*] mane pavėžino motociklu iki pat kareivinių, kur seniau buvusi Stalino vardo mokykla. Kareivinėse su plačia šypsena pasitiko leit. Simanavičius. Abudu karininkai – pasigėrėtinais pavyzdiniais vadai. Bendrai, šis Batalionas – vadai ir kariai – taurūs, garbingi Lietuvos reprezentantai Gudijoje. Giliai religingi, jautrūs ir kilnūs su vietos gyventojais gudais.“³³

Borisovo srityje veikė „Dėdės Kolios“ sovietinių partizanų brigada, vadovaujama Piotro Lopatino. Brigadoje tuomet buvo apie 1 tūkst. partizanų. Šiame rajone buvo sutelktos didelės vokiečių, ukrainiečių, latvių, baltarusių ir lietuvių policinės pajėgos (maždaug trys divizijos), tankai ir aviacija. Kiekvienam daliniui buvo paskirta konkreti operacijų teritorija. Operacija truko apie mėnesį, jos metu įvyko daug susidūrimų tarp policininkų ir partizanų. Buvo nukauta arba dingo be žinios apie 20 partizanų. Vokiečių policijos ir žandarmerijos būriai degino baltarusių kaimus, atiminėjo iš gyventojų turtą ir gyvulius. Didelis kaimas buvo sudegintas Paliko ežero rajone, taip pat Karsakovičių ir Lisino kaimai. 15 bn operacijos metu šukavo mišką palei Berezinos upę, tačiau didesnių kautynių su partizanais nebuvo. Per nedidelį susišaudymą bataliono kareiviai nukovė 1 partizaną ir 2 paėmė į nelaisvę; vėliau belaisviai buvo perduoti vokiečiams³⁴.

Po šios operacijos 15 bn buvo išsiųstas pailsėti į Lydą ir Vosyliškių miestelį ir ten išbuvo iki 1943 m. rugsėjo mėn. Bataliono 3-ioji kuopa Okunovo, Skurinkos ir kitų kaimų apylinkėse dalyvavo surenkant vietos gyventojus priverčiamiesiems darbams Vokietijoje. Iš viso tuomet buvo surinkta apie 200 žmonių³⁵. Bataliono 1-oji kuopa 1943 m.

kovo mėn. Lydos rajone susidūrė su sovietiniais partizanais. Partizanai įsitvirtino viename Nemuno krante, o kuopa – kitame. Per susišaudymą žuvo vienas kuopos kareivis³⁶. 1943 m. rugpjūčio 29 d. kovoje su partizanais Novojelnios rajone žuvo 15 bn puskarininkis Balys Jonikas. Konkrečios jo žuvimo aplinkybės nėra žinomos³⁷.

Pažymėdamas 15 bn veiklos Baltarusijoje dvejų metų sukaktį, savaitraštis „Karys“ rašė, kad šis batalionas buvo pirmasis išsiųstas iš Vilniaus į Rytus (už Lietuvos ribų): „Tačiau tie metai iš bataliono karių Rytuose pareikalavo daugybės sunkių žygių ir klastingų grumtynių su raudonųjų banditais neišbrendamuose miškuose. Kone visą laiką dalyvaudamas kautynių veiksmuose, batalionas, be abejo, turėjo ir aukų, kurios, bataliono laimei, yra nežymios. Žuvę tiksliai keliolika vyrų, iš kurių keletas žuvo dėl įvairių nelaimingų atsitikimų.“³⁸ Iš viso tarnybos Baltarusijoje metu (1941–1944 m.) žuvo ne mažiau kaip 15 bataliono kareivių.

Užtrukus karui ir esant sunkioms tarnybos sąlygoms vis daugiau bataliono karių prarasdavo norą kariauti toli nuo tėvynės dėl jiems svetimų nacistinės Vokietijos interesų. Neišvengiamas pasikeitusių nuotaikų padarinys buvo dezertyravimas iš policijos batalionų. Kariai į tarnybos vietas dažniausiai negrįždavo po atostogų savo gimtinėje. Lyginant su kitais batalionais, šis reiškinys 15 bn nebuvo labai dažnas, tačiau nuo 1942 m. tokių atvejų pasitaikydavo vis daugiau. Bene pirmasis pasišalinimo iš 15 bn atvejis užfiksuotas dar žygio į Gardiną metu. 1941 m. liepos 27 d. iš bataliono pasišalino liktinis puskarininkis Edvardas Šlekfortas ir eilinis Juozas Balka³⁹. 1942 m. gegužės 29 d. iš bataliono dezertyravo eilinis Liudas Zeidotas. Tų pačių metų birželio 4 d. iš bataliono pasišalino kareiviai Eduardas Subačius ir Albinas Kalvelis⁴⁰. Iš viso 1942–1943 m. iš bataliono pasišalino ne mažiau kaip 27 kariai, daugiausia eiliniai ir grandiniai⁴¹.

1943 m. rugsėjo mėn. 15 bn buvo perkeltas į Minską. Bataliono štabas ir viena kuopa įsikūrė Minske, 1-oji kuopa buvo išsiųsta į Kaidanovo stotį saugoti durpyno, 3-ioji kuopa – į Motorovo kaimą (apie 30 km nuo Minsko). 3-ioji kuopa taip pat saugojo durpyne dirbančius žmones, kuriuos į darbus atsiųsdavo kaimų seniūnai. Grupė 3-iosios kuopos kareivių 1941 m. lapkričio pradžioje prie Motorovo kaimo susidūrė su dviem sovietiniais partizanais. Per susišaudymą vienas partizanas buvo nukautas, o kitas pabėgo. 1943 m. gruodžio mėn. 3-iosios kuopos kareiviai viename kaime (apie 7–8 km nuo Motorovo) vėl susidūrė su partizanais. Šeši partizanai buvo paimti į nelaisvę, kiti pabėgo⁴². 1944 m. pradžioje Motorove apsilankęs karo kapelionas Z. Ignatavičius-Ignonis palankiai atsiliepė apie čia tarnaujančius 15 bn karius: „Per pavojingus miškus, balas ir pelkes pasiekiau šį nedidelį kaimelį, išsidėčiusį ant gražaus kalniuko. Mane linksmi pasitiko juodrūs kariai ir jų vadai – leit. Simanauskas [Petras Simanauskas. – *Aut.*] ir leit. Prišgingtas [Viktoras Prišgingtas. – *Aut.*]. Jų kopyčia įrengta tikrai rūpestingai gražiai. Į vakarines pamaldas prisigrūdė pilnutėlė salė ir tikiu, kad Dievas man įkvėpė giliau smingančius žodžius. Užbaigiant pamaldas iš širdies visiems linkėjau, kad nė jokiose aplinkybėse neprarastų čia įgytas Dievo malones.“⁴³ Vienas 1-osios kuopos būrys buvo paskirtas saugoti durpyną Meleševo (kituose dokumentuose – Milevičių) kaime. 1943 m. pabaigoje šio būrio kareiviai susikovė su partizanais ir du ar tris partizanus nušovė. Per susišaudymą buvo sužeistas būrio kareivis Januška⁴⁴. 1-osios kuopos vadas J. Kalinauskas prie Milevičių slapta susitiko su sovietinių partizanų būrio vadu ir susitarė vieni kitiems netrukdyti ir nepuldinėti. Iki pat atsitraukimo iš Minsko srities 1-oji kuopa su sovietiniais partizanais nebuvo susikovusi⁴⁵. Dalis Minske dislokuotos kuopos saugojo karo belaisvių stovyklas, kiti – vyriausiąjį žandarmerijos štabą Minske⁴⁶.

BATALIONO PASITRAUKIMAS Į LIETUVĄ IR IŠFORMAVIMAS

Minsko apylinkėse 15 bn ėjo tarnybą iki 1944 m. liepos mėn., kai RA kariuomenės daliniai priartėjo prie miesto. Minske maždaug 1944 m. vasario viduryje į 15 bn buvo įtrauktas išformuotas 12-asis lietuvių policijos batalionas. Iš Minsko batalionas pėsčiomis pradėjo trauktis 1944 m. birželio 29 d. ir traukėsi Lydos–Varėnos–Alytaus–Marijampolės–Šakių–Jurbarko–Tauragės maršrutu. Nuo Minsko iki Marijampolės batalionas traukėsi apie 10–12 dienų. Kartu su 15 bn traukėsi du ukrainiečių ir baltarusių policijos batalionai. Visi trys batalionai traukdami konvojavo tris sovietų karo belaisvių kolonas. Kiekvienoje kolonoje buvo po kelis šimtus belaisvių, jie vilkėjo civiliais drabužiais. Galbūt tai buvo už partizaninę veiklą suimti asmenys. Tarp belaisvių moterų ir vaikų nebuvo. Belaisviai buvo varomi iki Marijampolės ir čia perleisti ukrainiečių ir baltarusių batalionų žinion; pastarieji belaisvius toliau konvojavo Rytprūsių kryptimi. Konvojavimo metu lietuvių kariai su belaisviais elgėsi humaniškai. Bataliono vadas A. Levickis uždraudė savo pavaldiniams tyčiotis iš belaisvių ir pasakė, jog „šiandien mes konvojuojame juos, o rytoj galbūt jie konvojuos mus“⁴⁷. Maždaug penktą ar šeštą atsitraukimo iš Minsko dieną batalionas apsisusto nakvynei prie upelio netoli Baltarusijos ir Lietuvos sienos. Naktį sargybą ėjo apie 15 kareivių. Paryčiui sargybinius užpuolė sovietiniai partizanai. Per susišaudymą žuvo du partizanai ir du 15 bn kareiviai⁴⁸.

Į Tauragę batalionas atvyko 1944 m. liepos 26 d. ir čia buvo išformuotas⁴⁹. Kareiviai buvo aprenkti vokiškomis vasarinėmis uniformomis ir išsiųsti į Štetiną (dabar – Ščecinas), o karininkai iš pradžių į Dancigą (dabar – Gdanskas), vėliau į Adlershorstą. Štetine 15 bn kareiviai apie 2–3 mėnesius buvo kariškai mokomi ir valė miestą nuo griuvėsių. Buvę 15 bn karininkai Adlershorste bu-

vo laikomi 2–3 savaites, paskui vėl buvo sugrąžinti į Dancigą statyti priešlėktuvinių slėptuvių. 1944 m. rugsėjo pabaigoje iš Dancigo buvę 15 bn karininkai buvo atvežti į Telšius. Čia tuomet buvo formuojami Tėvynės apsaugos rinktinės (toliau – TAR) pulkai. Iš Telšių dalis karininkų buvo išsiųsti į Sedą. Spalio pradžioje, prasidėjus RA puolimui, Sedą gynę TAR kariai buvo išblaškyti. Dalis karių žuvo arba pateko į nelaisvę, kiti sugebėjo pasitraukti į Vokietiją⁵⁰. Dalis buvusių 15 bn kareivių iš Štetino buvo išsiųsti į Italiją, iš pradžią į Veroną, vėliau į Bolonijos miestą ir perduoti vokiečių 4-osios desantinės divizijos žinion. Iš Bolonijos lietuvių dalinys buvo pasiūstas statyti gynybinių įtvirtinimų Apeninų kalnuose; ten 1945 m. pavasarį dauguma lietuvių pasidavė anglų ir amerikiečių kariuomenės daliniams⁵¹.

IŠVADOS

15-ojo lietuvių policijos bataliono istoriją galima suskirstyti į keletą etapų: 1) bataliono suformavimas Vilniuje (1941 m. liepos

mėn.); 2) tarnyba Baltarusijoje (1941 m. liepos pabaiga–1944 m. birželio mėn.); 3) pasitraukimas į Lietuvą ir išformavimas (1944 m. liepos mėn.). Beveik visą savo egzistavimo laiką 15 bn tarnavo Baltarusijoje – saugojo geležinkelius ir kitus karinės reikšmės objektus, konvojavo karo belaisvius ir dalyvavo kovose su sovietiniais partizanais. Priešingai negu kiti lietuvių policijos batalionai, 15-asis batalionas nepadarė karo nusikaltimų ir nebuvo įtrauktas į žydų žudynes. Vienintelė išimtis – lt. J. Stankaus vadovaujamo būrio dalyvavimas 20 partizanų rėmėjų (baltarusių) sušaudyme 1942 m. rugpjūčio mėn. Derečine. Nors 1942–1943 m. batalionas aktyviai dalyvavo antipartizaninėse akcijose, tačiau didelių nuostolių nepatyrė: kautynėse su partizanais arba dėl nelaimingų atsitikimų žuvo keliolika bataliono karių, nežinomas skaičius buvo sužeista ir kelios dešimtys iš bataliono dezertyravo. 15-asis batalionas visą tarnybos laiką pasižymėjo gera drausme ir koviniu parengimu. Po išformavimo dalis buvusių bataliono karių tęsė tarnybą Tėvynės apsaugos rinktinėje arba vokiečių kariuomenės daliniuose Vokietijoje ir Italijoje.

Nuorodos

¹ Įsakymas Nr. 6 (1941 m. rugpjūčio 22 d.) VAT, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 3, l. 36–39.

² J. Kalinausko baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, 3 tomai.

³ J. Davičikas, „Banditų medžioklė Gudijos plostuose“, *Karys*, 1943, birželio 26, Nr. 26.

⁴ A. Levickis, „Prisiminimų nuotrupos iš 15-to Gardino bataliono“, *Karys* (JAV), 1977, Nr. 9, 10.

⁵ Z. Ignonis, *Pracėtis kalba: Dienoraštiniai užrašai. Gudija. 1941–1944*, New York, 1980, 286 p.

⁶ R. Zizas, „Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945)“, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, t. 19, p. 179–343; S. Knezys, „Lietuvos kariuomenės likvidavimas 1940–1941 metais“, *Okupacija ir aneksija*.

Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941), Vilnius, 2006, p. 161–190.

⁷ S. Knezys, op. cit., p. 189.

⁸ Ibid., p. 184.

⁹ J. Kalinausko kalba Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo 1955 m. kovo 22 d. posėdyje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, t. 3, l. 244.

¹⁰ LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 266, l. 2.

¹¹ Įsakymas Nr. 1 (1941 m. liepos 31 d.) VAT, ibid., b. 261, l. 175.

¹² Įsakymas Nr. 6 (1941 m. rugpjūčio 22 d.) VAT, ibid., b. 3, l. 36 a. p.–39; D. Gurino 1954 m. gruodžio 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, t. 3, l. 86; K. Ališauskas, „VPM karui prasidėjus“, *Karys*, 1943, sausio 23, Nr. 4; sausio 30, Nr. 5; vasario 6, Nr. 6.

¹³ A. Levickis, op. cit., *Karys* (JAV), 1977, Nr. 9(1536), p. 339, 340; „Dveji metai kovų prieš raudonusius“, *Karys*, 1943, liepos 24, Nr. 30.

¹⁴ J. Kalinausko 1953 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, t. 1, l. 42–45; V. Leviškausko 1951 m. birželio 13 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-20210, l. 175; A. Levickis, op. cit., *Karys* (JAV), 1977, Nr. 10(1537), p. 379, 380, 383; „Naujas mūsų karių laikraštėlis“, *Karys*, 1942, gegužės 30, Nr. 23.

¹⁵ J. Kalinausko 1953 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, ibid., b. 34346/3, t. 1, l. 45–46.

¹⁶ A. Žibinsko 1951 m. birželio 20 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., ap. 8, b. 147, l. 29.

¹⁷ S. Ščiukausko 1948 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 34346/3, t. 3, l. 97.

¹⁸ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. gegužės 25 d. įsakymas, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 17, l. 321.

¹⁹ LSSR KGB 1950 m. pažyma apie lietuvių policijos 15-ąjį batalioną, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16865, t. 3, l. 117; LSD Vilniaus apygardos štabo 1942 m. liepos 30 d. pranešimas SS ir policijos vadui Vilniuje, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 1, l. 69.

²⁰ LSD Vilniaus apygardos štabo 1942 m. liepos 30 d. pranešimas SS ir policijos vadui Vilniuje, ibid., l. 68.

²¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 322.

²² L. Paplausko 1945 m. rugsėjo 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47076/3, l. 28–28 a. p.

²³ 1971 m. birželio 4 d. informacija iš J. Jahno asmens bylos, ibid., ap. 46, b. 1154, l. 2.

²⁴ Vilniaus apygardos savisaugos dalims įsakymai Nr. 6 (1941 m. lapkričio 11 d.), Nr. 27 (1941 m. gruodžio 16 d.), Nr. 20 (1941 m. gruodžio 4 d.), LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 261, l. 10, 19, 44–45.

²⁵ A. Litvin, „The Latvian Police Battalions in Byelorussia in 1941–1944“, *Latvia in World War II: Materials of an International Conference 14–15 June 1999*, Rīga, Rīga, 2000, p. 263.

²⁶ Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, Hamburg, 1999, S. 207.

²⁷ J. Kalinausko 1953 m. spalio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, t. 1, l. 49–50; P. Bulako 1953 m. lapkričio 15 d. apklausos protokolas, ibid., l. 168–170; R. Zizas, op. cit., p. 318.

²⁸ P. Bulako 1953 m. lapkričio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, t. 1, l. 170–171; J. Kalinausko 1953 m. gruodžio 16 d. tardymo protokolas, ibid., l. 96–97.

²⁹ J. Kalinausko 1953 m. spalio 14 d. tardymo protokolas, ibid., t. 1, l. 50–51.

³⁰ J. Kalinausko 1953 m. gruodžio 15 d. tardymo protokolas, ibid., l. 89–91; A. Družnovo 1953 m. lapkričio 27 d. apklausos protokolas, ibid., t. 2, l. 1–3.

³¹ J. Davičikas, op. cit., *Karys*, 1943, birželio 26, Nr. 26.

³² L. Paplausko 1945 m. rugsėjo 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47076/3, l. 31 a. p.; A. Žibinsko 1951 m. birželio 20 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., ap. 8, b. 147, l. 30; A. J. Munoz, *Hitlers Eastern Legions. The Baltic Schutzmannschaft*, Vol. I, New York, 1996, p. 30.

³³ Z. Ignonis, op. cit., p. 146.

³⁴ J. Kalinausko 1953 m. spalio 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, t. 1, l. 52–55; P. Lopatino 1953 m. lapkričio 30 d. apklausos protokolas, ibid., t. 2, l. 24–27; J. Kalinausko 1954 m. gruodžio 20 d. tardymo protokolas, ibid., t. 3, l. 25–27.

³⁵ LSSR KGB 1953 m. spalio 7 d. pažyma apie lietuvių policijos 15-ąjį batalioną, ibid., b. P-16865, t. 3, l. 119; S. Ščiukausko 1948 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, ibid., b. 34346/3, t. 3, l. 100.

³⁶ V. Neverausko 1951 m. rugsėjo 6 d. tardymo protokolas, ibid., b. 25257/3, l. 97.

³⁷ Tvarkos policijos vado Baltarusijoje 1943 m. rugsėjo 15 d. įsakymas, Centrinis valstybinis archyvas Minske, f. 389, ap. 1, b. 1, l. 126.

³⁸ „Dveji metai kovų prieš raudonusius“, *Karys*, 1943, liepos 24, Nr. 30.

³⁹ LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 27, l. 11.

⁴⁰ Ibid., b. 88, l. 23.

⁴¹ Duomenys apie lietuvių policijos batalionų dezertyrus 1942–1943 m., LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1250.

⁴² S. Ščiukausko 1948 m. rugpjūčio 17 d. tardymo protokolas, ibid., b. 42725/3, l. 25–26.

⁴³ Z. Ignonis, op. cit., p. 268.

⁴⁴ J. Kalinausko 1953 m. spalio 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34346/3, t. 1, l. 56–57.

⁴⁵ J. Kalinausko 1953 m. spalio 30 d. tardymo protokolas, ibid., l. 82–83.

⁴⁶ A. Žibinsko 1951 m. liepos 14 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., ap. 8, b. 147, l. 13.

⁴⁷ J. Kalinausko 1955 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 34346/3, t. 3, l. 31–34.

⁴⁸ J. Kalinausko 1954 m. gruodžio 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 28–29.

⁴⁹ V. Levišausko 1951 m. birželio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-20210, l. 178.

⁵⁰ J. Kalinausko 1953 m. spalio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 34346/3, t. 1, l. 64–65.

⁵¹ A. Žibinsko 1951 m. liepos 14 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 147, l. 13.

Gauta 2007 03 05

Lietuvos istorijos institutas,

Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE 15TH LITHUANIAN POLICE BATTALION (1941–1944)

Summary

The history of the 15th Lithuanian Police Battalion can be divided into several stages: 1) the formation of the battalion in Vilnius (July 1941); 2) the service in Belarus (end of July 1941–June 1944); 3) its withdrawal to Lithuania and disbanding (July 1944). Throughout its existence the 15th Battalion was stationed almost exclusively in Belarus, guarding the railways and other objects of military importance, conveying prisoners of war, and fighting against Soviet partisans. Unlike other Lithuanian police battalions, this battalion did not commit any war crimes and was not involved in the killings of Jews. The only exception was when a platoon led by Lieutenant J. Stankus took part in

the execution of 20 Belarusian supporters of Soviet partisans in Derečin in August 1942. Although the battalion took an active part in anti-partisan actions in 1942 and 1943, it did not sustain great losses: several fighters were killed in fights against partisans or due to accidents, an unknown number was injured, and several scores deserted the battalion. The battalion was distinguished by its discipline and training. Following the disbanding of the battalion, some of the fighters went on to serve in the Homeland Defence formations or German military units in Germany and Italy.

Lietuvos laisvinimo veikla XX a. penktajame dešimtmetyje Vakaruose: Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas 1944–1950 m.

Tai ankstesniojo straipsnio tęsinys, jame toliau atskleidžiamos Lietuvos laisvinimo veiklos Vakaruose užuomazgos, kilimas ir plėtotė penktajame dešimtmetyje. Pirmojoje dalyje buvo kalbama apie Amerikos lietuvių tarybą (ALT). Antrojoje dalyje parodoma Vokietijoje atsikūrusio Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) politinė veikla, jo parama organizuojantis lietuvių karo pabėgėliams – politiniams tremtiniams į Lietuvių tremtinių bendruomenę (LTB), Pasaulio lietuvių bendruomenės (PLB) pirmąją.*

ĮVADAS

Nacių okupacijos metu Lietuvoje 1943 m. lapkričio 23 d. susikūrė rezistencinio sąjūdžio ir nepriklausomybės laikotarpio politinių partijų ir grupių junginys, pasiskelbęs Vyriausiuoju Lietuvos išlaisvinimo komitetu (toliau – VLIK). Po naujosios organizacijos vėliava kryptingai Lietuvos išlaisvinimo veiklai vienijosi Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (toliau – LLKS), Lietuvių frontas (toliau – LF), Lietuvos vienybės sąjūdis (toliau – LVS), Lietuvos krikščionių demokratų partija (toliau – LKDP), Lietuvos darbo federacija (toliau – LDF), Lietuvos tautininkų sąjun-

ga (toliau – LTS), Lietuvos socialdemokratų partija (toliau – LSDP), Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga (toliau – LVLS), Lietuvos nacionalistų partija (toliau – LNP). VLIK'o veiklos programa atsispindėjo 1944 m. vasario 16 d. paskelbtoje deklaracijoje. „Lietuvių tautos laisvė ir Lietuvos valstybės nepriklausomybė yra tautos egzistencijos ir jos visokeriopos gerovės būtinoji sąlyga“¹, – teigiama dokumente. Ten pat pabrėžta, kad Lietuvos valstybės suverenitetas „nei dėl Tarybų Sąjungos, nei dabartinės Reicho okupacijos“ neišnykęs, o tik „laikiniai sustabdytas“. Svarstant būsimos „Respublikos vyriausybės“ sudarymo klausimą, pareiškama, jog tai bus daroma VLIK'o „koalicioniu pagrindu politinių grupių susitarimu“. Be to, pažymima, kad atkūrus Lietuvos nepriklausomybę iki teisėto pakeitimo veiks 1938 m. Konstitucija². VLIK'as, užsibrėžęs bendradarbiauti su Amerikoje esančia senąja išeivija, pasisakė už glaudžių ryšių palaikymą su Lietuvos diplomatine tarnyba (toliau – LDT). Ta pačia data pažymėtame kreipimesi į Lietuvos pasiuntinius ir konsulus sakoma, kad VLIK'as pasirengęs palaikyti su LDT nuolatinius ryšius bei „duoti tam tikslui reikalingų nurodymų“. Tuo buvo patvirtinta VLIK'o pozicija, jog esąs „kaipo vienintelė politinė vadovybė Lie-

* Pradžią žr.: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2(20), p. 83–103.

tuvoje“ ir jo nurodymai „yra autoritetingi ir vykdingini“³. Kita vertus, VLIK'as garantavo, kad nesirengia varžyti LDT veiklos bei iniciatyvos. Vadinasi, naujoji organizacija aiškiai pareiškė galinti vadovauti politiniam lietuvių tautos gyvenimui.

VLIK'as pateko į nacių okupacinės administracijos akiratį – buvo persekiojamas ir 1944 m. gegužės mėn. gestapas suėmė du trečdalius organizacijos narių. Siekiant išsaugoti organizaciją, okupuotoje tėvynėje paliktas veikti tik jos prezidiumas, o Vokietijoje, kur buvo išstremta dauguma narių, nutarta įkurti užsienio delegatūrą. Još kūrimo Berlyne ėmėsi Stasys Žakevičius (Žymantas), gavęs laikinai ėjusio pirmininko pareigas Kipro Bielinio atitinkamą raštą. Į jos sudėtį buvo pasiūlyti kunigas Mykolas Krupavičius, advokatas Rapolas Skipitis ir diplomatas Vaclovas Sidzikauskas⁴.

Tuo tarpu VLIK'as, veikdamas dar Lietuvoje, gresiant antrajai sovietų okupacijai spėjo paskelbti du pareiškimus, kuriuose pateiktas vienareikšmis įvykių vertinimas. 1944 m. liepos 5 d. datuotame dokumente pareikšta, kad nekintamas lietuvių tautos tikslas yra atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Prie Lietuvos sienų artėjanti Raudonoji armija buvo traktuojama kaip okupacinė armija ir primenama, kad jai privalu „laikytis visų tarptautinių okupacinės armijos svetimame krašte prievolių“⁵. Pareiškime konstatuojama, kad „Lietuva yra lygiateisis tarptautinės tautų bendruomenės narys“. Šis teiginys grindžiamas Vakarų demokratiškos valstybių nuostatomis dėl Lietuvos padėties 1940 m. Kartu reiškiamas viltis, kad bus įgyvendinami Atlanto chartos principai, kurių svarbiausias numatė „suverenumo ir valstybės nepriklausomybės atstatymą tų kraštų, kurie prieš savo pačių valią jų yra nustoję“⁶. Tame pat pareiškime VLIK'as išdėstė požiūrį į vadinamąją „Lietuvos tarybinę vyriausybę“, atstovaujančią ne Lietuvai, bet tikrai „Lietuvos komunistų bolševikų partijai, kuri palaikė Rau-

donosios armijos ir G. P. U. [Valstybinė politinė valdyba. – *Aut.*] viešpatavimą Lietuvoje ir kuri pagal oficialius davinius turėjo tikėtai apie 2500 narių“, todėl šios marionetinės vyriausybės aktai neįpareigoja lietuvių tautos, kurios atstovais užsienyje bus laikomi LDT bei VLIK'o įgaliotiniai⁷.

Antrajame dokumente, kurį VLIK'o Informacinis biuras paskelbė 1944 m. gruodžio 11 d., pažymima, kad „Lietuvoje neatsirado nė vienos politinės grupės, kuri sutiktų bendradarbiauti su vokiečių okupaciniais organais“. Primenant, kad VLIK'as buvo sudarytas iš politinių grupių ir rezistencijos organizacijų, kurias vienijo „troškimas atstatyti savo valstybės, demokratiniiais pagrindais tvarkysimos, suverenumo vykdymą“, konstatuojama, jog šiame junginyje praktiškai yra visos Lietuvos politinės srovės, išskyrus komunistus, kurie, priešingai nei kiti, stengėsi įtvirtinti sovietinę okupaciją⁸. Dokumente VLIK'as įspėjo, kad sovietų okupacinė valdžia rengiasi „masiniam terorui Lietuvoje ir masiniams Lietuvos gyventojų išvežimams į tolimąsias Sovietų Sąjungos sritis“. Kreipiantis į Vakarų demokratiškus kraštus raginta užkirsti tam kelią ir gelbėti tautą nuo faktiško sunaikinimo. VLIK'as, apeliuodamas į Atlanto chartą, kurią buvo pasirašiusi ir SSRS, reikalavo šio tarptautinio dokumento principus taikyti Lietuvai ir gražinti „iš jos jėga atimtas suverenines teises ir savivaldą“⁹. Šis VLIK'o pareiškimas vienareikšmiškai išreiškė lietuvių tautos siekius, kurie rėmėsi ne tik giliomis valstybingumo tradicijomis, bet ir paskelbtais naujaisiais tarptautiniais dokumentais. Tokia buvo VLIK'o įsitraukimo į Lietuvos laisvinimo veiklą pradžia, o tolesnė politinė veikla, jam atsikūrus Vakaruose, jau skleidėsi užsienyje.

Taigi Lietuvos laisvinimo proceso pradžioje iškilęs VLIK'as, būdamas lietuvių tautos rezistencijos ir Lietuvos politinių srovių demokratinė išraiška, tapo išskirtiniu XX a. antrosios pusės Lietuvos istorijoje. Atsikūrusi

Vakarų Vokietijoje, ši institucija turėjo minėtą K. Bielinio pasirašytą raštą, kuriame išdėstytos rekomendacijos plk. Kaziuui Griniui sudaryti egzilyje Lietuvos ministrų tarybą¹⁰. Dėl to VLIK'as, toliau reikšdamas lietuvių tautos laisvės troškimus ir tapdamas svarbiausia Lietuvos laisvinimo organizacija Vakaruose, pirmiausia užsibrėžė tikslą sukurti egzilio vyriausybę ar jos pakaitalą. Suprantama, norint įgyvendinti tokį nusistatymą, reikėjo siekti kiekvienos didžiųjų Vakarų valstybių pripažinimo. Taigi VLIK'ui kuriant egzilio vyriausybę teko aktyvinti Lietuvos laisvės bylos kėlimą Vakarų kraštuose, o tai kirtosi su LDT interesais, todėl reikėjo ieškoti su pastarąja institucija *modus vivendi*. Be to, nagrinėjamoju laikotarpiu VLIK'as, rūpindamasis Lietuvos išvadavimo perspektyva, atliko dar vieną reikšmingą darbą – inicijavo lietuvių karo pabėgėlių – politinių tremtinių jungimąsi į vieningą darinį, t. y. lietuvių bendruomenę, kurios pirmtakė buvo Lietuvių tremtinių bendruomenė (toliau – LTB).

Pasirinktos straipsnio chronologinės ribos žymi du svarbius Lietuvos laisvinimo procesui įvykius. 1944 m. VLIK'as atsikūrė Vokietijoje, o 1950 m. buvo priimti VLIK'o parengti Pasaulio lietuvių bendruomenės (toliau – PLB) formavimo pagrindai, kuriuos priėmus lietuvių karo pabėgėliai – politiniai tremtiniai masiškai pasklido iš DP (*displaced persons* – išvietintųjų asmenų) stovyklų po laisvąjį pasaulį.

Nagrinėjamos problemos – Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose XX a. penktajame dešimtmetyje – istoriografinė dalis pateikta ir aptarta šio straipsnio pirmosios dalies įvade. Rašant antrąją dalį pirmiausia remtasi originaliais dokumentais, saugomais Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA). Tai nepriklausomos Lietuvos Respublikos pasiuntinybių Londone ir Vašingtone bei konsulato Niujorke fondai, kuriuose sukaupta LDT susirašinėjimo su VLIK'ų

medžiaga. Beje, tai pirmas mėginimas įvesti į mokslinę apyvertą LCVA saugomus dokumentus (fondai 648, 656, 658) ir nušviesti VLIK'o pastangas išlaikyti Vakarų demokratių šalių palankumą Lietuvos laisvės bylai.

Atskleidžiant VLIK'o politinę veiklą 1944–1950 m. taip pat remtasi pastaruoju metu pasirodžiusiais dokumentų rinkiniais ir apybraižomis. Tai Algimanto Liekio tęstinio leidinio „Nenugalėtoji Lietuva“ šeštas tomas bei serijos „Lietuvių tautos – lietuvių kalbos likimas“ knyga „Lietuvis Amerikoje“, kurioje nagrinėjama VLIK'o veikla Vakarų Vokietijoje. Kaip šaltiniu naudotasi ir „Egzodo archyvo“ serijos knyga „VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje“. Joje detalai aptarti Berno ir Paryžiaus susitikimų protokolai. Tikslinant kai kuriuos nagrinėjamojo laikotarpio LDT ir VLIK'o bendradarbiavimo epizodus, remtasi Lauryno Jonušausko studija „Likimo vedami“. Penktojo dešimtmečio VLIK'o ir Vykdomosios tarybos (toliau – VT) organizavimosi rūpesčiai aprašyti V. Sidzikausko memuaruose „Lietuvos diplomatijos paraštėje“. Be to, duomenų, papildančių nagrinėjamą temą, randame Gedimino Ilgūno monografijoje „Steponas Kairys“. Atskirai paminėtini vertingi istoriniu atžvilgiu leidiniai, pasirodę Vakaruose iki 1990 m. Tai Petro Maldeikio studija „Mykolas Krupavičius“, kurioje atskleidžiami svarbiausi VLIK'o atsikūrimo ir veiklos momentai, bei „Lietuva ir VLIK'as“, kurioje aprašomi svarbiausi šios organizacijos nuveikti laisvinimo darbai.

VLIK'AS: TARP EGZILIO VYRIAUSYBĖS KŪRIMO RŪPESČIŲ IR LIETUVOS LAISVINIMO AKCIJOS AKTYVINIMO

1944 m. spalio 3-ioji laikoma VLIK'o užsienio delegatūros faktinės veiklos pradžia. Tą dieną įvyko posėdis ir institucijos sudėtis bu-

vo praplėsta iki šešių asmenų. Ją sudarė Vaclovas Sidzikauskas (V. Sudimantas), kun. Mykolas Krupavičius, Jurgis Jurgaitis, Bronius Pakriaunys, Stasys Žakevičius ir Jonas Pakalnis¹¹. Tolesnė delegatūros veikla – tai nuolatiniai pasitarimai, kuriuose svarstyti ne tik įvairūs organizaciniai klausimai, bet ir tarptautinės aktualijos. Antai 1944 m. spalio 5 d. posėdyje aptariant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo galimybes, V. Sidzikauskas pranašavo neišvengiamą SSRS ir Vakarų valstybių konfliktą, kuriam kilus būtų atkurta Lietuvos valstybė¹². Ilgainiui tokia Rytų ir Vakarų didžiųjų valstybių susidūrimo laukimo nuotaika išgalėjo Lietuvos laisvinimo procese ir vyravo beveik iki šeštojo dešimtmečio vidurio.

Tuo metu Berlyne dar būta mėginimų paveikti lietuvius prisidėti prie nacių ir siūlyta prie Reicho Rytų ministerijos steigti „Lietuvos vyriausybę“ bei skelbti lietuvių vyrų mobilizavimą į kariuomenę, siekiant įkurti „Lietuvos išvadavimo armiją“. VLIK'o delegatūra 1944 m. lapkričio 7–9 d. posėdyje šiems pasiūlymams ne tik nepritarė, bet ir pasmerkė tokius ketinimus, o vėliau išplatino atsisaukimą, kuriame dalyvavimą nacių „iniciatyvose“ prilygino tautos išdavimui¹³. Baigiantis karui su Vokietija, dauguma delegatūros narių persikėlė tolyn nuo Berlyno į Bavariją ir 1945 m. balandžio 8 d. Viurcburge sušaukė pirmąjį VLIK'o posėdį. Jame jau dalyvavo dar Lietuvoje išrinktas organizacijos pirmininkas profesorius Juozas Kaminskas (Steponas Kairys). Vėliau jis memuaruose taip apibūdino tarptautinę padėtį: „Savo veikloje VLIK'as turi sekti pasaulio įvykius ir iš jų eigos daryti išvadas. Kai Vakarai galutinai sužlugdė Hitlerio Vokietiją ir nenoromis padėjo stiprėti Sovietijai, dar kartą jos raudonajai armijai užplūdus Lietuvą, Kremlius tapo didžiausiu mūsų priešu. Ir iš naujo pavergtai tautai, ir VLIK'ui svarbiausiuoju uždaviniu buvo išsilaisvinti iš maskvinio bolševizmo.“¹⁴ Todėl vykstant Lietuvos sovietinei reokupa-

cijai VLIK'as iš antinacinio pasipriešinimo centro virto antisovietiniu centru ir pretendavo tapti svarbiausia Vakaruose Lietuvos laisvinimo organizacija, siekiančia atkurti nepriklausomą demokratinę valstybę. Atsikūręs Vokietijoje, VLIK'as, nelaukdamas vidinio reorganizavimo, pasinėrė į Lietuvos laisvinimo veiklą. Pirmiausia jis patvirtino savo politikos tęstinumą ir įsipareigojo siekti Lietuvos valstybės suverenumo atkūrimo. Kaip žinia, VLIK'as vienijo pagrindines Lietuvos politines sroves ir tuo galėjo prilygti institucijai, tęsiančiai Seimo funkcijas. Todėl, kaip minėta, jau 1944 m. liepos 6 d. būta mėginimo organizuoti Lietuvos vyriausybę, skiriant jos vadovu plk. K. Grinių, tačiau tam nepritarė LDT¹⁵.

Reikšmingu žingsniu supažindinant Vakarų visuomenę su lietuvių tautos padėtimi laikytinas VLIK'o memorandumas, priimtas 1945 m. balandžio 18 d. ir adresuotas Vyriausiajam Vakarų sąjungininkų vadui gen. Dwightui D. Eisenhoweriui¹⁶. Šiame dokumente VLIK'as, kaip „Vyriausioji lietuvių tautos politinė vadovybė ir vienintelis bei teisėtas jos politinės valios reiškejas“, pabrėžė, kad lietuviai „savo likimą siejo su Vakarų Demokratijų laimėjimu“. Primenant VLIK'o kūrimosi aplinkybes, nuopelnus formuojant viešąją tautos opinią, memorandume pažymėta, kad „lietuvių visuomenės ir bažnyčios atstovai pakartotinai kėlė balsą prieš sužvėrėjusių nacių žiaurumus ir pagrindinėje spaudoje skelbė pasauliui jų Lietuvos mažumą, su kuriomis Lietuvių tauta visuomet harmoniškai sugyveno, naikinimo metodus. Buvęs Lietuvos respublikos prezidentas dr. K. Grinius, buv. žemės ūkio ministrai kun. M. Krupavičius ir prof. J. Aleksa įtekė tuo reikalu raštišką protestą vokiečių okupacinės valdžios Lietuvoje šefui ir dėl to buvo gestapo suimti ir ištremti“¹⁷.

VLIK'as, pasisakydamas už nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą, rėmėsi JAV prezidento Franklino D. Roosevelto 1940 m. spalio 15 d. patikiniu ir apeliavo

į Jaltos susitarimą bei Atlanto chartą, todėl memorandumė dėstė: „Kol bus galima praversti pirmuosius laisvus rinkimus į Lietuvos seimą, bus sudaryta Laikinoji tautinio vieningumo vyriausybė.“¹⁸ Numatant atkurto demokratiniiais pagrindais Lietuvos užsienio politiką buvo pabrėžta, jog bus gerbiami tarptautiniai pasižadėjimai, prisiimti iki 1940 m. birželio 15 d., o visa jos kryptis „gravituotų“ Šiaurės Europos šalių bloko link. Be to, paminėta, kad atkurtoji Lietuva „negailės pastangų plėsti ir ugdyti draugiškus santykius su rusų tauta“¹⁹. Apibūdinęs Lietuvos padėtį ir perspektyvas, VLIK'as išreiškė susirūpinimą dėl lietuvių karo pabėgėlių – politinių tremtinių, todėl siekė jiems pagalbos (pirmiausia netraukti lietuvių kaip SSRS piliečių). Buvo prašoma leidimo vykti į Londoną ir Vašingtoną, kur būtų galima išdėstyti šias savo pažiūras. Kaip matyti, memorandumas paskleidė tarptautinėje plotmėje žinias apie VLIK'ą, taip pat pristatė jo veiklos gaires ir reiškė lietuvių tautos viltis. Kita vertus, dokumente įrašyta frazė, jog „VLIK'ui subordinavosi ir Lietuvos pasiuntiniai visose valstybėse“, ištisam dešimtmečiui įklampino VLIK'ą į nesutarimų su LDT liūną. Netrukus, 1945 m. gegužės 31 d. prancūzų laikraštyje „Le Monde“ buvo paskelbtas Vakarų sąjungininkų atstovo pareiškimas, kad „lietuviai, latviai ir estai nėra laikomi Sovietų Sąjungos piliečiais ir kad jiems netaikoma prievartinė deportacija“²⁰. Ten pat patvirtinta sąjungininkų nuostata, kad sovietai turi išvesti savo „karines pajėgas ir administracinį personalą“ iš Lietuvos.

Reorganizuojant VLIK'ą, 1945 m. birželio 15 d. jo gretos pasipildė Lietuvos ūkininkų partija (toliau – LŪP) bei Lietuvos ūkininkų sąjunga (toliau – LŪS) ir dabar jį sudarė jau 11 grupių. Po VLIK'o vėliava galutinai susiformavo du blokai: katalikiškasis, dar anksčiau pasivadinęs Tautos taryba, ir laicistinis – liberalusis, dar kitaip – Vyriausiasis lietuvių komitetas²¹. Tautos taryba jungė

seiminėje Lietuvoje veikusias politines grupes – LKDP, LŪS, LDF bei okupuotoje Lietuvoje susiformavusius rezistencinius sąjūdžius – LF ir LVS. Vyriausiasis lietuvių komitetas vienijo likusias grupes ir sąjūdžius – LVLS, LSDP, LŪP, LTS, LNP, LLKS. Minėti blokai ryškėjo dar VLIK'o ištakose, o dabar jie sutvirtėję jungėsi Lietuvos laisvinimo darbui ir išreiškė demokratiniuose seimuose dalyvavusių politinių partijų ir lietuvių tautos rezistencinėje kovoje pasireiškusių grupių nuostatas. 1945 m. birželio 15 d. renkant pertvarkyto VLIK'o pirmininką persvarą turėjo krikščionys demokratai; palaikomi tautininkų jie išrinko savo lyderiu kun. M. Krupavičių. Tuomet laicistinio bloko atstovų (iš LLKS, LSDP, LVLS, LŪP) siūlymu buvo iškelta idėja rengti naują VLIK'o deklaraciją. Pasak jų, VLIK'as turėtų kontroliuoti laikinosios vyriausybės darbą, o prireikus galėtų ją pakeisti. Buvusios „autoritarinės“ grupės, t. y. tautininkai ir nacionalistai, buvo raginami prisiekti ištikimybę demokratijos principams. Be to, atmesta galimybė atgaivinti 1941 m. birželio laikinąją vyriausybę, o Lietuvos valstybinį gyvenimą siūlyta tvarkyti sukuriant naują atitinkamą instituciją²². Kilus šioms diskusijoms teko peržiūrėti 1944 m. vasario 16 d. deklaraciją ir 1945 m. liepos 3 d. buvo paskelbtas Viurcburgo protokolas²³. Dokumente rašoma, kad būsimoji Lietuvos santvarka bus paremta demokratiniiais pagrindais. Pareikšta, jog, kol bus išrinktas seimas, Lietuvos valstybė vadovausis laikinąja konstitucija, atitinkančia 1922 m. Konstituciją. Tai gi buvo atsisakyta 1938 m. Konstitucijos taikymo. Be to, VLIK'as įsipareigojo kontroliuoti laikinosios vyriausybės darbą. Vadinas, organizacija aiškiai prisiėmė valstybės suverenumo vykdytojo vaidmenį. Turėdamas aiškia Lietuvos valstybės viziją, VLIK'as kūrė laisvinimo darbų gaires.

Tuo metu jau manyta, kad Lietuvos valstybės atkūrimui esančios dvi galimybės – „arba Vakarų demokratijos ginkluotas susirėmi-

mas su Sovietų Rusija“, arba JAV ir Didžiosios Britanijos diplomatinio spaudimo priemonėmis „privertus Maskvą respektuoti lietuvių tautos teises“. 1945 m. gegužės 30 d. rašte, išsiuntinėtame LDT atstovams, dar pakartota, kad nepriklausoma Lietuva turėtų „gravituoti“ į aplink Baltijos jūrą išsidėsčiusių valstybių bloką, vadinamąjį Šiaurės Europos bloką²⁴. Vienu svarbiausių veiksmų sprendžiant Lietuvos suverenumo atkūrimą buvo įvardyta būsimoji Taikos konferencija. Rengdamasis šiai konferencijai VLIK'as numatė plačią propagandinę programą. Tam turėjo būti spausdinami istorinio pobūdžio leidiniai apie Lietuvą Antrajame pasauliniame kare, enciklopedinės knygos apie Nepriklausomybės laikus, skelbiami memorandumai Lietuvos sienų klausimu, duomenys apie Lietuvos patirtus nuostolius per karą ir okupacijas. Aptariant santykius su kaimyninėmis tautomis pabrėžta, jog būtina bendradarbiauti su estais ir latviais, užmegzti glaudesnius ryšius su lenkų vyriausybe Londone, palaikyti draugiškus santykius su rusų tauta. Kartu pažymėta, kad lietuvių tautos kova turi būti nukreipta prieš „imperialistines Maskvos užmačias Lietuvai pavergti“²⁵. Dėl Lietuvos sienų VLIK'as dar neturėjo galutinių sprendimų, bet egzistavo tam tikros orientacijos. Rytinė siena numatyta pagal 1920 m. sutartį su Sovietų Rusija, o vakarinės ribos turėjo apimti Mažąją Lietuvą, kurią tikėtasi atgauti sprendžiant Rytų Prūsijos klausimą²⁶.

Be pasirengimo Taikos konferencijai, VLIK'as numatė ir kitus darbus, skirtus ateities Lietuvai. 1945 m. liepos 5 d. posėdyje buvo aptartas atkurtos valstybės sienų pagrindimo klausimas, svarstytytos konstitucijos projekto, ūkio, techninio, kultūrinio ugdymo rengimo problemos²⁷. Vienas pirmųjų propagandinių darbų, keliant Lietuvos reikalą, buvo 1945 m. liepos 10 d. memorandumas, adresuotas JAV prezidentui Harry'ui S. Trumanui ir Didžiosios Britanijos premjerui Winstonui Churchillui. Reikšminga, kad do-

kumente, rengtame artėjant Potsdamo konferencijai, atskleidžiamas Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių pragaištingumas Baltijos kraštų ir Lenkijos likimams²⁸. Tęsdamas propagandinį darbą, VLIK'as pasauliui tebeaiškino apie susiklosčiusią Lietuvoje padėtį antrąkart sovietams ją okupavus. 1946 m. pradžioje VLIK'as pirmininkas M. Krupavičius per LDT išsiuntinėjo pareiškimus JAV, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Kinijos vyriausybėms ir Šventajam Sostui. Kreipimesi, skirtame demokratiniam pasauliui, ginančiam žmogaus teises, skelbiama, kad „Lietuvos gyventojai niekad nebuvę taip moraliai pažeminti ir fiziškai persekiojami, naikinami, kaip šiais žmogiškumo deklaracijos laikais“²⁹. Ten pat primenama, kad skaudus likimas ištiko Rytų Prūsijos lietuvius, o į Sovietų Sąjungos šiaurę ištremti lietuviai, patekę į beviltišką padėtį, šaukėsi pagalbos: „Praneškite Amerikai, kad numestų ant mūsų galvų atominę bombą ir sutrumpintų mūsų kančias.“³⁰ Be to, VLIK'ui rūpėjo politinių tremtinių, atsidūrusių Vokietijoje ir gretimuose kraštuose, likimas. Pasak VLIK'as, šie lietuviai, karo pabėgėliai, buvo atsidūrę tarp „trejopų jų likimą malančių girnų“, būtent: sąjunginių karo pajėgų administracijos, Raudonosios armijos pareigūnų ir vokiečių savivaldos organų. Todėl veikiantiems tokiomis ypatingomis sąlygomis lietuviams teko siekti „displaced persons“ statuso. Tada susiklosčiusi padėtis buvo apibūdinama taip: „Opinija iki šiol eilinėse amerikiečių įstaigose nėra palanki. Svarbiausia dėl stokos reikiamos teisingos informacijos, kiek lietuvių yra nuo nacistinės okupacijos kentėje, kaip su ja kovoje ir kiek stengėsi padėti aljantams karą laimėti.“³¹

Siekiant atkreipti demokratinio pasaulio dėmesį į lietuvių tautos rezistencinę kovą, buvo paskelbtas 1946 m. sausio 22 d. raštas, adresuotas LDT. M. Krupavičiaus pasirašytame tekste dėstoma partizaninės kovos pobūdis ir tikslai. Pirmiausia pabrėžta, kad Lietuvos

partizanai „nemano vesti atviros kovos su sovietų Rusijos kariuomene“, bet „kovoja tik su mūsų tautiečių nukrypimais nuo tautos pasirinkto kelio, su okupacinių organų neteisėtumais“. Tuo metu partizanai praktiškai kontroliavo visą Lietuvos provinciją. Įvertindamas laisvės kovotojų ryžtą, M. Krupavičius teigė, jog ši kova yra „lygu kovai už teisę gyventi. Suvalkijos, Vilnijos ir Žemaitijos kraštuose susispietę mūsų partizanai atlieka uždavinį, kurį negalės nesuminėti būsimų laikų istorija“³². Dar kartą primindamas gėdiną sovietų ir nacių 1939 m. pakta, VLIK'as raštu kreipėsi į Niurnbergo tarptautinį tribunolą ir iškėlė pakto padarinius Baltijos kraštams³³. Iškilus į viešumą Sovietų Sąjungos ir Vokietijos reicho slaptiems sandėriams, šis faktas buvo nuolat minimas Lietuvos laisvės byloje ir tapo svariu argumentu visame laisvinimo procese.

Svarbiausiu nagrinėjamojo laikotarpio VLIK'o veiklos punktu laikytinas mėginimas organizuoti Lietuvos politinę vadovybę – Lietuvos vyriausybę egzilyje. Siekiant įgyvendinti šį sumanymą VLIK'ui pirmiausia teko ieškoti sutarimo su LDT. Jau 1945 m. rudenį ketinta organizuoti šių dviejų institucijų susitikimą, tačiau parengiamieji darbai, susiję su vietos bei darbotvarkės derinimu, užsitęsė. Tai patvirtina VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus ir LDT atstovo, Lietuvos pasiuntinio Šveicarijoje (Lugane) dr. Jurgio Šaulio ilgas susirašinėjimas.

1946 m. kovo 1 d. VLIK'o pirmininkas kreipėsi į diplomata Šasį Lozoraitį, kuris remdamasis vadinamaisiais „Kybartų aktais“ dar 1945 m. rudenį pareiškė apie jam suteiktas galias. Atsižvelgiant į šias aplinkybes kreipimesi teigiama: „Susitikę mes rasim tokių būdų Lietuvos politinės vadovybės vieningumui atstatyti, kurie geriausiai atitiks Lietuvos interesus.“³⁴ VLIK'as numatė du svarstytinus klausimus: „vieningos politinės viršūnės“ sudarymas ir delegacijos į Taikos konferenciją siuntimas. Artėjant susitikimui ir tikslinant

darbotvarkę, spęstinių klausimų daugėjo. Pirmiausia VLIK'as, siekdamas sudaryti „vieningą politinę viršūnę“, iškėlė uždavinį išsiaiškinti, kas vadovaus Lietuvos suverenumo atkūrimui ir atstovaus Lietuvos teisėms bei interesams tarpvalstybiniuose santykiuose. Tam tikslui, VLIK'o nuomone, buvo būtina su LDT išspręsti: pirma, „Kybartų aktų“ teisinę galią; antra, politinio dualizmo, Lietuvos pasiuntinių dezorientacijos problemą; trečia, S. Lozoraičio galimybes „vystyti reikiamą veiklą“; ketvirta, klausimą dėl tautos pasitikėjimo „atstovaujama organu“ ir jo ryšį su okupuotu kraštu; penkta, vadovaujančios ir koordinuojančios vadovybės iš VLIK'o ir LDT sudarymo galimumą; šešta, VLIK'o finansinę ir faktinę padėtį; septinta, egzilio vyriausybės sudarymo įmanomumą³⁵. Perspektyvoje turėdamas tikslą bent išlaikyti „dabartinį mūsų valstybės statusą“ ir išsaugoti Lietuvos diplomatinės atstovybes, VLIK'as dideles viltis siejo su Taikos konferencija, turėdama įvykti po Antrojo pasaulinio karo, kuris jau buvo pasibaigęs. Tam siūlyta neatsižvelgiant kelti šiuos klausimus: pirma, Lietuvos valstybės suverenumo atkūrimas; antra, teritorinė Lietuvos valstybės „revindikacija“ (sienų pietuose, rytuose, šiaurėje tikslinimas ir Mažosios Lietuvos priklausomybė); trečia, Lietuvos teisė į karo ir trijų okupacijų metu padarytų nuostolių atlyginimą; ketvirta, ištremtųjų į Sovietų Sąjungos gilumą likimo svarstymas³⁶.

Po užtrukusių svarstymų 1946 m. liepos 21–26 d. Šveicarijoje, Berne, įvyko VLIK'o ir LDT pirmasis susitikimas. VLIK'ui atstovavo Juozas Ambrazevičius (J. Brazaitis), Balys Gaidžiūnas, Mykolas Krupavičius, Juozas Kaminskas (Steponas Kairys), Petras Karvelis, Pranas Padalskis, Leonas Prapuolenis, Vaclovas Sidzikauskas, Liudvikas Šmulškštys ir Antanas Trimakas; LDT atstovais buvo Stasys Antanas Bačkis, Steponas Garbačiauskas, Albertas Gerutis, Stasys Lozoraitis, Jurgis Šaulys ir Edvardas Turauskas.

kas³⁷. Berno susitikimo darbotvarkė atspindėjo susikaupusias „Lietuvos laisvinimo akcijos“ problemas. Pirmiausia V. Sidzikauskas, aptardamas susiklosčiusią tarptautinę padėtį, pateikė išvadas: išsaugoti gyvą lietuvių tautos potencialą krašte ir užsienyje; neleisti, kad būtų tarptautiniu mastu pripažinta „vienašališkais bolševikiškojo okupanto aktais“ nustatyta faktinė padėtis; laikyti parengtą „kariškąjį sektorių“ ir intensyvinti ryšius su kovojančia tauta krašte, sudaryti „reikiamą *modus vivendi*“ su Lenkija, plėtoti santykius su Didžiąja Britanija ir JAV, žinant, kad nuo jų priklausys „politinė Europos santvarka“, bei su Šventuoju Sostu ir Prancūzija, kuri ėmė reikštis „kaip mažų tautų užtarėja“³⁸. Didelės viltys buvo siejamos su netrukus (liepos 29 d.) Paryžiuje įvyksiančia karo sąjungininkų konferencija. Tikėta, kad joje anglai ir amerikiečiai kels Austrijos ir Vokietijos klausimą, kuris neišvengiamai palies ir Rytų Prūsiją, o per tai ir Lietuvą. Rengiantis šiai Berno susitikime įvardytai Taikos konferencijai, buvo siūloma sudaryti lietuvių delegaciją. Ji turėjo laikytis tokių nuostatų: atmesti SSRS pretenzijas ir pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe, leisti Lietuvai dalyvauti konferencijoje, palaikyti reikalingus sienų pakeitimus, pripažinti teisę į karo ir okupacijos nuostolių atlyginimą, priimti Lietuvą į Jungtinių Tautų Organizaciją (toliau – JTO). Apskritai, aptariant Taikos konferencijos klausimą, buvo pabrėžiama, jog reikia pasinaudoti šiuo forumu ir parengti Lietuvos laisvės bylą taip, kad vėliau būtų priimtas teigiamas jos sprendimas. Be to, buvo svarbu užkirsti kelią marionetinės Justo Paleckio vyriausybės atstovams skleisti propagandą prieš nepriklausomą Lietuvą. Ne mažiau svarbiu dalyku laikytas ir lietuvių tautos naikinimo sustabdymas³⁹.

Svarbiausi Berno konferencijos metu vykusių šešių posėdžių nutarimai atsispindėjo priimtose rezoliucijose. Įvertinant susidariusią tarptautinę padėtį pabrėžta, kad „nors

Lietuva militariškai yra Sovietų Sąjungos okupuota“, bet Vakarų šalys „Sovietų Sąjungos pretenzijų Lietuvos atžvilgiu tebėra nepripažinusios“. Kita vertus, tuo metu įsivyravę kompromisai tarp buvusių sąjungininkų sukūrė nepalankias sąlygas „Lietuvos laisvinimo akcijai“, todėl siūlyta laukti ryškėjančio jų tarpusavio santykių priešingumo ir ginckluoto konflikto. Pasak rezoliucijos, tuomet tai būsianti „tiesioginė prielaida Lietuvai laisvę atgauti“. Dėstant politinius uždavinius buvo numatytas detalus planas, kuriame raginta vesti „kovą dėl laisvės ir nepriklausomybės be jokių kompromisų, be jokios atvangos iki galutinio laimėjimo“. Tam buvo būtina stiprinti lietuvių, gyvenančių įvairiuose kraštuose, ryšius ir derinti jų veiksmus dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės. Rezoliucijoje raginama kelti Lietuvos reikalą atsižvelgiant į Rytų ir Vakarų santykius. Tuometinė padėtis reikalavo „išsaugoti tai, ką turime, ir vengti viso, kas tarptautiniame forume išprovokuotų Lietuvos klausimo sprendimą, kuris dabar galėtų būti mums nepriimtinas“. Tik iškilus Rytų ir Vakarų konfliktui, būtina Lietuvos klausimą kelti „radikaliau ir su visu teritorinių bei ekonominių problemų kompleksu“. Be to, užsibrėžta, kad „Lietuvos klausimas tarptautiniame forume būtų nuolatos laikomas gyvas“.

Išsaugant Lietuvos įjungimo į SSRS nepripažinimą Vakaruose, buvo svarbu palaikyti ryšius su kitomis pavergtomis tautomis bei tarptautinėmis visuomenės organizacijomis. Rezoliucijose pabrėžiama, jog bendradarbiaujant būtina akcentuoti, kad Lietuva iki Antrojo pasaulinio karo išlaikė neutralumą ir tapo Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sandėrio auka. Pirmiausia politinės veiklos uždaviniu laikytinas santykių su lenkais normalizavimas. Tam susiklostė prielaida – „Lietuvos ir Lenkijos likimo ir intereso bendrumas, siekiant laisvę atgauti“⁴⁰. Todėl siūlyta pritariti VLIK'o ir pasiuntinių pastangoms siekti lietuvių ir lenkų tarpusavio susitarimo. Jame

turėjo atsispindėti bendri siekiai – išsivaduoti iš Sovietų Sąjungos, *modus vivendi* pereinamuoju laikotarpiu, ginčytinų klausimų sprendimas taikiu būdu ir ateities bendradarbiavimo gairės.

Konferencijoje buvo aptarti ir kiti tuo laikotarpiu aktualūs klausimai. Bendro Amerikos lietuvių šalpos fondo (toliau – BALF) pirmininkas Juozas Končius supažindino su tremtinių problemomis, o L. Šmulkštys dėstė informacijos rinkimo ir sklaidos problemas. Tačiau svarbiausiu Berno konferencijos uždaviniu buvo laikomas ir išliko Lietuvos laisvinimo „politinės akcijos viršūnės“ sudarymas. Apie tai bylojo priimta rezoliucija, kurioje sakoma: „Nedelsiant sudaryti politinį organą, kuris vykdytų Vyriausybės funkcijas pagal 1922 m. Lietuvos konstitucijos dvasią.“ „Vykdomas organas“ turėjo būti sudaromas laikantis 1944 m. vasario 16 d. deklaracijos, o jo „nariu užsienio politikai“ vadovauti buvo pakviestas S. Lozoraitis⁴¹. Kviečiant diplomatijos šefą dalyvauti šioje veikloje, ketinta nustatyti pastovų ryšį tarp LDT ir VLIK'o. Kartu VLIK'as, prisiėmęs Seimo funkcijas, įsipareigojo kontroliuoti „vykdomojo organo“ veiklą. Tokia buvo Berno konferencijos nutarimo esmė. Naujosios institucijos iškilimas turėjo normalizuoti dviejų Lietuvos laisvinimo veikloje dalyvaujančių pusių – VLIK'o bei LDT santykius ir parodyti, kad egzistuoja bendra politinės veiklos vadovybė.

Analogiškos mintys buvo paskelbtos atšaukime „Žodis lietuviams“ (pažymėtame liepos 1 d. data) ir „Tautos reikalams vadovaujančių organizacijų pasitarimo komunikate“. Pastarajame dokumente rašoma: „Lietuvos bylai, nors ir yra dar sunkios aplinkybės, bet jos nėra tokios, kad turėtų susilpninti mūsų viltis ir pasiryžimą“ ir pažymima, kad išsivijos politinei veiklai vykdyti numatytas sudaryti „Vykdomas organas“⁴². Nors Berno konferencijoje nebuvo kalbama apie „Kybartų aktus“, tačiau iškart po jos S. Lozoraitis ir M. Krupavičius pasikeitė laiškais, kuriuose

ryškėjo priešingos jų pozicijos šiuo klausimu. S. Lozoraičio nuomone, Berno susitarimai nepalietė jo, kaip LDT šefo, įgaliojimų ir „Kybartų aktai“ nenustojo galios. Tuo tarpu M. Krupavičius atsakydamas pareiškė, kad „Kybartų aktai“ [...] neturi teisinės galios, bet tatai nereiškia, kad politinio tikslingumo sumetimais VLIK'ui nutarus jie negalėtų būti panaudoti⁴³. Pasibaigus Berno konferencijai susiklosčiusią padėtį diplomatai vertino taip: „Sutikta palikti aktų (Kybartų) klausimą atvirą, o visai akcijai [Lietuvos laisvinimo. – *Aut.*] vesti sutarta sudaryti kol kas vykdomąjį organą su vyriausybės funkcijomis, bet ne pačią vyriausybę.“⁴⁴

Nepaisant VLIK'o ir LDT nuomonių išsiskyrimo, atrodė, kad Lietuvos laisvinimo procese dalyvaujančių organizacijų vienybė stiprėjo. Tai patvirtino buvusio ministro Ernesto Galvanausko 1946 m. spalio 22 d. sprendimas sudaryti minėtą vykdomąjį organą – Vykdomąją tarybą (VT). Pirmaisiais VT nariais buvo patvirtinti: Stasys Lozoraitis (užsienio reikalams), Juozas Brazaitis (informacijos reikalams), Domas Jasaitis (tremtinių reikalams), Mečys Mackevičius (tremtinių įkurdinimo reikalams), Juozas Kaminskas (krašto atkūrimo reikalams)⁴⁵. Vadinasi, VT numatė savo veiklą plėtoti keturiomis kryptimis – užsienio reikalų, ryšių su Lietuva, lietuvių tremtyje, finansų ir Lietuvos ūkio atkūrimo. Svarstydamas Lietuvos reikalus VT pažymėjo: „Jei Vakarų ir Rytų priešingumai neprivestų prie ginkluoto klausimų sprendimo ir būtų rasta galimybė juos suderinti, mums beliktų dėti visas pastangas, kad Lietuvos suverenumo vykdymo atstatymo klausimas patektų JTO.“⁴⁶ Lietuvos laisvinimo procese pateikta alternatyva krypo į pasaulinę organizaciją, kuri, tikėtasi, turės „paveikti neteisėtumus“. Užbėgant įvykiams už akių pažymėtina, kad pastaroji nuostata išitvirtino porai dešimtmečių, nors tiesioginių atgarsių iš JTO taip ir nebuvo sulaukta. Kita vertus, tuo buvo atkreipiamas Vakarų dėmesys

į Lietuvos, drauge ir kitų Baltijos kraštų laisvinimo reikalą.

Užsienio reikalų srityje VT siūlė svarbiausiose Vakarų politiniuose centruose sustiprinti Lietuvos atstovybes, toliau rengti Taikos konferencijos delegacijai veiklos planą, netgi siekti įkurti Lietuvos atstovybę JTO. Labai reikšmingu laikytas informacijos apie Lietuvą rinkimo ir skleidimo baras. Tam užsibrėžta plėsti informacijos biurų tinklą, derinant jų veiklą su latviais ir estais. Be glaudaus, tradicija tapusio bendradarbiavimo tarp trijų Baltijos tautų VT pažymėjo „gerų santykių ugdymą“ su lenkais ir kitomis „svarbių kraštų demokratinėmis visuomenėmis“. Išskirtinai pabrėžiama, kad „lietuvių tremtyje buvimas Europoje sudaro politinį veiksnį“, todėl VT rūpinsis jų švietimo, kultūros, socialiniais, teisiniais ir įkurdinimo reikalais. Finansų srityje buvo užsibrėžta išsiaiškinti galimybes atgauti Lietuvos banko ir ūkio organizacijų aktyvus užsienyje, kaupiti Lietuvos laisvinimo reikalų fondą JAV. Tuo metu dar tikėta, kad Lietuva greitai atgaus nepriklausomybę, todėl VT išpareigojo ieškoti paskolos krašto ūkio atkūrimui bei rūpintis specialistų rengimu. Kaip matyti, vykdomasis organas numatė platų veiklos spektrą, kuriame atsispindėjo ne tik Lietuvos laisvės siekimas, bet ir jos įtvirtinimas.

Tačiau pirmosios sudėties VT nebuvo lemta ilgai gyvuoti – netrukus E. Galvanuskas atsistatydino ir išvyko iš Europos, o S. Lozoraitis pareiškė pasitraukęs iš užsienio reikalų tarnybos. Nors diplomatas pasitraukimą motyvavo tuo, kad nėra galimybės persikelti į Vokietiją, kur veikė VT, tačiau priežastys glūdėjo giliau: tai buvo nenoras „VLIK’ui subordinuotis“⁴⁷. Kita vertus, LDT saugojo savo nepriklausomumą ir „kai kurie diplomatai rado labai priimtina šefo instituciją“, o tai prisidėjo prie VLIK’o pozicijos silpninimo⁴⁸. 1947 m. vasario mėn. Londone VT jau atstovavo V. Sidzikauskas, atvykęs su VLIK’o pirmininku M. Krupavičiumi. Pasak

pastarojo, toks sprendimas padėjo įveikti susidariusią krizę, be to, tai „vienatinis kandidatas, priimtinas visoms partijoms“⁴⁹. Antrąją VT sudėtį pasiūlė jos pirmininkas V. Sidzikauskas; jis pristatė jos narius: Juožą Brazaitį, Domą Jasaitį, Juožą Kaminską ir Antaną Novickį⁵⁰. Kaip žinia, VLIK’o ir LDT neišspręstas kompetencijų pasidalijimo klausimas išliko ir po Berno konferencijos. Šie nesutarimai dar labiau išryškėjo S. Lozoraitiui pasitraukus iš VT. Tuomet, kai V. Sidzikauskas tapo VT pirmininku ir save kurį laiką titulavo „einančiu užsienio reikalų ministro pareigas“, atsirado dar gilesnė praraja tarp VLIK’o ir LDT.

Aštrėjančią padėtį 1947 m. mėgino švelninti antrasis šių institucijų susitikimas, įvykęs rugpjūčio 5–15 d. Paryžiuje. Vienai pusei atstovavo VLIK’o nariai M. Krupavičius, P. Karvelis, B. Gaidžiūnas, VT nariai V. Sidzikauskas, J. Kaminskas, J. Brazaitis ir A. Novickis; kiti – LDT pusei – S. Lozoraitis, J. Šaulys, B. K. Balutis, P. Žadeikis, E. Turauskas ir S. A. Bačkis⁵¹. Kaip matyti, pastarųjų gretas papildė Lietuvos pasiuntiniai iš Londono ir Vašingtono. Nors Paryžiaus konferencija siekė užglaistyti iškilusius nesusipratimus, tačiau įvyko priešingai – jie buvo dar labiau išryškinti. Vienas susipriešinimas iškart iškilo aiškinantis VT statusą, tiksliau – vyriausybės egzilyje problemą. V. Sidzikauskas, būdamas greito karinio susidūrimo tarp Rytų ir Vakarų šalininkas, pabrėžė, kad „vyriausybė laikome save tik savo, lietuvių tarpe, o už savo visuomenės ribų vyriausybės niekur nedeklaruojame“⁵². Tik iškilus Rytų ir Vakarų konfliktui, VT teigė prisistatysianti vyriausybė. Aptariant Lietuvos atstovavimą Vakaruose, vėl išryškėjo skirtingi dviejų pusių požiūriai. LDT toliau patvirtino savo poziciją, kad diplomatai negali subordinuotis VLIK’ui. Be to, diplomatai nepritarė VLIK’o susitarimams su lenkų atstovais (tūrėtas galvoje V. Sidzikausko 1947 m. kovo 14 d. laiškas Lenkijos vyriausybės egzilyje

atstovui Adamui Tarnowskiui). Susitikime toliau diskutuota ir Taikos konferencijos reikalui. Nors planuota konferencija Paryžiuje neįvyko, jos vis tiek buvo laukiama. Manoma, kad atsitiks panašiai – kaip praėjus Pirmajam pasauliniam karui įvyko Taikos konferencija, taip ir po Antrojo pasaulinio karo tokia konferencija turėsianti įvykti. Anot V. Sidzikausko, anuomet lietuvių delegacija suvaidino svarbų vaidmenį ginant Lietuvos interesus⁵³. Tuo tarpu S. Lozoraitis teigė, kad dabar „didžiųjų valstybių tendencija, atrodo, apsaugoti, kas galima, bet neiti pirmyn ir bolševikų iš užimtų kraštų nestumti“. Jis atkreipė dėmesį į sovietų propagandą, nukreipą prieš anglosaksus, siekiant „įsitvirtinti turimose pozicijose ir įsifiltruoti į tolimesnes teritorijas“⁵⁴. Pildėsi Berno konferencijoje išsakyti nuogaštavimai dėl greito Lietuvos reikalų sprendimo. Aptariant kovos dėl Lietuvos išvadavimo problemą, pažymėtas ir Tėvynėje vykstančio ginkluoto pasipriešinimo vaidmuo. Tačiau tiek VLIK'as, tiek LDT neturėjo patikimų žinių apie tikrąją padėtį Lietuvoje, todėl išreiškė mintį, kad būtina užmegzti ryšius su Lietuvos rezistenciniu judėjimu. V. Sidzikauskas, perspėdamas tausoti tautos potencialą, teigė, kad tikslinga „nedėti vilčių vien į mišką“⁵⁵.

Išsamų pranešimą „Kovos už Lietuvos išlaisvinimą organizacija“ padarė M. Krupavičius. Pranešime jis išryškino VLIK'o ir VT vietą laisvinimo procese. Pasak pranešėjo, Paryžiaus konferencijai galimos dvi išeitys – „arba susitariam visais klausimais, arba nesutariam, *tertium non datur* (trečio neduota, vienas iš dviejų)“. Toliau jis pridūrė: „Jei susitariam atsižadėję asmeninių reikalų reikaliukų, pasirodysim vertais lietuvių patrioto vardo ir pateisinsim likimo mums uždėtą Lietuvos laisvinimo veiksnio pareigą.“ M. Krupavičius pabrėžė, kad iš VLIK'o ir VT kompetencijų kyla ir LDT kompetencija. „Kol vykdą vyriausybės funkcijas organai nebus kitų valstybių pripažinti, tarnybinė pasiuntinių

subordinacija tiems organams palieka tik vidinę, moralinę.“⁵⁶ Ten pat pažymėta, kad ALT nepriklauso nei nuo „egziliinės valdžios organų“, nei nuo LDT, bet privalo su jais derinti politinę veiklą. Be to, konferencijoje buvo aptarti karo pabėgėlių – tremtinių įkurdinimo, politinės ir tautinės veiklos finansavimo reikalai.

Baigiantis Paryžiaus susitikimui buvo priimtos rezoliucijos dėl politinės diplomatinės akcijos bei dėl informacijos ir propagandos. Pirmojoje rezoliucijoje konstatuojama, kad tarptautinė padėtis „žymiai pasikeitusi Lietuvos interesų naudai“, nes stiprėja Rytų ir Vakarų prieštaravimai⁵⁷. Todėl numatoma aktyvinti Lietuvos laisvinimo procesą ir rengti akcijas per tarptautines politines institucijas. Tam tikslui turėtų padėti Lietuvos bylos aspektus išryškinantys memorandumai JTO, didžiosioms valstybėms, Vatikanui ir bendros baltiečių peticijos. Be to, numatyta bendradarbiauti su visomis tautomis, atsidūrusiomis anapus „geležinės uždangos“, veikti per Lietuvos bičiulius kitose šalyse ir organizuoti politinius propagandinius renginius tose šalyse, kuriose nėra Lietuvos atstovybių. Lietuvos reikalui turėjo būti išnaudotas kylantis Jungtinių Europos valstybių sąjūdis. Skatinant informacijos darbą buvo priimta rezoliucija, kurioje nutarta leisti leidinius, organizuoti propaguojančius Lietuvą renginius, kaupti tremties ir rezistencijos archyvą. Siekiant užtikrinti Lietuvos laisvinimo finansavimą viso pasaulio lietuviai buvo paraginti aukoti šiam reikalui. Tremtinių problemą keliančioje rezoliucijoje palaikomas LTB susikūrimas, pabrėžta bendradarbiavimo su latviais, estais bei švietimo, kultūros reikalų svarba. Dėstant santykius su lenkais pabrėžiama, kad skatinamas glaudesnis bendradarbiavimas ir numatoma spręsti „visus ginčytinus klausimus taikiu būdu dabartinio teritorinio statuso pagrindu“. Ateityje, Lietuvai ir Lenkijai tapus laisvomis valstybėmis, buvo numatoma, kad jų derybos priklausys „nuo

Lietuvą patenkinančio su lenkais susitarimo sienų klausimu, laikant jau dabar tas derybas pradėtinas⁵⁸. Politinės organizacijos reikalu rezoliucijoje pabrėžta būtinybė siekti glaudesnio ir tobulesnio Lietuvos laisvinimo organizacijų bendradarbiavimo. Rezoliucijose išvardytos idėjos atsispindėjo ir 1947 m. rugpjūčio 25 d. „Eltos biuletenyje“ paskelbtame „2-osios konferencijos komunikate“⁵⁹, kurio pabaigoje pažymėta, kad bus laikomasi pirmosios konferencijos nutarimų. Tiek Berno, tiek Paryžiaus konferencijos tebuvo mėginimas suderinti santykius tarp VLIK'o ir LDT, tačiau jos nepanaikino nesutarimų, nes abi pusės laikėsi savo nuostatų.

VLIK'ui kėlė nerimą Vyriausiasis Lietuvos atkūrimo komitetas (toliau – VLAK), paskelbęs 1946 m. birželio 11 d. deklaraciją. Naujasis darinys deklaracijoje teigė esąs sudarytas iš „kovojančių partizanų, Bendrojo Pasipriešinimo Sąjūdžio ir demokratinės Lietuvos partijų atstovų“ (pastarųjų pagrindu jau buvo sukurtas Bendras demokratinio pasipriešinimo sąjūdis (toliau – BDPS) ir veikė kaip „politinis kovos sąjūdis“). VLAK'as skelbėsi esąs „aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujās politiniam ir kariniam Valstybės atstatymo darbui“. Be to, VLAK'as teigė, kad atstovavimui užsienyje yra įkūręs savo delegatūrą, kuri atstovaus „Lietuvos reikalams Sąjunginių Tautų organizacijoje [JTO. – *Aut.*], Taikos konferencijoje ir kitoje tarptautinėse institucijose ir konferencijose“⁶⁰. Šio projekto sumanytojai deklaravo, kad vadovauti ne tik okupuoto krašto rezistencijai, bet ir politinei veiklai užsienyje turi naujai suformuotas VLAK'as. Vadinasi, iš Lietuvos laisvinimo proceso būtų eliminuojamas VLIK'as. Tuo tarpu VLIK'as, susipažinęs su šia deklaracija ir atsižvelgdamas į diplomatų pareikštą mintį, atsargiai vertino naująjį darinį. M. Krupavičius slaptame rašte, adresuotame LDT atstovams, dėstė: „Jei iš tikrųjų visame krašte susidarytų visai tautai ar bent jos daugumai atstovaujās politinis

organas, kuris tikrai turėtų sąlygas ir galimybes vadovauti tautos rezistencijai krašte ir visai politinei bei diplomatinei akcijai užsieniuose, VLIK'as padarytų iš to visas reikiamas išvadas.“ Atsižvelgdamas į „esamas krašte sąlygas“ VLIK'as manė „turis rimto pagrindo abejoti tokio organo susikūrimo galimumu“⁶¹.

Saugant politinės vadovybės vienybę ir išlaikant „tautos drausmingumą“ LDT buvo raginama atsargiai vertinti kiekvieną tokią iniciatyvą bei vadovautis VLIK'o, taip pat pradėjusios veiklą VT direktyvomis. Atsiradusiam VLAK'ui buvo skirtas VLIK'o posėdis, vykęs 1946 m. lapkričio 20 d. Priimtose išvadose konstatuota: „Vykstančioji krašte rezistencinė kova, tiek pasyvinė, tiek ypačiai aktyvinė, yra didelės reikšmės veiksnys mūsų tautos žūtbūtinėse pastangose išsikovoti laisvę“, todėl buvo patvirtinta „būtinybė telkti visus veiksmus organizuotai, centralizuotai ir suderintai kovai, siekiant Lietuvos valstybės suverenumo vykdymo atstatymo“. Tačiau VLIK'as žvelgė į VLAK'o egzistavimą nepatikliai, o paaiškėjęs, kad šis darinys, atstovaujantis krašto rezistencijai, yra tikras, pažadėjo įvesti į „dabartinę Lietuvos politinės akcijos organizaciją korektyvų“. Tame pat rašte buvo pasmerktos VLAK'o Informacijos centro Stokholme siunčiamos apžvalgos, kurios „klaidina savus ir svetimuosius bei krašto tautos vieningumą“⁶². Tai teigdamas M. Krupavičius turėjo galvoje 1946 m. rugsėjo 10 d. raštą „Lietuvos pasipriešinimo raida antrosios bolševikinės okupacijos metu 1944–1946 m.“, kurį pasirašė Andrius Meškis (Vytautas Stanevičius), veikęs drauge su vienu VLAK'o vadovų Jonu Deksnium⁶³. Vertinant naujai iškilusį darinį, kuris ketino uzurpuoti visą vadovavimą – tiek rezistencinei kovai krašte, tiek politinei veiklai užsienyje, liko abejonių. Jas pranašiskai išreiškė M. Krupavičius: „Nesusipratimai kilo ne dėl paties VLAK'o, bet dėl tų asmenų, kurie ėmėsi jį realizuoti. Jie padarė daug klaidų.

Tos klaidos ir dabar juodu šešėliu gula tą reikalą.⁶⁴ Tuo metu VLAK'o atstovams pavyko užmegzti dialogą su LDT šefu S. Lozoraičiu – vyko jų susitikimai. Apie tai VLIK'ą informavo 1947 m. rugsėjo 27 d. Šveicarijos mieste Lugane su M. Krupavičiumi susitikę diplomatai S. Lozoraitis ir J. Šaulys. Jie teigė, jog bus siekiama bendradarbiauti su VLAK'o Informacijos centru Švedijoje, „nes VLIK'as nepalaiko ryšių su Lietuva ir dėl to komiteto veikla neturi realios bazės“⁶⁵.

Gvildenant vadovavimo lietuvių rezistencinei kovai krašte ir politinei veiklai užsienyje problemas, 1948 m. liepos 7–9 d. Vokietijos mieste Baden Badene pavyko surengti VLIK'o, VT ir Lietuvos rezistencijos atstovų pasitarimą. Jame dalyvavo M. Krupavičius, V. Sidzikauskas, J. Kaminskas, J. Brazaitis, Skrajūnas (Juozas Lukša, Lietuvos partizanų specialusis įgaliotinis), J. Deksnys (VLAK'o ir BDPS prezidiumo atstovas) ir Jonas Pajaujis (svečio teisėmis). Svarbiausias šio susitikimo tikslas – „išlyginti ir suderinti visokeriopą akciją Lietuvai išlaisvinti“⁶⁶. Daug laiko buvo skirta okupuoto krašto politinės ir ūkinės padėties svarstymui. Susitikimo metu Skrajūnas pareiškė, kad „krašte tikslingumo sumetimais atsisakyta nuo VLAK'o. BDPS Prezidiumas, kuriame daugiau yra politinių žmonių negu karinių, vadovauja ir visai krašto politinei rezistencijai“⁶⁷. Kartu buvo išsiaiškinta, jog VLAK'as yra „suspenduotas“. Trečiajame posėdyje išryškėjo, kad BDPS delegatūra buvo sudaryta „krašto principiniu sutikimu“, bet ji nebuvo patvirtinta. Siekdami vieningos ir centralizuotos politinės vadovybės, VLIK'o atstovai siūlė šią delegatūrą panaikinti. J. Deksnys patikino, kad nuo 1948 m. rugpjūčio 1 d. BDPS delegatūra bus formaliai paleista⁶⁸.

Po trijų dienų posėdžių, kuriuose vyko abiejų pusių diskusijos, buvo priimtas „Politinės Lietuvos laisvinimo vadovybės vieningo reikalo susitarimas“. Dokumente užfiksuota, kas vadovaus Lietuvos laisvinimo

kovai. Nutarta, kad sovietų okupuotame krašte šias funkcijas vykdys „krašto rezistenciją apjungęs organas“, neįvardijant konkrečių institucijų. Užsienyje šios funkcijos paliktos VLIK'ui ir VT, kurie vykdo „Lietuvos valstybės valdžios funkcijas“. Susitarime pritarta minčiai sudaryti Lietuvos vyriausybę egzilyje. Tam VLIK'as išipareigojo savo veiksmus, esant įmanomoms sąlygoms, derinti su kraštu. Numatyta, kad ryšys tarp okupuotos Lietuvos ir VLIK'o bei VT bus palaikomas per krašto pogrindžio atstovą užsieniui⁶⁹. Vadinasi, Baden Badeno susitikime VLIK'ui pavyko įtvirtinti vadovavimo Lietuvos laisvinimo veiklai užsienyje poziciją. Saugumo sumetimais šis susitarimo tekstas viešai nebuvo skelbtas. Apsiribota Eltos komunikatu, kuriame pabrėžta pasitarimo dalyvių vienybė ir VLIK'o teisė kalbėti visos lietuvių tautos vardu⁷⁰. 1950 m. pabaigoje užsienį pasiekė žinia, kad Lietuvos laisvės kovotojų sąjūdis Baden Badeno susitarimą patvirtino.

1946 m. VLIK'as, siųsdamas memorandumus tarptautinėms institucijoms, toliau garsino Lietuvos ir lietuvių tautos padėtį ir prašė spręsti Lietuvos suverenumo atkūrimo klausimą. 1946 m. sausio 10 d. reiškiant tautos lūkesčius kreiptasi į JTO Generalinę asamblėją⁷¹. Raštas, kuriame išdėstytos sovietų agresijos Lietuvoje aplinkybės, įteiktas 43 valstybėms, JTO narėms, išskyrus SSRS ir jos satelitus. Tų pačių metų rugsėjo 30 d. paskelbtas VLIK'o memorandumas dėl lietuvių tremtinių likimo amerikiečių, britų ir prancūzų administruojamose zonose Vokietijoje. Jame atkreiptas dėmesys į DP stovyklose gyvenančių lietuvių materialinę padėtį ir kultūrinius poreikius. Šiai problemai spręsti VLIK'as siūlė pirmiausia patikslinti lietuvių karo pabėgėlių – tremtinių teisinį statusą, leisti veikti Lietuvos konsulams Vokietijoje ir Austrijoje, įpareigoti globojančias DP įstaiigas rūpintis ir lietuvių gyvenimo sąlygomis. Memorandume teigiama, kad šios problemos egzistuos tol, „kol bus pašalinta Sovietų Są-

jungos agresija ir bus atstatytas Estijos, Latvijos ir Lietuvos valstybių suverenumo ugdytas⁷². Prasidėjus amerikiečių zonos DP stovyklose politinių tremtinių perklausoms, vadinamiesiems „screeningams“, kurių metu ieškota bendradarbiavusiųjų su naciais, VLIK'ui teko atlikti nemažą aiškinamąjį darbą. Apie tai bylojo daugiausia JAV valdžios institucijoms adresuoti raštai: dėl Lietuvos šaulių sąjungos, dėl lietuvių tautos požiūrio į nacius ir pan.⁷³ 1946 m. spalio 30 d. VLIK'as parengė dar vieną kreipimąsi į JTO, kuriame išreikštas susirūpinimas dėl asmenų, deportuotų iš Lietuvos į SSRS, reikalų⁷⁴. Dokumente šaukiamasi tarptautinės bendruomenės pagalbos, kad būtų sustabdytas sovietų okupuotame krašte lietuvių tautos naikinimas („eksterminacija“).

Apeliuojant į Atlanto chartos, JTO deklaracijos principus, VLIK'o memorandumų vąjus buvo tęsiamas ir 1947 m. Tuomet buvo išsiųsti du kreipimaisi į pasaulinę organizaciją. Vienas jų, parengtas sausio 30 d., skirtas Mažosios Lietuvos – Šiaurės Rytų Prūsijos problemai. Dokumente gausiai operuojama istoriniais, etnografiniais faktais, patvirtinančiais šio krašto lietuviškumą. Išvadose pabrėžiama, kad Potsdamo konferencijos nutarimas, priskyres administruoti minėtą kraštą SSRS, jokių būdu nepateisinamas, nes „Mažoji Lietuva niekada nei istoriškai, nei politiškai nepriklausė Rusijai“⁷⁵. VLIK'o ir VT vardu 1947 m. vasario 16 d. parengtas Lietuvos memorandumas buvo adresuotas JAV, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Kinijos užsienio reikalų ministrams bei JTO Taikos konferencijai. Pirmiausia dokumente konstatuojama, kad trys pastarosios Lietuvos karinės okupacijos „sunaikino 20% jos gyventojų, sutrikdė Lietuvos ūkiškąjį gyvenimą ir sulaukė kultūrinę pažangą“. Pažymima, kad Lietuvos inkorporavimą į SSRS nulėmė Ribbentropo–Molotovo pasirašytos 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutartys. Kaip svarbus lietuvių tautos bruožas nurodoma,

kad lietuviai „protu ir širdimi buvo Didžiųjų Vakarų demokratijų pusėje“ – užstojo lenkų tautą, pakėlė „kardą prieš nacišką imperializmą ir tironiją“. Pabrėžiant, kad didžiosios Vakarų šalys Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažino, aprašoma sovietų okupuoto krašto padėtis. VLIK'as, dar kartą apeliuodamas į Atlanto chartą ir JTO deklaraciją, teigė: „Pasaulio taika nebus taika ir daugelio milijonų žmonių kraujas buvęs pralietas veltui, jei pokarinio pasaulio kūrėjai paneigtų šiuos jų pačių iškilmingai paskelbtus principus.“ Memorandume prieita prie tvirtų išvadų: „Lietuva – dviejų totalitarizmų, sąmokslu prieš taiką auka.“ Todėl Lietuva turi būti laisva, demokratinė, laiduojanti savo piliečiams pagrindines laisves ir teises, kartu ji turi būti „naudinga JTO nariui“⁷⁶. 1947 m. rudenį (lapkričio 5 d.) per diplomatą P. Žadeikį VLIK'as vėl kreipėsi į JTO generalinį sekretorių. Dokumente teigiama: „Integraliai palaikydami savo pereitų metų rašto mintis bei išvadas turime garbę papildomai kreipti Jūsų dėmesį į faktus, iš kurių matyti, kad Sovietų Sąjungos vyriausybė ne tik nesustabdė persekiojimo ir deportuotųjų naikinimo, bet jį tęsia toliau, tik sustiprintu būdu, atimdama iš Lietuvos žmogaus ne tik pilietines teises, bet ir laisvę gyventi savame krašte, teisę iš viso gyventi.“⁷⁷ Dokumente viliamasi, jog JTO imsis priemonių, kad apsaugotų sovietų okupacijoje atsidūrusius lietuvius.

1949 m. pradžioje įvyko daugiau nei tris mėnesius trukusi pirmoji VLIK'o ir VT pirmininkų viešnagė JAV. Sausio 29–31 d. M. Krupavičius ir V. Sidzikauskas susitiko su ALT ir Amerikos lietuvių informacinio centro (ALIC) nariais, taip pat Lietuvos pasiuntiniu Vašingtone P. Žadeikiu. Susitikimo metu aptarta Lietuvos laisvinimo procese dalyvaujančių organizacijų bendroji politinė linija. Labai reikšmingas šios viešnagės momentas – VLIK'o delegacijos, lydimos diplomato P. Žadeikio, apsilankymas vasario 2 d. Valstybės departamente. Juos sutikęs Europos

skyriaus vedėjas Hichersonas užtikrino, kad JAV užsienio politika nesikeis. „JAV vyriausybė tebepripažįsta Lietuvą esant nepriklausoma valstybe, geriausias tam įrodymas esąs Lietuvos įgaliotojo ministro biuras Vašingtone.“ Susitikimo metu JAV valdžios pareigūnas patikino, kad „vyriausybė nesitars ir nedarys sprendimų, liečiančių kitas valstybes, tų valstybių atstovams nedalyvaujant ar nedavus progos jiems pasisakyti“⁷⁸. Tai buvo svarbi tezė, teikusi viltį spręsti Lietuvos valstybės likimą patiems lietuvių tautos atstovams.

Didesnė VLIK'o delegacijos viešnagės dalis buvo skirta lankymuisi JAV lietuvių kolonijose; ten ji supažindindavo tautiečius su vykstančia Lietuvos laisvinimo akcija. Prieš grįždami į Europą 1949 m. gegužės 9 d. VLIK'o ir VT pirmininkai paskelbė memorandumą JTO Generalinei asamblėjai. Be lietuvių, dokumentą pasirašė ir kitų dviejų Baltijos kraštų tautinės tarybos – estų atstovai A. Reis ir H. Maandis, latvių – J. Rancanas, J. Celinis ir R. Liepinis. Memorandume konstatuota, kad iš sovietų okupuotų Baltijos valstybių žmonių atimtos „visos civilinės ir viešosios teisės“. Tai patvirtinama faktais apie 1948 m. masinius gyventojų trėmimus, religinį persekiojimą. Kadangi tuo metu JTO domino priverčiamojo darbo stovyklos, turėta viltis, jog tai paskatins rūpintis „šimtų tūkstančių estų, latvių ir lietuvių kankinių likimu“. Pasaulinė organizacija buvo raginama tyrinėti padėtį Baltijos valstybėse, pasiremiant „prieinamais informacijos šaltiniais“, ir numatyti būdus, kaip panaikinti sovietų okupaciją ir „neapsakomą genocido klaiikumą Baltijos valstybėse“. Memorandume pakartota, kad Estijos, Latvijos ir Lietuvos sovietinė okupacija yra „tiesioginė pasekmė negarbingųjų Ribbentropo–Molotovo Paktų“, ir konstatuojama: „Jei Vokietija vertai nubausta, tai antrasis partneris dar tebesinaudoja savo piktaį įgytu grobiu Baltijos valstybėse.“⁷⁹ Dokumento, adresuoto JTO, į kurią dideles išlaisvinimo viltis dėjo pavergtos tautos,

reikšmingumą rodė tai, kad jį pasirašė trijų kraštų organizacijų atstovai.

Nagrinėjamoju laikotarpiu būta dar dviejų VLIK'o kreipimūsi į minimą organizaciją. 1949 m. spalio 3 d. buvo paskelbtas memorandumas JTO, kuriame nuodugnai išdėstyta SSRS vykdomo genocido Lietuvoje eiga, metodai ir padariniai. Apie sunkią padėtį okupuotame krašte rašoma ir VLIK'o 1950 m. rugsėjo 19 d. pareiškime JTO Generalinės asamblėjos pirmininkui. Dokumente pasaulinė organizacija raginama „išklausyti balso tų, kurie šaukiasi dėl žmogaus pagrindinių teisių naikavimo, ir tarti savo autoritetingą sprendimą, nes tylėjimas gresia ne tik pavergtiesiems, bet ir laisviesiems“⁸⁰. Paskelbtuose dokumentuose konstatuota tragiška okupuotos lietuvių tautos padėtis, tačiau trokštamo JTO ir tarptautinės bendruomenės užtarimo nesulaukta.

VLIK'as toliau puoselėjo ryšius su LDT. Po Baden Badeno pasitarimo 1948 m. rugsėjo 3 d. VT pirmininkas V. Sidzikauskas apsilankė Šveicarijoje, kur susitiko su diplomatais J. Šauliu ir S. Lozoraičiu. Tuomet LDT atstovai buvo supažindinti su Baden Badeno susitarimu ir patvirtino savo siekius tęsti bendradarbiavimą⁸¹. Atsakydama į tai VT pareiškė, kad jos santykiai su diplomatais turėtų atitikti „diplomatinių atstovų ir vyriausybės“ santykius. Kartu VLIK'as ragino „išaldyti Kybartų aktus“, nors neatmetė galimybės ateityje juos panaudoti⁸². Palaikant dialogą, kitas VLIK'o ir LDT atstovų susitikimas, abiem pusėms vis atidėliojant, įvyko tik 1950 m. birželio 3 d. Romoje. Tuomet VLIK'o pirmininkas prelatas M. Krupavičius ir jį lydintys asmenys V. Sidzikauskas ir J. Brazaitis lankėsi Vatikane. Per audienciją pas popiežių Pijų XII jie pareiškė padėką už paramą skelbiant Lietuvos laisvės bylą. Popiežius tarė žinąs Lietuvą ištikusią negandą ir pažadėjo „nepamiršti Lietuvos ir lietuvių tautos“⁸³. Vėliau įvyko VLIK'o delegacijos susitikimas su LDT šefu S. Lozoraičiu. Jų sutartos mintys buvo užfik-

suotos bendrame komunikate. Abi pusės sutarė keisti informacija apie nuveiktus ar numatomus darbus Lietuvos laisvinimo procese, pranešti vieni kitiems apie laisvinimo renginius ar vyriausybėms bei organizacijoms siunčiamus raštus. VLIK'as ir LDT išpareigojo „periodiškai susitikinėti ir aptarti Lietuvos laisvinimo akcijas“. Be to, nutarta neatidėliojant toliau rengtis „Taikos ar kitai konferencijai, kurioje būtų sprendžiami Vokietijos ir jos sienų klausimai“⁸⁴. Komunikate buvo iš esmės atspindėta Berno konferencijos dvasia, tačiau reikšminga tai, kad sutarta keisti informacija apie Lietuvos laisvinimo darbų eigą.

Baigiantis penktajam dešimtmečiui VLIK'e išryškėjo laicistinio bloko nepasitenkinimas krikščioniškojo bloko lyderiavimu, kurį lėmė pirmininko M. Krupavičiaus populiarumas ir jo pozicijos lietuvių tremtinių visuomenėje. 1949 m. laicistai, siekdami plėsti savo bloką, ėmė raginti priimti į VLIK'ą Mažosios Lietuvos rezistencinį sąjūdį (toliau – MLRS). (Tuo metu abiejuose blokuose buvo likę po 5 atstovus, nes po Niurnbergo proceso, paaiškėjus ryšiams su naciais, iš VLIK'o pašalinta LNP.) Toks sprendimas buvo grindžiamas atsiradusia galimybe „įgyvendinti lietuvių tautos siekimą, puoselėtą istorijos amžiais, apjungti vienoje valstybėje visas lietuviškas žemes ir visas tautos priedermes“⁸⁵. Tuo metu M. Krupavičius, nesileisdamas į partines rietenas ir keldamas į pirmą vietą Lietuvos laisvinimo reikalą, politikams siūlė: „Kai nuliesim laisvai Lietuvai pamatus, išvesim sienas ir sukrausim stogą, tada gausim teisę pasiskirstyti pagal politines spalvas ir pradėti kovą dėl to, kokia spalva turi būti nudažyta Lietuva.“⁸⁶ Vis atidėliojant MLRS priėmimą, VLIK'e susiformavo dvi grupuotės – aktyvistų (jų gretose buvo LVLS, LTS, LDF, LF, LVS, LLKS) ir pozityvistų (LSDP, LŪP, LKDP, LŪS)⁸⁷. Aktyvistai kėlė idėją suvienyti VLIK'ą ir VT, tačiau tai prieštaravo principams, numatytiems 1944 m. vasario 16 d.

deklaracijoje ir 1945 m. liepos 3 d. nutarime. Dėl to organizacijoje įsivyravo įtampa.

VLIK'ą nuo skilimo išgelbėjo tik kompromisai. 1949 m. rugpjūčio 9 d. sutarta pakeisti VLIK'o ir jo VT nuostatus. Juose patikslinta VLIK'o organizacijos, pirmininko teisės, posėdžių tvarka, reglamentuota VT veikla. Aptariant komisijas, bendradarbius, įgaliotinius, tarp VLIK'ui subordinuotų organizacijų ar įstaigų įvardyta ir PLB. Pagal patikslintus nuostatus VLIK'o pirmininkas galėjo būti nušalintas balsų dauguma, pareiškus jam nepasitikėjimą. M. Krupavičius buvo pasiryžęs atsistatydinti, bet šį žingsnį sustabdė LKDP vadovybė. Kita vertus, vengiant lietuvių bendruomenės nepasitenkinimo, pakeisti VLIK'o pirmininką kitu buvo nesiryžta. Be to, į atsistatydinusio VT pirmininko vietą buvo pasirinktas irgi M. Krupavičius, todėl dabar jam teko vadovauti abiems institucijoms. Tai liudijo, kad laicistai realiai suvokia padėtį, ir drauge įrodė tvirtas M. Krupavičiaus pozicijas. Tačiau VLIK'o reforma jokiū būdu nesustiprino pačios organizacijos, o tik sudarė prielaidas tolesnėms partinėms rietenoms. Tai kartu silpnino Lietuvos laisvinimo procesą. Pavyzdžiui, prieštaraujant laicistams, nepavyko paskirti V. Sidzikauską VT užsienio reikalų tarnybos vadovu.

Nagrinėjamuoju laikotarpiu VLIK'as sėkmingai mezgė ir plėtojo ryšius su kaimyninių tautų egzilio atstovais. Formuojant draugiškus santykius su kaimyninėmis tautomis, reikšminga buvo VLIK'o nuostata pasmerkti vykusį holokaustą. M. Krupavičius 1946 m. kovo 12 d. rašte Lietuvos generaliniam konsului Palestinoje Geršonui Valkauskui reiškę viltį „ugdyti ir palaikyti draugiškus santykius su žydu tauta“ ir prašė perduoti užuojautą „dėl jos išgyventos tragedijos ir naciškųjų budelių padarytos Izraelio sūnums ir dukroms nepataisomos skriaudos, ne paskutinėj vietoj ir mūsų Tėvynėje“⁸⁸. Ypač pažymėtinas santykių su lenkais normalizavimas. 1947 m. pradžioje Londone įvyko VT

pirmininko V. Sidzikausko susitikimas su Lenkijos politinės išėivijos vadovybe. Jų pasiekti susitarimai, kaip minėta, atsispindėjo V. Sidzikausko rašte, adresuotame Lenkijos užsienio reikalų ministrui tremtyje A. Tarnowskiui. Ten pabrėžiama, kad sprendimas „ginčytinų klausimų, kurie gali kilti tarp abiejų valstybių, turi būti atliekamas tik taikiu būdu“⁸⁹. Be to, nutarta atnaujinti diplomatinis santykius tarp Lietuvos ir Lenkijos bei derinti savo veiksmus šių kraštų laisvinimo procese. Pastarasis susitarimas paliudijo VLIK'o, išreiškiančio lietuvių tautos lūkesčius, jungimąsi į sovietų okupuotų Rytų ir Vidurio Europos valstybių bloką ir kartu padėjo formuoti palankų lenkų požiūrį dėl Vilniaus priklausomybės Lietuvai. Tačiau, kaip minėta, toks VLIK'o santykių mezgimas su Lenkijos išėivijų vyriausybe netenkino LDT ir sukėlė jos susierzinimą.

Mezgėsi ryšiai su baltarusiais (gudais), kurie irgi reikė pretenzijų į Vilnių. 1948 m. rugpjūčio 8 d. Tiubingene susitikę V. Sidzikauskas ir Gudų rados politinės komisijos pirmininkas Ambramčikas sutarė palaikyti ryšius⁹⁰. Kiek platesnis susitikimas įvyko 1948 m. gruodžio 3 d. su ukrainiečiais. Jame lietuviams atstovavo J. Kaminskas, P. Karvelis ir V. Sidzikauskas, ukrainiečiams – ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras egzilyje Isaakas Mazepa ir Tautinės rados vicepirmininkas Vitvickis. Tuomet buvo konstatuota, kad „abi tautos neturi ginčytinų klausimų, bet yra daug bendrų interesų“. Sutarus, kad „ukrainiečių tautai bręsta sąlygos atkurti savo valstybę“, iškelta idėja kurti „Ukrainos–Gudijos–Baltijos valstybių bloką“, kurį būtų galima plėsti ir į Lenkiją. Iškart būtina pažymėti, kad pastarosios minties nepalaikė LDT, kurios nuostata buvo vienyti tik Baltijos valstybes, išskiriant Baltarusiją ir Ukrainą, dar prieš Antrąjį pasaulinį karą buvusias SSRS sudėtyje. Ukrainiečiai pažadėjo lietuviams tarpininkauti ir daryti įtaką baltarusiams, paveikiant „juos atsiskyti mūsų

teises paliečiančių užmačių“⁹¹ (omenyje turėta ginčai dėl Vilniaus).

Tešiant dialogą su baltarusiais, 1949 m. gruodžio 4 d. Miunchene įvyko plačiau atstovaujamas susitikimas. Tuomet kaimyninei tautai atstovavo ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras egzilyje Adamas Kochanovskis ir Tautinės rados narys Wladzimiras Bortnikas. Svarstant politinius tautos santykius, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės modelis „kaip lietuvių ir gudų sugyvenimo forma“ buvo eliminuotas, tačiau federacijos ar konfederacijos idėja palikta perspektyvai. Manyta, kad tiek Lietuva, tiek Baltarusija ateityje galėtų sudaryti „subbloką“. Smarkios diskusijos kilo svarstant sienų klausimą. Baltarusių atstovai laikėsi nuomonės, jog nori „atkurti 1918 m. proklamuoatą Tautinę Gudijos Respubliką etnografinėse jos sienose“. Pagal tokią koncepciją jiems atitektų Vilniaus kraštas iki „buvusios Lietuvos administracijos linijos“. Be to, baltarusiai, kaip nukentėję nuo vokiečių okupacijos, pretendavo turėti išėjimą į Baltijos jūrą per Karaliaučių Rytų Prūsijoje. Ši reikalavimą jie grindė faktu, kad Kaliningrado srityje jau buvo apgyvendinta apie šimtą tūkstančių baltarusių tautybės žmonių⁹². Lietuvos atstovai, primindami Mažosios Lietuvos priklausomybę Didžiajai Lietuvai, pritarė baltarusių pretenzijoms turėti išėjimą į jūrą. Suprantama, tai buvo ūkiškas – susisieki mo reikalavimas, jokia būdu nesusijęs su teritorinėmis pretenzijomis, nes dar turėta vilties, kad Karaliaučius galėtų tapti laisvuju tarptautiniu uostu. Nesileisdami į diskusijas teritoriniais klausimais VLIK'o atstovai konstatavo, kad „Vilnius yra Lietuvos valstybės sostinė“ ir tai yra neginčytina. Kitoms abiejų tautų problemoms spręsti siūlyta sudaryti permanentinę lietuvių ir baltarusių komisiją išėivijoje.

Dar vienas susitikimas su baltarusiais įvyko 1950 m. vasario 10 d. Niujorke. Tada V. Sidzikauskas, susitikęs su A. Kochanovskiu, išgirdo naujus gudų teritorinius siūly-

mus. Pasak jų, teritorija, prijungta 1939 m. prie Lietuvos, laikytina neutralia tol, kol „bus išspręstas Lietuvos ir Baltgudijos sienų klausimas“. Tokie baltarusių siūlymai netenkino lietuvių, todėl išsiskirstyta nepasirašius jokio susitarimo⁹³.

VLIK'as, tvirtai laikydamasis nuostatos, jog būtina atkurti Lietuvos nepriklausomybę, 1950 m. ėmė siekti ryšių ir su Vakarų Vokietijos administracija. Tų metų vasario 9 d. Bonoje, Bundestage, lankėsi VLIK'o atstovai J. Brazaitis ir V. Sidzikauskas⁹⁴, pradėję žygius užmezgant santykius su pokarinės Vakarų Vokietijos oficialiais asmenimis ir siekiant palankumo Lietuvos laisvinimui. Be to, VLIK'ui rūpėjo sutvirtinti savo pozicijas naujai iškilusioje Vakarų Europos šalyje, kur jis rezidavo.

LIETUVIŲ TREMTINIŲ BENDRUOMENĖ – PLB PIRMTAKĖ

Antrojo pasaulinio karo sumaištis, sovietų ir nacių okupacijos negailestingai paveikė ir išblaškė lietuvių tautą. Lietuvos žmonės, jau patyrę 1940–1941 m. sovietinį terorą, artinantis prie Tėvynės Raudonajai armijai, traukėsi tolyn į Vakarus, pirmiausia į Vokietijos vakarinę dalį, pas amerikiečius, anglus ar prancūzus, ten tikėdamiesi išsigelbėti nuo fizinio sunaikinimo ir moralinio spaudimo. Jų gretas papildė ir kiti lietuviai, kurie nacių okupacijos metu prievarta buvo išvežti darbams ar uždaryti koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose. Visi jie – karo pabėgėliai, politiniai tremtiniai – penktojo dešimtmečio viduryje susispietė Vakarų Europoje ir dauguma jų prisiglaudė vadinamosiose DP stovyklose. Jų skaičius skirtinguose šaltiniuose įvairuoja. 1946 m. VLIK'as memorandume JTO teigė, kad amerikiečių, britų ir prancūzų administruojamose zonose atsidūrė atitinkamai 35 tūkst., 27 tūkst. ir 5 tūkst. lietuvių – politinių tremtinių. Tame pat dokumente patei-

kiami ir atskirose Vakarų Europos šalyse esančių lietuvių skaičiai. Vokietijoje jų suskaičiuojama 70 tūkst., Austrijoje – 2500, Danijoje – 1 tūkst., Švedijoje – 450, Šveicarijoje – 225, Prancūzijoje – 1500, Italijoje – 2100, kitur – 500. Susumavus memorandume nurodomus lietuvių – politinių tremtinių, pasitraukusių prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, skaičius, susidarytų 78 275⁹⁵. Istorikas Alfonsas Eidintas, remdamasis JTO padalinio – Paramos ir atstatymo administracijos (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*, UNRRA) statistika teigė, kad Vokietijoje DP stovyklose gyveno 57 495, o iš viso – apie 60 tūkst. lietuvių⁹⁶. Tuo tarpu istorikas Juozas Skirius, remdamasis BALF'o 1945 m. duomenimis, pateikė kitą Lietuvos žmonių Vakarų Europoje skaičių – daugiau nei 72 tūkst. ir nurodė jų skaičių atskirose Vokietijos zonose bei šalyse⁹⁷. Vitalija Stravinskienė, taip pat remdamasi JTO duomenimis, tikslino skaičių – pasak jos, Vakarų Europoje buvo įsikūrę 63 tūkst. Lietuvos gyventojų⁹⁸.

Ši nemaža lietuvių tautos dalis, po Antrojo pasaulinio karo atsidūrusi Vakarų pasaulyje, M. Krupavičiaus žodžiais tariant, buvo „iškilmingas protestas“ prieš Tėvynės pavergimą. Ilgainiui tai tapo sovietams „skaudi rakštis akyje“, nes „jie čia būdami ir griežtai atsisakydami vykti į savo tarybinę tėvynę rodyte rodo aljantams, kad sovietų režime yra kažkas negero, kažkas baugaus“⁹⁹. Tiek VLIK'ui, tiek ALT teko nemažas rūpestis apginti šią tautos dalį nuo priverstinio sugražinimo į SSRS. Kita vertus, lietuvių Vakaruose išlikimas ir jų pagrindu laisvosios lietuvių (lietuviškosios išeivijos) formavimasis laidavo sėkmingą Lietuvos laisvinimo procesą. Todėl rūpindamasis Lietuvos laisvinimo perspektyva VLIK'as manė, jog būtina jungti lietuvių – politinių tremtinių pajėgas į organizaciją, kuri telktų juos kryptingai veiklai. Pirmosiomis tokios organizacijos užuomazgomis galima laikyti DP stovyklose steigtus

vietos komitetus, į kuriuos karo pabėgėliai būrėsi vadovaudamiesi 1945 m. gegužės mėn. VLIK'o pakeistais Lietuvių sąjungos įstatais¹⁰⁰. Kaip žinia, 1944–1945 m. lietuvių tremtinių reikalais rūpinosi ir juos globojo Lietuvių sąjunga, kurios skyriai dar prieš karo pabaigą veikė įvairiuose Vokietijos miestuose¹⁰¹.

Lietuvių politinių tremtinių organizavimąsi iš esmės nulėmė 1946 m. kovo 3 d. vienoje didžiausių DP stovyklų Vokietijos Hano mieste sušauktas lietuvių tremtinių suvažiavimas. Jame buvo patvirtintas LTB statusas, kuriame pabrėžiama, kad bendruomenė sukurta „esančiai ištrėmimo lietuvių tautos daliai sveikai ir pajėgiai išlaikyti, lietuvių vardui saugoti, lietuvių tremtinių švietimui tvarkyti...“ Be to, numatyta, kad LTB padės išlaikyti tautinį solidarumą ir rengtis „naujam gyvenimui nepriklausomoje Lietuvoje“¹⁰². Bendruomenei vadovauti buvo išrinktas LTB Vyriausiasis komitetas, o jo pirmininku tapo prof. Ignas Končius.

Iškart po suvažiavimo toje pat DP stovykloje kovo 4–5 d. įvyko lietuvių tremtinių politinė konferencija. Jos iniciatorius buvo VLIK'as. Jis pakvietė dalyvauti buvusius Lietuvos valstybininkus, Nepriklausomybės akto signatarus, Bažnyčios dignitorius, kariuomenės generolus, diplomatinių ir konsulinių įstaigų atstovus, Lietuvos Raudonojo Kryžiaus ir Lietuvių sąjungos valdybos narius bei naujai išrinktą LTB vadovybę. Konferencijoje buvo numatyta įvertinti tarptautinę padėtį, apžvelgti VLIK'o veiklą ir nubrėžti artimiausias Lietuvos valstybės atkūrimo gaires. Vadinasi, užsibrėžta ne tik informuoti „politiškai orientuotą mūsų tautinę visuomenę“ apie atliktus VLIK'o darbus, bet ir išgirsti jos dalyvių nuomones ir mintis, kurios būtų naudingos tolesnei Lietuvos laisvinimo veiklai. Pirmininkauti konferencijai buvo pakviestas buvęs ministras pirmininkas E. Galvanauskas, o į prezidiumą išrinkti buvęs prezidentas dr. K. Grinius ir gen. Stasys Raštikis¹⁰³.

Apžvelgdamas tarptautinę padėtį V. Sidzikauskas pažymėjo, kad Lietuvos valstybės „suverenumo vykdymo atstatymas“ priklauso nuo didžiųjų valstybių. Kaip žinia, tada dideli lūkesčiai buvo siejami su dviejų pasaulių – „bolševikiškai totalitarizmo“ ir „vakarietiškai demokratizmo“ susidūrimu. Kalbėtojas pabrėžė, kad priešingu atveju, jei toks susidūrimas ir neįvyktų, vis tiek „lietuvių tauta pasiliktų viltį atsikovoti nepriklausomybę“. Tam būtų reikalingos tokios prielaidos: Lietuvos geopolitinė padėtis; Lenkijos išsilaisvinimas; Rytų Prūsijos klausimo išsprendimas; JTO Chartos nuostatų įgyvendinimas, Didžiosios Britanijos interesai Europos žemyne ir Baltijos jūros regione. Po M. Krupavičiaus, supažindinusio su VLIK'o nuveiktais darbais, kalbėjęs J. Kaminskas nušvietė Lietuvos laisvinimo veiklos perspektyvą. Anot pranešėjo, pirmiausia būtina išplėsti Lietuvos reikalų „visokeriopą propagandą“ Vakarų visuomenėje, stengtis paveikti vyriausybes, pasaulines organizacijas ir tuo tęsti „Lietuvos laisvinimo akciją“. Jis pažymėjo, kad turi būti skatinamas bendradarbiavimas su kaimyninėmis ir kitomis sovietų pavergtomis tautomis, vienijant jas į bendrą antisovietinį frontą. Tarp artimiausių veiklos gairių įvardytos šios: kelti egzilio vyriausybės problemą, rengtis Taikos konferencijai ir įtraukti į laisvinimo veiklą LTB. Patikslinant pastarąją tezę, pabrėžiama, kad tremtinių bendruomenė, atsižvelgdama į susiklosčiusias aplinkybes, „turi ruoštis Lietuvos atstatymo darbui“. Konferencijos pabaigoje priimtoje rezoliucijoje LTB ragino VLIK'ą toliau aktyvinti „Lietuvos valstybės atkūrimo akciją“ ir drauge išpareigojo „remti VLIK'o darbą ir pastangas Lietuvos valstybei atkurti“¹⁰⁴. Taigi galima teigti, kad lietuvių tremtinių politinė konferencija ką tik susikūrusią LTB kreipė į politinę veiklą, kuri galėjo būti organizuojama tarpininkaujant VLIK'ui.

LTB pirmiausia turėjo aprėpti visus tremtinių gyvenimo, švietimo ir kultūros

klausimus, padėti jiems spręsti emigracijos problemas, tačiau, puoselėdama visų lietuvių pagrindinį siekį, ji propagavo būtinybę atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Šis naujas darinys, norėdamas palaikyti ryšius su VLIK'u, įsikūrė amerikiečių administruojamoje Vokietijos dalyje.

LTB rūpinimasis Lietuvos laisvinimo problemomis buvo patvirtinamas ir reiškiamas kituose suvažiavimuose. Pavyzdžiui, antrajame LTB atstovų suvažiavime, vykusiam 1947 m. spalio 9–10 d. Kaselyje, buvo keltos ne tik tuo metu aktualios problemos – sovietų mėginimai grąžinti pabėgėlius į SSRS, amerikiečių rengiami vadinamieji „screeningai“, siekiant pertikrinti ir rūšiuoti DP stovyklų gyventojus, bet ir akcentuotas svarbiausias visų lietuvių veiklos tikslas – išvaduoti Lietuvą. Suvažiavime dalyvavusi ALT atstovė Alena Devenienė pakvietė politinius tremtinius glaudžiau bendradarbiauti su Amerikos lietuviams, taip pat siekiančiais atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę¹⁰⁵. LTB siekimą stiprinti savo pozicijas galima įžvelgti trečiajame jos atstovų suvažiavime, vykusiam 1948 m. kovo 3–4 d. Schweinfurte. Tuomet buvo iškelta idėja, kad nuo 1947 m. veikianti Tarp-tautinė pabėgėlių globos organizacija (*International Refugee organization*, IRO) turėtų pripažinti LTB kaip okupuotos Lietuvos atstovę.

1948 m. tremtinių laikraštis „Mintis“ rašė: „Šiuo metu visa lietuvių tauta privalo būti vienas ir vieningas kovos junginys, kovojantis dėl savo tautos laisvės ir gyvybės. Be abejo, atstaučius savo valstybę, didžiausia dalis išvaikytos lietuvių tautos grįš į savo senas sodybas, tačiau nemaža dalis papildys ir taip gausius senosios emigracijos sluoksnius.“¹⁰⁶ Prognozuojant tokią dviprasmę pasitraukusių į Vakarus lietuvių padėtį, svarbiu uždaviniu tapo lietuvių išlaikymas. Kita vertus, lietuvių saugojimą galima laikyti tam tikra Lietuvos laisvinimo forma¹⁰⁷. Paaškinę, kad sovietinė Lietuvos okupacija užsitęs, o

lietuviams – politiniams tremtiniams iš tikrųjų teks papildyti senosios emigracijos gretas, iškilo tikslas reikšti lietuvių tautos viltis Vakarų demokratiniam pasaulyje. 1949 m. gegužės 18–19 d. Hanau buvo sušauktas ketvirtasis LTB suvažiavimas. Jame jau kalbėta apie pasklindančius po pasaulį lietuvius ir juos jungiančio darinio organizavimą. Būtent tuomet galutinai išsirutuliojo idėja kurti PLB, kaip platesnės apimties, visų lietuvių, atsidūrusių už „geležinės uždangos“, junginį. Kartu atsisakyta minties gaivinti dar 1935 m. Kaune įsteigtą Pasaulio lietuvių sąjungą, nes ji rūpinosi tik lietuvių tautinės sąmonės išsaugojimu. LTB, dar tęsdama savo veiklą, kol susikurs nauja organizacija, suformavo tarybą, o jos pirmininku išrinko A. Kalvaitį¹⁰⁸.

VLIK'as PLB kūrimo idėją puoselėjo jau nuo 1948 m., kai sudarė tam reikalui specialią komisiją, į kurią įėjo Domas Krivickas, Kipras Bielinis, Petras Karvelis, Vytautas Vaitiekūnas ir Mečys Valiukėnas. Ši VLIK'o sprendimą lėmė vis didėjantis lietuvių iš DP stovyklų pasklidimas po pasaulį. Minėtos komisijos pirmoji darbo išraiška buvo 1949 m. birželio 14 d. VLIK'o priimta ir paskelbta Lietuvių charta, padėjusi būsimos politiškai aktyvios išeivijos ideologijos pamatus. Tai buvo lietuvių dvasiniais ryšiais siejantis dokumentas, vadintas savotišku „tautiniu katekizmu“, kuris skelbiamas „Lietuvių tautos amžinųjų siekimų vardan“¹⁰⁹. Todėl neišvengiamai, be kitų tautos gyvybingumą užtikrinančių dalykų, Lietuvių chartoje plėtojama mintis atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Netrukus, 1950 m. gegužės 30 d. VLIK'o specialioji komisija parengė ir paskelbė „Laikinosius PLB santvarkos nuostatus“, galiosiančius iki Pasaulio lietuvių seimo sušaukimo. Pagal šiuos nuostatus PLB nariu negalėjo tapti tautietis, kuris „kenkia lietuvių tautai, priešingas Lietuvos nepriklausomybei, pritaria bolševikinei ar kitokiai Lietuvos okupacijai“¹¹⁰. Kaip matyti, būsimasis pasaulio lietuvių junginys, organizuojamas

demokratiniais pagrindais, nepaisant politinės priklausomybės, turėjo apibrėžęs aiškias vertybes – Tėvynės laisvės ir nepriklausomybės siekį.

Stengdamasis užtikrinti veiksmingesnį ir spartesnį lietuvių bendruomenių kūrimąsi VLIK'as įsteigė Lietuvybės išlaikymo tarnybą. PLB veiklos gairės dar konkrečiau buvo nubrėžtos VLIK'o sušauktoje lietuvių švietėjų, kultūrininkų ir visuomeninkų konferencijoje, kuri vyko 1950 m. sausio 12–13 d. Vokietijos mieste Pfüllingene. Joje priimtų nutarimų pagrindu buvo išleista brošiūra „Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu“, kurioje detalizuojama PLB padėtis, pobūdis, tikslai ir uždaviniai. Besikuriančiai naujai organizacijai keliami du tikslai: pagrindinis – „išlaikyti išėiviuose lietuvybę“ ir atsitiktinis – „atkovoti Lietuvai laisvę“¹¹¹. Tam tikslui pasiekti PLB nariai turėjo laikytis priesako: „Visi laisvėje esą lietuviai darniai ir veikliai įsijungia į didžią ir šventą kovą už Lietuvos politinę laisvę, savo piniginius įnašais stiprindami Tautos fondą ir talkindami visu kuo VLIK'ui jo politikoj ir diplomatinėj Lietuvos laisvinimo veikloje.“¹¹²

Nors įvairiuose kraštuose besikuriančioms lietuvių bendruomenėms pirmiausia buvo keliamas vienintelis tikslas – rūpintis tautine kultūra, o didžiausiu pavojumi, sėkmingai plėtojant veiklą, nurodoma „įvedimas politikos“, tačiau jau pačiose kūrimosi gelmėse buvo užprogramuotas dalyvavimas Lietuvos laisvinimo procese. Juolab kad lietuviams, pasitraukusiems gresiant sovietų reokupacijai, prigijo politinės išėivijos vardas. Todėl jos didžiuoju uždaviniu tapo „neleisti užmiršti ir palaidoti laisvajame pasaulyje lietuviškosios bylos“. Neginčijamu argumentu besiformuojančiai laisvajai lietuvių tarybai tapo pagrindinio PLB sumanymo ir kūrimo ideologo M. Krupavičiaus teiginys: „Išėivija nėra nei atgaila, nei ekspatriacija, nei savanoriškas tėvynės apleidimas, nei vegetacija, nei karjera, bet tautinės pasiuntinybės tąsa, privaloma

tarnyba kankinamai ir žudomai tautai ir pavergtai tėvynei.“¹¹³

IŠVADOS

1. Atsikūręs Vakarų Vokietijoje 1945 m. balandžio 8 d. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK) iš antinacinės organizacijos virto antisovietine. Jį sudarė seiminėje Lietuvoje veikusios politinės partijos ir okupuotoje Lietuvoje susiformavę rezistenciniai sąjūdžiai, kurie formavosi į du blokus – krikščioniškąjį ir laicistinį. VLIK'as, padaręs 1944 m. vasario 16 d. deklaracijos pataisais, 1945 m. liepos 3 d. paskelbė Viurcburgo protokolą. Jame teigiama, jog atkovotos nepriklausomos Lietuvos santvarka bus kuriama pagal 1922 m. Konstituciją, o laisvinimo darbo numatytose gairėse, pasikliaujant Atlanto chartos principais, didelės viltys siejamos su būsima Taikos konferencija. Įtvirtinant VLIK'o vadovavimo Lietuvos laisvinimo veiklai užsienyje poziciją reikšmingas buvo Baden Badeno pasitarimas, vykęs 1948 m. liepos 7–9 d. Jame tai pripažino ir dalyvavę Lietuvos rezistencijos atstovai.

2. Vienas svarbiausių nagrinėjamoju laikotarpiu VLIK'o veiklos tikslų buvo suorganizuoti Lietuvos vyriausybę egzilyje (iš pradžių – vykdomąjį organą, atliekantį vyriausybės funkcijas). Tam reikėjo sureguliuoti santykius su Lietuvos diplomatine tarnyba (LDT). Tuo tikslu buvo rengiami abiejų institucijų susitikimai. Po Berno susitikimo, vykusio 1946 m. liepos 21–26 d., buvo sudarytas politinis organas, vykdamas vyriausybės funkcijas, t. y. Vykdomoji taryba (VT).

3. 1946 m. spalio 12 d. paskelbtai pirmos sudėties VT nebuvo lemta atlikti jokių darbų. Atsistatydinus jos pirmininkui ir užsienio reikalų tarnybos vadovui, 1947 m. teko suburti naują VT, kuri jau sėkmingai darbavosi Lietuvos laisvinimo baruose. Paryžiaus susitikime, vykusiame 1947 m. rugpjū-

čio 5–15 d., buvo plačiai aptarta Lietuvos laisvinimo problema, pažymėtas tebesitęsiantis ginkluotas pasipriešinimas okupuotame krašte, iškeltas VLIK'o ir VT vaidmuo laisvinimo procese, tačiau bendro abiejų institucijų sutarimo nepasiekta, tik patvirtintas sprendimas siekti „glaudesnio ir tobulesnio bendradarbiavimo“.

4. Propaguodamas Lietuvos laisvės bylą Vakaruose, kartu siekdamas sukurti egzilio vyriausybę, VLIK'as rengė ir siuntė memorandumus, pareiškimus JAV, Didžiosios Britanijos, kitų didžiųjų demokratiškosios valstybių vadovams. Dokumentuose ne tik iškeliama lietuvių tautos laisvės lūkesčiai, bet ir reiškiamas susirūpinimas dėl susiklosčiusios padėties okupuotame krašte – vykstančios ginkluotos rezistencinės kovos, gyventojų masinių trėmimų, taip pat lietuvių, pasitraukusių į Vakarus, likimo.

Nuorodos

¹ „Į Lietuvių tautą“, *Laisvės kovotojas*, 1944, vasario 16, Nr. 21 (kopija), LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 44.

² Ibid.

³ Ponams Lietuvos pasiuntiniams ir konsulams, 1944 m. vasario 16 d., *ibid.*, l. 1.

⁴ A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, Vilnius, 2002, t. 6, p. 10; *Lietuva ir VLIK'as*, Chicago, 1984, p. 104.

⁵ Pareiškimas Vyriausiojo Lietuvai išlaisvinti komiteto, Vilnius–Kaunas, 1944 m. liepos 5 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 49.

⁶ Ibid., l. 49 a. p.

⁷ Ibid.

⁸ VLIK'o Informacijos biuro pranešimas, Vilnius–Kaunas, 1944 m. gruodžio 11 d., *ibid.*, l. 34.

⁹ Ibid., l. 34 a. p.

¹⁰ Žr.: *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išėivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, sud. A. Petraitytė, Vilnius, 2004, p. 374–375.

¹¹ A. Liekis, *op. cit.*, p. 12–13.

¹² Ibid., p. 13.

¹³ Ibid., p. 16–17.

¹⁴ G. Ilgūnas, *Steponas Kairys*, Vilnius, 2002, p. 357.

5. Penktojo dešimtmečio antrojoje pusėje VLIK'o iniciatyva, gavus ALT pritarimą, pradėta spręsti politinių tremtinių (lietuvių DP) organizavimosi problema. 1946 m. kovo 3 d. Hanau mieste buvo įkurta Lietuvių tremtinių bendruomenė (LTB), kuriai numatyta lietuvių išlaikymo, švietimo funkcijos. Tačiau iškart po to vykusiame lietuvių tremtinių politinėje konferencijoje jau pabrėžtas tikslingumas įtraukti į laisvinimo veiklą LTB, kuri „turi ruošti Lietuvos atstatymo darbui“. Prieš pasklindant politinei išėivijai po laisvąjį pasaulį, 1949 m. birželio 14 d. buvo paskelbta Lietuvių charta. Šis dokumentas paklojo lietuvių išėivijos patriotinei daliai (laisvajai lietuvių) ideologijos pamatus, kurie sudarė prielaidas šeštajame dešimtmetyje formuotis atskirų kraštų lietuvių bendruomenėms, susivienijusioms į Pasaulio lietuvių bendruomenę (PLB).

¹⁵ A. Liekis, *op. cit.*, p. 18; *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išėivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 374.

¹⁶ VLIK'o memorandumas, Wuerzburg, 1945 m. balandžio 18 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 87–103.

¹⁷ Ibid., l. 95.

¹⁸ Ibid., l. 98.

¹⁹ Ibid., l. 99.

²⁰ *Lietuva ir VLIK'as*, p. 128.

²¹ P. Maldeikis, *Mykolas Krupavičius*, Chicago, 1978, p. 252.

²² VLIK'o posėdžio protokolas, 1945 m. liepos 3 d., Wuerzburg, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 209.

²³ Ibid.

²⁴ VLIK'o raštas Nr. 95, 1945 m. gegužės 30 d., *ibid.*, l. 187.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ A. Liekis, *op. cit.*, p. 24.

²⁸ Ibid., p. 22.

²⁹ VLIK'o pranešimas Nr. 247, 1946 m. sausio 22 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 7–8.

³⁰ Ibid.

- ³¹ VLIK'o raštas Nr. 124, 1945 m. rugpjūčio 3 d., *ibid.*, l. 217.
- ³² VLIK'o raštas Nr. 245, 1946 m. sausio 22 d., *ibid.*, l. 3.
- ³³ VLIK'o raštas Nr. 283, 1946 m. vasario 12 d., *ibid.*, l. 22.
- ³⁴ VLIK'o raštas Nr. 298, 1946 m. kovo 1 d., *ibid.*, l. 42.
- ³⁵ VLIK'o raštas Nr. 386, 1946 m. gegužės 9 d., *ibid.*, l. 105–106.
- ³⁶ *Ibid.*, l. 105.
- ³⁷ *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 14.
- ³⁸ VLIK'o ir Lietuvos pasiuntinių iševijoje konferencijos, vykusios 1947 m. liepos 21–26 d. Berne, protokolai, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 59, l. 8.
- ³⁹ *Ibid.*, l. 82; *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 95.
- ⁴⁰ VLIK'o ir Lietuvos pasiuntinių iševijoje konferencijos rezoliucijos, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 59, l. 79.
- ⁴¹ Berno konferencijos nutarimai, *ibid.*, l. 88.
- ⁴² „Tautos reikalams vadovaujančių veiksmų pasitarimo komunikatas“, *ibid.*, l. 101.
- ⁴³ *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 18.
- ⁴⁴ J. Šaulio 1946 m. rugpjūčio 25 d. laiškas P. Žadeikiui, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 119.
- ⁴⁵ VLIK'o raštas, 1946 m. lapkričio 22 d., *ibid.*, l. 222.
- ⁴⁶ Apie VT veiklos gaires, 1946 m. lapkričio 12 d., *ibid.*, l. 268–269.
- ⁴⁷ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994, p. 254.
- ⁴⁸ S. Kairys, „Blunkantis mitas“, *Draugas*, 1952, sausio 31 (iškarpa), LCVA, f. 648, ap. 2, b. 61, l. 14.
- ⁴⁹ K. Balutis, *Pro memoria*, 1947 m. kovo 19 d., *ibid.*, b. 2, l. 31.
- ⁵⁰ V. Sidzikauskas, *op. cit.*, p. 255.
- ⁵¹ *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 234.
- ⁵² L. Jonušauskas, *Likimo vedami. Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991*, Vilnius, 2003, p. 178.
- ⁵³ *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 239.
- ⁵⁴ *Ibid.*, p. 247.
- ⁵⁵ L. Jonušauskas, *op. cit.*, p. 180.
- ⁵⁶ *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 398.
- ⁵⁷ *Ibid.*, p. 323.
- ⁵⁸ *Ibid.*, p. 332.
- ⁵⁹ „2-osios konferencijos komunikatas“, *Eltos biuletenis*, 1947, rugpjūčio 25; *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba iševijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijos protokolai*, p. 401–403.
- ⁶⁰ A. Liekis, *op. cit.*, p. 487–488.
- ⁶¹ VLIK'o raštas Nr. 552, 1946 m. spalio 22 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 196.
- ⁶² VLIK'o raštas Nr. 580, 1946 m. lapkričio 21 d., *ibid.*, l. 219.
- ⁶³ A. Liekis, *op. cit.*, p. 493–497.
- ⁶⁴ M. Krupavičiaus 1946 m. lapkričio 23 d. laiškas K. Balučiui, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 216.
- ⁶⁵ L. Jonušauskas, *op. cit.*, p. 184.
- ⁶⁶ Baden Badeno pasitarimų protokolai Nr. 1, A. Liekis, *op. cit.*, p. 594.
- ⁶⁷ Baden Badeno pasitarimų protokolai Nr. 2, *ibid.*, p. 610.
- ⁶⁸ Baden Badeno pasitarimų protokolai Nr. 3, *ibid.*, p. 622, 624.
- ⁶⁹ „Politinės Lietuvos laisvinimo vadovybės vieningumo reikalu susitarimas“, *ibid.*, p. 626.
- ⁷⁰ Eltos komunikatas, *Eltos biuletenis*, 1948, rugpjūčio 5, Nr. 41, p. 1.
- ⁷¹ VLIK'o raštas Nr. 231, 1946 m. sausio 10 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 280–284.
- ⁷² *Memorandum to UNO*, 1946 m. rugsėjo 30 d., *ibid.*, l. 130–142, 143–148.
- ⁷³ Lietuvos šaulių sąjungos klausimu (1946 m. balandžio 15 d.). Vokiečių bandymai organizuoti SS legioną ir lietuvių pasipriešinimas (1946 m. balandžio 17 d.), *ibid.*, l. 56–61, 72–83.
- ⁷⁴ VLIK'o raštas Nr. 561, 1946 m. spalio 30 d., *ibid.*, l. 204.
- ⁷⁵ *Memorandum on Lithuanian Minor (North-eastern Prussia)*, 1947 m. sausio 30 d., *ibid.*, b. 310, l. 14–26.
- ⁷⁶ Lietuvos memorandumas, 1947 m. vasario 16 d., *ibid.*, l. 44–51.
- ⁷⁷ VLIK'o raštas JT Generaliniam sekretoriui, *Eltos biuletenis*, 1947, gruodžio 5, Nr. 26, p. 2.
- ⁷⁸ V. Sidzikauskas, *Pro memoria*, 1949 m. vasario 19 d., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 683, l. 2–3.
- ⁷⁹ Memorandumas JTO Trečiosios Generalinės asamblėjos prezidentui, 1949 m. gegužės 9 d., *ibid.*, b. 332, l. 90.

⁸⁰ VLIK'o pareiškimo projektas, 1950 m. rugsėjo 19 d., *ibid.*, b. 27, l. 182–184.

⁸¹ V. Sidzikauskas, *op. cit.*, p. 270.

⁸² L. Jonušauskas, *op. cit.*, p. 191.

⁸³ V. Sidzikauskas, *op. cit.*, p. 283.

⁸⁴ A. Liekis, *op. cit.*, p. 460.

⁸⁵ V. Sidzikauskas, *op. cit.*, p. 277.

⁸⁶ P. Maldeikis, *op. cit.*, p. 266.

⁸⁷ V. Sidzikauskas, *op. cit.*, p. 278.

⁸⁸ VLIK'o raštas Nr. 299, 1946 m. kovo 12 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 49.

⁸⁹ VLIK'o raštas, 1947 m. kovo 14 d., *ibid.*, b. 310, l. 52.

⁹⁰ VLIK'o raštas Nr. 223, 1948 m. rugpjūčio 9 d., *ibid.*, b. 309, l. 79.

⁹¹ VLIK'as, *Pro memoria*, 1948 m. gruodžio 9 d., *ibid.*, b. 310, l. 94.

⁹² *Ibid.*, l. 94 a. p.

⁹³ V. Sidzikauskas, *op. cit.*, p. 294.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 281.

⁹⁵ *Memorandum to UNO*, 1946 m. rugsėjo 30 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 130–142.

⁹⁶ A. Eidintas, *Lietuvių kolumbai*, Vilnius, 1993, p. 94.

⁹⁷ J. Skirius, *Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945–1948 m.*, Chicago, 2001, p. 13.

⁹⁸ *Pasaulio lietuvių bendruomenė 1949–2003*, sud. V. Stravinskienė, Vilnius, 2004, p. 23.

⁹⁹ VLIK'o raštas Nr. 124, 1945 m. rugpjūčio 3 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 221.

¹⁰⁰ Lietuvių tremtinių politinės konferencijos rezoliucija, 1946 m. kovo 5 d., *ibid.*, b. 309, l. 40.

¹⁰¹ A. Gustaitis, *Karas braukia kruviną ašarą. Antrojo pasaulinio karo dienoraštis*, Chicago, 1990, p. 534–535.

¹⁰² „Lietuvių tremtinių bendruomenės statusas“, A. Liekis, *op. cit.*, p. 145.

¹⁰³ Informacija apie lietuvių politinę konferenciją, 1946 m. kovo 4–5 d., LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 38.

¹⁰⁴ *Ibid.*, l. 39, 40.

¹⁰⁵ A. Liekis, *op. cit.*, p. 162.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 164.

¹⁰⁷ P. Maldeikis, *op. cit.*, p. 320.

¹⁰⁸ A. Liekis, *op. cit.*, p. 164.

¹⁰⁹ *Lietuva ir VLIK'as*, p. 130.

¹¹⁰ *Pasaulio lietuvių bendruomenė*, Pfüllingenas, 1949, p. 15.

¹¹¹ *Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu*, Pfüllingenas, 1950, p. 19.

¹¹² *Ibid.*, p. 21.

¹¹³ M. Krupavičius, *Lietuviškoji išėivija*, Torino, 1959, p. 36–37, 42.

Gauta 2007 03 19
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

**THE ACTIVITIES IN THE WEST IN THE 1950S TO FREE LITHUANIA:
THE SUPREME COMMITTEE FOR THE LIBERATION OF LITHUANIA IN 1944–1950**

Summary

1. Reestablished in West Germany on 8 April 1945, the Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK, the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania), which was originally an anti-Nazi organisation, became anti-Soviet. It consisted of political parties in the Seimas in Lithuania and resistance movements formed in occupied Lithuania, with two blocs: Christian and anticlerical. The VLIK made changes to the 16 February 1944 Declaration and published the Würzburg Protocol on 3 July 1945. According to this, the political system in liberated Lithuania was to be created on the basis of the 1922 Constitution. In the guidelines for its liberation, which were based on the principles of the Atlantic Charter, much hope was placed on the pending Peace Conference.

2. Between 1944 and 1950, one of the most important aims of the VLIK was to organise a Lithuanian government in exile (originally an executive body performing the functions of a government). To this aim, relations with the Lithuanian Diplomatic Service (LDT) were to be regulated. Meetings between the two institutions were held. Following the 21–26 July 1946 meeting in Bern, an Executive Council (VT), a political body with government functions, was formed.

3. The Executive Council formed on 12 October 1946 did not perform any functions. In 1947, following the resignation of its chairman and the head of the foreign service, a new council was formed. It participated successfully in the sphere of Lithuania's liberation. At the Paris meeting on 5–15 August 1947, the issue of Lithuania's liberation and the continuing armed resistance in the occupied country were discussed widely. The role of

the VLIK and the Executive Council in the liberation process was marked, although an agreement between the two institutions was not reached. A decision to seek "closer and more perfect cooperation" was reached.

4. Promoting the case for the liberation of Lithuania in the West and striving to form a government in exile, the VLIK worked out and sent memoranda and statements to the leaders of the USA, Great Britain and other large countries. The documents stressed the hopes for the freedom of the Lithuanians, expressing at the same time concern about the situation in the occupied country, i.e., the armed resistance, mass deportations, and the fate of refugees in the West.

5. In the second half of the 1940s, on the initiative of the VLIK and with the approval of the ALT, the issue of organising political deportees came to the fore. On 3 March 1946, a Community of Lithuanian Deportees was established in Hanau, with the functions of upholding the national identity and education. Shortly afterwards, at a political conference of Lithuanian deportees, it was noted that the Community of Lithuanian Deportees should join the liberation activities and it had to "get ready for rebuilding Lithuania". Before political refugees scattered all over the free world, the Lithuanian Charter was published on 14 June 1949. This document laid an ideological basis for patriotically minded Lithuanian émigrés, and provided premises for the formation of Lithuanian communities in different countries in the 1950s, which later united into the World Lithuanian Community.

Sergejus Tichomirovas

Sergejaus Kovaliovo veikla disidentiniame judėjime ir jo ryšiai su Lietuva

Šio darbo tikslas – nustatyti Sergejaus Kovaliovo vaidmenį Rusijos žmogaus teisių judėjime ir jo vietą lietuvių ir rusų disidentų tarpusavio santykiuose. Straipsnyje atskleistos S. Kovaliovo išiliejimo į disidentinį judėjimą aplinkybės, detaliai aptarta jo veikla Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinėje grupėje, atskleista, kada, kaip ir kokiomis aplinkybėmis užsimezgė jo ir lietuvių disidentų ryšiai. Nagrinėjamas 1975 m. vykęs S. Kovaliovo teismo procesas Vilniuje bei su juo susiję įvykiai. Straipsnyje mėginama atskleisti S. Kovaliovo, kaip politinio kalinio, disidentinės veiklos ypatumus, aptarta jo veikla SSRS pertvarkos metais.

ĮVADAS

Mėginti susisteminti visus S. Kovaliovo disidentinės veiklos epizodus ir pateikti išsamų darbą apie jo disidentinę veiklą yra sunkus uždavinys, nes iki šiol S. Kovaliovo veiklos žmogaus teisių judėjime ir jo ryšių su Lietuva niekas sistemingai ir kryptingai, bent jau Lietuvoje, netyrinėjo.

S. Kovaliovas į disidentinį judėjimą įsitraukė labai anksti, būdamas dar jaunu Maskvos universiteto darbuotoju. 1969 m. jis tapo vienu iš Maskvos Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinės grupės (toliau – Iniciatyvinė grupė) įkūrėjų. Po trejų metų ėmėsi re-

daguoti, leisti ir platinti žymiausią disidentinės minties leidinį – „Einamųjų įvykių kroniką“ („Хроника текущих событий“, toliau – „Kronika“). Suėmimas ir ilgi metai, praleisti lageryje ir tremtyje, nepalaužė S. Kovaliovo – prasidėjus pertvarkos procesui, jis grįžo į visuomeninį šalies gyvenimą ir prisijungė prie Andrejaus Sacharovo vadovujamų demokratų. Išrinktas į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, vėliau ir į Rusijos valstybės Dūmą, S. Kovaliovas tęsė savo veiklą žmogaus teisių gynimo srityje.

Iki šiol S. Kovaliovo veikla buvo apžvelgiama santykių tarp lietuvių ir Rusijos disidentų, arba „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ (toliau – „LKB kronika“) ir „Kronikos“ santykių kontekste. Tačiau niekas nebuvo ėmęsis tirti S. Kovaliovo veiklos disidentiniame judėjime kompleksiskai – nuo pirmųjų jo disidentinės veiklos apraiškų septintojo dešimtmečio antrojoje pusėje iki mūsų dienų. Taigi šiame darbe į S. Kovaliovo veiklą pažvelgta nauju rakursu.

Šio darbo tema yra aktuali keliais aspektais.

Visų pirma, išsami informacija apie S. Kovaliovą ir jo veiklą gali suteikti naujų žinių apie lietuvių ir Rusijos disidentų bendradarbiavimo ypatybes. Daugelis lietuvių disidentų ir politikų teigia, kad S. Kovaliovas yra „geriausias lietuvių tautos draugas“, todėl jo veiklos

analizė gali atskleisti mažai žinomus faktus apie lietuvių ir Rusijos disidentų tarpusavio santykius. S. Kovaliovo pastangomis kai kurie „LKB kronikos“ numeriai pateko į Vakarų. Tuo pat metu jis padėdavo lietuvių disidentams užmegzti ryšius su kitais Maskvos disidentais, todėl jį suėmus informacija iš „LKB kronikos“ ir toliau buvo spausdinama „Kronikoje“.

Antra, S. Kovaliovas yra vienas žymiausių Rusijos disidentų, bendradarbiavusių su Lietuvos disidentais, tačiau istoriografijoje (ir lietuviškojoje, ir rusiškoje) jis minimas fragmentiškai. Norint užpildyti šią spragą šiame darbe pateikta išsamesnė S. Kovaliovo veiklos analizė.

Trečia, S. Kovaliovo teismas 1975 m. vyko Vilniuje. Palaikyti S. Kovaliovo suvažiavo žymūs SSRS disidentai su Nobelio taikos premijos laureatu A. Sacharovu priešakyje. A. Sacharovo vizitas į Lietuvą savaime buvo istorinis įvykis.

Ketvirta, daugelio žmonių sąmonėje Rusijos disidentai siejami su dviem asmenybėmis – A. Sacharovu ir Aleksandru Solženicynu. Kiti Rusijos disidentai plačiau visuomenei nėra taip gerai žinomi. Šiame darbe, atskleidžiant S. Kovaliovo disidentinę veiklą, parodyta, kad netikslinga Rusijos disidentinį judėjimą sieti tik su A. Sacharovu ir A. Solženicynu, nes šio judėjimo atsiradimui ir plėtrai didelę įtaką turėjo ir kiti disidentai, kurių vardai Vakarams nebuvo taip gerai žinomi, kaip A. Sacharovo ar A. Solženicyno.

Istoriografinė medžiaga tyrinėjama tema yra palyginti skurdi. Lietuviškojoje istoriografijoje apie S. Kovaliovo veiklą rašyta santykinai mažai. Pavieniai jo veiklos epizodai, pavyzdžiui, ryšiai su lietuvių disidentais arba jo teismas Vilniuje, lietuviškojoje istoriografijoje yra nagrinėti išsamiau, tačiau rasti informacijos apie S. Kovaliovo veiklą 1968–1974 m. gana sunku.

S. Kovaliovą savo solidžioje studijoje apie „LKB kroniką“ pamini Vidas Spengla¹. Jis,

remdamasis gausia archyvine medžiaga ir disidentų atsiminimais, pasakoja apie S. Kovaliovo ryšius su „LKB kronikos“ atstovais, jo suėmimo aplinkybes ir nuotaikas Vilniuje S. Kovaliovo teismo dienomis. Pasakodamas apie S. Kovaliovo teismą V. Spengla pabrėžia jo ryšius su „LKB kronika“. Šiame darbe į S. Kovaliovo teismo procesą pažvelgta plačiau – aprašyti visi S. Kovaliovo disidentinės veiklos epizodai, kurie buvo nagrinėjami teisme.

Straipsnis parengtas remiantis pirminiais šaltiniais: S. Kovaliovo baudžiamosios bylos medžiaga, įvykių liudytojų atsiminimais (S. Kovaliovo, Antano Terlecko, Sigito Tamkevičiaus), periodiniais leidiniais („LKB kronika“, „Kronika“).

Vienas svarbiausių šaltinių yra S. Kovaliovo baudžiamoji byla, saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA)². Bylą sudaro trisdešimt tomų. Joje surinkta daug faktų apie S. Kovaliovo veiklą nuo 1968 m. Rinkta tiksliai – siekiant apkaltinti ir nu-teisti S. Kovaliovą. Medžiaga yra vertinga, tačiau operuoti tardytojų surinkta informacija apie S. Kovaliovą ir jo veiklą reikia kritiškai. S. Kovaliovas po suėmimo ilgaiui atsisakė atsakinėti į tardytojų klausimus, todėl labai sunku nuspręsti, kurie bylos epizodai yra faktai, o kurie – tardytojų interpretacijos. Dažniausiai faktai buvo teisingi (tik saugumas juos interpretavo savaip), tačiau nusprendęs nebendradarbiauti su tardytojais S. Kovaliovas nenorėjo jų nei patvirtinti, nei paneigti.

Svarbu, kad S. Kovaliovo baudžiamojoje byloje pateikti beveik visi kreipimaisi ir protesto laiškai, kuriuos jis pasirašė iki 1974 m. gruodžio 27 d., tai yra iki suėmimo. Daugiausia tai Inicijatyvinės grupės kreipimaisi ir laiškai.

Vokietijoje yra išspausdinti S. Kovaliovo atsiminimai vokiečių kalba. Jo atsiminimų fragmentų pasirodė kai kuriuose leidiniuose (dažniausiai interviu pavidalu arba pavienių epizodų vertimais iš vokiečių kalbos). Vie-

nas iš tokių fragmentų yra paskelbtas internete³. Tai labai vertinga medžiaga: čia daug išsamios informacijos apie jo paties ir jo bendražygių veiklą, pateikti atskirų įvykių bei procesų vertinimai, o išsamūs komentarai padeda lengviau suprasti S. Kovaliovo disidentinės veiklos ypatumus.

Nemažai vertingos informacijos apie S. Kovaliovą galima rasti A. Terlecko prisiminimuose apie Maskvos disidentus⁴. A. Terleckas labai smulkiai nupasakojo padėtį S. Kovaliovo teismo dienomis, sistemiškai ir gana išsamiai apžvelgė S. Kovaliovo biografijos faktus po teismo nuosprendžio.

Vienas iš nedaugelio S. Kovaliovo atsiminimų fragmentų yra dokumentas „Sergejaus Kovaliovo anketa“⁵. Joje S. Kovaliovas pateikė atsakymus į Vilniaus universiteto istoriko Egidijaus Jaseliūno klausimus. Dokumente S. Kovaliovas dalijasi prisiminimais apie ryšių su Lietuva užmezgimą, apie savo ryšius su lietuvių pasipriešinimo atstovais, „LKB kronikos“ perdavimo „Kronikai“ aplinkybes (pastarasis punktas anketoje aprašytas ypač išsamiai ir detaliai).

2004 m. lapkričio 3 d. Genocido aukų muziejuje vyko vakaras, skirtas S. Kovaliovo teismo procesui Vilniuje prisiminti. Jame dalyvavo Sigitas Tamkevičius, Alfonsas Svarinskas, Jonas Volungevičius ir kiti buvę disidentai. Tų pačių metų lapkričio–gruodžio mėn. laikraštyje „Mokslo Lietuva“ pasirodė Gedimino Zemlicko trijų straipsnių ciklas apie S. Kovaliovą, jo ryšius su Lietuvos disidentais bei S. Kovaliovo teismą Vilniuje. G. Zemlickas pateikė vakare dalyvavusių disidentų prisiminimų apie S. Kovaliovą ištraukas.

Disidentinėje anų metų spaudoje S. Kovaliovo pavardė pasirodydavo labai dažnai. Ypatingo dėmesio jis susilaukė jau būdamas kalėjime. Kadangi S. Kovaliovas aktyviai talkino perduodant „LKB kroniką“ į Vakarus, leidinio skaitytojai buvo nuosekliai ir detalai informuojami apie jo tardymo ir teismo peripetijas. Teismo medžiaga „LKB kroniko-

je“ pateikta labai aiškiai, tiksliai ir susisteminti. Čia yra nemažai informacijos ir apie įvykius šalia teismo rūmų S. Kovaliovo teismo metu. Dalis „LKB kronikoje“ pateiktos medžiagos apie S. Kovaliovą buvo perspausdinta iš „Kronikos“.

„Kronika“, kurios neformaliu redaktoriumi nuo 1974 m. gegužės mėn. buvo S. Kovaliovas, jo veiklą iki suėmimo nušviesdavo labai fragmentiškai (tik bendrų kreipimūsi ir protesto laiškų kontekste). Tačiau S. Kovaliovą suėmus pasirodė daugybė išsamių pranešimų apie jo tardymą ir teismo procesą. Išsiuntus jį kalėti į lagerį Permės srityje, „Kronika“ beveik kiekviename numeryje, skiltyje apie politinius kalinius spausdino informaciją apie S. Kovaliovą, jo kreipimusis, rengtas protesto ir bado akcijas. Šiuo atžvilgiu „Kronika“ yra labai svarbus šaltinis, suteikiantis žinių iš mažai žinomo S. Kovaliovo gyvenimo ir veiklos laikotarpio jam esant lageryje.

S. KOVALIOVO DISIDENTINĖ VEIKLA IKI SUĖMIMO 1974 M.

Pradinis veiklos etapas: Inicijatyvinė grupė. Disidentinę veiklą ir disidentų keltus tikslus S. Kovaliovas apibūdino taip: „Mes neužsiėmėme politika, tiksliau pasakius, konkrečia politika. Mes kūrėme idealą, kaip yra pasakęs A. Sacharovas. Kitais žodžiais tariant, mes bandėme sukurti tokias sąlygas, kad kada nors (galbūt ir negreitai) politika nenaudotų teisės kaip instrumento, o priešingai, būtų priversta paklusti teisei – būtų griežtai teisės apribota.“⁶

Į disidentinę veiklą S. Kovaliovas įsitraukė 1968 m., tačiau šia sritimi pradėjo domėtis kur kas anksčiau. Būdamas Maskvos universiteto mokslininku jis pažinojo daugelį Maskvos intelektualų, todėl neliko nuošalyje tuo metu, kai visuomenėje (tiksliau pasakius, labiausiai išsilavinusioje jos dalyje) vyko

diskusijos visuomeniniais, politiniais ir moraliniais klausimais.

1968 m. sausio mėn. S. Kovaliovas pasirašė laišką dėl paramos J. Danieliui ir Andrejui Siniavskiiui, o vėliau ir dėl paramos matematikui Aleksandrui Volpinui⁷. Anot S. Kovaliovo, tų metų spalio 9-oji buvo lemiamą jo gyvenime⁸. Tą dieną jis dalyvavo demonstrantų, kurie 1968 m. rugpjūčio 25 d. protestavo prieš sovietų karinę invaziją į Čekoslovakiją, teisme. Čia S. Kovaliovas susipažino su gen. Petro Grigorenka. Tą pačią dieną jis susipažino ir su daugeliu kitų disidentų, su kuriais vėliau aktyviai bendradarbiavo – Tatjana Velikanova, Anatolijumi Jakobsonu, Piotru Jakiru ir daugeliu kitų⁹. Tai buvo pirmieji žingsniai išitraukiant į žmogaus teisių judėjimą.

1969 m. pirmojoje pusėje S. Kovaliovas jau aktyviai dalyvavo disidentiniame judėjime. Tų pačių metų gegužės 7 d. Taškente (ten vyko Krymo totorių teismas) buvo suimtas P. Grigorenka. Po kelių dienų S. Kovaliovas pasirašė kreipimąsi į SSRS piliečius dėl gen. P. Grigorenkos suėmimo. Jis buvo vienas aktyviausių pirmosios SSRS žmogaus teisių gynimo organizacijos – Iniciatyvinės grupės lyderių.

Galimybės įkurti Sovietų Sąjungoje organizaciją, kuri deklaruotų savo tikslu kovą dėl žmogaus teisių, buvo aktyviai svarstomos nuo 1968 m., tačiau vieningos nuomonės žmogaus teisių gynėjai šiuo klausimu neturėjo. Iki 1969 m. gegužės mėn. kreipimasis ir protesto laiškus jie pasirašinėjo savo vardu, jokių juos jungusių organizacijų nebuvo.

1972 m. rugsėjo 12 d. buvo suimtas Viktoras Krasinas, vienas iš Iniciatyvinės grupės kūrimo iniciatorių; vėliau jis pradėjo bendradarbiauti su saugumu.

Anot V. Krasino liudijimų saugumui, sprendimas kurti Iniciatyvinę grupę buvo priimtas vieno žmogaus – jo paties – iniciatyva¹⁰. Antisovietinių disidentų aplinkoje vadovų ar lyderių terminas nebuvo vartojamas,

organizacija buvo valdoma kolegialiai, tačiau kai kurie jos nariai rodė daugiau iniciatyvos¹¹. Neabejotina, kad V. Krasinas buvo vienas iš neformalių Iniciatyvinės grupės lyderių. Mintis pasirašyti Jungtinių Tautų Organizacijos (toliau – JTO) Žmogaus teisių komisijai skirtą laišką vieningos organizacijos (Iniciatyvinės grupės) vardu kilo V. Krasinui, nes tai turėjo suteikti laiškui rimtumo ir solidumo¹². Jis su P. Jakiru sprendė, ką priimti ir ko nepriimti į Iniciatyvinę grupę. S. Kovaliovas į šią grupę buvo priimtas paties V. Krasino siūlymu, kaip solidus ir disidentams gerai žinomas žmogus¹³.

Iniciatyvinė grupė savo veiklą pradėjo 1969 m. gegužės 20 d. Dieną prieš tai buvo suimtas disidentas Ilja Gabajus. Po jo suėmimo pas P. Jakirą susirinkę Maskvos disidentai nutarė parašyti laišką JTO Žmogaus teisių komisijai. S. Kovaliovas labai aktyviai dalyvavo svarstant laiško turinį.

Gegužės 20 d. V. Krasinas ir P. Jakiras užsienio žurnalistams perdavė Iniciatyvinės grupės pasirašytą laišką. Jame buvo kalbama apie nesibaigiančius disidentų persekiojimus Sovietų Sąjungoje. Savo sprendimą adresuoti laišką JTO Žmogaus teisių komisijai grupės nariai argumentavo tuo, kad jau daug metų sovietinės instancijos ignoravo jų reikalavimus¹⁴. Jie siekė atkreipti dėmesį į žmogaus teisių pažeidimo faktus, baudžiamosios psichiatrijos taikymą kitaip mąstantiems asmenims.

Anot Liudmilos Aleksejevos, Iniciatyvinė grupė tiesiogiai išaugo iš labiausiai paplitusios žmogaus teisių gynėjų veiklos formos – kolektyvinių kreipimųsi¹⁵. Tačiau 1969 m. gegužės 20 d. kreipimasis skyrėsi nuo ligot skelbtų panašaus pobūdžio dokumentų keliais aspektais: pirma, laiško adresatas buvo ne kokia nors oficiali SSRS valdžios institucija, o tarptautinė organizacija – JTO; antra, pasirašiusieji laišką įvardijo save vieningos organizacijos – Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinės grupės nariais; tokio precedento SSRS žmogaus teisių judėjimo istorijoje dar nebuvo.

Susikūrus Iniciatyvinei grupei buvo neaišku, ar tai vienadienis darinys, susijęs su vienkartinio kreipimusi į JTO, ar organizacija, nusiteikusi tęsti savo veiklą ir ateityje. Tačiau po mėnesio (birželio 30 d.) pasirodė dar vienas Iniciatyvinės grupės vardu pasirašytas laiškas, o tai reiškė, kad grupė tapo nuolatine organizacija. Antrajame laiške Iniciatyvinės grupės nariai siekė atkreipti JTO Žmogaus teisių komisijos narių dėmesį į kritišką Anatolijaus Marčenkos ir P. Grigorenkos padėtį bei dar kartą pabrėžė faktą, kad sovietinė baudžiamoji psichiatrija, kaip saugumo prievartos instrumentas, yra naudojama prieš disidentus¹⁶. Pirmasis Iniciatyvinės grupės laiškas buvo pasirašytas organizacijos vardu paminint jos narių pavardes, o antrajame laiške pasirašyta tik organizacijos vardu neminint jokių pavardžių. Tačiau atsakymų nei į pirmąjį, nei į antrąjį laišką Iniciatyvinės grupės nariai nesulaukė.

Minėdami Iniciatyvinės grupės susikūrimo pirmąsias metines jos nariai atvirame laiške paaiškino, kas yra jų organizacija ir ko ji siekia. Svarbiausias Iniciatyvinės grupės tikslas buvo žmogaus teisių gynimas¹⁷. Be to, pasivadindami Iniciatyvine grupe jie siekė dar vieno tikslo – įgyvendinti savo teisę jungtis į laisvas asociacijas.

Susikūrusi Iniciatyvinė grupė nebuvo organizacija (tikraja šio žodžio prasme), turinti apibrėžtą programą ar organizacines struktūras; būtų tikslingiau ją vadinti neformalia asociacija. Tą patvirtina ir Iniciatyvinės grupės narių žodžiai: „...mes nesame susaistyti kokiais nors formaliais ryšiais. Bet kuris iš mūsų gali nedalyvauti svarstant Iniciatyvinės grupės dokumentus ir nepasirašinėti jų; bet kuris iš mūsų gali veikti taip, kaip jis nori, kai jis veikia asmeniškai.“¹⁸ Jie pabrėžė, kad Iniciatyvinė grupė nesivelia į politiką ir kad kritikuodami valdžios veiksmus jie nepasiskaito prieš valstybę¹⁹. S. Kovaliovas padėjo savo parašą po šiuo laišku.

Visi Iniciatyvinės grupės laišakai JTO (jų buvo penki) liko be atsako, todėl buvo mėginimų rašyti ir kitoms tarptautinėms organizacijoms. Nutarta ieškoti kitų adresatų – 1972 m. sausio mėn. kreipimaisi dėl politinių kalinių ir psichiatrinų represijų buvo adresuoti V Tarptautiniam psichiatrų suvažiavimui Mechike, Tarptautinei žmogaus teisių lygai ir naujam JTO generaliniam sekretoriui Kurtui Waldheimui. Jokių atsakymų nesulaukta; sumažėjusi Iniciatyvinė grupė (tuo metu jau aštuoni jos nariai buvo suimti) nutraukė laiškų rašymo tarptautinėms organizacijoms kampaniją.

1972 m. disidentiniame judėjime pradėjo ryškėti krizės ženklai. Į kalėjimą pateko vieni aktyviausių Iniciatyvinės grupės narių, artimai bendradarbiavusių su „Kronika“ – P. Jakiras ir V. Krasinas. Vėliau jie pradėjo bendradarbiauti su saugumu ir iš esmės pripažino disidentinio judėjimo „klaidingumą“ bei išsižadėjo savo pažiūrų. Tardytojams jie suteikė nemažai svarbios informacijos apie Iniciatyvinės grupės ir „Kronikos“ veiklą. 1972 m. pabaigoje „Kronikos“ leidimas buvo laikinai sustabdytas. Visi šie įvykiai skaudžiai atsiliepė žmogaus teisių judėjimui Sovietų Sąjungoje.

1973 m. rugsėjo mėn. likę tuo metu laisvėje keturi Iniciatyvinės grupės nariai – Tatjana Chodorovič, Grigorijus Podjapolskis, Tatjana Velikanova ir Sergejus Kovaliovas pareiškė, kad Iniciatyvinė grupė nesutinka su P. Jakiro ir V. Krasino pozicija ir nesutinka, kad Iniciatyvinės grupės leisti dokumentai buvo melagingi, kenksmingi ir iš viso turėję politinį atspalvį (kaip tai skelbė suimtieji)²⁰. Grupės nariai pakartojo, kad Sovietų Sąjungoje esama represinės psichiatrijos taikymo faktų, o jie skelbia tik faktus²¹. Dar kartą buvo deklaruotas pagrindinis Iniciatyvinės grupės tikslas – kova dėl žmogaus teisių Sovietų Sąjungoje. Savo kreipimusi jie leido valdžiai suprasti, kad V. Krasino ir P. Jakiro teismo procesas jų neišgašdino – jie ir toliau

tęs savo veiklą. Anot L. Aleksejevov, „tai buvo vienintelis Iniciatyvinės grupės dokumentas nuo 1972 m. sausio iki 1974 m. sausio“²².

Mėgindama užgniaužti disidentų veiklą, valdžia naudojo visas turimas savo arsenale priemones. Vieną tokių priemonių atskleidė 1974 m. sausio mėn. pasirodęs Iniciatyvinės grupės pareiškimas²³. Jame sakoma, jog Iniciatyvinės grupės nariai ir jiems prijaučiantys asmenys sulaukė ne vieno siūlymo atsakyti savo veiklos mainais už tai, kad jų bendraminčiams kalėjimuose ir psichiatrijos ligoninėse taikomas režimas būtų palengvintas (arba jie net paleisti iš tų įstaigų)²⁴. Pareiškimo autoriai leido aiškiai suprasti, kad apie jokių susitarimų su valdžia dėl nuolaidų negali būti kalbos.

Brandusis veiklos etapas: „Kronikos“ atnaujinimas ir Politinių kalinių diena. S. Kovaliovas savo atsiminimuose rašė: „Svarbiausias ano mano gyvenimo laikotarpio – o gal ir apskritai viso gyvenimo – įvykis buvo mano dalyvavimas „Kronikos“ veikloje.“²⁵ Su pagrindiniu Rusijos savilaidos leidiniu – „Kronika“ – S. Kovaliovas aktyviai bendradarbiauti pradėjo 1971 m. Tačiau jo bendradarbiavimas su „Kronika“ prasidėjo dar 1968 m. rudenį – tada jis rinko medžiagą apie žmogaus teisių pažeidimus ir perdavinėjo ją „Kronikos“ redakcijai²⁶. Tuo metu „Kronikos“ redakcijoje dirbo Anatolijus Jakobsonas, Julijus Kimas, Irina Jakir (P. Jakiro dukra). S. Kovaliovas, kaip jis pats teigė, priklausė „Kronikos“ „atsarginių žaidėjų“ grupei – tai yra tuo metu „Kronikoje“ jis dar neturėjo jokių apibrėžtų funkcijų²⁷.

1972 m. lapkričio mėn. pasirodė dvidešimt septintasis „Kronikos“ numeris, po to buvo priverstinė pusantrų metų pertrauka, susijusi su KGB grasinimais už kiekvieną naują „Kronikos“ numerį suimnėti žmones, bendradarbiaujančius su leidiniu. Tačiau jau 1973 m. rudenį prasidėjo „Kronikos“ leidimo atnaujinimo darbai. Per visą tą daugiau

nei pusantrų metų laikotarpį naujoji „Kronikos“ redakcija rinko medžiagą apie žmogaus teisių pažeidimus. Vadovauti „Kronikai“ ėmėsi Iniciatyvinės grupės nariai – S. Kovaliovas, T. Velikanova ir T. Chodorovič. Nutarta parengti iškart tris „Kronikos“ numerius, kurių turinys būtų orientuotas į priverstinės pertraukos įvykių aprašymą²⁸. Dvidešimt aštuntasis numeris (kartu su dvidešimt devintuoju ir trisdešimtuoju) pasirodė 1974 m. gegužės pradžioje.

Naujieji „Kronikos“ leidėjai dvidešimt aštuntajame numeryje (pirmajame po priverstinės aštuoniolikos mėnesių pertraukos) paaiškino, kodėl jie atnaujina „Kronikos“ leidimą: „...tolesnė tyla reikštų paramą – nors ir netiesioginę ar pasyvią – „įkaitų taktikai“, kuri kerta su teise, morale ir žmogaus orumu.“²⁹

Ėmėsi vadovauti „Kronikai“ S. Kovaliovas, T. Velikanova ir T. Chodorovič 1974 m. gegužės 7 d. surengė spaudos konferenciją užsienio žurnalistams ir joje išplatino pranešimą, kuriame buvo sakoma, kad, nepaisant visų valdžios kaltinimų dėl melagingo „Kronikos“ pobūdžio, šio leidinio platinimą jie laiko savo pareiga³⁰. Jie leido suprasti, kad ir toliau sieks aktyviai perdavinėti į Vakarus „Kronikos“ numerius ir informaciją apie žmogaus teisių pažeidimo faktus. Taigi jie prisiėmė atsakomybę ne už „Kronikos“ leidimą, o už jos platinimą³¹. Informaciją „Kronikai“ rinko ir jos leidimu rūpinosi T. Velikanova ir S. Kovaliovas³². KGB dabar galėjo tiksliai žinoti, kas yra „Kronikos“ platintojai, nes jie net nemanė šio fakto slėpti. Tapo aišku, kad netrukus saugumas imsis naujųjų „Kronikos“ redaktorių. Pirmas buvo suimtas ir nuteistas S. Kovaliovas.

Nuo 1974 m. gegužės mėn., kai buvo paskelbta, kad atnaujinamas „Kronikos“ leidimas, iki tų metų gruodžio mėn., kai buvo suimtas S. Kovaliovas, buvo išleisti septyni numeriai (Nr. 28–33).

1974 m. spalio 30 d. įvyko pirmasis Politinių kalinių dienos minėjimas, kuris ilgai

niui tapo tradiciniu. Prie šios dienos minėjimo organizavimo labai aktyviai prisidėjo A. Sacharovas ir S. Kovaliovas (vėliau pats tapęs politiniu kaliniu). Mintis paskelbti tą dieną politinių kalinių diena kilo Mordovijos ir Uralo politiniams kaliniams³³. A. Sacharovas savo atsiminimuose aprašo, kaip vyko šios dienos minėjimas SSRS: „Tą dieną lagerių ir kalėjimų politiniai kaliniai surengė vienos dienos bado streiką, reikalaudami savo teisių pripažinimo, o žmogaus teisių gynėjai Maskvoje rengė spaudos konferencijas, kurių metu užsienio žurnalistai buvo supažindinami su politinių kalinių teisių pažeidimo faktais, jų reikalavimais, represijomis ir bado akcijomis.“³⁴ Spaudos konferencijoje išplatintame pranešime sakoma, kad „konferencijos organizatoriai vertina ją kaip solidarumo su politiniais kaliniais išraišką“. Be to, jie tikėjosi plačios tarptautinės bendruomenės paramos³⁵.

1974 m. S. Kovaliovas vis dažniau buvo matomas šalia A. Sacharovo. Spalio 30 d. A. Sacharovo bute jie kartu surengė spaudos konferenciją užsienio žurnalistams. Joje S. Kovaliovas, remdamasis dokumentais iš įkalinimo vietų, padarė pranešimą apie politinių kalinių padėtį lageriuose. Užsienio žurnalistams jis perdavė kelis kreipimusis. Vienas jų buvo bendras, paskelbtas spaudos konferencijos metu, o kitas paskelbtas Inicijatyvinės grupės vardu (tarp pasirašiusių buvo ir S. Kovaliovo pavardė)³⁶. Inicijatyvinės grupės išplatintame kreipimesi į pasaulio bendruomenę prašoma atkreipti dėmesį į Sovietų Sąjungoje egzistuojančią politinių kalinių problemą ir represinės psichiatrijos taikymą disidentams. Kreipimesi teigiama, kad oficiali SSRS valdžia nepripažįsta, jog Sovietų Sąjungoje esama politinių kalinių³⁷. Inicijatyvinės grupės nariai pabrėžė, kad politiniais kaliniais Sovietų Sąjungoje tampa ne tik tie asmenys, kurie kovoja dėl savo politinių įsitikinimų, bet ir tie, kurie siekia laisvai išpažinti savo religiją ar nori išvykti iš SSRS³⁸. Prašoma kuo

greičiau imtis veiksmų, kurie galėtų padėti politiniams kaliniams Sovietų Sąjungoje.

S. Kovaliovas buvo suimtas 1974 m. gruodžio 27 d., o dar naktį prieš suėmimą jis su A. Sacharovu parašė kreipimąsi, kuriame ragino sovietų valdžią Naujųjų metų proga SSRS paskelbti visuotinę politinių kalinių amnestiją³⁹. Abejotina, kad S. Kovaliovas ir A. Sacharovas tikėjo tokios amnestijos galimybe – greičiausiai tai buvo Vakarų raginimas atkreipti dėmesį į politinių procesų ir politinių kalinių problemas Sovietų Sąjungoje bei solidarumo su politiniais kaliniais išraiška artėjančių Naujųjų metų proga.

Ryšių su Lietuvos disidentais užmezgimas.

Ryšius su Lietuvos disidentais S. Kovaliovas užmezgė atsitiktinai, nes jokios veiklos Lietuvoje jis ir jo bendraminčiai iš Rusijos nevykdė. Tiksliau pasakius, S. Kovaliovas bendradarbiavo su Lietuvos katalikiškojo pasipriešinimo atstovais ir „LKB kronikos“ leidėjais bei platintojais. Jokių nuolatinėjų ryšių su kitų disidentinių srovių atstovais iki savo suėmimo jis nepalaikė, nors, kaip teigė S. Tamkevičius, „katalikų kunigai buvo ne vieninteliai asmenys, su kuriais Maskvos disidentai palaikydavo ryšius Lietuvoje“⁴⁰. Galima daryti prielaidą, kad S. Kovaliovas per trečiuosius asmenis galėjo turėti ryšių ir su kitų kryptinių disidentų atstovais, tačiau tie ryšiai buvo labai fragmentiški (jeigu jų išvis buvo).

Pirmieji S. Kovaliovo ryšiai su Lietuva datuojami septintojo dešimtmečio viduriu ir pabaiga; jie buvo susiję ne su visuomeninėmis problemomis, o su grynai mokslinėmis⁴¹. 1965 m. į stažuotę Maskvoje išvažiavo keli Kauno medicinos instituto studentai. Į vieną iš S. Kovaliovo vadovaujamų skyrių Tarpfakultetinėje matematinių metodų biologijoje taikymo laboratorijoje pateko Arimantas Reškevičius (dabar Raškinis), Juozas Dudzevičius ir Lialia Šilianskaja⁴². Su visais atvykusiais lietuviais S. Kovaliovas greitai

rado bendrą kalbą. Jis labai suartėjo su A. Raškiniu, kuris netrukus supažindino S. Kovaliovą su lietuviškojo pasipriešinimo atstovais. Per A. Raškinį S. Kovaliovas perdavinėjo „Kroniką“ ir kitą rusų savilaidą į Lietuvą, per jį gaudavo informacijos apie įvykius Lietuvoje⁴³.

1966 m. Trakų srityje surengtame biologų seminare A. Raškis supažindino S. Kovaliovą su lietuvių disidentais – Juozu Zdebskiu, Petru Plumpa ir Alfonsu Svarinsku⁴⁴. Visi šie ryšiai buvo užmezgti daug anksčiau, negu prasidėjo „LKB kronikos“ ir „Kronikos“ bendradarbiavimas. Taigi dalykinis bendradarbiavimas buvo grįstas asmeniniu pasitikėjimu ir bent dvejų metų asmeninės draugystės įspūdžiais⁴⁵. Ateityje tai labai padėjo bendram „LKB kronikos“ ir „Kronikos“ reikalui, nes lietuviams neberekėjo ieškoti naujų ryšių mėginant perduoti lietuvišką medžiagą į užsienį arba į rusų savilaidą – tiesiog reikėjo užmezgti dalykinius ryšius su gerai pažįstamais partneriais Maskvoje.

Pirmuosius „LKB kronikos“ numerius S. Kovaliovui davė A. Raškis⁴⁶. S. Kovaliovas teigė, kad pirmieji Maskvoje jį aplankė P. Plumpa ir J. Zdebskis⁴⁷. Vėliau P. Plumpa liovėsi važinėti į Maskvą, o „LKB kroniką“ pradėjo vežioti Nijolė Sadūnaitė ir S. Tamkevičius. Be minėtų disidentų, S. Kovaliovą „LKB kronikos“ pavedimu aplankydamo A. Svarinskas, Kęstutis Jokūbynas ir kiti lietuviai.

„LKB kronikos“ leidėjas S. Tamkevičius susipažino su S. Kovaliovu pirmą kartą nuvykęs į Maskvą (jis vyko drauge su J. Zdebskiu). Jiems susipažinti padėjo A. Raškis, kurį pažinojo J. Zdebskis. „LKB kroniką“ pasiekė žinia, kad per A. Raškinį būtų galima paskleisti „LKB kroniką“ Vakarų šalyse⁴⁸.

Susitikę su S. Kovaliovu S. Tamkevičius ir J. Zdebskis pasikeitė informacija apie įvykius Lietuvoje ir Maskvoje. Anot S. Tamkevičiaus, pirmosios kelionės į Maskvą metu buvo imtasi ypatingų atsargumo priemonių –

S. Kovaliovui buvo įteiktas specialiai pagamintas „LKB kronikos“ numerio mikrofilmas, įmontuotas į rankinio prožektoriaus elementą⁴⁹. Pirmojo perduoto „LKB kronikos“ numerio S. Kovaliovas niekaip negalėjo panaudoti „Kronikoje“. Jis pageidavo, kad kitą kartą „LKB kronikos“ numeris būtų atvežtas ir paprastu pavidalu, tada jos medžiagą būtų patogiau panaudoti „Kronikoje“⁵⁰. S. Kovaliovo pageidavimas buvo įvykdytas – į Maskvą būdavo vežami du „LKB kronikos“ egzemplioriai: vienas perduodamas į Vakarus, kitas likdavo maskviečiams; šie išsiversdavo jį į rusų kalbą ir panaudodavo savo leidinyje⁵¹.

Taigi „LKB kronikos“ leidėjai ir Lietuvos tikintieji ne tik gavo progą per Maskvos disidentus paskelbti Vakaruose apie savo teisių pažeidimus, bet ir galimybę būti išgirsti pačioje Sovietų Sąjungoje. Skaitančiųjų „Kroniką“ SSRS nebuvo labai daug, tačiau medžiagos iš Lietuvos spausdinimas svarbiausiam Sovietų Sąjungos žmogaus teisių gynėjų leidinyje buvo svarbus keliais aspektais:

1) galimybė informuoti SSRS piliečius (nors ir per savilaidos leidinį), kad šalyje egzistuoja Katalikų Bažnyčios ir tikinčiųjų teisių pažeidimo problema;

2) moralinio solidarumo jausmas – nesvarbu kokia tautybė, tikėjimas ar ideologinės pažiūros, tačiau bendras tikslas – kova dėl žmogaus teisių – vienija tuos skirtingus iš pirmo žvilgsnio žmones;

3) Vakaruose „Kronika“ buvo geriau žinoma negu „LKB kronika“, todėl lietuvių leidinio medžiaga, perspausdinta „Kronikoje“, galėjo pasiekti daugiau skaitytojų Vakaruose.

Tais pačiais kanalais, kaip ir „LKB kroniką“, S. Kovaliovas gaudavo tam tikros medžiagos lietuvių kalba, kurią reikėjo perduoti į užsienį⁵². Dažniausiai tai buvo straipsniai arba jų rinkiniai, taip pat „LKB kronika“, peticijos, monografijos religine tematika. Visą gautą iš lietuvių medžiagą S. Kovaliovas persiųsdavo į užsienį. Jis tai darydavo per užsienio žurnalistus asmeniškai arba prašydavo sa-

vo bendraminčių pagalbą⁵³. Mėginimų versti kartu su „LKB kronika“ iš Lietuvos gaunamą medžiagą nebuvo, nes tam reikėjo nemažai pastangų, be to, kaip teigė S. Kovaliovas, „religinė mūsų kaimynų katalikų problematika būtų radusi nedaug skaitytojų“⁵⁴. Todėl buvo verčiama ir spausdinama tik medžiaga iš „LKB kronikos“.

Suėmus S. Kovaliovą, „LKB kronikos“ numeriai pasiekdavo „Kronikos“ redakciją per A. Danielį, A. Lavutą, T. Velikanovą ir kitus Maskvos disidentus.

Taigi S. Kovaliovas suvaidino svarbų vaidmenį gabenant „LKB kroniką“ į Vakarų ir skelbiant jos medžiagą „Kronikoje“. Per dviejų „Kronikų“ bendradarbiavimą buvo stiprinami pasitikėjimu grįsti asmeniniai Rusijos ir Lietuvos disidentų ryšiai, kurių išraiška ilgainiui tapo bendrų peticijų ir kreipimūsi pasirašymas. Iki „LKB kronikos“ Rusijos ir lietuvių disidentų ryšiai buvo epizodiški, o 1972 m. atsiradus „LKB kronikai“ jie tapo nuolatiniiais⁵⁵.

Štai kaip S. Kovaliovas vertino lietuvių ir Rusijos disidentų ryšius: „...mums Maskvoje šių ryšių esmė buvo ta pamoka, kuri leido įveikti prietarą, grynai sovietinį prietarą, mums pastoviai skiepijamą mokykloje, ką ten mokykloje – jau vaikų darželyje, jog tautinio išsilaisvinimo idėja yra siaura ir egoistiška. Mes norėjome būti „platesni“ negu tie, kuriuos įsivaizdavome siekiančius siaurų interesų, nesuvokiančius, jog žmonija yra viena. Man atrodo, kad tai labai svarbi pamoka Maskvos išsilaisvinimo judėjimo šakai.“⁵⁶

Labai šiltai apie lietuvių ir Rusijos disidentų ryšius atsiliepė ir lietuvių disidentijos atstovai, gerai pažinoję ne tik S. Kovaliovą, bet ir kitus Maskvos disidentus. Monsinjoras A. Svarinskas prisiminė, kad Maskvos disidentai sugebėjo pagarsinti visoje Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje vykstančius religinius ir žmogaus teisių pažeidimus⁵⁷. Anot jo, tai buvo „didelė Lietuvos propaganda“⁵⁸. Arkivyskupas S. Tamkevičius S. Kovaliovo ir jo ben-

draminčių pagalbą labai vertino, jis teigė: „Mes tiesiog žavėjomės disidentais, kurie labai gerbė įvairių tautų žmonių religinius įsitikinimus, gynė tautines mažumas, visiems sovietinio režimo skriaudžiamiems žmonėms stengėsi įvairiais būdais padėti.“⁵⁹

S. KOVALIOVO TEISMAS VILNIUJE

S. Kovaliovo tardymas ir teismas. 1972 m. liepos 5 d. Lietuvos SSR prokuratūra iškėlė baudžiamąją bylą Nr. 345 dėl „nelegalaus antisovietinio leidinio „LKB kronika“ platinimo Lietuvos SSR“⁶⁰. Nuo šios bylos buvo atskirta daug kitų bylų, susijusių su „LKB kronikos“ dauginimu bei platinimu. Viena iš jų ir buvo S. Kovaliovo baudžiamoji byla.

Bendradarbiavimas su „LKB kronika“ buvo tik vienas iš S. Kovaliovo veiklos epizodų; prokuratūra šį epizodą panaudojo kaip pretekstą jį suimti ir išgabenti kuo toliau iš Maskvos. 1974 m. gruodžio 23 d. S. Kovaliovo namuose Maskvoje buvo atlikta krata, kurios metu rasti „LKB kronikos“ numeriai lietuvių ir rusų kalbomis bei „kita medžiaga, bylojusi apie jo ryšius su tam tikrais elementais Lietuvoje“⁶¹. Dėl rastos medžiagos S. Kovaliovas buvo suimtas ir jam buvo pateikti kaltinimai.

Suimtas S. Kovaliovas pasirinko principinę poziciją – visai nebendradarbiauti su tardytojais. Tokią savo poziciją jis argumentavo tuo, kad „sovietų valdžios dėmesys normaliam žmonių informacijos ir idėjų keitimuisi pažeidžia žmogaus teises“⁶². Be to, atsisakymą bendradarbiauti su tardytojais jis grindė jam žinomais precedentais – sovietinėje teismų praktikoje dar nebuvo atvejo, kad asmuo, kaltinamas pagal RSFSR Baudžiamąjo kodekso 70 arba 190 str., būtų buvęs teistas laikantis visų procesinių normų⁶³.

Retkarčiais, kai kalba ėjo apie neesminius dalykus, S. Kovaliovas teikdavo atsargius komentarus, bet ir tada jis griežtai laikėsi vieno

principo – neminėti jokių vardų nei pavardžių. Iki 1975 m. kovo 5 d. jis pasirašinėjo tardymo protokolus, o po kovo 5 d., protestuodamas prieš apribojimus susirašinėti su žmona, tai daryti griežtai atsisakė⁶⁴.

Norėdami priversti S. Kovaliovą duoti parodymus, tardytojai naudojo prieš jį psichologinio poveikio priemones, įvairiais būdais manipuliavo ir provokavo net per jo ryšius su artimaisiais. Ilgų tardymų metu fiziškai išvargintam S. Kovaliovui būdavo duodamas perskaityti vienas jam adresuotas artimųjų laiškas, o kitas neduodamas, tik iš tolo parodomas⁶⁵. S. Kovaliovas protestavo dėl tokių tardytojų veiksmų, tačiau jo protestai nieko nepakeitė.

S. Kovaliovo bylą LSSR Aukščiausiasis Teismas nagrinėjo 1975 m. gruodžio 9–12 d. Teismo kolegijos pirmininkas buvo LSSR Aukščiausiojo Teismo narys M. Ignotas, liaudies teisėjai – A. Didžiulienė ir B. Terešinas, sekretorė – L. Savickaja, valstybinis kaltintojas – Respublikos prokuroro pavaduotojas I. Bakučionis. Advokatą S. Kovaliovui paskyrė teismas, tačiau valstybės paskirto gynėjo G. Gavronskio paslaugų S. Kovaliovas atsisakė⁶⁶.

Teisėjas leido perskaityti teisiamajam S. Kovaliovui pranešimą, kuriame jis atsisakė pripažinti save kaltu, o jam pareikštus kaltinimus pavadino nepagrįstais⁶⁷. Teismas atmetė S. Kovaliovo prašymą iškviesti liudyti A. Sacharovą, A. Lavutą, T. Velikanovą ir daugumą kitų jo pasiūlytų liudytojų.

Teismo posėdžio metu S. Kovaliovas paaiškino teismui savo poziciją dėl atsisakymo bendradarbiauti su tardytojais. Anot jo, taip jis padarė dėl to, kad tardymo procesas buvo neteisėtas ir nusikaltėliškas⁶⁸. Be to, jis pareiškė, kad SSRS neegzistuoja teisingumo tokioje byloje, kaip jo; žmonės teisiami už įsitikinimus, o ne už nusikaltimus⁶⁹.

S. Kovaliovas buvo pasirėngęs įrodyti, kad jo pareiškimuose ir „Kronikos“ spausdinamoje medžiagoje nebuvo prasimanymų –

tai yra jis norėjo diskutuoti su prokuroru iš esmės. Jis pripažino, kad dalyvavo rengiant daugumą tardymo metu minėtų dokumentų ir „Kroniką“, tačiau griežtai atsisakė minėti aplinkybes⁷⁰. S. Kovaliovas pareiškė, jog „Kronikoje“ buvo faktinių klaidų, tačiau jų buvo nedaug.

Gruodžio 10 d. vykusiame posėdyje S. Kovaliovas išreiškė pageidavimą, kad į teismo salę būtų įleisti jo draugai ir pažįstami. Tačiau šis jo pageidavimas buvo atmestas. Prasidėjo liudytojų apklausa, kurios metu prokuroras siekė parodyti, kokiomis aplinkybėmis vyko „nusikaltėliška“ S. Kovaliovo veikla, tačiau valstybės kaltintojas vengė diskutuoti, ar apskritai galima tos veiklos epizodus įvardyti „nusikaltėliškais“. Teisėjas daugelį S. Kovaliovo klausimų liudytojams atmetė⁷¹. Apklausus visus liudytojus, pasitarę teisėjai paleido parodymus davusius liudytojus iš teismo salės ir paskelbė pertrauką. Nenorėję pasitraukti iš teismo salės S. Kovaliovo bendražygiai buvo jėga išstumti iš salės ir pasibaigus pertraukai atgal jau nebuvo įleisti. S. Kovaliovas protestavo dėl tokių teismo veiksmų, tačiau teisėjas jo reikalavimus ir protestus ignoravo. Savitvardą praradęs S. Kovaliovas teismą išvadino „kiaulių susirinkimu“ ir pareiškė, kad neliks čia daugiau nė minutės, kol liudytojai nebus grąžinti į teismo salę⁷². Jis pareikalavo, kad jį tuoj pat išvestų iš teismo salės, ir pareiškė, jog skelbia bado akciją iki teismo proceso pabaigos⁷³.

Teismui išdėstydamas pareiškime S. Kovaliovas pareikalavo, kad į teismo posėdį būtų sugrąžinti visi parodymus davę liudytojai. Be to, jis reikalavo, kad į teismo salę galėtų patekti A. Sacharovas, T. Velikanova, A. Lavutas, Malva Landa, Vitalijus Rekubratskis, Jurijus Orlovas ir visi kiti panorėję dalyvauti jo procese; jis iškėlė sąlygą, kad jam būtų suteikta galimybė paklausti, ar visi norintieji įleisti⁷⁴. Be to, S. Kovaliovas pareiškė apgailėstaujamas dėl incidento metu pasakytų įžeidžiamų žodžių⁷⁵. Gruodžio 11 d. posėdyje S. Ko-

valiovo prašymas buvo atmestas; tada jis dar kartą pareikalavo išvesti jį iš teismo salės ir atsisakė nuo bet kokio tolesnio bendradarbiavimo su teismu⁷⁶. Konvojui S. Kovaliovą išvedant iš teismo salės, jis, kreipdamasis į pirmoje eilėje sėdėjusius liudytojus, sušuko: „Visa mano meilė jums ir tiems, kurie už durų ir Maskvoje! Karšti sveikinimai Andrejui Dmitrijevičiui!“⁷⁷

Pasitarusi teismo kolegija nusprendė S. Kovaliovą iš teismo pašalinti, o bylos nagrinėjimą tęsti be jo⁷⁸.

Toliau vykęs daiktinių įrodymų nagrinėjimas ir šalių ginčai buvo grynas farsas (beje, kaip ir visa S. Kovaliovo baudžiamoji byla ir jo teismo procesas). Šalių „ginčai“ vyko nedalyvaujant nei teisiamajam, nei jo gynėjams. S. Kovaliovo buvo reikalauta atsisakyti savo laikyenos teismo proceso atžvilgiu ir parodyti pagarbą teismo dalyviams, tačiau jis nesutiko to padaryti. Savo poziciją S. Kovaliovas paaiškino teismui taip: „Savo dalyvavimą šiame procese aš laikiau ir tebelaikau sau įdomiu, nes rimtai jam ruošiausi. Kaip ir anksčiau, manau, kad veikia netinkamu būdu. Jūs patys, išvadydami liudininkus, išprovokavote mane. [...] Vienok dabar apgailėstavitimai dėl įvykusio konflikto netinkami. Aš nepakeisiu savo reikalavimų...“⁷⁹

Prokuroras I. Bakučionis pasiūlė S. Kovaliovą pripažinti kaltu pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 70 str. I dalį ir skirti jam septynerių metų laisvės atėmimo bausmę griežtojo režimo kolonijoje ir trejus metus tremtyje.

1975 m. gruodžio 12 d. prieš paskelbiant nuosprendį S. Kovaliovo buvo paklausta, ar jis norėtų tarti paskutinįjį žodį, tačiau S. Kovaliovas atsisakė tai padaryti⁸⁰. Jis nutarė iki galo laikytis savo pažado nebendradarbiauti su teismu.

Teismo nuosprendis žodis į žodį pakartojo prokuroro kaltinimą. S. Kovaliovo kaltė buvo „įrodyta“ pagal visus punktus. Nebuvo pakeistas ir I. Bakučionio siūlymas skirti

S. Kovalioviui septynerius metus lagerio ir trejus tremties. Nuosprendis buvo galutinis ir neapskundžiamas.

Įvykiai Vilniuje teismo dienomis. S. Kovaliovas buvo tardomas ir teisiamas Vilniuje, o ne Maskvoje, kur jis gyveno, dirbo ir užsiėmė disidentine veikla. Tokį valdžios sprendimą galėjo lemti kelios priežastys.

Pirma, S. Kovaliovo byloje figūravo bendradarbiavimo su „LKB kronika“ epizodas – tai buvo formali proga perkelti jį iš Maskvos į Vilnių. Paskelbus preliminarų kaltinimą tikėtasi rasti liudytojų, kurie įrodytų „LKB kronikos“ ryšius su „nacionalistiniu pagrindžiu“, siekusi atplėšti Lietuvą nuo „gimtosios“ Sovietų Sąjungos, kad vėliau ją susietų su Vakaraais⁸¹. Tačiau to padaryti nepavyko.

Antra, valdžia negalėjo nenumatyti, kad vieno žymiausio žmogaus teisių judėjimo atstovo, „Kronikos“ redaktoriaus ir Inicijatyvinės grupės nario teismas patrauks daugybės užsienio žurnalistų dėmesį. Vilniuje buvo mažai akredituotų užsienio žurnalistų, todėl vengdama viešumo ir užsienio žiniasklaidos dėmesio valdžia S. Kovaliovo tardymo ir teismo vieta pasirinko Vilnių, o ne Maskvą.

Apie S. Kovaliovo suėmimą ilgainiui sužinota Vakaruose. „Kronika“ ir „LKB kronika“ skyrė S. Kovaliovo suėmimui ir teismui daug dėmesio. „LKB kronikos“ penkio-liktojame numeryje buvo pateiktas šio leidinio skaitytojų laiškas (jį vėliau perspausdino ir „Kronika“): „Neseniai sužinojome apie biologijos mokslų daktaro Sergejaus Kovaliovo areštą dėl „LKB Kronikos“. [...] Mes tikimės, kad S. Kovaliovo ir kitų aukos neveltui. [...] Jie [S. Kovaliovas ir A. Sacharovas. – *Aut.*] savo drąsa ir auka privertė mus, Lietuvos katalikus, naujai pažvelgti į rusų tautą.“⁸²

Lietuviai disidentai niekaip negalėjo tiesiogiai padėti KGB kalėjime tardytam S. Kovalioviui, tačiau jų pagalba pravertė S. Kovaliovo aplankyti į Vilnių atvykusiems šeimos nariams ir draugams. 1975 m. sausio mėn.

pas S. Kovaliova į Vilnių kartu su disidentais V. Rekrubratskiu ir Aleksandru Neifachu atvyko jo žmona Liudmila Boicova⁸³. Vilniuje juos globojo lietuvių disidentai – V. Petkus, A. Terleckas ir K. Jokūbynas.

1975 m. sausio pabaigoje į Vilnių atvyko Iniciatyvinės grupės narys ir artimiausias S. Kovaliovo bendražygis A. Lavutas. Vilniuje jį globojo A. Terleckas ir V. Petkus. A. Terleckas susipažino su A. Lavutu labai artimai – vėliau, viešėdamas Maskvoje, dažnai apsisodavo pas jį. Draugystė su A. Lavutu A. Terleckui pravertė rengiant ir skelbiant garsųjį „45 pabaltijiečių memorandumą“. 1979 m. rugpjūčio mėn. A. Terleckas važiavo į Maskvą rinkti žymių Maskvos disidentų parašų. Tačiau jam niekaip nepavyko gauti A. Sacharovo ir Jelenos Bonner – A. Terleckui reikalingiausių – parašų, nes tuo metu Maskvoje jų nebuvo⁸⁴. Tada A. Lavutas susiekė su A. Sacharovu, ir A. Terleckui pavyko gauti A. Sacharovo ir J. Bonner pritarimą „45 pabaltijiečių memorandumui“⁸⁵.

Dar prieš dvi tris savaites iki S. Kovaliovo teismo kai kurie Vilniaus disidentai gavo šaukimus atvykti į karinį komisariatą ar miliciją. Ten jų laukė saugumiečiai. Jie įkalbinėjimais arba grasinimais kviestuosius asmenis vertė pasišadėti, kad nedalyvaus S. Kovaliovo teismo procese⁸⁶. Buvo žinoma, kad palaikyti S. Kovaliovo į Vilnių atvyks didelė žmogaus teisių gynėjų grupė ne tik iš Maskvos, bet ir iš kitų didesnių Sovietų Sąjungos miestų. Lietuvos disidentai rengėsi sutikti ir globoti atvykstančius į Vilnių savo bendraminčius iš Rusijos⁸⁷.

1975 m. gruodžio 9 d. rytą traukiniu iš Maskvos į Vilnių atvyko keliolika žinomų disidentų – A. Sacharovas, J. Orlovas, Valentinas Turčinas ir daugybė kitų, taip pat S. Kovaliovo šeimos nariai: žmona L. Boicova, sūnus Ivanas Kovaliovas ir brolis Jurijus Kovaliovas. Tarp atvykusiųjų buvo ir vienas užsienio žurnalistas – „Toronto Star“ specialusis korespondentas Sovietų Sąjungoje

M. Levis. Maskvoje KGB darbuotojams pavėjo sulaikyti į teismą važiuojančius likusias laisvėje „Kronikos“ redaktorės T. Velikanovą ir T. Chodorovič. Sulaikytos KGB pareigūnų jos nespėjo išėsti į Vilniaus traukinį. KGB darbuotojams ir Maskvoje, ir Vilniuje buvo svarbu bet kokiais būdais sužlugdyti disidentų numatomą moralinę paramą S. Kovalioviui. Taip buvo siekiama ne tik demoralizuoti S. Kovaliova, bet ir sumažinti užsienio spaudos ir vietos gyventojų susidomėjimą teismo procesu.

V. Petkų, A. Terlecką, Joną Volungevičių ir Valerijų Smolkiną, besirengiančius sutikti rusų disidentus Vilniaus geležinkelio stotyje suėmė KGB pareigūnai. Po pietų juos paleido, prieš tai išpėję nesirodyti prie teismo rūmų, tačiau paleistas A. Terleckas nuskubėjo prie teismo rūmų, kur jau buvo susirinkę visi atvykę Rusijos disidentai.

Akademiko A. Sacharovo vizitas į Lietuvą buvo labai reikšmingas įvykis. Nors žmogaus teisių gynėjų leksikone „lyderio“ ir „vadovavimo“ sąvokos nebuvo vartojamos, tačiau A. Sacharovas ir Vakaruose, ir tarp Sovietų Sąjungos disidentų buvo laikomas visų pripažintu žmogaus teisių judėjimo autoritetu. Sužinoję, kad atvyko A. Sacharovas, kai kurie vilniečiai ateidavo specialiai jį pamatyti⁸⁸. Informaciją apie S. Kovaliovo teismą bei A. Sacharovo ir jo bendražygių vizitą į Lietuvą lietuviai dažniausiai sužinodavo klausydamiesi užsienio radijo stočių.

Tomis pačiomis dienomis, kai vyko S. Kovaliovo teismas, Osle vyko Nobelio taikos premijos teikimas. A. Sacharovui nebuvo leista jame dalyvauti – vietoj jo į Oslą išvyko jo žmona J. Bonner. Pasaulio televizijos ir radijo stotys pranešė, kad A. Sacharovas premijos pats negali priimti, nes dalyvauja žmogaus teisių gynėjo S. Kovaliovo teismo procese Vilniuje⁸⁹. Gruodžio 10 d., atsiimdama A. Sacharovui skirtą Nobelio taikos premiją, J. Bonner iškilmingoje kalboje pasakė: „Dabar aš prieš jus kalbu, o mano vyras An-

drejus Sacharovas, kuriam čia turėjo būti įteikta Nobelio taikos premija, šąla Vilniuje prie teismo rūmų, kur teisiamas žmogaus teisių gynėjas Sergejus Kovaliovas...“⁹⁰ Milijonai žmonių galėjo išgirsti apie S. Kovaliovo teismą Vilniuje, tačiau sovietų valdžios sprendimo dėl S. Kovaliovo bylos tai niekaip nepaveikė.

Norėdamas morališkai palaikyti S. Kovaliovą, dar prieš prasidedant teismo procesui A. Sacharovas jam į tardymo izoliatorių nusiuntė telegramą, kurioje kvietė garbės svečio teisėmis dalyvauti iškilmingoje Nobelio taikos premijos teikimo ceremonijoje Osle⁹¹.

Įstaigų vadovams kuo griežčiausiai buvo įsakyta stebėti savo darbuotojus, kad niekas iš jų nedrįstų net rodytis netoli teismo rūmų⁹². Prieš pat teismo pradžią buvo skambinama į darbovietes ir nurodoma kai kuriuos asmenis būtinai skirti dirbti į pirmąją pamainą⁹³. A. Terleckas tokių suvaržymų išvengė, nes teismo išvakarėse iš darbo jis buvo atleistas. S. Kovaliovo teismo dienomis A. Terleckas kartu su rusų disidentais buvo prie teismo rūmų.

Saugumo darbuotojai iš anksto pasirengė teismui – visas teismo pastatas buvo apsuptas milicijos, KGB pareigūnų ir „draugovinė“ (dažniausiai tai buvo tie patys KGB pareigūnai). Norintieji patekti į teismo salę negalėjo to padaryti – jie buvo priversti susiburti prie teismo pastato. Nuo antros teismo dienos stengtasi net neprileisti prie teismo rūmų lietuvių, įtariamų noru patekti į vidų, o tuos, kurie patekdavo – išvydavo. Buvo siekiama, kad vietos gyventojai nesusitiktų su atvykusiais iš Rusijos disidentais.

Saugumo pareigūnai nesitenkino draudimais patekti į teismo salę – prieš disidentus buvo rengiamos sąmoningos provokacijos. A. Sacharovui taip ir nepavyko pasikalbėti telefonu su savo žmona, kuri tuo metu buvo Osle⁹⁴; saugumiečiai mėgino sukompromituoti A. Terlecką, rusų disidentų akivaizdoje vadindami jį kriminaliniu nusikaltėliu⁹⁵.

Tokio pobūdžio provokacijų prieš disidentus S. Kovaliovo teismo dienomis Vilniuje buvo daug.

Prie teismo rūmų būriavosi net tik Rusijos ir lietuvių disidentai – ateidavo ir paprastų žmonių, kurie solidarizavosi su S. Kovaliovu ir jo bendražygiais, arba tiesiog smalsuolių, kurie norėjo pamatyti A. Sacharovą. Teismo procesas vyko darbo dienos metu, todėl dauguma žmonių negalėjo ateiti prie teismo rūmų, tačiau per pietų pertrauką žmonių prie teismo susirinkdavo daugiau⁹⁶.

1975 m. gruodžio 12 d., kai buvo skelbiamas nuosprendis S. Kovaliovo baudžiamojoje byloje, teismo vestibulyje susirinko visi atvažiavę iš Maskvos jo draugai, atėjo labai daug prijauciančių jam lietuvių⁹⁷. Tačiau išklausti nuosprendžio negalėjo ne tik jie, bet netgi teisiamasis S. Kovaliovas.

Prisimindamas įvykius S. Kovaliovo teismo dienomis Eitanas Finkelšteinas rašė: „Įstaigose ir įmonėse, troleibusuose ir kavinėse tuo metu žmonės atvirai svarstė S. Kovaliovo bylą. Žinoma, oficialios informacijos nebuvo, visos naujienos buvo perduodamos iš lūpų į lūpas.“⁹⁸ E. Finkelšteinas, kaip ir daugelis kitų tų dienų įvykių liudininkų, pabrėžė, kad daugumos paprastų lietuvių simpatijos buvo skirtos teisiamajam S. Kovaliovui ir jo bendraminčiams, tačiau jie bijojo jas reikšti viešai, nes žinojo, kad gali užsitraukti valdžios sankcijas.

Anot L. Aleksejevos, „ruso, kuris buvo kaltinamas parama lietuvių katalikams, teismas patraukė visai nesidominčių politika lietuvių dėmesį, padarė didelį įspūdį ir gerokai padidino lietuvių simpatijas Maskvos žmogaus teisių gynėjams“⁹⁹. S. Kovaliovo byla parodė, kad ne visi rusai yra sovietinio režimo šalininkai – tai turėjo padaryti įspūdį lietuviams.

S. Kovaliovo teismo procesas Vilniuje dar labiau sustiprino Lietuvos ir Rusijos disidentų ryšius. Anot L. Aleksejevos, Vilniuje užsimezgę asmeniniai ryšiai labai sustiprino

darbo kontaktus tarp abiejų judėjimų ir padėjo ateityje paskelbti bendrus kreipimusis (bendri Maskvos ir Lietuvos Helsinkio grupių, Krikščioniškojo ir Katalikų teisių gynimo komitetų dokumentai, keitimasis sveikinimo žodžiais tarp „Kronikos“ ir „LKB kronikos“ šių leidinių metinių proga, nuolatinis keitimasis medžiaga)¹⁰⁰. S. Kovaliovo teismas ir lietuvių bei Rusijos disidentų bendradarbiavimas teismo dienomis parodė, kad negalima suabsoliutinti ir visus rusus tapatinti su sovietinės santvarkos šalininkais. S. Kovaliovo byla privertė tam tikrą lietuvių visuomenės dalį pakeisti požiūrį į rusus.

S. KOVALIOVO VEIKLA NUO 1975 M. IKI SSRS GRIŪTIES

Disidentinės veiklos tęsimas kalėjime. S. Kovaliovui atsідūrus lageryje, jo pavardę disidentinėje spaudoje (pavyzdžiui, „Kronikoje“) pradėta minėti dažniau, negu tai buvo daroma iki 1974 m. Taip atsitiko ne vien dėl S. Kovaliovo nuopelnų kovoje už žmogaus teises. Tam pagrindo davė ir jo veikla sovietinėje „zonoje“. „Kronikoje“ reguliariai pasirodydavo informacija apie S. Kovaliovo skelbiamas bado akcijas, kreipimusis į atsakingus SSRS pareigūnus arba užsienio visuomenės atstovus. Sunkios gyvenimo ir darbo sąlygos, nuolatinis lagerio vadovybės spaudimas nė kiek nepalaužė jo noro ir būnant nelaisvėje kovoti dėl žmogaus teisių.

Permės srityje buvo trys lageriai, kuriuose buvo laikomi politiniai kaliniai iš visos Sovietų Sąjungos: Nr. 35, 36 ir 37. LSSR Aukščiausiojo Teismo sprendimu skirtą septynerių metų bausmę S. Kovaliovas turėjo atlikti Permės srities lageryje Nr. 36. Nors lagerių vadovybė ir saugumas griežtai kontroliavo ir cenzūruodavo politinių kalinių ryšius su „išoriniu“ pasauliu, tačiau didžioji informacijos dalis vis dėlto tapdavo žinoma. Ši informacija dažniausiai buvo perduodama per psi-

lankiusius šeimos narius ar teisininkus, arba politiniam kaliniui išėjus į laisvę. Ilgainiui perduota informacija patekdavo į pogrindžio spaudą. Permės srities lagerių politiniai kaliniai rašė savotiškus dienoraščius ir perduodavo juos į laisvę, tada jie būdavo spausdinami „Kronikoje“.

Svarbiausias S. Kovaliovo veiklos baras lageryje buvo kova dėl politinių kalinių teisių (tai natūralu, nes jis pats buvo vienas iš jų). Jis mėgino iš vidaus atskleisti visus politinių kalinių (ir ne tik jų) teisių pažeidimo faktus.

Lagerio vadovybė įvairiais būdais mėgino palaužti S. Kovaliovą ir priversti jį atsisakyti savo veiklos. Buvo griebiamasi įvairių priemonių: nuo atviro šantažo iki grasinimų. Būta ir tam tikrų provokacijos elementų – pavyzdžiui, 1976 m. S. Kovaliovą mėgino įtikinti, kad jis parašytų malonės prašymą¹⁰¹. Vargu ar S. Kovaliovas būtų paleistas, tačiau neabejotina, kad saugumiečiai būtų panaudoję šį malonės prašymą savo tikslams norėdami diskredituoti S. Kovaliovą ir jo bendražygius.

1976 m. pabaigoje S. Kovaliovas nusiuntė SSRS generaliniam prokurorui laišką dėl lagerio vadovybės ir KGB atstovų vykdytos agentų verbavimo akcijos tarp kalinių¹⁰².

1977 m. pavasarį S. Kovaliovas kartu su M. Kazačkovu sugebėjo parašyti laišką tuometiniam JAV prezidentui Jimmy Carteriui¹⁰³. Laiško turinys tapo žinomas disidentinėje spaudoje ir pateko į Vakarus. Laiškas buvo susijęs su sovietinių mokslininkų laišku JAV prezidentui dėl neutroninės bombos. Išnagrinėję „neutralią“ sovietų mokslininkų poziciją ir „sovietinės moralės“ klausimą, S. Kovaliovas su M. Kazačkovu teigė, kad sovietų laiškas sukurtas propagandos tikslais¹⁰⁴. Svarbus buvo pats faktas, kad jie parodė, jog Sovietų Sąjungoje yra ir kitaip manančių mokslininkų (dėl to ir kalinčių lageryje).

1978 m. gruodžio 1 d. dėl kalinių perkėlimo į ankštas patalpas S. Kovaliovas kartu su kitais politiniais kaliniais parašė laišką

SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui siūlydamas įtvirtinti SSRS Konstitucijoje nuostatą dėl piliečių teisės „į orą“¹⁰⁵. Siūlymas gali pasirodyti ironiškas, tačiau rašydami laišką S. Kovaliovas ir kiti politiniai kaliniai tikriausiai siekė parodyti, kokia absurdiška yra padėtis, kurioje jie atsidūrė (patalpoje paprasčiausiai trūko oro). Lagerio vadovybė į šį laišką (kaip ir į visus politinių kalinių laiškus) reagavo neigiamai – buvo suvaržytos susitikimų ir laisvo susirašinėjimo teisės.

Pasityčiojimai, grasinimai ir nuolatinis spaudimas S. Kovaliovą lydėjo per visus jo kalėjimo lageryje metus. 1978 m. vasarą, protestuodamas prieš lagerio vadovybės savivalę (draudimą laisvai susirašinėti ir susitikinėti su šeimos nariais bei advokatu), jis ėmėsi drastiškų veiksmų. S. Kovaliovas ypač pabrėžė tai, kad patekęs į tokią padėtį jis jaučia moralinę atsakomybę ne tik už save, bet ir už kitus kalinius¹⁰⁶. 1978 m. birželio 12 d. S. Kovaliovas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui Leonido Brežnevo vardu nusiuntė laišką, kuriame atsisakė SSRS pilietybės. Laiške S. Kovaliovas reikalavo daugiau nebelaikyti jo Sovietų Sąjungos piliečiu¹⁰⁷. Jis prašė, iškilus teisiniams sunkumams, susijusiems su jo išreikšto noro įgyvendinimu, atimti iš jo pilietybę „už nederamus sovietiniam piliečiui veiksmus“, nes pats jis niekuomet nesiekė atitikti „tų aukštų reikalavimų“¹⁰⁸. Keista, bet sovietų valdžios institucijos reagavo į šitokią S. Kovaliovo demaršą – liepos mėn. SSRS generalinė prokuratūra atsakė lagerio vadovybei, kad S. Kovaliovo iškelti klausimai yra svarstomi SSRS AT Prezidiume¹⁰⁹. Tačiau jokių sprendimų SSRS AT Prezidiumas nepriėmė – SSRS pilietybė iš S. Kovaliovo nebuvo atimta.

Tų pačių metų birželio 15 d. S. Kovaliovas paskelbė bado akciją, kuri be pertraukos tęsėsi dvidešimt septynias dienas (tai buvo ilgiausia S. Kovaliovo kada nors paskelbta bado akcija)¹¹⁰. Iš dalies įvykdžius jo reikalavimus (buvo grąžinti kai kurie laiškai, leista su-

sitikti su advokate), bado akcija, prie kurios jau buvo spėję prisidėti dar keli politiniai kaliniai, buvo nutraukta.

Dėl S. Kovaliovo bado akcijos laišką L. Brežnevui rašė jo sūnus I. Kovaliovas ir žmona L. Boicova. 1979 m. vasarą S. Kovaliovo ir jo šeimos narių pareikšti protestai privertė SSKP CK įpareigoti prokuratūrą atlikti tyrimą dėl S. Kovaliovo skundų pagrįstumo¹¹¹. Atlikusi tyrimą, prokuratūra iš esmės jokių S. Kovaliovo teisių pažeidimų nerado.

Lagerio vadovybės spaudimas atslūgo, tačiau neilgam – S. Kovaliovas vėl buvo apkaltintas nebūtais dalykais, o jo teisės ir vėl imta pažeidinėti. Penktųjų S. Kovaliovo suėmimo metinių proga jo sūnus paskelbė kreipimąsi, kuriame teigė, jog S. Kovaliovas prarado laisvę dėl to, kad sugebėjo ginti savo ir kitų laisvę ir kad jokiems lagerio prižiūrėtojams nepavyks atimti iš S. Kovaliovo pagrindinės jo laisvės – vidaus laisvės¹¹². Kreipimėsi I. Kovaliovas konstatavo faktą, kad nors S. Kovaliovas ir yra nelaisvėje, tačiau jis tebėra pavojingas sovietų valdžiai („pavojingas kiekvienas jo žodis“)¹¹³. Laiškas baigėsi raginiu prisiminti S. Kovaliovą.

Tarp politinių kalinių lietuvių procentas buvo neproporcingai didelis. Daugelis jų (tarp jų P. Plumpa ir A. Terleckas) pažinojo S. Kovaliovą arba žinojo apie „lietuviškąjį“ jo politinės bylos epizodą bei jo paramą lietuvių disidentams. S. Kovaliovas P. Plumpą pažinojo dar iš „LKB kronikos“ laikų, o su A. Terlecku, kuris labai padėjo jo šeimai, draugams bei aktyviai reiškėsi jo teismo dienomis, susipažino tik lageryje. A. Terleckas savo prisiminimuose rašė, kad S. Kovaliovas buvo „visų pripažintas autoritetas, su juo buvo lengva bendrauti“¹¹⁴. Lagerių vadovybė visuomet stengėsi apsunkinti politinių kalinių tarpusavio bendravimą; viena iš priežasčių buvo ta, kad susitikę politiniai kaliniai dalijosi nepalankia valdžiai informacija apie žmogaus teisių pažeidimo faktus, kuri vėliau pasiekdavo savilaidos leidinius.

S. Kovaliovas kartu su P. Plumpa bei dar keliais disidentais parašė ir paskelbė „Laišką Vakarams“¹¹⁵. Laiške kritikuojamas sovietų režimas, atsainus bei nepakankamai griežtas Vakarų požiūris į žmogaus teisių ir laisvių problemas Sovietų Sąjungoje. Laiško autoriai Vakarams siūlė rinktis – arba pataikauti SSRS nekeliant žmogaus teisių problemų dialoge su sovietais dėl savo gerovės, arba parodyti principingą, moralės normomis pagrįstą poziciją¹¹⁶. Tokie deklaratyvus pobūdžio laišakai realių rezultatų retai kada duodavo, tačiau politiniams kaliniams tai buvo gera proga priminti žmogaus teisių problemas ir politinių kalinių egzistavimo Sovietų Sąjungoje faktą.

Lietuviai labai vertino S. Kovaliovo auką. „LKB kronikoje“ kiekvieno numerio skyrelyje „Lietuvi, atmink, kad jie neša nelaisvės pančius, kad galėtum laisvai tikėti ir gyventi“ buvo minima S. Kovaliovo pavardė. Šitoks jo pavardės paminėjimas „LKB kronikos“ puslapiuose turėjo ne tik informacinę funkciją; tai buvo moralinio solidarumo ir lietuvių tautos dėkingumo išraiška.

Iš kalėjimo S. Kovaliovas buvo paleistas 1981 m. gruodžio 27 d. ir iškart išsiųstas į tremtį Magadano srityje. Čia dalyvauti žmogaus teisių judėjime S. Kovaliovas neturėjo praktiškai jokių galimybių. Jam išėjus į laisvę disidentinis judėjimas Sovietų Sąjungoje pamažu pradėjo silpnėti – didžioji disidentų dalis buvo priversta atsisakyti savo veiklos (jie arba buvo suimti, arba emigravę, arba turėjo laikinai pasitraukti iš disidentinės veiklos). Laisvėje Iniciatyvinės grupės narių nebeliko. Taigi ir didesniuose miestuose veikę disidentai prarado galimybę veikti; ką jau kalbėti apie S. Kovaliovą, kuris gyvendamas toli nuo centro vargu ar galėjo kaip nors pasireikšti. Duomenų apie S. Kovaliovo tremties laikotarpį nėra išlikę, todėl ką nors daugiau apie tai pasakyti negalima.

Veikla pertvarkos metais. Praleidęs trejus metus Magadano srityje S. Kovaliovas negalėjo

grįžti į Maskvą, kur gyveno jo šeima. Pagal galiojusią SSRS praktiką politinių kalinių bei tremtinių gyvenimas po bausmės atlikimo buvo saugumo ir valdžios komplikuojamas – jiems buvo apsunkinama galimybė grįžti į didžiuosius Sovietų Sąjungos arba savo gimtuosius miestus. S. Kovaliovas netapo išimtimi – 1985 m. jis turėjo apsigyventi Kalinine. Tačiau ir čia valdžia mėgino apsunkinti jo gyvenimą – kaltino tariamais pasų režimo pažeidimais, trukdė įsidarbinti¹¹⁷. Valdžia toliau jam keršijo ir kaip įmanydama stengėsi priminti, kad jis yra stebimas ir negalės laisvai gyventi.

Michailui Gorbačioviui pradėjus vadinajamą pertvarkos politiką bendra politinė padėtis Sovietų Sąjungoje labai pasikeitė (ypač lyginant ją su Jurijaus Andropovo valdymo metais). Įvyko pokyčių disidentiniame ir žmogaus teisių judėjime. Dar prieš tai, devintojo dešimtmečio pradžioje, disidentinis judėjimas iš esmės buvo visiškai dezintegruotas sovietų saugumo: „Kronika“ – pagrindinis disidentų leidinys – buvo uždaryta, suimta didžioji disidentų ir kovotojų dėl žmogaus teisių dalis, o tie, kurie nebuvo suimti, arba emigravo į Vakarus, arba buvo išję į gilų po grindį. Pertvarkos metais daugelis jų grįžo į politinį ir visuomeninį gyvenimą.

S. Kovaliovui 1987 m. buvo leista grįžti į Maskvą, ten jis iš karto įsitraukė į visuomeninę ir politinę veiklą. Iš Gorkio grįžęs A. Sacharovas pertvarkos metais tapo pačios liberaliausios Rusijos demokratų krypties atstovu – būtent prie A. Sacharovo vadovaujamų demokratų ir prisijungė S. Kovaliovas.

Kartu su A. Sacharovu jis 1989 m. sausio mėn. dalyvavo judėjimo „Memorialas“ steigiamojoje konferencijoje¹¹⁸. Buvo suformuluoti judėjimo tikslai ir siekiai, kurių iš esmės ir iš principo laikomasi iki šiol. 1990 m. S. Kovaliovas tapo vienu iš „Memorialo“ pirmininkų. Dar 1989 m. jis tapo Maskvos Helsinkio grupės nariu¹¹⁹. Jis ir dabar tebėra šios organizacijos narys.

Radikalūs procesai, vykę Sovietų Sąjungos pakraščiuose – nepriklausomybės reikalavimai sąjunginėse respublikose – dažnai susilaukdamo atsargaus netgi Rusijos demokratų vertinimo. S. Kovaliovas buvo griežtas komunistinio režimo kritikas ir siekė kuo greitesnių permainų šalies vidaus gyvenime – platesnės demokratizacijos, tautų apsisprendimo teisių ir laisvių įgyvendinimo. Todėl jam šie procesai atrodė savaime suprantami ir nediskutuotini.

S. Kovaliovas negalėjo nepastebėti Sąjūdžio laikų įvykių ir Lietuvos kelio į nepriklausomybę. 1990 m. kovo 11 d. jis dalyvavo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo posėdyje ir pasakė kalbą. Savo kalboje S. Kovaliovas pasidžiaugė, kad gali būti su lietuviais tokią akimirką, kai „pergyvenamas bendras stebuklas“¹²⁰ (Lietuvos valstybės atkūrimas). Jis teigė, jog kiekvienas žmogus turi jausti atsakomybę už savo tautos padarytas nuodėmes. Čia jis pirmą kartą savo ir visų vardu atsiprašė lietuvių tautos už padarytas lietuviams skriaudas¹²¹. Tame pačiame posėdyje iš esmės buvo priimtas sprendimas dėl S. Kovaliovo reabilitavimo.

IŠVADOS

S. Kovaliovas, 1968 m. įsitraukęs į disidentinių judėjimą, po metų tapo vienu aktyviausių Žmogaus teisių gynimo SSRS iniciatyvinės grupės narių. Tai buvo pirmoji Sovietų Sąjungoje žmogaus teisių judėjimo organizacija, kuri deklaravo pagrindinį siekį – kovą dėl žmogaus teisių. Ji davė impulsą kitoms Sovietų Sąjungos žmogaus teisių gynimo organizacijoms. S. Kovaliovas tiesiogiai prisidėjo prie keliolikos Iniciatyvinės grupės kreipimūsi parengimo ir perdavimo į Vakarų. Veikla Iniciatyvinėje grupėje buvo vienas svarbiausių S. Kovaliovo disidentinės veiklos epizodų.

1974 m. gegužės mėn. S. Kovaliovas kartu su T. Velikanova ir T. Chodorovič ėmėsi atgaivinti „Kronikos“ leidimą ir platinimą.

Iki jų dar niekas nebuvo išdrįšęs atvirai paskelbti, kad imasi vadovauti leidiniui, kurį valdžia traktavo kaip „antisovietinį“ bei „antivalstybinį“. „Kronikos“ atgaivinimas suteikė naują impulsą disidentiniam judėjimui Sovietų Sąjungoje. Tai buvo iššūkis saugumo atstovams, kurie manė, kad „Kronika“ galutinai sužlugdyta. „Kronikos“ atgaivinimas buvo didelis S. Kovaliovo ir jo bendražygių nuopelnas, nes buvo atgaivintas leidinys, kurį disidentai laikė svarbiausiu kovos dėl žmogaus teisių instrumentu. Vėl atsirado galimybė supažindinti Sovietų Sąjungos gyventojus ir Vakarų visuomenę su žmogaus teisių pažeidimo atvejais SSRS. Atgaivinta „Kronika“ sėkmingai funkcionavo ir po S. Kovaliovo suėmimo iki pat 1982 m. pabaigos.

S. Kovaliovas kartu su A. Sacharovu inicijavo pirmosios Sovietų Sąjungoje politinių kalinių dienos minėjimą 1974 m. spalio 30 d. Jų iniciatyva užsienio korespondentams buvo surengta spaudos konferencija apie žmogaus teisių padėtį ir politinių kalinių problemą SSRS. Nors politinių kalinių dienos minėjimas (tapęs tradiciniu tarp sovietinių politinių kalinių) buvo neoficialus, tačiau tą dieną jie galėjo priminti visam pasauliui apie savo egzistavimą. Dabartinėje Rusijoje spalio 30-oji tradiciškai laikoma politinių kalinių diena. Šis faktas svarbus ne vien tuo, kad buvo oficialiai įtvirtintas politinių kalinių dienos minėjimas, bet ir tuo, kad S. Kovaliovas minėjimą surengė kartu su A. Sacharovu.

Reikšmingą vaidmenį S. Kovaliovas atliko formuojantis lietuvių ir Rusijos disidentų santykiams bei juos plėtojant. Visų pirma, su jo pagalba „LKB kronika“ ir kita lietuviška medžiaga patekdavo į Vakarų. Jo iniciatyva „Kronikoje“ pradėta spausdinti informaciją iš „LKB kronikos“ apie Lietuvos tikinčiųjų teisių pažeidimus. S. Kovaliovo pastangomis „LKB kronikos“ medžiaga tapo prieinama ne tik Lietuvos gyventojams, bet ir Vakarų bei Sovietų Sąjungos skaitytojams. S. Kovaliovas buvo geriausiai iš Rusijos disidentų

susipažinęs su lietuvių disidentais. Per jį Lietuvos disidentai susipažindavo su kitais Maskvos disidentais, todėl netgi suėmus S. Kovaliovą lietuvių ir rusų disidentų ryšiai nenutrūko; priešingai, kaip parodė ateities įvykių raida, jie dar labiau sustiprėjo.

S. Kovaliovo teismas prikaustė daugelio žmonių dėmesį tiek Vilniuje, tiek Vakaruose. Tam buvo kelios priežastys: visų pirma tai, kad S. Kovaliovo teismo dienomis Vilniuje buvo A. Sacharovas, nors jam kaip tik tuo metu turėjo būti įteikta Nobelio taikos premija. Antra, lietuvių dėmesį patraukė tas faktas, kad teisiamųjų suole už paramą „LKB kronikai“ sėdėjo rusas. S. Kovaliovas ir atvykusieji jį palaikyti įrodė, kad Sovietų Sąjungoje yra rusų, kuriems suprantamos ir artimos daugelis lietuvių problemų.

Nuorodos

¹ V. Spengla, *Bažnyčia, „LKB kronika“ ir KGB voratinklis*, Vilnius, 2001.

² S. Kovaliovo baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, 30 t.

³ С. Ковалёв, *Диссидент (из рукописи книги С. А. Ковалева)*, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. gegužės 31 d.], <http://www.hrighs.ru/text/b20/Chapter1-2.htm>.

⁴ A. Terleckas, „Tokius prisimenu Andrejų Sacharovą, Sergejų Kovaliovą ir kitus Maskvos disidentus“, *Literatūra ir menas*, 1997, rugpjūčio 23, rugsėjo 6, 13, 20.

⁵ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, 2006 m. vasario 23 d.

⁶ *Ibid.*, p. 3.

⁷ С. Ковалёв, *op. cit.*

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Протокол допроса обвиняемого Красина Виктора Александровича. 18 января 1973 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 11, l. 174.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*, t. 16, l. 51.

¹⁴ *Вольное слово. Документы по делу Монигу Плюща*, Frankfurt am Main, 1974, с. 43–46.

S. Kovaliovo suėmimas, tardymas ir teismas suartino lietuvių ir rusų disidentus. Senieji ryšiai tarp katalikiškojo judėjimo atstovų ir Maskvos disidentų dar labiau sustiprėjo.

S. Kovaliovas iki šių dienų aktyviai dalyvauja Rusijos žmogaus teisių judėjime. Jo veikla sovietiniais metais, kalėjime ir tremtyje bei principinga pozicija Čečėnijos karo metu pelnytai iškelia jį į Rusijos žmogaus teisių judėjimo lyderio pozicijas. Šiuo metu jo prioriteti- nė veiklos sritis yra pilietinių teisių išsaugojimas vis labiau į autoritarinį valdymą kryptančioje Rusijoje. S. Kovaliovo veiklos pagrindas buvo ir yra tokios sąvokos kaip „žmogaus padarumas“, „moralė“, „tiesa“ ir „demokratija“, todėl jo patirtis ir keturis dešimtmečius trunkanti veikla tebėra aktuali iki šiol.

¹⁵ Л. Алексеева, *История неакомыслия в СССР. Новейший период*, Вильнюс–Москва, 1992, с. 215.

¹⁶ *Вольное слово...*, с. 43.

¹⁷ *Ibid.*, с. 67.

¹⁸ *Ibid.*, с. 68.

¹⁹ *Ibid.*, с. 69.

²⁰ Л. Алексеева, *op. cit.*, с. 234.

²¹ Заявление Инициативной группы по защите прав человека в СССР. Сентябрь 1973 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 23, l. 259–260.

²² Л. Алексеева, *op. cit.*, с. 235.

²³ Заявление Инициативной группы по защите прав человека в СССР. Сентябрь 1973 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 23, l. 259–260.

²⁴ *Ibid.*, l. 261.

²⁵ С. Ковалёв, *op. cit.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Хроника текущих событий*, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>.

²⁹ *Хроника текущих событий*, Nr. 28, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/ХТС28-0.htm>.

³⁰ Заявление иностранным журналистам. 7 мая 1974 г., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47684/3, t. 23, l. 272.

- ³¹ *Хроника текущих событий*, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>.
- ³² Ibid.
- ³³ Заявление. 30 октября 1974 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 20, л. 164.
- ³⁴ А. Сахаров, *Воспоминания*, Нью-Йорк, 1990, с. 573.
- ³⁵ Заявление. 30 октября 1974 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 20, л. 164.
- ³⁶ 30-е октября. 30 октября 1974 г., *ibid.*, т. 24, л. 170–172.
- ³⁷ Ibid., л. 170.
- ³⁸ Ibid., л. 171.
- ³⁹ Обращение. 27 декабря 1974 г., *ibid.*, т. 23, л. 178.
- ⁴⁰ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 14.
- ⁴¹ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 1.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ С. Ковалёв, *op. cit.*
- ⁴⁴ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 1.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ С. Ковалёв, *op. cit.*
- ⁴⁷ *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 2.
- ⁴⁸ „Lietuvoje minimas Sergejus Kovaliovas“, *Mokslo Lietuva*, 2004, lapkričio 18, p. 12.
- ⁴⁹ Ibid., p. 11.
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² *Sergejaus Kovaliovo anketa*, E. Jaseliūno archyvas, p. 3.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ С. Ковалёв, *op. cit.*
- ⁵⁶ „Sergejus Kovaliovas Lietuvoje“, *Naujoji Rotuva*, 1997, Nr. 7–8, p. 85.
- ⁵⁷ „Teismo procesas, kuris įeis į istoriją“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 23, p. 16.
- ⁵⁸ Ibid., p. 16.
- ⁵⁹ Kauno kurijoje vyko susitikimas su Sergejumi Kovaliovu, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. kovo 22 d.], <http://kaunas.lcn.lt/naujienos/343>.
- ⁶⁰ Обвинительное заключение по уголовному делу № 423 по обвинению Ковалева Сергея Адамовича в совершение преступления, предусмотренного частью I, ст. 70 УК РСФСР, ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 1.
- ⁶¹ Ibid., л. 2.
- ⁶² Протокол допроса обвиняемого. 28 декабря 1974 г., *ibid.*, т. 1, л. 193 а. р.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ Протокол допроса обвиняемого. 24 марта 1975 г., *ibid.*, л. 267.
- ⁶⁵ „Teismo procesas, kuris įeis į istoriją“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 23, p. 16.
- ⁶⁶ Протокол судебного заседания, ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 146.
- ⁶⁷ Ibid., л. 148.
- ⁶⁸ Ibid.
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, Chicago, 1976, т. 3, p. 264.
- ⁷² Протокол судебного заседания. 9–12 декабря 1975 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 182.
- ⁷³ Ibid.
- ⁷⁴ Заявление в Верховный суд Лит. ССР от подсудимого Ковалева С. А. 10 декабря 1975 г., *ibid.*, л. 186.
- ⁷⁵ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 267.
- ⁷⁶ Протокол судебного заседания. 9–12 декабря 1975 г., ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 189.
- ⁷⁷ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 268.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Ibid., p. 270.
- ⁸⁰ Ibid., p. 271.
- ⁸¹ „Sergejus Kovaliovas Lietuvoje“, *Naujoji Rotuva*, 1997, Nr. 7–8, p. 85.
- ⁸² *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, Chicago, 1975, т. 2, p. 357.
- ⁸³ A. Terleckas, *op. cit.*, p. 12.
- ⁸⁴ Ibid.
- ⁸⁵ Ibid.
- ⁸⁶ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 272.
- ⁸⁷ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 14.
- ⁸⁸ „Lietuvoje minimas Sergejus Kovaliovas“, *ibid.*, lapkričio 18, p. 12.
- ⁸⁹ Ibid.
- ⁹⁰ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *ibid.*, gruodžio 2, p. 15.
- ⁹¹ Телеграмма, ЛЯА, ф. К-1, ар. 58, б. 47684/3, т. 30, л. 100.
- ⁹² „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslo Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 15.
- ⁹³ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, т. 3, p. 273.

- ⁹⁴ A. Terleckas, op. cit.
- ⁹⁵ Ibid.
- ⁹⁶ „Sergejaus Kovaliovo teismas Vilniuje“, *Mokslas Lietuva*, 2004, gruodžio 2, p. 15.
- ⁹⁷ A. Сахаров, op. cit., c. 608.
- ⁹⁸ *Perspektyvos. Lietuvos pagrindinio periodinio leidinio 1978–1981 metai*, sud. P. Vaitkūnas, Vilnius, 2005, p. 496.
- ⁹⁹ Л. Алексеева, op. cit. c. 49.
- ¹⁰⁰ Ibid.
- ¹⁰¹ *Хроника текущих событий*, Nr. 41, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC41-0.htm>.
- ¹⁰² *Хроника текущих событий*, Nr. 45, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC45-0.htm>.
- ¹⁰³ *Хроника текущих событий*, Nr. 49, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC49-0.htm>.
- ¹⁰⁴ Ibid.
- ¹⁰⁵ *Хроника текущих событий*, Nr. 52, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC52-0.htm>.
- ¹⁰⁶ *Хроника текущих событий*, Nr. 53, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC53-0.htm>.
- ¹⁰⁷ Ibid.
- ¹⁰⁸ Ibid.
- ¹⁰⁹ Ibid.
- ¹¹⁰ Ibid.
- ¹¹¹ *Хроника текущих событий*, Nr. 54, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC54-0.htm>.
- ¹¹² *Хроника текущих событий*, Nr. 55, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC55-0.htm>.
- ¹¹³ *Хроника текущих событий*, Nr. 54, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. vasario 24 d.], <http://www.memo.ru/history/diss/chr/XTC54-0.htm>.
- ¹¹⁴ A. Terleckas, op. cit.
- ¹¹⁵ *Nenugėlėtoji Lietuva. Antisovietinis pagrindis. Kalba dokumentai*, sud. A. Liekis, Vilnius, 1993, p. 525–526.
- ¹¹⁶ Ibid., p. 525.
- ¹¹⁷ *Lietuvos katalikų Bažnyčios kronika*, Chicago, 1987, t. 8, p. 415–416.
- ¹¹⁸ В. Иофе, *Границы смысла: Статьи. Выступления. Эссе*, Санкт-Петербург, 2002, c. 49.
- ¹¹⁹ Биография Сергея Адамовича Ковалева, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. balandžio 16 d.], <http://www.hro.org/editions/kovalev/biokov.htm>.
- ¹²⁰ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos trečiojo posėdžio stenograma. 1990 m. kovo 11 d., interaktyvus [žiūrėta 2006 m. balandžio 4 d.], http://www.lrs.lt/datos/kovo11/st_03.htm.
- ¹²¹ Ibid.

Gauta 2007 03 13
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3,
Vilnius

Sergejus Tichomirovas

SERGEI KOVALIOV'S ACTIVITIES IN THE DISSIDENT MOVEMENT AND HIS TIES WITH LITHUANIA

Summary

Sergei Kovaliov, who joined the dissident movement in 1968, a year later became one of the most active members of the Initiative Group, the first organisation of the movement for human rights in the Soviet Union. He participated directly in writing and sending to the West several addresses by the Initiative Group. His activities in the organisation were an important page in his life.

In May 1974, Kovaliov, together with Tatyana Velikanova and Tatyana Chodorovitch, revived the publication and dissemination of the *Chronicle*. This publication was treated by the Soviet authorities as “anti-Soviet” and “anti-State”. The contribution of Kovaliov and his associates to the revival of the *Chronicle* was very important, as it was considered the main instrument in the hands of the dissidents in their struggle for human rights. It gave an opportunity to inform people in the Soviet Union and the West about cases of violations of human rights. The revived *Chronicle* continued to be published after Kovaliov's arrest, until the end of 1982.

Together with Andrei Sakharov, Kovaliov initiated the commemoration of Political Prisoners' Day in the Soviet Union, on 30 October 1974. On their initiative a press conference was held for foreign correspondents about the state of human rights and the issue of political prisoners in the Soviet Union. Later, Soviet political prisoners commemorated this day, although unofficially. On that day they could remind the world about their existen-

ce. Traditionally, in present-day Russia, 30 October is considered Political Prisoners' Day.

Kovaliov played a very important role in the relations between Lithuanian and Russian dissidents. Firstly, *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania* and other publications from Lithuania found their way to the West with his help. On his initiative, material about cases of abuses of human rights from the Lithuanian *Chronicle* was printed in the Russian *Chronicle*. In this way, articles from *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania* became available, with Kovaliov's help, to readers in the West and the Soviet Union. Kovaliov was the strongest link in the chain between the Lithuanian and other Russian dissidents, as he was well acquainted with the former.

Kovaliov's trial attracted many people's attention, both in Vilnius and the West. Firstly, Sakharov was in Vilnius at that time, although he was to receive the Nobel Peace Prize. Secondly, the attention of many Lithuanians was attracted by the fact that a Russian was on trial for his support for *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania*. Kovaliov and his supporters who came to Vilnius proved that there were Russians in the Soviet Union who could understand the problems of the Lithuanians.

Kovaliov's arrest, interrogation and trial brought closer Lithuanian and Russian dissidents, and old ties between members of the Catholic movement and Moscow dissidents became stronger.

Pogrindinė Rusijos solidaristų organizacija ir Lietuva

ĮVADAS

Kai kurie vyresniosios kartos Lietuvos žmonės (kauniečiai Mindaugas Bloznelis, Alvydas Semaška, šios publikacijos autorius ir kiti) ligi šiol prisimena XX a. šeštajame–aštuntajame dešimtmečiais Vilniuje, Kaune, Panevėžyje ar kituose respublikos miestuose, kartais netgi Rygoje, Leningrade (dabar – Sankt Peterburgas) ir Maskvoje regėję keistus simbolius – raides „HTC“ („NTS“) arba neįprastą trišakio ženklą ranka, matyt, naktimis užrašytus ant pavienių pastatų. Pranešimų apie tokių simbolių pasirodymą to meto Rusijoje, Ukrainoje, ant pravažiuojančių traukinių vagonų pasitaiko spaudoje nuo šeštojo dešimtmečio pradžios iki pastarųjų metų [13; 20; 44; 79; 89]*.

Žinomas lietuvių pogrindinės katalikiškos spaudos leidėjas ir platintojas, visuomenės veikėjas Petras Plumpa pasakoja, kad apie 1951 m. jis su savo artimaisiais, tuo metu gyvenusiais Pandėlio rajone, netikėtai išvydo iš padangės (matyt, iš praskridusio oro baliono) į laukus krintančius kažkokius lapelius. Pakėlę lapelius, jie pamatė, kad tai an-

tisovietiniai atsišaukimai rusų kalba. Lapeliai buvo pasirašyti paslaptingos antisovietinės organizacijos Rusijos solidaristų Nacionalinio darbo sąjungos (nuo 1957 m. – Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjunga, LDS). Lapeliuose greta organizacijos pavadinimo buvo pavaizduotas minėtas trišakio ženklas. Šios organizacijos atsišaukimų, atsiųstų oro balionais, Lietuvoje buvo aptinkama ir vėliau. 1957 m. pogrindinės jaunimo organizacijos „Laisvę Lietuvai“, veikusios Kaune ir Vilniuje, nariai Nijolė Gaškaitė, Petras Plumpa, Birutė Putrimaitė, Algirdas Susnys ir kiti retkarčiais nelegaliai gaudavo bei skaitydavo tos organizacijos leidžiamą laikraštį „Posev“ (nuo 1968 m. vietoj laikraščio buvo leidžiamas žurnalas tuo pačiu pavadinimu) [70; 71].

Kitas Lietuvos pogrindžio judėjimo dalyvis Edvardas Burokas prisimena, kad netgi liūdnei pagarsėjusiuose Vorkutos lageriuose 1955–1956 m. jam ir jo bendraminčiams kartais į rankas patekdavo minėtas laikraštis rusų kalba „Posev“. Laikraštį nelegaliai gaudavo Vorkutos lageriuose kalėjęs politinis kalinys plk. Jemeljanas Repinas. Jis tuo metu

* Čia ir kitur laužtiniuose skliaustuose nuorodos į šaltinių ir literatūros sąrašą publikacijos pabaigoje. Skaičius po kablelio žymi puslapį.

buvo pagrindinės Rusijos socialdemokratų partijos, atkurtos lageriuose 1950 m., pirminko pavaduotojas ir kartu vadovavo lagerių kalinių pagrindinėms organizacijoms Kovotojų už laisvę sąjunga ir Šiaurės sąjunga už laisvę, veikusioms Vorkutos lageriuose nuo 1954 m. [16, 336; 17, 157, 166, 167]. Dar 1953–1954 m. Vorkutos lageriuose veikė pagrindinė Rusijos solidaristų LDS grupė, kurią įkūrė ir kuriai vadovavo buvęs šios rusų išeivijos organizacijos aktyvistas Jevgenijus Divničius [89, 34]. Jis prieš Antrąjį pasaulinį karą įsitraukė į organizacijos veiklą Jugoslavijoje, vadovavo organizacijos Belgrado grupei, o Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Jugoslavijoje buvo sučiuptas sovietų „žmonių medžiotojų“ (SSRS specialiųjų tarnybų) ir slapta pergabentas į Sovietų Sąjungą, ten tardytas, vėliau kalintas kalėjimuose ir lageriuose ištisus 22 metus (1944–1956 m., 1958–1968 m.).

Laikraštyje „Posev“ buvo griežtai pasisakoma prieš komunistų partijos valdymą ir represijas, prieš sovietinę santvarką ir GULAG'ą. Paslaptingas antisovietinių atsisaukimų, plonų žurnalų ir laikraščių ant plono popieriaus, išleistų nežinomos organizacijos, pasirodymas tais tolimais metais juos skaičiusiems žmonėms keldavo nuostabą, sutrikimą ir gyvą susidomėjimą [7]. Ypač stebino tai, kad gana dažnai būdavo neaišku, iš kur tokie leidiniai atsirasdavo laukuose, miškuose ar prie gyvenviečių.

LDS buvo aktyviausia rusų išeivijos ir Sovietų Sąjungos pagrindinė organizacija. Ji nuo 1930 m. įvairiais metodais ir priemonėmis, daugiausia ideologinėmis, kovojo su komunistų partijos diktatūra ir vienvaldyste, kategoriškai atmetė ir kritikavo komunistų partijos ideologiją bei teorijas, tobulino ir skleidė solidarizmo* idėjas. Organizacijos

rengiami, spausdinami ir platinami atsišaukimai, periodiniai leidiniai, brošiūros ir knygos nelegaliai buvo gabenamos ir siunčiamos į Sovietų Sąjungą nuo 1934 m., o nuo 1951 m. iki 1991 m. – beveik nenutrūkstamu srautu. Nuo 1930 m. nedidelės neregistruotos LDS grupės veikė Kaune ir Vilniuje, kaimyninėse šalyse, o nuo 1938 m. – giliame pogrindyje Sovietų Sąjungoje. Visa tai skatina toliau tyrinėti LDS veiklą.

Lig šiol rusų išeivijos ir Sovietų Sąjungos pagrindinės organizacijos LDS istorija bei veikla yra mažai tyrinėta. Daug valstybinių archyvų dokumentų, susijusių su LDS veikla, JAV, Vokietijoje, Rusijos Federacijoje ir kitose šalyse yra neišviešinti ir neskelbti. Iki karinių LDS archyvų neišliko, todėl tiriant organizacijos veiklą iki Antrojo pasaulinio karo tenka pasikliauti jau paskelbtais LDS dokumentais, organizacijos leidiniais, amžininkų atsiminimais. Nedaug galimybių susipažinti su archyvų dokumentais, susijusiais su LDS organizacine struktūra, jos narių vardais, pavardėmis, slapyvardžiais, organizacijos veikla ir išleistas leidiniais, organizacijos veiklos konspiratyvumu. Visa tai lemia, jog iki šiol nėra daug tyrimų, skirtų LDS organizacijai. Kai kuriuos šios organizacijos istorijos ir veiklos aspektus tyrė ir aprašė Danilo Aleksejevas [80], Jekaterina Andrejeva [81], Georgas Gordonas Youngas [73], Michailas Nazarovas [88], N. Rutčenko [41; 42], dabartinio LDS vadovo Boriso Puškariovo vadovaujamas autorių kolektyvas [89], Arkadijus Stolypinas [62]. D. Aleksejevo disertacijoje (Tolimųjų Rytų universitetas, Vladivostokas) apžvelgiama organizacijos kova su totalitariniu režimu Sovietų Sąjungoje, daugiausia dėmesio joje skiriama Rusijos solidarizmo teorijai ir praktikai [80]. Kembridžo universiteto (Didžioji Britanija) darbuotojos

* Solidarizmas (nuo prancūzų k. žodžio *solidaire* – veikiantis išvien) – tai visuomeninė politinė doktrina, skelbianti natūralų visų valstybės socialinių grupių, klasių interesų bendrumą.

istorikės dr. J. Andrejevos knygoje apžvelgiama LDS ideologijos formavimo eiga prieškarinio metais ir organizacijos veikla karo metais, ypač sąveika su to meto rusų išsivadavimo judėjimu [81]. Londono universiteto istoriko prof. Geoffrey'io Hoskingo jau vienuolika leidimų išleistame žinomame veikalė „Sovietų Sąjungos istorija, 1917–1991“ (anglų, rusų ir kitomis kalbomis) trumpai minima LDS veikla ir Rusijos solidarizmas [72]. Buvusio vieno iš LDS leidinių redaktorių M. Nazarovo studijoje ir B. Puškariovo vadovaujamo autorių kolektyvo parengtoje brošiūroje pateiktos LDS idėjų ir veiklos apžvalgos [88; 89].

Buvęs vienas LDS Prancūzijos skyriaus vadovų A. Stolypinas, remdamasis organizacijos vadovybės priimtais nutarimais, kai kuriais dokumentais, aptardamas gausius propagandinius pranešimus Sovietų Sąjungos spaudoje, parengė ir paskelbė rinkinį apybraižų apie LDS veiklos pagrindinius aspektus nuo organizacijos įkūrimo iki XX a. devintojo dešimtmečio [62].

Nemažai LDS organizacijos ir veiklos aspektų (LDS Centro vardu leisti leidiniai, kontrafakiniai ir „kamufliuojami“ leidiniai, mikropublikacijos, nelegali konspiracinė LDS veikla, SSRS tyrimo instituto prie LDS ir Laisvosios Rusijos fondo funkcionavimas, LDS antrinės ir priedangos organizacijos, radijo stoties „Laisvoji Rusija“ ir kitos LDS radijo laidos, LDS simbolių platinimas Sovietų Sąjungoje ir kita) iki pastarojo meto nėra tirti, o tik epizodiškai minimi kai kuriose publikacijose, dažniausiai LDS narių ir bičiulių atsiminimuose [23; 48; 52; 58; 62].

LDS veikla Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse iki pastarojo meto netyrinėta. Lietuvos istoriniuose periodiniuose leidiniuose, kuriuose nagrinėjama pasipriešinimo istorija („Genocidas ir rezistencija“, „Laisvės kovų archyvas“ ir kt.), skelbiamuose straipsniuose retkarčiais trumpai užsimenama apie LDS [70; 78]. Panašios nuorodos į šią primirštą organizaciją kartkartėmis pasirodo

kaimyninių šalių – Lenkijos, Latvijos, Rusijos, Ukrainos ir kitų šalių istorijos, publicistikos ir atsiminimų leidiniuose [13; 38; 47; 48; 64; 72; 76; 82; 90; 91; 92; 96], tačiau juose nepateikiama išsamesnių duomenų apie šios organizacijos formavimosi procesą bei veiklą.

Šios publikacijos tikslas – sistemingai ir įvairiapusiškai pateikti svarbiausius LDS veiklos aspektus nuo organizacijos formavimosi XX a. trečiajame dešimtmetyje iki Sovietų Sąjungos sugriuvimo. Siekiama atskleisti ir išryškinti organizacijos sąsajas su Lietuva. Trumpai apžvelgiama LDS istorija, atskleidžiama organizacijos veikla Lietuvoje nuo 1930 m.

Rengiant publikaciją remtasi šaltiniais (archyviniais ir paskelbtais publikacijose) ir literatūra. Šaltinius pagal reikšmingumą tyrimui, patikimumą ir pobūdį galima suskirstyti į penkias grupes.

1. Valstybiniai dokumentai, jų kopijos ar aprašymai, laikomi Kauno apskrities archyve, Lietuvos centriniame valstybės archyve ir Lietuvos ypatingajame archyve, taip pat valstybiniai dokumentai, paskelbti Rusijoje [1–12; 13; 14].

2. Organizacijų ir visuomenės atstovų dokumentai, paskelbti rusų išeivijos leidyklos „Posev“ (Possev-Verlag) ir LDS bei Laisvosios Rusijos fondo vardu, tęstiniame istorijos leidinyje „Laisvės kovų archyvas“ (Kaunas), Lietuvos pogrindžio leidinyje „Perspektyvos“, LDS žurnale „Posev“ [14; 15; 22; 27–29; 39; 41–43; 45; 46; 49–51; 54; 62; 63; 70; 78; 84; 86].

3. Memuariniai ir apžvalginiai istoriniai leidiniai, išleisti rusų išeivijos leidyklos „Posev“, Maskvos „Memorialo“, Pomorės valstybinio universiteto (Archangelskas), Rusijos–Amerikos universiteto (Maskva), paskelbti dokumentų ir istorinių duomenų rinkinyje „Politinė rusų išeivijos istorija 1920–1940 m.“, taip pat LDS vadovų ir narių (V. Nazarovo, Vladimiro Poremskio, J. Ro-

manovo, A. Stolyfino ir kt.) darbai ir atsiminimai [16; 17; 19; 21; 36–38; 47; 48; 52; 55–58; 60; 61; 64–66; 74–76; 79–89; 90; 92; 93; 95–98].

Nemažai duomenų apie LDS veiklą pateikta rusų išeivių, ypač buvusių organizacijos vadovų ir aktyvistų (Viktoro Baidalakovo, Valerijano Obolenskio, Rostislavo Polčianinovo, Boriso Prianišnikovo, Levo Raro, Jevgenijaus Romanovo, Jaroslavo Trušnovičiaus ir kt.) išleistuose atsiminimuose, bet ir juose neatsispindi nemaža organizacijos veiklos aspektų, tarp jų ir veikla Lietuvoje [23; 24; 47; 48; 52; 56–58; 65]. Netgi LDS vadovų, aktyvių narių ir bičiulių prieš 15 metų ir anksčiau paskelbtuose straipsniuose neišvengta tam tikro vienpusiškumo. „Šaltojo karo“ sąlygomis buvo būtina konspiracija, todėl nemažai LDS vadovybės iniciatyvų ir akcijų (rusų rašytojo Aleksandro Solženicyno ir akademiko Andrejaus Sacharovo pristatymas Nobelio premijai gauti, pagrindinių radijo stočių laidos, leidinių siuntimo iš užsienio į SSRS akcijos, parama savilaidos leidinių Sovietų Sąjungoje rengėjams ir platintojams) nebuvo galima atskleisti. Atsiminimuose pasitaiko netikslumų ir pavienių klaidų, ypač aprašant LDS formavimąsi, veiklos kryptį paiešką ir kai kurias akcijas.

4. Buvusių SSRS represinių struktūrų ir to meto žiniasklaidos darbuotojų atsiminimai, publicistinės bei propagandinės publikacijos [18; 34; 35]. Jose paskelbti duomenys yra nepatikimi ir tendencingi. Tai patvirtina tų pačių autorių (Vadimo Kasio, Leonido Kolosovo, Michailo Michailovo ir kitų) publikacijų, paskelbtų sovietiniu laikotarpiu ir sugriuvus Sovietų Sąjungai, palyginimas – skirtingu metu paskelbti duomenys neretai labai skiriasi [34; 35; 87]. Publikacijoje paskelbtus duomenis būtina tikrinti ir patvirtinti kitų šaltinių duomenimis.

5. Informaciniai, biografiniai žinyai, leidyklos „Posev“ leidinių bibliografinė rodyklė ir kita [14; 59; 60; 97].

Buvusio LDS Tarybos nario Michailo Gorbanevskio sudarytame straipsnių rinkinyje „Laisvasis „Posevo“ žodis 1945–1995“ (rusų k.) apžvelgiama LDS leidyklos „Posev“ išleistos knygos ir leidybinė veikla 1945–1995 m. [60]. Žinyuose ir bibliografinėse rodyklėse skelbiami duomenys neturėtų kelti didesnių abejonių. Deja, paskelbta leidyklos „Posev“ leidinių bibliografinė rodyklė nėra išsami. Dėl įvairių priežasčių į ją nepateko keliasdešimt leidyklos išleistų knygų ir brošiūrų, kurios buvo siunčiamos į Sovietų Sąjungą. Negana to, į minėtą rodyklę visiškai neįtraukti leidiniai, tarp jų periodiniai ir tęstiniai, kuriuos LDS Centras, organizacijos sektoriai, skyriai, antrinės ir priedangos organizacijos leido savo vardu. Bibliografiniai duomenys apie LDS ir leidyklos „Posev“ vardu leistus kontrafaktinius ir imitacinius leidinius iki šiol nepaskelbti.

LDS KŪRIMAS, POLITINIŲ NUOSTATŲ FORMAVIMAS IR VEIKLOS FORMŲ PAIEŠKA

Ikikarinės Tautų Sąjungos (Nacijų Lygos) duomenimis, per tragiškus 1917–1922 m. įvykius (Spalio perversmas, pilietinis karas, badas ir suirutė) iš Rusijos pasitraukė apie 1,2 mln. gyventojų [88, 21]. Iš jų apie ketvirtį sudarė įvairiais laikotarpiais ir įvairiuose frontuose kovoję Baltosios armijos kariai. Dabartiniais duomenimis, išeivijoje atsidūrė apie 2–3 mln. buvusios Rusijos gyventojų [14]. Šimtai tūkstančių Rusijos gyventojų, daugiausia buvusios Baltosios armijos karių ir inteligentų, jų šeimų narių ir artimųjų susitelkė Lenkijoje, Čekoslovakijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje, Bulgarijoje, Jugoslavijoje, iš dalies – Baltijos ir kitose Europos šalyse. Išeivijoje palengva atsigavo rusų kultūra, literatūra, spauda, visuomeninė veikla. Ypač aktyvus buvo vadinamosios baltosios rusų išeivijos jaunimas. 1924–1925 m. Jugoslavijoje, Bulgarijoje,

Čekoslovakijoje ir Baltijos šalyse susibūrė nedidelės rusų jaunimo organizacijos.

XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmėčiais rusų išeivijoje formavosi nacionaliniai politiniai būreliai, grupės ir judėjimai. Jie kartais vadinami porevoliuciniais judėjimais – Rusų tiesos brolija, Jaunosios Rusijos sąjunga (sąjungos nariai buvo vadinami mladorošais), Rusijos nacionalinis ir socialinis judėjimas, Rusijos fašistų organizacija [90, 93]. Komunistų partijos skelbtam vadinamajam „proletarinio internacionalizmo“ principui daugelis jų priešindavo nacionalizmą kaip vieną svarbiausių idėjinių socialinių prielaidų. 1921 m. rusų išeivijoje prasidėjo „smenovechininkų“ judėjimas, o Bulgarijoje tuo pat metu susiformavo euraziečių (Eurazijos, arba eurazizmo teorijos atstovų) grupė. Dešinysis rusų išeivijos sparnas buvo kiekybiškai gerokai gausesnis už kairiųjų, bet kairysis sparnas nsvėrė dešinįjį aktyvumu, finansiniais ir leidybiniais pajėgumais. Tarp šių dešiniųjų ir kairiųjų „doktrinierių“ grupuočių buvo gana daug įvairių nuosaikių ir radikalių centristinių, dešiniųjų ir kairiųjų grupių bei judėjimų.

Organizacijos, kuri vėliau buvo pavadinta Nacionalinio darbo sąjunga ir Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjunga, pagrindu tapo 1924 m. Bulgarijoje susikūrus Rusų nacionalinio jaunimo būrelis [41; 49; 62]. Po trejų metų būrelis buvo reorganizuotas į Nacionalinę rusų jaunimo sąjungą (*Национальный союз русской молодежи*). Šios organizacijos susiformavimą, taip pat analogiškos sąjungos įsikūrimą Prancūzijoje globojo baltajo judėjimo dalyvių išeivijoje sukurta gausiausia rusų išeivijos monarchistinė organizacija Rusų bendroji karinė sąjunga (*Русский общевосточный союз*, ROVS; vadovas gen. Itn. Piotras Vrangelis) [96; 97]. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje ROVS vienijo apie 40 tūkst. narių.

Tais pačiais metais susibūrė Rusų nacionalinio jaunimo sąjunga (*Союз русской национальной молодежи*) Jugoslavijoje [41].

1929 m. abi organizacijos susivienijo. Jaunimo sąjungos grupės susikūrė Čekoslovakijoje, Prancūzijoje, Lenkijoje, Baltijos šalyse ir Kinijoje.

1924 m. pabaigoje Lietuvoje buvo įkurta monarchistinė rusų išeivių organizacija Rusų karininkų sąjunga (*Союз русских офицеров*; vadovas plk. Itn. Protopovas) [3]. Sąjunga buvo susijusi su ROVS organizacija. Jugoslavijoje įsikūrusi Rusų nacionalinio jaunimo sąjunga buvo susijusi su to paties pavadinimo jaunimo organizacija. Rusų jaunimo organizacijai Kaune [3] vadovavo V. fon Jakas.

1930 m. liepos 1–5 d. Belgrade (Jugoslavija) susirinko rusų nacionalinių jaunimo organizacijų atstovai iš penkių šalių – Jugoslavijos, Bulgarijos, Čekoslovakijos, Prancūzijos ir Nyderlandų [36; 41; 49; 52; 62]. Šis susirinkimas laikomas LDS steigiamuoju suvažiavimu. Jame nutarta suvienyti rusų nacionalines jaunimo sąjungas ir būrelius, o jungtinė organizacija pavadinta Nacionaline rusų jaunimo sąjunga (*Национальный союз русской молодежи*). Suvažiavime atstovautose šalyse veikusios jaunimo organizacijos tapo šios sąjungos skyriais. Suvažiavimas priėmė „Ideologines nuostatas“, „Organizacijos veiklos taktiką“, laikinąjį organizacijos statutą, suformavo vadovaujančias ir valdymo struktūras – sąjungos Tarybą (ją sudarė organizacijos skyrių renkami atstovai) ir jos Vykdomąjį biurą.

Organizacija pasirinko revoliucinės veiklos taktiką – ieškota ryšių su jaunimu išeivijoje ir Rusijoje, skleistos Rusijos išvadavimo iš bolševizmo idėjos [41]. Netrukus po įsteigimo organizacijos skyriai buvo suformuoti Lenkijoje, Belgijoje, Kinijoje, o pavienės grupės – Lietuvoje ir Latvijoje [41; 49]. Organizacija vienijo daugiausia rusų išeivijos studentus, įmonių darbininkus ir jaunus inteligentus.

XX a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmėčiais susiformavusiems rusų išeivijos porevo-

liuciniams judėjimams (Rusų tiesos brolija, euraziečiai, mladorosai, Rusijos imperinė sąjunga, Rusijos nacionalinis ir socialinis judėjimas, Rusijos fašistų organizacija, Rusijos liaudies imperinis, arba štabskapitonų, judėjimas), tarp jų ir LDS organizacijai, buvo būdingas įsitikinimas, jog neįmanoma atkurti buvusios ikirevoliucinės Rusijos. Tokie judėjimai, atmesdami bolševizmą, siekė pertvarkyti Rusiją pagal naują ideologiją. Apie tai rašė rusų rašytojas Vladimiras Varšavskis knygoje apie pirmosios porevoliucinės rusų išėivijos bangos jaunąją kartą „Nepastebėtoji karta“ (rusų k., Niujorkas, 1956 m.): „Įtvirtiname naują socialinę sanklodą, tuo pat metu antikapitalistinę ir antikomunistinę krikščioniškosios teisės pagrindais“ [90, 96]. Kai kurie porevoliuciniai judėjimai – LDS, Rusijos nacionalinis ir socialinis judėjimas, štabskapitonų judėjimas – priskiriami vadinamiesiems nacionaliniams revoliuciniams [90, 93], arba dešiniųjų radikalų judėjimams [14], kurie Spalio perversmą vertino kaip nacionalinę tragediją ir teigė, kad Vakarų Europos filosofijos krizė rusų sąmonėje subrendo anksčiau negu pačioje Europoje, kad abu Vakarų Europos filosofijos sukurti kraštutiniai – 1917 m. vasario–spalio mėn. liberalizmas ir 1917 m. Spalio perversmo metu laimėjęs bolševizmas yra svetimi Rusijai, todėl Rusija esanti arčiau būsimojo amžiaus [90, 93].

Iš pradžių LDS narių gretose buvo nemažai buvusios Baltosios armijos karių ir buvusių karo mokyklų kariūnų – kadetų, taip pat ROVS narių [50].

1924 m. rugsėjo 1 d. gen. ltn. P. Vrangelio sukurta ROVS organizacija (jos centras buvo Paryžiuje) vienijo buvusius Baltosios armijos karininkus ir karius, kurie iki 1929 m. tikėjosi užsienio šalių padedami atnaujinti ginkluotą kovą su Sovietų Sąjunga [97]. Vėliau, organizacijai vadovaujant gen. Aleksandrui Kutepovui, ROVS pakeitė taktiką ir veiklą nukreipė dviem pagrindinėmis kryp-

timis. Pirmiausia jie siekė užmegzti nelegalius ryšius su Raudonosios armijos, ypač buvusios carinės Rusijos, karininkais, įtikinti juos nacionalinio išsivadavimo idėjomis ir kartu su jais rengti karinį perversmą Maskvoje. Kita veiklos kryptis buvo vadinamojo „vidutinio lygio teroro“, nukreipto daugiausia prieš įvairias SSRS įstaigas, kartais ir „centrinio lygio teroro“, nukreipto prieš VKP(b) ir SSRS vyriausybės vadovus, aktų rengimas bei vykdymas. Tokie teroro aktai buvo vykdomi iki pat penktojo dešimtmečio pradžios. ROVS savanoriai kovotojai, vadinamieji A. Kutepovo kovotojai, arba kutepoviečiai (pagal gen. A. Kutepovo 1927 m. projektą buvo pradėtas jų kovinis rengimas), patyrusių veteranų buvo rengiami kariniuose kursuose (šaudymo pratybos, specialios sukarintos treniruotės), įvairiuose žygiuose, vasaros ir žiemos stovyklose [88, 240]. Kai kurie A. Kutepovo kovotojai – veteranai ir naujokai – vykdėdami įvairias užduotis iki 1941 m. po keletą kartų lankėsi Sovietų Sąjungoje.

Veiklos pradžioje iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio daugelis tuometinės Nacionalinės rusų jaunimo sąjungos grupių buvo glaudžiai susijusios su ROVS organizacija, kai kurios jų veikė praktiškai prie ROVS [14; 36]. ROVS nariams, kaip bendros baltosios rusų išėivijos karinės nepartinės organizacijos atstovams, buvo draudžiama stoti į bet kokias politines organizacijas, bet stoti į LDS buvo leidžiama [88, 243]. Todėl nemažai jaunų ROVS narių įstojo į besiformuojančią LDS organizaciją. Kita vertus, ROVS vadovai LDS narius, nuo 1931 m. pabaigos vadintus „naujakininkais“ (naujosios kartos atstovais), laikė savo būsimoja pamaina, todėl LDS konspiracinė veikla ketvirtojo dešimtmečio pradžioje dažnai buvo vykdoma ROVS kanalais [14].

XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje LDS veikla buvo panaši ne tik į ROVS organizacijos, bet ir į kitos rusų išėivijos

porevoliucinės organizacijos – Rusijos imperinės sąjungos (*Российский имперский союз*) veiklą [88, 247–248]. 1929 m. Rusijos imperinė sąjunga buvo Nikolajaus Ruzskio sukurta ir vadovaujama ultradašinioji monarchistinė porevoliucinė organizacija, kurios centras veikė Paryžiuje [88, 247]. Organizacija daugiausia užsiėmė susirinkimų, pranešimų rengimu, laikraščio „*Имперский клич*“ („*Имперский клич*“) leidyba ir įvairiausių viešų kvietimų skelbimu minėtame laikraštyje.

Vėliau, ypač nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio, organizacijos veiklos programa, politinės nuostatos, veiklos strategija ir taktika skyrėsi ir nuo ROVS organizacijos, ir nuo Rusijos imperinės sąjungos.

Organizacijai reikalingoms lėšoms rinkti ir kaupti dar 1930 m. buvo įsteigtas „Aktyviosios veiklos fondas“. Jį sudarė LDS narių mokesčiai (nuo 1931 m.), savanoriški organizacijos narių ir bičiulių įnašai [88].

Rusų išeivijos jaunimui buvo giliai įstrigusios žinomo Rusijos politinio veikėjo, vieno eserų partijos vadovų Boriso Savinkovo mintys, paskelbtos jo brošiūroje dar 1920–1921 m. Tuomet analizuodamas pagrindines Aleksandro Kolčiako, Antono Denikino ir Nikolajaus Judeničiaus klaidas, B. Savinkovas padarė išvadą, kad „idėjos negalima nugalėti durtuvais, jai reikia priešinti kitą idėją“ [83, 130]. Rusų išeivijoje susiformavusi euraziečių srovė išplėtojo šį B. Savinkovo teiginį ir įtvirtino rusų išeivijoje mintį, „kad kova su bolševikais negali būti vykdoma tik ginkluotu būdu, kad idėją galima nugalėti tik kita idėja, kad marksizmui – vientisai ideologijai – būtina priešinti svaresnę pasaulėžiūrą ir ideologiją“ [90, 92]. LDS ideologai, panašiai kaip euraziečių teoretikai, stengėsi suformuoti „idėją – valdovę“, t. y. visuomenėje vyraujančią doktriną ir ideologiją, taip pat sukurti politinę organizaciją, kuri taptų naujos ideologijos skelbėja ir būtų pasirengusi pakeisti Sovietų Sąjungoje įsitvirtinusią komunistų partiją [90, 91].

Atsiliepdami į naujos organizacijos vadovų ir aktyvistų kvietimus, rusų išeivijos filosofai, ekonomistai, politologai ir publicistai, daugiausia gyvenę Jugoslavijoje, rengė, o LDS Vykdomasis biuras leido knygas ir brošiūras, skirtas organizacijos narių pasirengimui iš filosofijos, politologijos ir ekonomikos sričių. Pirmąjį LDS narių savišvietos vadovėlį, pavadintą „Politinio švietimo kursas“, dar 1930–1931 m. parengė buvęs Belgrado profesorius Michailas Georgijevskis, iki pat Antrojo pasaulinio karo pradžios (1934–1941 m.) vadovavęs LDS Vykdomajam biurui. 1934 m. Belgrade rotatoriumi buvo išspausdinta pirmoji nacionalinio parengiamojo kurso laida. Kursą parengė LDS ideologai Igoris Voščininas, Aleksandras Neimirokas, J. Gercogas ir M. Georgijevskis [80]. Atsižvelgus į LDS narių iš įvairių šalių atsiliepimus, organizacijos narių studijoms LDS vadovybė 1938 m. išleido Belgrade ir Paryžiuje parengto nacionalinio politinio parengimo kurso konspektus (1, 3 ir 4 dalys). Pagal viršelių spalvą konspektai buvo vadinami „žaliaisiais romanais“, o šviesiai žalia spalva tapo LDS organizacijos spalva [93]. 1939 m. pasirodė šio kurso konspektų antroji laida.

Rusų išeivijos filosofas prof. Ivanas Iljinas parengė spaudai veikalus „Kūrybinė mūsų ateities idėja“ ir „Kovos už nacionalinę Rusiją pagrindai“, politinės ekonomijos ir statistikos specialistas prof. Aleksandras Bilimovičius – studiją „Marksizmas – dėstymas ir kritika“, teisininkas ir filosofas prof. Jevgenijus Spektorskis – veikalus „Liberalizmas“, „Rusijos europinės politikos XIX ir XX amžiuje principai“, „Mokslo apie valstybę ir visuomenę pagrindai“ [62, 28; 88].

1931 m. gruodžio 25–28 d. Belgrade įvyko LDS II suvažiavimas [42; 49]. Lietuvos grupei suvažiavime atstovavo žurnalistas Jakovas Fiodorovas iš Kauno [4; 42]. Suvažiavimo metu į LDS įstojo Rusų nacionalinio jaunimo susivienijimas (*Объединение русской национальной молодежи*), įsteigtas

1930 sausio mėn. Prahoje ir vienijęs baltosios rusų išeivijos jaunimą Čekoslovakijoje. Suvažiavimas patikslino anksčiau priimtas „Ideologines nuostatas“, patvirtino „Organizacijos veiklos taktiką“, sąjungos uždavinius ir veiklos vietos organizacijose instrukciją [39; 42; 63]. Jis priėmė nutarimą, kad Rusijos išvadavimo nereikia tikėtis nei iš galimos užsienio intervencijos, kaip kad tikėjosi nemažai rusų išeivių, nei iš komunistų partijos. Kartu su kitomis antikomunistinėmis organizacijomis reikia rengtis nacionalinei revoliucijai Rusijoje, tam tikslui rengti ir atrinkti „revoliucinius kovotojus ir darbuotojus“ [88; 89]. Kai kurie rusų išeivijos sluoksniai, ypač vadinamieji „smenovechininkai“, mla dorosai (Jaunosios Rusijos sąjunga), respublikonų demokratinio susivienijimo nariai, kairieji euraziečiai, kairieji eserai ir menševikai, kaip ir nepmanai Sovietų Sąjungoje, iki XX a. trečiojo dešimtmečio pabaigos – ketvirtojo dešimtmečio pradžios tikėjosi, kad bolševizmas pamažu evoliucionuos į demokratiškesnes valdymo formas.

Vienas rusų išeivijos respublikonų demokratinio susivienijimo (*республиканско-демократическое объединение*; veikė 1924–1928 m.) lyderių kairysis kadetas Pavelas Miliukovas, Paryžiuje leidęs, vėliau ir redagavęs įtakingiausią rusų išeivijos dienraštį „Poslednije novosti“ („Последние новости“; 1920–1940 m.), kuris buvo platinamas ir nepriklausomoje Lietuvoje, paskleidė mintį, kad galimas sovietinės sistemos evoliucionavimas [14]. 1924 m. jo sukurto respublikonų demokratinio susivienijimo vadovai ėmė teigti: kadangi bolševizmas neišvengiamai evoliucionuos į demokratinį valdymą, išeivijos veikėjai neturi tokiems procesams trukdyti antikomunistine veikla [88, 47].

Į dalies rusų išeivijos veikėjų, menševikų svyravimus ir abejones, „ar evoliucionuos sovietinis režimas ir ar jam verta teikti paramą“ [14; 96], LDS II suvažiavimo nutarimai ryžtingai atsakė „ne“ [42]. Ryšiams su Rusijos

gyventojais užmegzti ir tęsti suvažiavime nutarta įsteigti organizacijos Uždarąjį sektorių. Jis veikė iki 1991 m.

Suvažiavime patvirtintas pataisytas organizacijos statusas, pagal kurį numatyta į organizaciją priimti tik jaunus žmones, gimusius po 1895 m., t. y. tuos, kurie nebuvo atsakingi už katastrofą Rusijoje, įvykusią 1917–1921 m. [63; 88]. Vis dėlto amžiaus cenzui kartais buvo taikomos išimtys [50]. Atsižvelgdamas į nutarimą dėl priimamų narių amžiaus ribojimo, LDS II suvažiavimas pakeitė organizacijos pavadinimą. Ji buvo pavadinta Naujosios kartos nacionaline sąjunga (*Национальный союз нового поколения, НСНП*) [42]. Suvažiavimas priėmė nutarimą dėl LDS periodinio leidinio steigimo.

1932 m. kovo mėn. Sofijoje (Bulgarija) pradėtas leisti LDS mėnesinis laikraštis „Za Rossiju“ („За Россию“). Laikraštis skelbė, kad LDS nesiekia atkurti buvusios Rusijos imperijos ir buvusios santvarkos, bet jos tikslas – nuversti komunistų partijos diktatūrą šalyje, todėl organizacijos „frontas esąs Rusijoje, o išeivijoje tėra jų užnugaris“ [42]. Laikraštis „Za Rossiju“ buvo leidžiamas 2 tūkst. egz. tiražu. Šis skaičius anksčiau buvo laikomas bendru LDS narių ir organizacijos bičiulių skaičiumi iki Antrojo pasaulinio karo pradžios [89]. Dabartiniai organizacijos vadovai ir jos veiklos tyrinėtojai mano, jog ikikariniais metais LDS vienijo apie 1500–1600 žmonių. Gausiausi LDS skyriai iki Antrojo pasaulinio karo veikė Jugoslavijoje, Prancūzijoje ir Lenkijoje.

LDS siekė sukurti laisvą nepriklausomą demokratinę Rusijos nacionalinę valstybę iš esmės pakeičiant visuomeninę politinę santvarką Sovietų Sąjungoje [41; 42; 89]. 1974 m. LDS Tarybos priimtoje programoje, kurią gana dideliu tiražu 1975 m. išspausdino LDS spaustuvė, organizacija apibrėžiama taip: „Iš tikrųjų LDS – tai politinė organizacija, kuri kovoja su SSKP diktatūra dėl demokratinės

santvarkos įtvirtinimo šalyje laisvės, teisėtumo ir socialinio teisingumo pagrindais“ [51, 1]. LDS nariai svarbiausiu savo organizacijos uždaviniu laikė nacionalinę revoliuciją Rusijoje ir nacionalinės, suvokiamos kaip priešpriešos komunistų partijos valdomai valstybei, Rusijos valstybės sukūrimą: „Naujosios kartos nacionalinė sąjunga yra naujųjų Rusijos nacionalinių jėgų judėjimas, organizuojantis Rusijos išvadavimą ir atkūrimą. Iš šio esmingai keliamo tikslo išryškėja pagrindinis to meto uždavinys – skirti visas Sąjungos [LDS] jėgas ir priemones komunistų valdžiai nuversti revoliuciniu būdu ir sudaryti Visos Rusijos nacionalinę vyriausybę...“ [39, 40; 90, 94].

1936 m. organizacija buvo pavadinta Naujosios kartos nacionaline darbo sąjunga (*Национально-трудовой союз нового поколения*), nuo 1942 m. vadinosi Nacionaline darbo sąjunga (*Национально-трудовой союз*, HTC arba NDS), nuo 1945 m. – Rusijos solidaristų Nacionaline darbo sąjunga (*Национально-трудовой союз российских солидаристов*), o nuo 1957 m. liepos mėn. – Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjunga (*Народно-трудовой союз российских солидаристов*; HTC arba LDS). Iki Antrojo pasaulinio karo LDS nariai pagal organizacijos pavadinimą rusų išėivijoje buvo vadinami „naujakartininkais“ (t. y. naujosios kartos atstovais) arba „nac-berniukais“, po karo – solidaristais, Rusijos solidaristais, „entėesininkais“ arba „sajungininkais“. Ketvirtajame dešimtmetyje LDS nariai kartais save vadindavo „rusų revoliucijos karininkais“.

Organizacijos centras iki 1940 m. veikė Belgrade, karo metais – Berlyne, po karo – Menchehofo karo pabėgėlių stovykloje (prie Kaselio miesto, Vakarų Vokietijoje), Limburge prie Lano (Vokietijos Federacinėje Respublikoje), vėliau – Frankfurte prie Maino. Nuo 1992 m. LDS Centras veikė Maskvoje. 1996–1997 m. ši organizacija suskilo į

dvi organizacijas tuo pačiu pavadinimu. Organizacijai vadovavo Sergejus fon Leichtenbergskis (1930–1933 m.), Viktoras Baidalakovas (1934–1954 m.), Vladimiras Poremskis (1955–1972 m.), Aleksandras Artimovas (1972–1984 m.), Jevgenijus Romanovas (Ostrovskis; 1984–1995 m.). Nuo 1996 m. vienai LDS šakai vadovavo Borisas Puškariovas, kitai iki pastarųjų metų vadovavo Leonidas Kuznecovas (1997–2001 m.). Ukrainoje veikia Liaudies darbo sąjungos organizacija, kuri 1997 m. buvo oficialiai įregistruota Ukrainos solidaristų sąjungos vardu. 2006 m. Ukrainoje buvo įregistruota Ukrainos liaudies darbo sąjunga (*Народно-трудовой союз України*), kuriai vadovauja buvęs Jungtinės Ukrainos socialdemokratų partijos pirmininko pavaduotojas ir ideologas Mikola Pesockis.

Minėtas trišakis yra senovinis ženklas, simbolizavęs žeberklą, kovos ir mitologinį įrankį priešistoriniais laikais, taip pat senovės Indijoje, Graikijoje, Romoje, Bosporo karalystėje (abipus Kerčės sąsiaurio tarp Azovo ir Juodosios jūrų). Rytinių slavų trišakis žinomas nuo Kijevo Rusios laikų ir vadinamas dangaus dievo Svarogo tridančiu (trigalviu), senoviniu sakalo arba medžiojančio sakalo simboliu, legendinio kunigaikščio Kijo, Riurikaičių dinastijos, Kijevo didžiųjų kunigaikščių Vladimiro Didžiojo ir Jaroslavo Išmintingojo ženklui [98]. Trišakis senovės Rusioje buvo laikomas valstybingumo ir vienybės simboliu kaip Gedimainaičių stulpai senovės Lietuvoje. 1918 m. kovo 22 d. Korostenio mieste (Žitomiro sr.) Ukrainos Mažoji rada, ukrainiečių istorikui M. Hruševskiui pasiūlius, patvirtino mažąjį ir didįjį Ukrainos valstybinius herbus, kuriuose buvo pavaizduotas trišakis alyvmedžio šakelių vainike. Po Ukrainos įtraukimo į Sovietų Sąjungą ši simbolį išlaikė ukrainiečių išėivijos organizacijos. Trišakį kaip vieningą siekiamo valstybingumo simbolį naudojo Ukrainos partizanai Antrojo pasaulinio karo ir pokario

metais. Atkūrus Ukrainos valstybingumą, šalies Aukščiausioji Taryba 1992 m. vasario 19 d. vėl patvirtino trišakį kaip Ukrainos Respublikos mažąjį valstybinį herbą. Atkurtos Ukrainos mažasis herbas yra nacionalinių spalvų – jį sudaro geltonas trišakis mėlyno skydo fone.

LDS vadovybė ir nariai nuo pat organizacijos įkūrimo laikėsi vadinamojo neapsisprendimo principo, t. y. atsiribojo nuo konkretaus atsakymo, ar atkurtos nacionalinės Rusijos valstybės valdymo forma turi būti monarchija, ar respublika. Jie manė, kad tai ateityje privalės nuspręsti patys Rusijos žmonės, išreikšdami savo valią per visuotinį plebiscitą [81; 88, 264]. XX a. ketvirtojo dešimtmečio viduryje LDS, ieškodama priimtino simbolio ir atsiribodama nuo Rusijos imperijos atkūrimo, negalėjo priimti monarchinės Rusijos herbo ir to meto monarchistų organizacijų, veikusių išėivijoje, simbolio – dvi galvio erelio. 1936 m. kovo mėn. LDS Taryba, pateikdama nuorodą į prieš 18 metų priimtą Ukrainos herbą, patvirtino organizacijos emblemą – senovinį trišakio ženklą [46]. Toks organizacijos simbolis išliko iki šiol. Tai įtvirtinta LDS statute. Dar 1935 m. birželio mėn. LDS Taryba patvirtino organizacijos himną „Už naują santvarką, už liaudies gyvenimą ir garbę“.

Norėdami kuo daugiau sužinoti apie to meto Rusijos gyvenimą, žmones ir nuotaikas, LDS nariai nuo pat organizacijos įkūrimo stengėsi aplankyti Rusiją [62; 89, 15]. Kai kurie jų iš pradžių į Sovietų Sąjungą vykdavo savo iniciatyva, tačiau daugumą rengė ir siuntė organizacija ar jos skyrių vadovybė. Vadinamieji LDS žygeiviai 1932–1940 m. nelegaliai pėsčiomis, jų terminais tariant –

„žaliuoju takeliu“, iš Latvijos, Lenkijos ir Rumunijos keliaudavo į Rusiją išsiaiškinti socialinę ir politinę padėtį Sovietų Sąjungoje, galimybes pagrindinei veiklai bei atramos punktams sukurti. Iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio LDS nariai daugiausia vyko į Rusiją naudodamiesi kitų anksčiau įsteigtų rusų išėivijos organizacijų (ROVS, Rusų tiesos brolijos, eserų organizacijos „Valstiečių Rusija“*) kanalais.

1933 m. iš Rumunijos į Rusiją, pritarus LDS vadovams, naudodamiesi ROVS ryšių kanalais, mėgino pereiti du LDS nariai P. Irošnikovas ir Michailas Florovskis [62, 24–25]. Abu Sovietų Sąjungos pasienyje pateko į pasalą ir žuvo. Po metų naudodamiesi ROVS ryšiais iš Suomijos į Sovietų Sąjungą perėjo LDS narys G. Priluckis ir jo bendražygis V. Nasonovas. Netrukus jiems teko grįžti vos išvengus žūties.

1937 m., remiami Lenkijos kariuomenės generalinio štabo antrojo, t. y. žvalgybos, skyriaus Rusijos poskyrio, LDS vadovai netoli Varšuvos įsteigė organizacijos žygeivių mokyklą [62]. Iki 1939 m. rudens mokykloje daugiausia buvo rengiami Jugoslavijos ir Čekoslovakijos jaunuoliai. Mokyklai vadovavo Georgijus Okolovičius ir Michailas Olgskis (Boleslavas Viniarskis).

Nepaisydami mirtinų pavojų, LDS pasiuntiniai „žaliuoju takeliu“ vis tiek eidavo į Rusiją: 1938 m. – septyni žmonės (iš jų keturi žuvo pereidami sieną, vienam pavyko išsigelbėti grįžtant, du sėkmingai pateko į Rusiją), 1939 m. – devyni žmonės (iš jų du žuvo pereidami sieną, trims pavyko išsigelbėti grįžtant, keturi sėkmingai pasiekė Rusiją) [52; 60; 89, 17–18]. Daugelis žygeivių žuvo pereidami valstybinę sieną arba Rusijoje, tik

* Eserų organizacija „Valstiečių Rusija“ („Крестьянская Россия“; nuo 1927 m. buvo vadinama Darbo valstiečių partija, *Трудовая крестьянская партия*) veikė 1920–1939 m. Maskvoje ir rusų išėivijoje – Čekoslovakijoje, Lenkijoje, Baltijos šalyse, Jugoslavijoje, Kinijoje. „Valstiečių Rusijos“ vadovybė išėivijoje turėjo ryšių su savo grupėmis Rusijoje. Su šia organizacija LDS neilgai bendradarbiavo veiklos pradžioje (1931–1933 m.).

nedaugeliui laimingųjų pavyko grįžti atgal. Pirmieji, kuriems sėkmingai pavyko patekti į Rusiją iš užsienio ir sugrįžti atgal, buvo G. Okolovičius ir Aleksandras Kolkovas. Jie 1938 m. rugpjūčio mėn. iš Vilniaus perėjo valstybinę SSRS sieną ir pėsčiomis atžingsniavo į Minską, paskui keturis mėnesius traukiniais keliavo po Rusiją, lankėsi Maskvoje, Leningrade, Kijeve, Kurske, Oriole, Charkove, Krasnodare, Kryme, Kislovodske, Kuibyševe, Kazanėje. Po metų A. Kolkovas su kitu bendražygiu Vasilijumi Durnovu vėl „žaliuoju takeliu“ atkeliavo į Rusiją. Vėliau G. Okolovičius tapo LDS operacinės veiklos vadovu, o po karo – vienu organizacijos vadovu. Didžioji to meto LDS narių dauguma vienaip ar kitaip ruošėsi arba, jų manymu, jau buvo pasiruošę nelegaliai vykti į Sovietų Sąjungą pagrindinei veiklai [54].

1939 m. rugsėjo mėn. Vokietijai okupuojant Lenkiją, konspiracinė LDS žygeivių mokykla Lenkijoje persikėlė į Bukareštą (Rumunija) [62]. Remiamas Japonijos ambasados, Bukarešte veikė LDS žygeivių siuntimo į SSRS punktas. Jame, be minėtų G. Okolovičiaus, M. Olgskio, B. Prianišnikovo, taip pat dirbo kai kurie LDS palankūs emigravę Lenkijos karininkai. 1940 m. iš šio punkto dešimt organizacijos narių perėjo SSRS sieną [89, 17]. Iš jų vienas žuvo pereidamas sieną, keturi buvo suimti vos kirtę sieną ir penkiems pavyko išvengti persekiojimo bei pasiekti Rusiją.

1932–1940 m. iš viso apie 20 LDS narių žuvo mėgindami patekti arba vos patekę į Sovietų Sąjungą, dešimt buvo priversti grįžti arba buvo suimti SSRS pasieniečių pereidami valstybinę sieną [89, 17–18]. Sovietų Sąjungoje 1938–1940 m. pavyko įsitvirtinti devyniems LDS žygeiviams – Jevgenijui Akulovui, Ivanui Chlobystovui, Anatolijui Čiuprunovui, Vasilijui Durnovui, Aleksandrui Kolkovui, Ovčnikovui, Dimitrijui Potapovui, Ryžkovui ir Jurijui Rogalskiui [89, 17–19]. Kai kurie iš jų po karo buvo suimti NKVD darbuo-

tojų ir pateko į lagerius, kai kurie liko pogrindyje. Jų gyvenimas svetimomis pavardėmis, pramanytomis ankstesnėmis biografijomis, tolesni likimai ir veikla atspindi LDS narių mėginimus organizuoti pagrindinę veiklą ir priešintis totalitarinei Sovietų Sąjungos santvarkai dramatiškomis XX a. vidurio aplinkybėmis, tačiau iki šiol nėra plačiau tyrinėta.

Iš LDS žygeivių, patekusių į Rusiją iki 1941 m., pagrindinėje veikloje ilgiausiai dalyvavo I. Chlobystovas [89, 18]. Jis į Sovietų Sąjungą perėjo „žaliuoju takeliu“ iš Rumunijos 1940 m. per Moldovos teritoriją. Apsigyveno Smolenske, karo metais vėl susitiko su savo bendraminčiais, atvykusiais į Vokietijos okupuotą Smolenską. Sugrįžus į Smolenską Raudonajai armijai, buvo pašauktas į kariuomenę. Kovodamas fronte Raudonosios armijos gretose, I. Chlobystovas pasiekė Berlyną ir buvo paliktas tarnauti SSRS okupacinėje zonoje Vokietijoje. Ten tarnaudamas vėl užmezgė ryšius su LDS Centru užsienyje. Demobilizuotas iš kariuomenės apsigyveno Gorkyje (dabar – Žemutinis Novgorodas) ir čia įsteigė LDS pagrindinę grupę. Po kelerių metų, gavus skundą, I. Chlobystovo grupė buvo suimta.

Kai kurie rusų išeivijos savanoriai, daugiausia ROVS nariai, dalyvavo Ispanijos pilietiniame kare (1936–1939 m.) gen. F. Franco pajėgų pusėje [36]. Iš jų buvo sudarytas atskiras būrys. Kilus SSRS ir Suomijos karui (1939–1940 m.), LDS ir ROVS rėmė pastangas suformuoti vadinamąją Rusų liaudies armiją iš raudonarmiečių, patekusių į Suomijos nelaisvę [49; 62; 88; 89]. LDS vadovai mėgino įtikinti Suomijos vadovus pradėti aktyvias ideologines ir psichologines atakas prieš SSRS, kitaip jie neišvengiamai pralaimėsia.

1930 m. vasario 2 d. tuometinės Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto politinis biuras nustatė pagrindinius SSRS išorinės žvalgybos uždavinius. Jų buvo devyni. Pirmieji du numatė beatodairišką „skver-

bimąsi į priešiškos išeivijos centrus ir teroristinių organizacijų atskleidimą jų telkimosi vietose“ [87]. Tada Sovietų Sąjungos vadovybė svarbiausiu SSRS priešū laikė ROVS organizaciją. Tuo pat metu Sovietų Sąjungos specialiosios tarnybos naujai įsteigta rusų išeivijos organizacija LDS, kaip ir visa rusų išeivijos veikla, domėjosi nuo pat organizacijos susikūrimo. 1934 m. gruodžio mėn. SSRS vadovai apkaltino LDS organizaciją įvykdžius pasikėsinimą į Leningrado partinės organizacijos vadovą Sergejų Kirovą [89, 16]. Nuo tol Sovietų Sąjungos specialiosios tarnybos pradėjo intensyviai kovoti su LDS – rengti ir vykdyti diversijas, teroro akcijas prieš LDS vadovus, pradėta aktyviai skverbtis į jos organizacines struktūras [39]. Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Sovietų Sąjungos valdžia ėmė daryti atvirą spaudimą Bulgarijos vyriausybei siekdama, kad būtų sustabdytas laikraščio „Za Rossiju“ leidimas [88, 241]. Dar 1934 m. vasarą, Bulgarijos valdžiai reikalaujant nutraukti laikraščio „Za Rossiju“ leidimą šalyje, redakcija nustojo skelbti laikraščio leidimo vietą, o 1934 m. gruodžio mėn. buvo pristata nutraukti šio laikraščio leidimą [88, 241]. Vėliau laikraštis Sofijoje buvo leidžiamas „Za novuju Rossiju“ pavadinimu, dar vėliau – „Za Rodinu“ pavadinimu. 1940 m. dėl nuolatinių SSRS vyriausybės puolimų laikraščio redakcija buvo priversta persikelti į Belgradą. Tuo pat metu Sovietų Sąjungos valdžia darė spaudimą ir Jugoslavijos vyriausybei [48]. Nebegalėdami atsispirti SSRS spaudimui, Jugoslavijos pareigūnai 1937–1938 m. buvo išsiuntę LDS pirmininką V. Baidalakovą iš Belgrado į Sarajevą, toliau nuo organizacijos centro ir aktyvistų.

Po pirmųjų nesėkmingų mėginimų patekti į Rusiją LDS vadovai ir aktyvistai kruopščiai analizavo nesėkmių priežastis ir ėmė stebėti ROVS žvalgybos bei kontržvalgybos tarnybos, vadinamosios „vidaus linijos“, veiklą [52; 88, 243–244; 89, 15; 91]. Stebėjimai ir atlik-

ta analizė vertė daryti išvadą, kad į ROVS struktūras yra prasiskverbę NKVD agentai. Tai pasitvirtino vėliau, 1938 m., atskleidus vieno ROVS vadovų gen. mjr. Nikolajaus Skoblino ir jo žmonos garsios dainininkės Nadeždos Plevickajos bendradarbiavimą su OGPU (*Объединённое главное политическое управление*, Jungtinė vyriausioji politinė valdyba). Karti bendravimo su Rusų tiesos brolija ir ROVS patirtis siunčiant žygeivius į Rusiją šių organizacijų kanalais LDS priverstė atsisakyti operacinių ryšių su kitomis rusų išeivių organizacijomis ir ieškoti savų kelių į Rusiją.

1934 m. birželio mėn. LDS Vykdomasis biuras paragino organizacijos grupes rinkti ir kaupti knygas, kurios vėliau buvo siunčiamos į Sovietų Sąjungą [62, 29]. Tuo pat metu vadovybė paragino grupes rengti atsišaukimus Rusijos gyventojams ir tokių atsišaukimų projektus siųsti LDS Vykdomajam biurui. 1934 m. pabaigoje–1935 m. pradžioje LDS pirmininkas V. Baidalakovas nurodė organizacijos skyrių nariams skleisti vadinamuosius įdedamuosius lapus dviem būdais – persiunčiant juos į Sovietų Sąjungą ir įteikiant jos piliečiams, atvykusiems į Vakarų, Vidurio ir Rytų Europos šalis [62, 35–36]. Įdedamieji lapai skaitytojus supažindindavo su pagrindinėmis LDS idėjomis, veiklos metodais ir aktualiais organizacijos šūkais. LDS grupės įvairiose šalyse užsisakydavo reikiamą tokių įdedamųjų lapų egzempliorių kiekį ir ieškodavo galimybių juos persiųsti ar perduoti į Sovietų Sąjungą.

Nuo 1934 m. knygos, brošiūros, atsišaukimai, ypač vadinamieji specialieji lapai Rusijos gyventojams, taip pat laikraštis „Za Rossiju“ ir straipsniai iš laikraščio, išspausdinti ant atskirų lapų, buvo siunčiami į Sovietų Sąjungą. Iš viso LDS Vykdomasis biuras Belgrade iki Antrojo pasaulinio karo, negalutiniais duomenimis, išleido 31 spaudinį [92]. Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio spaudiniai, daugiausia brošiūros „Už ką kovoti“ ir

įdedamieji lapai, skirti SSRS gyventojams, buvo spausdinami ant plono popieriaus. Jau 1936 m. pabaigoje LDS Centras iš Sovietų Sąjungos gavo patvirtinimus, kad organizacijos siunčiama literatūra pasiekia Maskvą, Leningradą ir Odesą [23, 36].

Apie 1935–1936 m. LDS aktyvistai ir bendraminčiai pradėjo siųsti organizacijos atsišaukimus, laikraščio „Za Rossiju“ numerius arba straipsnius iš šio laikraščio į SSRS nedideliais meteorologiniais balionais iš Suomijos, o netrukus – ir iš Estijos teritorijos [23]. Siunčiami lapeliai Sovietų Sąjungoje nebuvo plačiai skleidžiami – to meto sąlygomis beveik neatsirasdavo nei jų skleidėjų, nei perrašinėtojų, nei didesnio skaitytojų būrio. LDS leidinius į SSRS daugiausia siuntė organizacijos Lenkijos skyriaus nariai (perduodami per grįžtančiuosius į SSRS iš užsienio, paslėpdami traukiniuose, paleisdami plaukti uždaruose buteliuose pasroviui Pripetės upe Baltarusijoje) [52; 65]. Šiek tiek LDS leidinių pavykdavo perduoti per SSRS garlaivių, plaukiojusių į Prancūziją ir Belgiją, jūrininkus.

1935–1936 m. Belgrade LDS vadovybė leido mašinraštinį instrukcijų žurnalą „Instruktor“ („Инструктор“) [62]. Vidiniam organizacijos narių naudojimui skirtas žurnalas skelbė rekomendacijas ir instrukcijas, kaip užtikrinti konspiraciją, kaip rengtis negaliojantiems kelionėms į Sovietų Sąjungą, kaip pereiti valstybinę sieną, išvengti persekiojimo.

LDS generalinės atstovybės Vokietijoje užsakymu 1938 m. Narvos (Estija) leidykloje „Minive triikk“ buvo išleista rusų filosofo I. Iljino brošiūra „Kovos už nacionalinę Rusiją pagrindai“ (rusų kalba). Brošiūra ir kiti leidiniai įvairiais būdais iš Estijos per sieną buvo persiunčiami į SSRS. LDS bičiulis Estijoje Andrejus Tensonas, LDS Estijos grupės nariai Borisas Agajevas, Vadimas Buldakovas, S. Chodorovskis ir R. Černiavskis oro balionais leidinius siųsdavo į Sovietų Sąjungą tol, kol, SSRS atstovams spaudžiant, Estijos valdžios buvo ištremti į Saremos salą [88].

Aktyviausi LDS nariai nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio rengdavo referatus, brošiūras, atsišaukimus, juos spausdindavo ir skleisdavo. 1934 m. LDS radijo stotis „BK“ pradėjo transliuoti laidas į Sovietų Sąjungą [14]. 1939 m. LDS vadovybė mėgino įsteigti galingą radijo stotį, pavadintą „Laisvąja Rusija“ („Свободная Россия“). Ji iš Vengrijos teritorijos turėjo transliuoti laidas į Sovietų Sąjungą [62]. 1939 m. vasarą LDS vadovybė komandiravo į Vengriją vieną organizacijos Prancūzijos skyriaus vadovų A. Stolypiną. Jis su įtakingu LDS nariu Vengrijos baronu Vinekenu aptarė LDS radijo stoties steigimo Vengrijoje galimybes. Šią veiklą nutraukė netrukus prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas.

LDS III suvažiavimas, įvykęs 1934 m. balandžio 15–19 d. Belgrade, patvirtino naują organizacijos statutą, priėmė rezoliucijas dėl organizacijos ideologijos ir taktikos, po nesėkmingo bendradarbiavimo su Rusų tiesos brolija ir ROVS organizacija panaikino nuostatą, kad LDS vadovas yra renkamas. Suvažiavimas nutarė, kad vyresniosios kartos organizacijos bičiuliams gali būti steigiami paramos organizacijai komitetai („komso-dai“). LDS III suvažiavimo dalyviai pakvietė burtis į tokius komitetus ypač vyresnio amžiaus asmenis, kurie pritaria LDS ideologijai ir uždaviniams bei siekia padėti organizacijai netapdami jos nariais [39]. Jau 1934 m. gegužės mėn. buvo įkurtas pirmasis paramos sąjungai komitetas. Jį Liublianoje suformavo rusų išeiviai, dėstę Liublianos universitete [39]. Komitetui vadovavo Liublianos universiteto prof. A. Bilimovičius. Vėliau tokie paramos komitetai ėmė steigtis Jugoslavijoje ir Vakarų Europos šalyse [62]. LDS paramos komitetai vienijo daugiausia iškilius rusų išeivijos ir buvusios ikirevoliucinės Rusijos veikėjus, teikė organizacijai politinę bei finansinę paramą. LDS paramos komitetai veikė Liublianoje, Belgrade, Londone ir Paryžiuje. Kai kurie komitetų nariai įsitraukdavo į LDS veiklą. Belgrade tokiu rėmėju ir

LDS nariu tapo publicistas, buvęs Rusijos valstybės tarybos narys Vasilijus Šulginas, Paryžiuje – buvusio Rusijos ministro pirmininko Piotro Stolypino sūnus Arkadijus Stolypinas.

1934–1935 m. ROVS „vidaus linijos“ nariai, vykdydami vieno šios tarnybos štabo vadovų N. Skoblino nurodymus, mėgino perimti vadovavimą kai kuriems LDS skyriams. Tai beveik visiškai pavyko Paryžiuje ir Sofijoje. Po to LDS Vykdomasis biuras iš organizacijos ėmė šalinti aktyviausius ROVS šalininkus. Kai kuriems ROVS nariams organizacijos vadovai nurodė pasitraukti iš LDS [36; 62, 29]. Tuo metu iš LDS teko pasitraukti apie 50 narių [36]. Demaskavus OGPU agentus ROVS vadovybėje ir organizacijos skyriuose (gen. mjr. N. Skoblinas, Leonidas Linickis, kai kurių generolų adjutantai ir kiti), kylant naujo karo grėsmei, 1938 m. rugsėjo mėn. ROVS vadovai gen. ltn. Aleksejus Archangelskis, gen. ltn. Fiodoras Abramovas, gen. ltn. Ivanas Barbovičius ir gen. ltn. Vladimiras Vitkovskis Belgrade susitiko su LDS pirmininku V. Baidalakovu [96]. Susitikimo metu buvo sutarta dėl abiejų organizacijų bendradarbiavimo ir abipusio veiksmų koordinavimo. Po to LDS vadovai atšaukė amžiaus cenzą stojantiesiems į organizaciją [36; 88, 242]. Vėliau į LDS įstojo nemažai vyresniosios kartos rusų išeivių, tarp jų ir buvusių paramos komitetų narių.

1937 m. LDS kartu su Rusijos imperine sąjunga ir Rusų nacionaline karo dalyvių sąjunga (*Русский национальный союз участников войны*; veikė nuo 1936 m. atsisakyrus nuo ROVS organizacijos nariams, nepatenkintiems pastarosios apolitiškumu; sąjungai vadovavo gen. mjr. Antonas Turkuilas ir pplk. V. Čirnoščokovas) suformavo vieningą Nacionalinį centrą Paryžiuje [88, 259; 97]. Jau 1938 m. Rusijos imperinė sąjunga pasitraukė iš Nacionalinio centro, o Rusų nacionalinė karo dalyvių sąjunga su Rusijos fašistų organizacija, Rusijos naciona-

liniu ir socialiniu judėjimu, Rusų nacionaline sąjunga Amerikoje ir Sofijos laikraščio „Golos Rossiji“ („Голос России“; leido broliai Ivanas ir Borisas Solonevičiai, 1934 m. pabėgę iš sovietinių lagerių Karelijoje į Suomiją) bičiuliais suformavo Rusijos nacionalinį frontą [88, 263].

Skleidžiami LDS leidiniai ir radijo laidos skatino naujų organizacijos grupių formavimąsi išeivijoje ir pagrindinių grupių susidarymą Sovietų Sąjungoje. LDS Vykdomasis biuras rekomenduodavo steigti nelegalias LDS kuopeles, kurias sudarytų ne daugiau kaip 3–5 nariai [14]. Jau 1938 m. NKVD darbuotojai suėmė pirmąją 8 narių pagrindinę LDS grupę Maskvoje [62; 89]. Grupė neturėjo ryšių su LDS Centru. Manoma, kad nuo tų metų LDS veikė ir tebeveikia Rusijoje.

Iki Antrojo pasaulinio karo LDS nariai buvo dviejų kategorijų – tikrieji nariai ir nariai bendradarbiai (kandidatai į tikruosius narius) [39]. Stojantieji į LDS visuomet tapdavo organizacijos nariais bendradarbiais, o vėliau po sėkmingų studijų mokomuosiuose kursuose, saviruošos ir išlaikę nacionalinio politinio parengimo kurso egzaminus tapdavo tikraisiais nariais [48].

LDS vadovai daugiausia dėmesio skyrė į organizaciją priimamų naujų narių ir jau priimtųjų teoriniam parengimui bei mokymui [14; 39]. Tam buvo skiriama daugiausia LDS grupių susirinkimų ir susitikimų laiko.

LDS II suvažiavime, įvykusiame 1931 m., buvo patvirtintos LDS mokymo kursų – vidaus veiklos ir nacionalinio politinio parengimo – programos [62]. LDS III suvažiavimas, įvykęs 1934 m., patvirtino naujas išplėstas trijų mokymo kursų (nacionalinio politinio parengimo, SSRS studijų ir bendrojo techninio parengimo) programas [62]. Po mokymų kursų, grupinių užsiėmimų ir saviruošos stojantieji į organizaciją privalėjo laikyti minėtų disciplinų egzaminus. Juos priimdavo LDS skyriuose ir poskyriuose sudarytos egzaminų komisijos.

Kiekvienas stojantysis į organizaciją privalėjo išmokti penkių dalių teorinio parengimo kursus, kuriuos sudarė:

- nacionalinis politinis parengimas;
- „mokėjimas kalbėti“ (oratorinis menas);
- „publicistika“ (žurnalistika);
- SSRS studijos (daugiausia buvo nagrinėjama sovietinės tikrovės specifika – psichologinis socialinis klimatas Sovietų Sąjungoje, socialiniai ir ekonominiai visuomenės narių santykiai);

– bendrasis techninis parengimas [9; 14; 39].

Pagrindinis LDS narių ir narių bendradarbių mokymo kursas buvo nacionalinis politinis parengimas [14; 39]. Šiuo kursu buvo siekiama vykdyti „naujakartininkų“ politinį švietimą ir formuoti jų pasaulėžiūrą.

Nacionalinio politinio parengimo kursą sudarė nacionalinės pasaulėžiūros pagrindai, liaudies ūkio pagrindai, socializmo studijos, darbininkų klausimas, žemės klausimas, kooperacija, istorinė Rusijos raida, revoliucinis judėjimas iki 1917 m., vadinamojo baltojo judėjimo istorija ir LDS programinių bei taktinės veiklos dokumentų nagrinėjimas. Kursuose buvo būtina nuodugnai išnagrinėti organizacijos programinius ir taktinės veiklos dokumentus – „Ideologines nuostatas“, „Programines nuostatas“, „Organizacijos veiklos taktiką“, vėliau dar ir „Nacionalinio darbo santvarkos schemą“, „LDS veiklos schemą“, LDS programą.

SSRS studijų metu LDS nariai analizavo įvairius Sovietų Sąjungos tikrovės ir vidaus gyvenimo aspektus [14; 39], taip pat buvo studijuojama ir aptariama Ivano Solonevičiaus knyga „Rusija koncentracijos stovykloje“ (išleido LDS Centras 1936 m.), M. Nikonovo-Smorodino knyga „Raudonoji katorga“ (išleido LDS Centras 1938 m.), sovietinių laikraščių („Izvestija“, „Pravda“ ir kt.) bei žurnalų straipsniai [48].

Pagal tuometinius organizacijos taktinės veiklos principus LDS nariai, plėsdami orga-

nizacijos gretas, skleidami organizacijos ideologiją ir dokumentus, taikydavo skautų organizacijos išpopuliarintą vadinamąjį „darbo grandimis“ arba individualaus darbo metodą. Tos pačios LDS grupės nariai, pasiskirstę po vieną du, kalbindavo galimą pretendentą į organizaciją – supažindavo su pagrindinėmis LDS nuostatomis, siekais, dokumentais.

Tiek iki Antrojo pasaulinio karo pradžios, tiek po karo LDS vadovų daugumą sudarė idėjų kupini, energingi ir veržlūs inteligentai. 1933–1941 m. LDS Vykdomojo biuro vadovu ir organizacijos ideologu buvo Belgrado universiteto prof. M. Georgijevskis, o ikikarinio LDS bičiuliais buvo rusų išeivijos filosofai ir visuomenės mokslų specialistai profesoriai I. Iljinas, A. Bilimovičius, J. Spektorskis [58; 88; 89; 95].

Bene svarbiausia LDS veiklos kryptis buvo organizacijos idėjų ir literatūros skleidimas Sovietų Sąjungos gyventojams, pasipriešinimo komunistų valdžiai ir protesto akcijų rengimas bei vykdymas [50; 58; 62; 88; 89]. LDS nariai užsienyje ir pogrindyje SSRS nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio iki pat sovietų santvarkos žlugimo skleidė gausią organizacijos literatūrą (knygas, brošiūras, periodinius leidinius, atsisaukimus), siūsdavo protesto laiškus šalies gyventojams, laikraščių ir žurnalų redakcijoms, valdžios institucijoms, dalyvaudavo įvairiose protesto akcijose.

SOLIDARIZMO IDEOLOGIJA IR LIAUDIES DARBO SANTVARKOS SIEKIAI

1935 m. LDS leidiniuose pasirodė įvairios solidarizmo idėjos [62; 89]. Organizacijos aktyvistai ir ideologai marksistinę klasių kovos teoriją siekė pakeisti visuomenės solidarumo bei moralinės žmogaus atsakomybės idėjomis. Netrukus vadinamasis Rusijos solidarizmas, t. y. faktiškai personalistinis solidariz-

mas, kuri LDS ideologai iki 1957 m. vadino nacionalinio darbo solidarizmu, o vėliau – liaudies darbo solidarizmu, tapo organizacijos ideologija [61]. 1974 m. LDS programoje pateiktas toks organizacijos ideologijos apibrėžimas: „LDS ideologija – liaudies darbo solidarizmas, kurio esmė – laisvės ir organizuotumo darna solidariai tarnaujant bendros gerovės labui“ [51, 1].

Solidarizmo idėjos žinomos nuo antikos laikų. Kaip filosofijos ir socialinė politinė srovė solidarizmas ėmė formotis XIX a. viduryje. Nuo XIX a. pabaigos ši doktrina paplito įvairiose Europos šalyse, o XIX a. pabaigoje–XX a. tapo viena populiariausių daugelio Vakarų ir Vidurio Europos šalių nemarksistinių partijų politinių doktrinų, Prancūzijos Trečiosios respublikos (1870–1940 m.) oficialia ideologija [61; 77; 94]. Dar XIX a. pabaigoje solidarizmas buvo Prancūzijos radikalų ir radikalsocialistų partijos ideologija, o vokiečių solidarizmo atstovų pateikta socialiai atsakingos rinkos programa tapo ideologiniu pagrindu įvairioms Vakarų Europos šalių partijoms – centro partijai Prancūzijoje, liaudies partijai Austrijoje, krikščionių demokratų partijoms Vokietijoje, Belgijoje, Italijoje. Krikščioniškojo socialinio mokymo katalikiškosios atmainos pagrindu nuo 1977 m. formavosi Lenkijos „Solidarumo“ ideologija [89, 7].

Svarbiausi solidarizmo teoretikai ir ideologai buvo: Prancūzijoje – L. Bougeois’as, L. Dugnit’as, E. Durkheimas, A. Foyer’is, Ch. Gide, O. Comte, P. Leroux’as, Ch. Renouvier’as; Vokietijoje – G. Gundlachs, O. fon Nell-Breiningas, H. Peschas; Ispanijoje – C. N. Vergara; Italijoje ir Šveicarijoje – V. Paretas; Rusijoje ir rusų išeivijoje – A. Chomiakovas, S. Frankas, G. Ginsas, I. Iljinas, N. Korkunovas, P. Kropotkinas, S. Levickis, N. Loskis, P. Sorokinas, J. Spektorskis, R. Redlichas, B. Vyšeslavecvas, I. Voščininas; ukrainiečių išeivijoje – P. Bojarskis (O. Boidunikas) ir V. J. Danilivas [26; 61; 93; 94].

Rusijos solidaristai solidarizmu vadina įvairių visuomenės socialinių sluoksnių ir grupių bendradarbiavimu bei solidarumu pagrįstą mokymą apie visuomenę [89, 6]. Solidarumas – tai visuomenės narių tarpusavio parama, sąveika ir santalka. Solidaristų požiūriu, solidarumas yra arba turi būti bet kurio visuomeninio proceso vyksmo pagrindas [61].

Rusijos solidarizmas gerokai skiriasi nuo Prancūzijos solidarizmo; jis grindžiamas krikščioniškais socialiniais principais, suformuluotais rusų filosofų Semiono Franko, Nikolajaus Loskio, Sergejaus Levickio, teisininko Georgijaus Ginso darbuose [61; 88, 135]. Ikikarinėje Lietuvoje įvairias solidarizmo koncepcijas ir tezes (socialinio solidarizmo, reliatyviojo solidarizmo, automatinio solidarizmo, nacionalinio solidarizmo, liberaliojo solidarizmo) analizavo žinomas teisininkas Mykolas Römeris [21, 98, 108–111].

Pagal solidarizmo doktriną, asmenybė visuomenėje gyvena ne atskirai, izoliuotai nuo kitų. Savo žiniomis, kultūra ir jau anksčiau sukurta arba suformuota aplinka kiekvienas asmuo įpareigojamas ar išpareigoja kitiems gyvenamojo meto asmenims bei būsimosioms kartoms [38, 6]. Asmeninio „aš“ negalima atskirti nuo kolektyvinio „mes“. Bendrojo „mes“ samprata sudaro visuomenės raidos pagrindą. Tai veikimo būdas, kai ieškoma to, kas žmones ir socialines grupes vienija, o ne to, kas juos skiria. Neišvengiami konfliktai visuomenėje turi būti sprendžiami ieškant abiem ar visoms konfliktuojančioms pusėms bendrų vertybių ir susidūrę interesai turi priklaustyti nuo tokių vertybių.

Rusijos solidarizmas kartu su Vakarų Europos ir Rusijos solidarizmo atstovų idėjomis aprėpė ir vokiečių filosofo Maxo Schelerio sukurta asmenybės filosofiją – personalizmą [89, 7]. Šioje filosofijoje asmenybė laikoma pirmine realybe ir aukščiausia dvisine vertybe. Solidarizmas, praturtintas personalizmo filosofija, vadinamas personalistiniu solidarizmu [61].

LDS ideologų vertinimu, marksistinė materializmo teorija esanti nevisavertė ir vienpusė, o marksistinė klasių kovos teorija yra nepagrįsta [81, 241–256]. Todėl buvo siekiama sukurti nacionalinio darbo solidarizmo (nuo 1957 m. – liaudies darbo solidarizmo) filosofiją, kuri buvo grindžiama trimis sudėtiniais elementais arba pradinėmis prielaidomis – idealizmu, nacionalizmu ir aktyvizmu [39; 81, 241–256; 93]. Idealizmas pabrėžė asmenybės ir visuomenės dvasinį pradą, o idėjos yra viena iš visuomenės raidos varomųjų jėgų. Ilgainiui idealizmą pakeitė personalizmas. Nacionalizmas pabrėžė tai, kad nacijai būdinga organiška idėjų ir kultūros darna. Aktyvizmas buvo grindžiamas Evangelijos žodžiais: „Tikėjimas negyvas be darbo“ ir pabrėžė būtinumą bei siekį įgyvendinti solidarizmo idėjas. Solidarizmo atstovų vertinimu, tarp įvairių socialinių ir nacionalinių grupių gali egzistuoti prieštaravimai, bet daug svarbesni yra jų interesų bendrumai.

Nacionalinio arba liaudies darbo solidarizmo formuluojama nacionalinio darbo (nuo 1957 m. – liaudies darbo arba liaudies) santvarkos koncepcija, kurią sukūrė LDS Vykdomojo biuro vadovas M. Georgijevskis, buvo grindžiama būtinybe užtikrinti darnios valstybės ir asmenybės santykius [81; 89; 93]. Rusijos solidarizmo atstovai tokią santvarką apibrėžia taip: „Liaudies (liaudies darbo) santvarka – tai santvarka, tarnaujanti ne vienai klasei, luomui ar partijai, o visai liaudžiai, visai nacijai“ [89, 5].

Nacionalinio darbo solidarizmo koncepcijos skelbėjai XX a. ketvirtajame–penktajame dešimtmėčiais neigiamai žvelgė į partijų veiklą valstybės politiniame gyvenime. Jie atmetė liberaliosios demokratijos pagrindą – politinių partijų būtinumą ir jų tarpusavio kovą [39]. Daugiausia dėmesio visuomenės gyvenime buvo skiriama profesiniams ir buitiniams susivienijimams, ypač darbo žmonių grupėms, vienijančioms valstybės piliečius

profesiniu ir teritoriniu atžvilgiu. Pagal šią koncepciją, visuomeninė veikla grindžiama darbo žmonių grupių dalykiniu bendradarbiavimu. Valstybės vadovas vadovauja ir vyriausybei, kuri pagal šią koncepciją turi būti atskaitinga darbo žmonių sąjungoms. Valdžia turinti būti tvirta, antklasinė ir antpartinė.

Vėliau liaudies darbo solidarizmo koncepcijos atstovai pripažino, kad daugiapartinė politinė sistema yra neišvengiama: „Politinių įsitikinimų, politinės veiklos ir susivienijimų laisvė natūraliai veda į politinių organizacijų – partijų, sąjungų, judėjimų – formavimąsi. Politinės organizacijos, siekdamos įgyvendinti savo programas, neišvengs interesų susidūrimo ir politinės kovos“ [51, 28]. Koncepcija numatė, kad, įgyvendinus liaudies darbo santvarką, valstybės parlamentą sudaro dveji rūmai – liaudies atstovų rūmai, sudaromi pagal tiesioginio atstovavimo principą, ir savivaldos rūmai, sudaromi pagal pakopinio atstovavimo principą [51, 32]. Įstatymus priima abeji parlamento rūmai, o juos tvirtina valstybės vadovas. Vyriausybę formuoja valstybės vadovo paskirtas vyriausybės vadovas. Valstybės vyriausybė pagal liaudies darbo solidarizmo koncepciją yra atskaitinga parlamento liaudies atstovų rūmams. Vietos savivaldos struktūras valstybės piliečiai renka tiesioginiuose rinkimuose. Liaudies darbo solidarizmo požiūriu privati nuosavybė yra būtina, bet privatus kapitalas negali valdyti sunkiosios pramonės ir strateginių pramonės šakų. Koncepcijos atstovų nuomone, žemė turi būti perduota privačiam valdymui. Žemės ūkyje solidarizmo principai turi būti diegiami skleidžiant kooperaciją, kooperaciniais pagrindais įsigyjant ir naudojant reikalingas technikos priemones. Darbo žmonių sąjungų pirmines organizacijas sudaro įmonių ir įstaigų darbo kolektyvai arba individualių dirbančiųjų susivienijimai. Visos valstybės darbo žmonių sąjungos su-

darbo Darbo tarybą, kuri derina įvairių darbo žmonių sąjungų veiklą ir kartu su valstybės vadovu, parlamento ir vyriausybės nariais gali leisti įstatymus.

Ukrainos solidaristai solidarizmą apibrėžia kaip „trečiojo kelio“ ideologiją arba kaip „visuomeninį politinį sąjūdį, skelbiantį tokius pagrindinius visuomenės raidos uždavinius: visuomenės (nacijos) vienybė, visuomenės narių ir visų socialinių grupių solidarumas, darbo ir kapitalo interesų darna, asmenų interesų neatsiejamumas nuo visosacijos interesų“ [94].

Kelis pokario dešimtmečius (1947–1972 m.) solidarizmas, vadinamas nacionaliniu solidarizmu, buvo vienos Ukrainos nacionalistų organizacijų OUN(M) (įsteigta 1939 m. Romoje; pagal buvusio vadovo Andrijaus Melniko pavardę jos atstovai buvo vadinami Ukrainos nacionalistais – melnikiečiais, vėliau pagal priimtą ideologiją organizacija buvo vadinama OUN-S, o jos nariai – Ukrainos nacionalistais – solidaristais) oficialia ideologija [94]. Kai kurie autoriai, rašydami apie rusų ir ukrainiečių išėiviją, painioja Ukrainos solidaristus (OUN(M) arba OUN(S) narius) su Rusijos solidaristais (LDS nariais); pavyzdžiui, ukrainiečių išėivijos organizacijos OUN veikėją Levą Rebetą jie priskiria prie LDS ideologų [84]. Nors šių organizacijų ideologija buvo beveik tokia pati ir beveik vienodas simbolis – trišakis ženklas, praktinėje veikloje jos nepalaikė jokių oficialių ryšių.

1991 m. atkūrus Ukrainos valstybingumą, į šalį ėmė grįžti ukrainiečių išėivijos visuomeninės, politinės, kultūrinės organizacijos su savo idėjomis ir leidiniais. Pastaraisiais metais Ukrainos nacionalinis solidarizmas yra tapęs kelių šios šalies politinių partijų ir judėjimų ideologija – Julijos Timošenko bloko, Ukrainos konservatyviosios partijos, Ukrainos tikrųjų kazokų organizacijos, Ukrainos solidaristų brolijos, Visos Ukrainos partijos „Naujoji jėga“.

LDS VEIKLA LIETUVOJE 1930–1945 M.

Pirmoji LDS grupė Lietuvoje įkurta 1930 m. [4]. Tai buvo Rusų nacionalinio jaunimo sąjungos būrelis Kaune, reorganizuotas į LDS grupę. Jai vadovavo žurnalistas J. Fiodorovas (1900–1940), gyvenęs Kaune, dirbęs Rusų išėivių Lietuvoje susivienijimo (RILS) komiteto pirmininku, 1934–1939 m. – Paragvajaus konsulu Lietuvoje be egzekvatūros [2; 4]. Kaip minėta, J. Fiodorovas dalyvavo LDS II suvažiavime, įvykusiame 1931 m. pabaigoje Belgrade. Suvažiavimo metu jis dėl organizacijos politinės krypties smarkiai susiginčio su tuometiniu LDS Vykdomojo biuro sekretoriumi V. Baidalakovu. Vėliau J. Fiodorovas nutraukė ryšius su LDS Centru, nors ir toliau save laikė LDS nariu [4, 108].

Tarpukariu Lenkijos okupuotame Vilniuje veikė ROVS, Rusų studentų sąjunga ir kitos rusų organizacijos. 1930 m. Vilniaus universitete susikūrė LDS Vilniaus grupė [5]. Jai vienas po kito vadovavo Levas Andrejevas, Aleksejus Pilinoga, Andrejus Iljutovičius ir Nikolajus Beliajevas. 1939 m. LDS Vilniaus grupėje buvo apie 20 narių – Liudmila Akimova, Michailas Apatskis, Levas ir Vadimas Beliauskiai, Natalja Cuimanova (Gurinovič), Aleksandras Golosovas, Zoja Golovčinskaja, Nina Gromadskaja, Vadimas Jakovlevas, Georgijus Leskovskis, Arkadijus Padiukovas, Valentinas Penkovskis, Marija Samuilovič, Vladimiras Solovjevičius, broliai Ivanas ir Jurijus Zaleskiai, Julijus Zonas. Savo veiklą Vilniaus grupė pridengdavo registruotų rusų jaunimo organizacijų – Rusų jaunimo draugijos ir Rusų studentų sąjungos, kurioms vadovavo LDS nariai, veikla.

LDS laikraštis „Za Rossiju“ nuo pat pirmojo numerio pasiekdavo bemaž visus organizacijos skyrius ir grupes, tarp jų – Vilniaus universitetą, organizacijos grupes Vilniuje ir Kaune [5; 8]. Netrukus laikraščio platinimas Baltijos šalyse buvo sustabdytas. To priežastis – ne tik Lietuvoje galioję griežti karo

cenzūros nuostatai, bet ir šiurkštus SSRS politinis spaudimas [88].

Jau pirmaisiais veiklos metais paaiškėjo, kad Latvijoje ir Lietuvoje veikusioms rusų jaunimo nacionalinėms grupėms, įstojusioms į LDS, paslapčia vadovauja monarchistinės rusų išeivijos organizacijos Rusų tiesos brolija (*Братство русской правды*, BRP; draugijos centras buvo Berlyne) vadovai [35; 88]. Latvijoje, Lietuvoje ir kitose šalyse ši brolija veikė konspiratyviai, slapta rengdavo išpuolius prieš SSRS. Latvijoje gyvenęs baronas L. Noldė (jis su baronu V. Verde vadovavo brolijos Baltijos šalių skyriui) iš kelių Rusų tiesos brolijos narių Latvijoje suformavo LDS grupę. LDS Kauno grupė taip pat palaikė ryšius su baronu L. Nolde, o jis bendraudavo su brolijos vadovybės sekretoriumi A. Kolbergu, gyvenusiu Berlyne. 1932 m. savo iniciatyva šeši LDS nariai, naudodamiesi brolijos ryšiais, iš Latvijos mėgino prasiškerbti į Rusiją. Vienam Rusų tiesos brolijos vadovų A. Kolbergui išdavus, visa grupė žuvo. Kadangi buvo įtariama, kad brolijos vadovybėje yra slaptas SSRS agentas ir kad jis greičiausiai yra A. Kolbergas, 1932 m. rugsėjo mėn. LDS vadovybė panaikino savo grupes Latvijoje ir Lietuvoje. Rusų tiesos brolijos vadovybės sekretorius A. Kolbergas, organizacijoje veikęs konspiraciniais „Brolio Nr. 14“ ir „Brolio Viernyj“ slapyvardžiais, 1933 m. balandžio mėn. buvo demaskuotas kaip OGPU agentas. Įtarimai dėl provokatoriaus brolijos vadovybėje ir A. Kolbergo demaskavimas sukėlė Rusų tiesos brolijos vadovybės skilimą, ir 1932–1933 m. organizacija nustojo veikusi.

Po dvejų metų pertraukos 1934 m. LDS atnaujino veiklą Kaune [8; 33]. Tuomet nacionalinės rusų skautų-žvalgų organizacijos NORS-R (*Национальная организация русских скаутов-разведчиков*; organizacijos centras buvo Belgrade) Kauno būrio vadas ir aktyvus narys, Kauno rusų gimnazijos absolventas Andrejus Risovas, prieš šaukimą

į privalomąją karo tarnybą Lietuvos kariuomenėje ir prieš stodamas į Vytauto Didžiojo universitetą ėmė susirašinėti su laikraščio „Za Rossiju“ redakcija, LDS pirmininku V. Baidalakovu ir LDS Belgrado (Jugoslavija) skyriaus vadovu Aleksandru Krylikovu (Krylovu) [9]. A. Risovas faktiškai tapo LDS nariu [8; 11]. Po metų, t. y. 1935 m., jis sukūrė LDS Kauno grupę, į ją įtraukė brolius Olegą ir Igorį Perekrestovus, savo brolių Nikolajų ir kt. Nuo 1935 m. A. Risovas gaudavo LDS literatūros siuntas iš Sofijos, Belgrado ir Briuselio. LDS nariai leidinius skleisdavo Kaune ir Ukmergėje. Pagal to meto Lietuvos įstatymus (1936 m. Draugijų įstatymo 63 str.) organizacijų, kurias įsteigė ne Lietuvos piliečiai ir kurių vadovybė veikė už šalies ribų, skyriai ir padaliniai negalėjo būti registruojami Lietuvoje. Dėl to LDS Kauno grupė, kaip ir panašios grupės kitose Europos šalyse (tarp jų – ir Baltijos šalyse), buvo oficialiai neregistruota, t. y. veikė neoficialiai.

1936 m. dauguma vyresnio amžiaus Kauno rusų skautų draugovės skautų-žvalgų įstojo į LDS [33]. 1938 m. A. Risovas Kaune, Savanorių prospekto ir Žemaičių gatvės sankryžoje, įsteigė knygynėlį „Alatas“, tapo jo savininku ir pardavėju [1; 8]. „Alate“ buvo galima įsigyti rusų išeivijos knygų, tarp jų – ir LDS leidinių. Knygynėlyje tuo pat metu buvo ir rašymo priemonių parduotuvė, nedidelė biblioteka. Tai buvo gera priedanga neregistruotos LDS Kauno grupės veiklai – patalpa susirinkimams, savišvietos, programinių ir politinių nuostatų studijų bei diskusijų vieta. Knygynėlis veikė iki 1940 m.

1939 m. LDS Kauno grupės vadovas A. Risovas užmezgė asmeninius ryšius su organizacijos Lenkijos skyriaus vadovu Aleksandru Viurgleriu [8; 11]. Pagal A. Viurglerio užduotį keturi organizacijos nariai Kaune 1939 m. buvo parengti „žaliuoju takeliu“ vykti į SSRS. 1939 m. inspektuodamas Baltijos šalis, į Lietuvą atvyko LDS Tarybos narys, Varšuvoje leidžiamo literatūros ir politikos

laikraščio „Meč“ („Меч“; 1934–1939 m.) vienas redaktorių Vladimiras Brandas. Jis apsistojo Kaune ir susipažino su LDS Kauno grupės veikla. LDS organizacijai artimas laikraštis „Meč“ tuo metu buvo platinamas Kaune, Ukmergėje, Vilniuje. Aktyvus šio laikraščio platintojas Lietuvoje buvo A. Risovas [9].

A. Risovas kelis kartus buvo pašauktas į privalomąją karo tarnybą Lietuvos kariuomenėje 1935–1936 m., prieš dramatiškus Lietuvai įvykius – Klaipėdos krašto aneksiją 1939 m. kovo viduryje ir Antrojo pasaulinio karo pradžią 1939 m. rugpjūčio pabaigoje [1]. Tai jį atitraukė nuo aktyvios LDS veiklos, tačiau, kita vertus, priartino prie artėjančio pasaulinio karo tikrovės ir vertė ieškoti savo bei savo bendraminčių vietos būsimo karo audroje.

1939 m. rugsėjo pabaigoje į Vilnių ir Vilniaus kraštą įžengė Raudonoji armija. Jau pirmosiomis dienomis Vilniuje NKVD operatyvinės grupės pradėjo suiminėti LDS, ROVS, Rusų tiesos brolijos ir kitų organizacijų narius. Vilniuje buvo suimti A. Iljutovičius, A. Golosovas, kiti LDS nariai [5]. Prieš perduodant Vilnių ir Vilniaus kraštą Lietuvai, suimtieji buvo išvežti į Baltarusijos bei Rusijos kalėjimus.

1939–1940 m. Sovietų Sąjungai prisijungus Baltijos šalis, Vakarų Baltarusiją, Vakarų Ukrainą ir Besarabiją (dabartinę Moldovą), daugumą čia veikusių LDS narių NKVD suėmė, tardė, kalino [38; 42]. 1939–1940 m. minėtuose kraštuose buvo represuota daugiau kaip 200 LDS narių. Tuo pat metu ir kiek vėliau Vokietijos gestapininkai vykdė LDS narių areštus okupuotoje Čekijoje [38]. Gestapininkai suėmė apie 20 „naujakartintinkų“. 1940 m. pavasarį NKVD darbuotojai sušaudė LDS Rovno (Ukraina) grupės narius ir jos vadovą Arkadijų Padiukovą, kuris prieš karą studijavo Vilniaus universitete. Enkavėdistai suėmė ir po tardymų sušaudė LDS Talino grupės narį Vadimą Buldakovą, LDS

Narvos (Estija) grupės vadovą Leonidą Matvejevą, LDS Rygos grupės narį Igorį Rožanskį ir daugelį kitų.

Gavę reikalingus dokumentus, 1940 m. birželio mėn. iš Kauno į Vokietijos okupuotą Lenkiją išvyko aktyvūs LDS nariai broliai O. ir I. Perekrestovai su artimaisiais [8]. Tebelieka mįslė, ar juos laiku perspėjo LDS Vykdomojo biuro ir Lenkijos skyriaus vadovai, ar juos išgelbėjo nesunkiai nuspėjama tolesnė įvykių raida ar tiesiog nelaimės nuojauta.

1940 m. vasarą LDS Kauno grupės vadovas A. Risovas buvo kviečiamas į NKVD būstinę ir apklausinėjamas [9]. Nujausdamas neišvengiamą suėmimą, jis nutarė išvykti į užsienį, kaip kad į Vokietiją ką tik išvyko jo bičiuliai broliai O. ir I. Perekrestovai su artimaisiais. Nerasdamas kitokios galimybės išvykti, 1940 m. pabaigoje A. Risovas pasidavė NKVD darbuotojų spaudimui ir sutiko teikti pagalbą tiriant Vokietijos pramonės įmonių ir rusų išeivijos organizacijų Vokietijoje veiklą. Jis ėmė dirbti sovietinės draugijos „Inturist“ ekskursijų skyriaus vadovu Vilniuje [9]. 1941 m. pavasarį A. Risovas buvo pasiūstas su NKVD užduotimi į Vokietiją. Ten jis nė nemanė vykdyti NKVD užduočių ir iš karto kreipėsi į LDS vadovus Viktorą Baidalakovą ir Serafimą Roždestvenskį dėl tolesnės veiklos organizacijoje.

A. Risovas, trumpam atvykęs iš Karaliaučiaus į Kauną, antrą kartą atkūrė LDS Kauno grupę 1942 m. vasario mėn. [9]. Jis naujus narius supažindino su LDS programos nuostatomis, statutu ir vėl išvyko į Karaliaučių. Atkurta LDS Kauno grupei priklausė Abramijus Chochlovas, Benediktas Kosovskis, Zinaida Lemanienė, Rima Lemanaitė-Riazancevienė, Nina Mikalauskaitė (Michailovskaja), Igoris Risovas ir Olegas Vorobejus. 1942 m. kovo mėn. į Kauną iš Berlyno, gavęs organizacijos vadovų nurodymus, atvyko LDS Centro atstovas, buvęs LDS Zagrebo (buvusi Jugoslavija, dabar – Kroatija) grupės vadovas, populiaris LDS narių dainos

„Praeityje mūsų polėkio versmės“, „naujakartininkų“ (t. y. LDS narių) maršo „Mes – rūsčių žmonių karta“ autorius Pavelas Zelenskis (1904–1978), anksčiau gyvenęs Jugoslavijoje [9]. Kaune ir Vilniuje stojantieji į organizaciją jis surengė mokymo ir parengimo kursus, pats dėstė LDS programinių nuostatų reikalavimus, politinės veiklos ir oratorinio meistriškumo kursus. 1942 m. gegužės mėn. į Kauną atvykęs A. Risovas platino atsivežtas brošiūras, atkūrė LDS grupę Vilniuje, nustatė ryšius tarp Kauno ir Vilniaus grupių, paskui išvyko į Minską, persikėlė į Viazmos miestą (Smolensko sr.) ir ten įsitraukė į LDS grupės veiklą. Kurį laiką jis dirbo Vokietijos okupuotos Viazmos burmistru. P. Zelenskis tapo LDS Minsko grupės vadovu.

Išvykus A. Risovui, 1942–1944 m. LDS Kauno grupei vadovavo jaunas Kauno tekstilės tresto darbuotojas Benediktas Kosovskis (1918–1994), Vilniaus grupei – gydytojas Georgijus Leskovskis. Karo metais LDS Vilniaus grupei priklausė Anatolijus ir Juozas Chochlovai, Anatolijus Čiuprynikovas, Aleksėjus Pilinoga ir kiti nariai [9].

LDS veiklą Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje karo metais koordinavo teisininkas, literatūrologas Dmitrijus Levickis. Iki 1944 m. kovo mėn. jis gyveno Rygoje ir buvo LDS atstovu Baltijos šalyse.

Vykdydami 1941 m. LDS Centro nurodymą, Kauno ir Vilniaus grupių nariai stengėsi skleisti organizacijos idėjas bei programinius dokumentus ne tik Lietuvoje, bet ir kitur, ypač Baltarusijoje ir Rusijoje [9]. 1942 m. jie po vieną ar du išvykdavo į Baltarusijos ir Rusijos miestus (Ašmeną, Bobruiską, Minską, Smolenską, Viazmą ir kitus), ten apsistodavo, įsidarbindavo įmonėse ir įstaigose. Naudojami „darbo grandimis“ metodą jie skleidavo LDS ideologiją ir stengdavosi į organizaciją pritraukti naujų narių. 1942 m. pabaigoje–1943 m. dauguma išvykusių į Rytus organizacijos narių grįžo į Lietuvą.

1943 m. gruodžio mėn. į Kauną iš Rusijos grįžo A. Risovas.

Pirmąjį pokario dešimtmetį SSRS specialiosios tarnybos atkakliai kovojo su LDS [35]. 1944–1945 m. SSRS represinės struktūros intensyviai ieškojo pasilikusių LDS narių ir organizacijos bičiulių, suiminėjo juos Rusijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Baltijos šalyse, Bulgarijoje, Jugoslavijoje, Lenkijoje, Vokietijoje ir kitose šalyse. Lietuvoje buvo suminti buvę LDS nariai ir bendraminčiai broliai A. ir N. Risovai, I. Risovas, A. ir J. Chochlovai, S. Kornilovas, R. Lemanaitė-Riazancevienė, Z. Lemaniienė ir kt. [9]. Po nežmoniškų tardymų jie pateko į kalėjimus, lagerius, tremtį. Kai kurie LDS nariai (P. Zelenskis, B. Kosovskis, O. Vorobejus ir kt.) karo pabaigoje iš Lietuvos ir Baltarusijos pasitraukė į Vakarų.

MOLEKULINĖ TEORIJA, LEIDYKLA „POSEV“, JOS KNYGOS IR PERIODINIAI LEIDINIAI

1944–1946 m. SSRS karinės kontržvalgybos ir NKVD specialiosios operatyvinės grupės, karo pabaigoje ir po karo naršiusios įvairiose Rytų ir Vidurio Europos šalyse, suėmė LDS narius ir bičiulius Jugoslavijoje (prof. M. Georgijevskį, J. Divničių ir kt.), Bulgarijoje (Dmitrijų Zavžalovą), Čekijoje (D. Brunstą), Mandžiurijoje (K. Aleksejevą) [38; 56]. Pirmaisiais pokario metais Maskvoje po siaubingų tardymų ir kankinimų buvo sušaudyti LDS Kauno grupės vadovas A. Risovas, buvęs laikraščio „Za Rossiju“ redaktorius D. Zavžalovas, ikikarinio LDS Vykdomojo biuro vadovas prof. M. Georgijevskis ir daugelis kitų [12; 38].

1945 m. vasarą statybos įmonės „Erbauer“ vadovas rusų išeivis Konstantinas Boldyrevas organizavo rusų karo pabėgėlių stovyklą Menchehofe prie Kaselio Vakarų Vokietijoje [49; 53]. Stovykloje susirinko

daugiau kaip 1 tūkst. rusų karo pabėgėlių, tarp jų buvo nemažai buvusių LDS aktyvistų. Čia nelegaliai buvo atkurtas LDS Centras. Stovykloje 1945 m. birželio–liepos mėn. pradėjo veikti leidykla „Posev“.

1947 m. LDS vadovybė ir leidykla „Posev“ iš Menchehofo karo pabėgėlių stovyklos persikėlė į Limburgą prie Lano, Heseno žemėje, Vakarų Vokietijoje, o 1952 m. – į Frankfurtą prie Maino.

1947–1948 m. LDS ideologas ir vienas vadovų Vladimiras Poremskis, pasirašydamas V. Dmitrijevo slapyvardžiu, rašė ir LDS nariams skelbė instrukcinius laiškus „Gerbiamas drauge“ [46]. 1948–1949 m. jis parengė studiją „Revoliucijos totalitarinio režimo sąlygomis teorija“. Studijoje suformuluota ir nuo 1949 m. leidyklos „Posev“ Vokietijos Federacijoje Respublikoje kelis kartus išleista teorija plačiau žinoma molekulinės teorijos pavadinimu [45; 46]. 1949 m. sausio 16 d. LDS Taryba patvirtino molekulinę teoriją kaip pagrindinę organizacijos doktriną.

Jau 1946 m. LDS atnaujino atsišaukimų, skirtų Sovietų Sąjungai, rengimą, spausdinimą ir skleidimą [49; 53]. Iš pradžių organizacijos lapeliai kaip ir ikikariniais metais buvo gana įvairios formos, paskirties ir turinio. Tai buvo vadinamieji „neunifikuoti“ atsišaukimai. Organizacijai tobulinant savo veiklos metodus ir ieškant efektyvaus poveikio visuomenei formų, molekulinės teorijos taikomų aspektų, nuo šeštojo dešimtmečio pradžios dauguma LDS atsišaukimų buvo rengiami vadinamųjų „unifikuotų“ formatų:

- „štampo“ formato (atsakantys į to meto aktualų klausimą „su kuo kovoti?“);
- „didžiojo“ formato (atsakantys į klausimą „dėl ko kovoti?“);
- „mažojo“ formato (atsakantys į klausimą „kaip kovoti?“).

LDS atsišaukimai buvo spausdinami įprastu būdu ant paprasto arba plono, vadinamojo papirosinio popieriaus vienoje ar abiejose lapelių pusėse arba „kamufliuoja-

mi“ – įrašami į oficialiai išleistas knygas ir brošiūras, išspausdinami nosinaitėse, popierinių sovietinių rublių ar Rytų Vokietijos markių kopijų vienoje pusėje ir pan.

Organizacijos atsišaukimus dažniausiai naktimis spausdino LDS spaustuvė „Progress“, veikusi Bad Homburo mieste Vakarų Vokietijoje suremontavus spausdinimo mašiną iš karo pabaigoje subombarduotos spaustuvės. Spaustuvę 1947–1949 m. organizavo A. Danilovas, nuo 1951 m. jai vadovavo S. Mozgovojus (Čebotariovas). Spaustuvė spausdino atsišaukimus SSRS kariams, tarnavusiems Rytų Vokietijoje ir Austrijoje. Vėliau spaustuvė „Progress“ persikėlė į Frankfurtą prie Maino. Tuo pat metu leidyklos „Posev“ spaustuvė veikė Limburge prie Lano (iki 1952 m.), vėliau – Frankfurte prie Maino. LDS atsišaukimų skleidimą po karo vienas pirmųjų organizavo sąjungos Hamburgo grupės pirmininkas LDS narys Andrejus Tensonas, kilęs iš Estijos. Dėl aktyvios anti-sovietinės veiklos 1947 m. jį kurį laiką buvo suėmę Didžiosios Britanijos okupacinės administracijos Vokietijoje pareigūnai.

LDS Centras ir leidykla „Posev“ leido periodinius leidinius, skirtus SSRS gyventojams. Tai buvo žurnalai „Posev“ (leidžiamas nuo 1945 m. iki šiol; 1945–1967 m. tai buvo savaitinis laikraštis, nuo 1968 m. – mėnesinis žurnalas), „Grani“ („Грани“; 1946–1996 m.; 1996 m. žurnalas tapo nepriklausomu), „Mysl“ („Мысль“; 1953–1954 m.), „Naši dni“ („Наши дни“; 1955–1966 m.), „Volia“ („Воля“; 1947–1955, 1961–1965 m., 1988–1991 m.; mikropublikacinis laikraštis) [38; 42; 53; 56; 73]. Be pagrindinės savaitinės laikraščio (nuo 1968 m. – žurnalo) „Posev“ laidos, nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pradžios iki paskutiniojo dešimtmečio buvo leidžiama šio periodinio leidinio mikropublikacinė laida, o 1976–1989 m. – dar ir ketvirtinė laida. Jose buvo perspausdinami aktualiausi pagrindinės laidos straipsniai. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio

leidykla „Posev“ leido žurnalų „Posev“ ir „Grani“ metinius straipsnių rinkinius. Dialogui su SSRS gyventojais užmegzti ir tęsti buvo skirtas mikropublikacinis periodiškai leidžiamas lankstukas „Forum družej i členov NTS“ („Форум друзей и членов НТС“; 1982–1989 m.). Sovietų Sąjungos karinio, prekybos ir žvejybos laivynų jūrininkams organizacija su Baltijos laivyno revoliucinio komiteto, vėliau Baltijos jūros jūrininkų komiteto priedanga leido laikraštį „Vachta svobody“ („Вахта свободы“; 1956–1961 m., po 20 metų 1981–1987 m. laikraštis vėl buvo leidžiamas ir buvo vadinamas „Vachta“; „Вахта“). Savilaidos („samizdato“) kūrinius skelbdavo minėtas žurnalas „Grani“, žurnalo „Posev“ specialios savilaidai skirtos mikropublikacinės laidos (1969–1971 m.), kišeninio formato žurnalas „Voljnoje slovo“ („Вольное слово“; 1971–1981 m.), tęstiniai stačiatikių straipsnių rinkiniai „Nadežda“ („Надежда“; 1978–1988 m.). LDS nariams ir bičiuliams buvo leidžiamas laikraštis „Za Rossiju“ (1932–1940 m., 1949–1968 m., vėl buvo leidžiamas 1992–2001 m.). LDS narių vidiniam naudojimui buvo skirti informaciniai biuleteniai „Vestnik Ispolnitel'nogo biuro“ („Вестник Исполнительного бюро“; apie 1951–1989 m.; leido LDS Štabas), „Vstreči“ („Встречи“; 1968–1988 m., nuo 1989 m. užsienio ir Rusijos organizacijų ryšio biuletenis; iki 1988 m. leido LDS Vykdomojo biuro sekretoriatas).

Leidykla „Posev“ ir LDS Centras leido įprasto formato politines, filosofijas, prozas, atsiminimų ir poezijos knygas, taip pat brošiūras ir atsišaukimus [35; 53; 56; 73]. Siekiant sėkmingiau tokius spaudinius persiųsti į SSRS oro balionais, juos paslėpti nuo Sovietų Sąjungos represinių struktūrų darbuotojų pergabenant ar skleidžiant, nemaža jų dalis buvo leidžiami ne tradicinės formos, bet vadinamosiomis mikropublikacijomis (mažo formato publikacijos glaustu šriftu ant plono popieriaus be jokių bibliografinių duo-

menų, su užrašais ant viršelių ir be jų; tokias publikacijas LDS leido nuo šeštojo dešimtmečio pradžios) arba fotopublikacijomis (fotografiniu būdu pagamintomis leidinių ar jų ištraukų kopijomis). Mikropublikaciniai leidiniai buvo patogaus kišeninio formato (brošiūros, straipsniai) arba formato, kurį perlenkus perpus leidinys tilpdavo į įprastą pašto voką (laikraštis „Volia“). Tokie leidiniai buvo spausdinami 15x21, 14,5x20, 12x16,5, 10x14 ir 9,5x14,5 cm formatų. Dėl minėtų konspiracinių sumetimų dalis kai kurių knygų ir brošiūrų tiražo buvo leidžiama kaip kontrafakiniai (leidiniai, kuriuose nurodyti bibliografiniai duomenys neatitiko realių duomenų) ir kamufluoti leidiniai (tai imitaciniai leidiniai, įrišti į SSRS išleistų leidinių viršelius ir dalį teksto). Kamufluoti leidiniai buvo leidžiami nuo XX a. ketvirtąjo dešimtmečio vidurio, bet daugiausia jų pasirodė šeštajame–aštuntajame dešimtmečiais. Pagrindinis kamufluotąs LDS periodinis leidinys buvo jaunimui skirtas laikraštis „Komsomolskaja pravda“ („Комсомольская правда“), ėjęs nuo 1955 m. Jis buvo prisi-dengęs svarbiausio sovietinio komjaunimo laikraščio pavadinimu ir apiforminimu, bet spausdino antisovietinius straipsnius [56]. Laikraštis kelerius metus patekdavo į SSRS prekybos ir žvejybos laivynų laivus, pasiekdavo Rusijos miestus.

1956 m. rudenį žurnalas „Grani“ paskelbė viešą leidyklos „Posev“ kreipimąsi į Rusijos literatūros, meno ir mokslo veikėjus [39]. Leidykla juos pakvietė savo darbus, neatitinkančius sovietinės cenzūros reikalavimų, siųsti leidyklai, o ši įsipareigojo juos skelbti išsaugodama autorystės paslaptį. Kvietimas buvo pakartotinai skelbiamas žurnale daugelį metų, nurodomi galimi rankraščių perdavimo į užsienį būdai. Jau po pusės metų žurnale buvo išspausdinti rusų rašytojo Boriso Pasternako (J. Živagos slapyvardžiu) eilėraš-čiai iš dar nepaskelbto jo romano „Daktaras Živaga“.

Knygų ir žurnalų mikropublikacijos, vadinamieji kamufluuoti leidiniai tapo pagrindine LDS leidinių forma, kuri įvairiais keliais pasiekdavo SSRS gyventojus [56]. XX a. aštuntajame dešimtmetyje žurnalas „Grani“ buvo leidžiamas 3 tūkst. egz. tiražu. Du trečdaliai tuometinio tiražo, t. y. apie 2 tūkst. egz., nelegaliai buvo siunčiami į Sovietų Sąjungą. Likusi tiražo dalis tekdavo žurnalo prenumeratoriams ir bibliotekoms Vakarų Europoje, įvairiems Sovietų Sąjungos tyrimo ir sovietologijos centrams.

XX a. aštuntajame dešimtmetyje jūrininkai į Klaipėdą atgabendavo nemažas siuntas LDS ir leidyklos „Posev“ leidinių, ypač žurnalo „Posev“ mikropublikacinės ketvirtinės laidos (ėjo 1976–1989 m.) [18].

Leidyklai „Posev“ finansuoti dar Menchehofo karo pabėgėlių stovykloje buvo renkamos aukos rusų išeivijoje [53]. LDS veiklai, ypač radijo stoties „Laisvoji Rusija“ ir leidyklos „Posev“ funkcionavimui finansuoti 1966 m. LDS vadovai Frankfurte prie Maino įsteigė Laisvosios Rusijos fondą. Jam tvarkyti buvo suformuotas komitetas. Fondui vadovavo ilgametis LDS Vokietijos skyriaus pirmininkas Michailas Zalevskis [51]. Lėšos fondui organizuotai buvo renkamos įvairiuose miestuose – Čikagoje, Melburne, Niujorke, Paryžiuje, San Franciske, Stokholme. Nemažai lėšų LDS veiklai aukodavo organizacijos nariai ir rusų išeivija. 1951–1991 m. LDS ir leidyklos „Posev“ veiklą finansiškai rėmė Vakarų šalių – JAV, VFR, Didžiosios Britanijos ir kitų vyriausybės [38]. VFR kultūros ministerija teikė subsidijas žurnalui „Grani“ leisti, JAV profesinių sąjungų susivienijimas teikė paramą LDS „uostų operatikos“ veiklai, Taivano ir Pietų Korėjos vyriausybės suteikė organizacijai galimybę transliuoti laidas per vyriausybės radijo stotis [38, 67]. Leidykla „Posev“ Vakarų Vokietijoje buvo oficialiai įregistruota, veikė pagal VFR valdžios išduotą licenciją.

Ilgamečiu leidyklos „Posev“ atsakinguoju leidėju ir indėlininkų kolegijos pirmininku nuo 1947 m. iki pat mirties 1981 m. buvo Vladimiras Goračekas [35; 53; 56]. Ryškų pėdsaką LDS ir leidyklos „Posev“ veikloje paliko Kauno Vytauto Didžiojo universiteto absolventas Olegas Perekriostovas (1914–1992), 1940 m. išvykęs iš Lietuvos [51; 83–85]. Vėliau jis gyveno Lenkijoje ir Vokietijoje. Apie 1947–1948 m. broliai O. ir I. Perekriostovai iš Vakarų Vokietijos emigravo į Australiją. Po aštuonerių ar devynerių metų iš Australijos grįžę į Vakarų Vokietiją, jie pradėjo veiklą LDS Štabe ir leidykloje „Posev“. O. Perekriostovas 1957–1961 m. dirbo LDS operacinėje grupėje Vakarų Berlyne, o 1961 m. perėjo dirbti į LDS Štabą. 1962 m. O. Perekriostovas tapo vienu LDS Štabo vadovų, 1969–1974 m. vadovavo leidyklai „Posev“, vėliau – organizacijos spaustuvei Frankfurte prie Maino.

Pokario metais LDS organizacijai vadovavo ir jos ideologais tapo rusų išeivijos inteligentai bei mokslininkai – chemijos ir sinergetikos specialistas Vladimiras Poremskis, mikrobiologas Aleksandras Artiomovas, filosofai Romanas Redlichas ir Sergejus Levickis [35; 38; 51; 56]. Ilgametis LDS Vykdomojo biuro pirmininkas Jevgenijus Romanovas (Ostrovskis) buvo žinomas šachmatininkas ir literatūrologas.

LDS bičiuliu po Antrojo pasaulinio karo buvo rusų išeivijos filosofas Borisas Vyšeslavec. Jam bendradarbiaujant su LDS buvo parengta ir leidyklos „Posev“ B. Petrovo slapyvardžiu išleista knyga „Filosofinis marksizmo skurdas“ (1952, 1957 ir 1971 m.). Knygoje „Industrinės kultūros krizė. Marksizmas. Neosocializmas. Neoliberalizmas“ (Niujorkas; 1953, 1982 m.), nagrinėdamas socialinės filosofijos problemas, B. Vyšeslavec griežtai kritikavo tiek marksizmą, tiek vakarietiškąjį socializmą ir liberalizmą.

SSRS TYRIMO INSTITUTAS PRIE LDS

1947 m. Bad Homburge netoli Frankfurto prie Maino buvo įkurta LDS kadrų rengimo mokykla, pavadinta SSRS tyrimo institutu prie LDS. Mokykloje dirbo LDS teoretikų grupė (S. Levickis, Nikolajus Osipovas (Poliakovas), L. Rževskis, M. Zalevskis ir kiti). Ji, vadovaujama filosofo R. Redlichio, pradėjo sisteminti duomenis apie komunistų partijos diktatūrą Sovietų Sąjungoje [10; 51]. Institutas veikė iki 1956 m. Visą savo gyvavimo laikotarpį jis leido straipsnių rinkinį „Bolševizmo tyrimo apybraižos“, kurį redagavo filosofas R. Redlichas kartu su N. Osipovu (Poliakovu).

R. Redlichio teoretikų grupės ir kitų Frankfurto antikomunistinės propagandos centro mokyklų tyrimai 1947–1956 m. suformavo naują mokslo discipliną. Jai prigrįžo sovietologijos pavadinimas. Institutas turėjo nemažą biblioteką, leido mokymo kursams ir LDS narių savišvietai reikalingą literatūrą (mokymo priemonės, kursų konpektus, brošiūras). Literatūra mokymo kursams buvo leidžiama instituto vardu, o politiniai ir politologiniai leidiniai LDS narių savišvietai – LDS vidaus veiklos (ideologinio) sektoriaus, kurį sudarė instituto darbuotojai, vardu.

JAV publicisto Johno Prados pateiktais, atrodo, kiek padidintais duomenimis, SSRS tyrimo institute prie LDS 1947–1953 m. mokėsi beveik 5 tūkst. žygeivių, t. y. vidutiniškai apie 700 žmonių per metus [76]. Tarp jų buvo kelios dešimtys išeivių iš Baltijos šalių.

LDS institutas tiesiogiai neturėjo nieko bendro su SSRS istorijos ir kultūros tyrimo institutu, kuris, vadovaujamas B. Jakovlevo (Nareikio), 1952–1971 m. veikė Miunchene ir vykdė Laisvės radijo („Radio Liberty“; радио „Свобода“) tyrimų centro funkcijas.

ATVIRA IR KONSPIRACINĖ RUSIJOS SOLIDARISTŲ ORGANIZACIJOS VEIKLA PO ANTROJO PASAULINIO KARO

LDS vykdė dviejų lygmenų politinę organizacinę veiklą [79, 201]: atvirą ir nelegalią konspiracinę.

Atvirą organizacijos veiklą nuo pat jos susikūrimo vykdė LDS Centro sektoriai ir skyriai, leidykla „Posev“, leidyklos generalinės ir prekybos atstovybės įvairiose pasaulio šalyse, žurnalų „Posev“, „Grani“, „Myslʹ“, „Naši dni“ ir kitų periodinių leidinių redakcijos, LDS grupės įvairiose Vakarų Europos ir Pietų Amerikos šalyse, JAV, Australijoje, Japonijoje. Tokiai veiklai vadovavo organizacijos Vykdomasis biuras. Jis kaip ir visas LDS Centras buvo įsikūręs Menchehofo karo pabėgėlių stovykloje (prie Kaselio miesto, Vakarų Vokietijoje; 1946 m.), Limburge prie Lano (VFR; 1947–1952 m.), vėliau – Frankfurte prie Maino ir iš dalies Bad Homburge (VFR; 1952–1992 m.). Pastaraisiais dešimtmečiais (nuo 1992 m.) LDS vadovybė veikia Maskvoje. Atvira Rusijos solidaristų veikla daugiausia pasireiškė nenutrūkstamu LDS Centro leidinių, leidyklos „Posev“ knygų ir periodinių leidinių srautu į Sovietų Sąjungą ir į SSRS karinius dalinius užsienio šalyse, leidyklos sutartimis su kitomis Vakarų šalių leidyklomis, metinėmis leidyklos „Posev“ darbuotojų, autorių ir skaitytojų konferencijomis, įvairiomis solidarumo ir protesto akcijomis.

Organizuotai priešinant totalitariniam režimui Sovietų Sąjungoje, tiek užsienyje, tiek šalies viduje buvo neišvengiama nelegali konspiracinė veikla [74]. Pačioje LDS veikė grupės ir nariai, kruopščiai dirbę gilios konspiracijos sąlygomis. Tokios grupės ir nariai sudarė LDS Uždarąjį sektorių (LDS statutuose ir kituose dokumentuose jis buvo vadinamas „sąjungos uždarąja organizacija“), veikusių 1951–1991 m. Iki Antrojo pasaulinio karo

panašią veiklą vykdė organizacijos Vykdomojo biuro uždarnosios veiklos skyrius.

Praktinei Uždarąjo sektoriaus veiklai vadovavo sektoriaus vadovas ir LDS Štabas, kurie veikė prie LDS Vykdomojo biuro. Uždarąjo sektoriaus veiklą, kaip ir viso Vykdomojo biuro, LDS Centro sektorių ir skyrių veiklą, tiesiogiai kontroliavo LDS Vykdomojo biuro pirmininkas. Uždarąjį sektorių sudarė uždarnosios veiklos operacinės grupės, LDS mokyklos („Žalioji stovykla“, išankstinės atrankos, uždarnosios veiklos mokyklos, kurjerių, vadinamųjų „erelių“, rengimo kursai), užsienio operatikos sistema (ją sudarė operaciniai teritoriniai ruožai, jų operaciniai skyriai; iki 1969 m. priklausė Uždarąjam sektoriui, vėliau atvirai vykdė veiklą), oro balionų rengimo brigada, Štabo ryšininkės ir kurjeriai, operacinio ryšio pašto dėžutės, nelegaliųjų radijo stočių („Laisvoji Rusija“, „Laisvoji Maskva“ ir kitų) techninės tarnybos ir studijos. LDS Štabas (LDS statutuose ir kituose dokumentuose buvo vadinamas „tarnyba prie sąjungos Tarybos Vykdomojo biuro“; šeštajame–septintajame dešimtmeciais iš pradžių buvo vadinamas politiniu ir revoliuciniu štabu, vėliau – revoliuciniu štabu) buvo įsikūręs Frankfurte prie Maino (apie 1951–1955 m.), Diuseldorfe ir kituose VFR miestuose (1955–1969 m.), Lerchenbergo mieste (VFR, netoli Mainco, 1969–1991 m.). Svarbiausia Uždarąjo sektoriaus užduotis buvo ieškoti bendraminčių Sovietų Sąjungoje, užmegzti su jais bei plėtoti vienpusius ir dvičius reguliarius ryšius, teikti techninę pagalbą organizacijos nariams ir bendraminčiams Sovietų Sąjungoje. Literatūra į SSRS buvo pervežama ir siunčiama irgi dažniausiai nelegaliai arba naudojant konspiracinius persiuntimo kanalus. 1991 m. sugriuvus Sovietų Sąjungai, ir LDS Uždarasis sektorius, jau anksčiau ribojęs akcijas, galutinai nutraukė savo veiklą.

LDS Štabo ryšius su užsienyje gyvenančiais Uždarąjo sektoriaus darbuotojais užtik-

rindavo LDS Štabo ryšininkės [58; 74], o su SSRS ir kitose Rytų Europos šalyse gyvenančiais LDS nariais, bendraminčiais ar bičiuliais užtikrindavo VFR ir kitose šalyse gyvenantys LDS Štabo kurjeriai („ereliai“), kurie vykdavo į Sovietų Sąjungą ir Rytų Europos šalis. Susirašinėdami tarpusavyje LDS Uždarąjo sektoriaus darbuotojai vartojo slapyvardžius, susitikinėjo iš anksto parinktose konspiracinėse vietose, gyveno svetimomis pavardėmis, griežtai laikėsi konspiracijos reikalavimų.

PAGRINDINĖS LDS VEIKLOS AKCIJOS 1946–1991 M.

Po Antrojo pasaulinio karo LDS vadovybė pradėjo aktyvią nelegalią veiklą tarp Sovietų Sąjungos karių, dislokuotų Rytų Vokietijoje ir Austrijoje, skleisdami savo ideologiją ir leidinius (lapelius, brošiūras, knygas). Šią veiklą LDS nariai vadino akcijomis „Berlyno kryptimi“ ir „Vienos kryptimi“. Rytų Vokietijoje LDS leidiniai buvo platinami 1948–1961 m., Austrijoje – 1948–1955 m. Akcijoms „Berlyno kryptimi“ ir „Vienos kryptimi“, taip pat vėlesnėms akcijoms (tarp Sovietų Sąjungos jūrininkų ir kitoms) vykdyti LDS vadovybė steigė priedangos komitetus (Pagalbos stačiatikių pabėgėliams komitetą, Baltijos laivyno revoliucinį komitetą, Baltijos jūros jūrininkų komitetą, Darbo solidarumo komitetą).

1950–1973 m. Vokietijos Federacinės Respublikos teritorijoje veikė LDS radijo stotis „Laisvoji Rusija“ („Свободная Россия“) [55; 58; 62; 89]. Iš pradžių radijo laidos buvo transliuojamos iš automobilių; jie išvykdavo į Taunuso kalnus Heseno žemėje ir apsisistodavo atokiose miškingose kalnų vietovėse. Vėliau radijo stotis „Laisvoji Rusija“ laidas į Sovietų Sąjungos europinę dalį transliavo iš nuolatinės studijos Haago vietovėje Bavarijos Alpėse. LDS radijo laidos į Sibirą ir Vidurinę Aziją 1956–1976 m. buvo

transliuojamos iš Taivano, o į Tolimuosius Rytus 1959–1969 m. – iš Pietų Korėjos. Siekiant išvengti stiprių radijo trukdžių Sovietų Sąjungoje, radijo stotis „Laisvoji Rusija“ visais siųstuvais kas 3–4 minutės truputį ($\pm 0,5$ metro) keisdavo laidų dažnį. Nepaisant radijo trukdžių, LDS Štabas septintame dešimtmetyje sulaukdavo atsiliepimų apie radijo stoties laidų girdimumą iš daugiau kaip 20 Sovietų Sąjungos miestų – Charkovo, Jekaterinburgo, Kijevo, Lvovo, Maskvos, Minsko, Novočerkasko, Rygos, Leningrado, Voronežo ir kitų [55]. Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio radijo stoties laidos buvo girdimos ir Lietuvoje.

Radijo stotis „Laisvoji Rusija“ transliuodavo trumpas informacines laidas, perduodavo LDS Štabo instrukcijas ir specialias radiogramas pagrindinio dalyviams Sovietų Sąjungoje bei kitose Rytų Europos šalyse. Laidų pradžioje buvo transliuojamos trumpos pastabos ir komentarai, kurie informuodavo klausytojus apie to meto padėtį Sovietų Sąjungoje ir užsienyje [55]. Paskui būdavo perduodami vadinamieji „kvietimai pagrindinio dalyviams ir jų bendraminčiams“ – LDS Štabo instrukcijos. „Kvietimais“ klausytojai buvo instruktuojami, kaip skleisti radijo stoties laidų pranešimus žodžiu ir raštu, kaip juos panaudoti rengiant pagrindinę literatūrą, kaip parengti ir platinti atsisaukimus, kaip, laikantis molekulinės teorijos principų, steigti nedideles pagrindines LDS grupeles, kokie yra konspiracijos pagrindai ir kaip jų laikytis, kaip užmegzti ryšį su organizacijos Štabu. Specialių laidų metu radijo stotis perduodavo radiogramas pagrindinio dalyviams, kviesdama vieną po kito pagrindininkus su tartais slapyvardžiais.

LDS radijo stoties „Laisvoji Rusija“ redakciją sudarė leidyklos „Posev“ darbuotojai [25, 145]. Radijo stoties studija buvo įrengta leidyklos priestate. Radijo stotis nurodydavo pašto adresą Roterdamo mieste Nyderlanduose – tai buvo vienas iš LDS Už-

darėjo sektoriaus adresų. Klausytojams dėl nurodomos adreso vietos galėjo susidaryti įspūdis, kad radijo stotis veikia Nyderlandų teritorijoje [55].

1949 m. Limburge prie Lano buvo suformuotas LDS operacijų skyrius, tapęs atkuriamo Uždarėjo sektoriaus užuomazga [62; 65; 88]. Skyriui vadovavo G. Okolovičius. Jame dirbo Nikolajus Šicas, Andrejus Tensonas, Jevgenijus Pozdejevas. N. Šicas buvo atsakingas už oro balionų akcijų organizavimą ir vykdymą.

1949 m. Hamburge buvo įsteigta pirmoji LDS Uždarėjo sektoriaus operacijų grupė; ji nuo 1950 m. veikė prisidengusi Pagalbos staciatikių pabėgėliams komitetu [65]. Tais pačiais metais JAV ir Didžiosios Britanijos okupacinėse zonose Vakarų Berlyne giliam pogrindyje buvo pradėta formuoti antra LDS Uždarėjo sektoriaus operacijų grupė, kuri veikė prisidengusi minėto komiteto filialu. Komiteto pirmininkais buvo žurnalistas Genadijus Chomiakovas (1949–1950 m.), gydytojas Aleksandras Trušnovičius (1950–1954 m.) ir kiti. Grupės skleidė organizacijos idėjas ir leidinius tarp Rytų Vokietijoje dislokuotų Sovietų Sąjungos karių.

Pirmuosius LDS atsisaukimus pokario metais pradėjo spausdinti organizacijos Hamburgo grupė, kuriai vadovavo A. Tensonas, o nariai buvo J. Trušnovičius ir Glebas Raras [65]. LDS Hamburgo grupės nariai 1948 m. užmezgė ryšius su Vakarų Berlyno ir Rytų Vokietijos demokratinių bei antikomunistinių pažiūrų gyventojais [50; 65]. Per juos išleistus atsisaukimus ar kitus leidinius LDS platino SSRS kariuomenės Rytų Vokietijoje kariams ir SSRS įstaigų darbuotojams. Po devejų metų Hamburgo grupės vadovas A. Tensonas tapo oro balionų siuntimo į Rytų Europą iniciatoriumi. Tai buvo pokarinio LDS uždarnosios veiklos pradžia.

1946 m. Menchehofo karo pabėgėlių stovyklos (netoli Kaselio miesto Vakarų Vokietijoje) vyriausiasis gydytojas LDS Tarybos na-

rys A. Trušnovičius gavo JAV karinės administracijos ir Bad Homburgo miesto (Heseno žemė Vakarų Vokietijoje) valdybos leidimą statyti barakus šio miesto pakraštyje [54]. 1947 m. miško laukymėje už miesto LDS nariai pastatė keletą laikinų surenkamų pastatų būsimajai rusų gimnazijai. Rusų išeiviams išsikėlus iš Bad Homburgo ir gretimo Frankfurto prie Maino, pastatai liko nenaudojami. Juose apsigyveno rusų išeiviai, daugiausia LDS nariai, vadinami Rusijos solidaristais, todėl nedidelę gyvenvietę imta vadinti Solidarsko vardu [54; 62; 88]. Solidarsko gyvenvietėje įsikūrė LDS spaustuvė „Progress“. 1951 m. iš Solidarsko gyvenvietės gyventojų buvo sudaryta LDS Uždarėjo sektoriaus brigada, kurios nariai skirstydavo ir pakuodavo LDS atsišaukimus ir brošiūras, gamino ir rengė skrydžiams oro balionus su leidiniais.

Pirmuosius oro balionus LDS nariai paleido 1950 m. rugsėjo mėn. iš atokios Vakarų Berlyno vietovės į Rytų Berlyno priemiestį Karlhorštą, kuriame buvo dislokuota SSRS kariuomenės grupės Vokietijoje vadovybė ir pagalbiniai daliniai. Nuo 1950 m. pabaigos iš Vakarų Berlyno, 1951–1957 m. iš įvairių VFR, Švedijos ir Suomijos vietovių LDS leidiniai oro balionais buvo siunčiami į Rytų Vokietiją ir Sovietų Sąjungą [58; 62; 89]. Oro balionai buvo kelių dydžių – maži, vidutiniai ir dideli. Mažų meteorologinių balionų skersmuo buvo apie 1,2 metro. Tokie balionai galėjo pakelti tik iki 1,5 kg krovinį, jų taikiniai buvo Sovietų Sąjungos kariniai daliniai, dislokuoti Rytų Vokietijoje. Dideli oro balionai (jų skersmuo buvo 20 metrų ir daugiau) galėjo perskraidinti iki 30–90 kg leidi-

nių, nuskrisdavo keletą šimtų, kartais net keletą tūkstančių kilometrų. Oro balionais paskleistų LDS leidinių, tarp jų savitraščių „Posev“, nuo 1951 m. buvo aptinkama Baltijos šalyse, Baltarusijoje, Ukrainoje, europinėje Rusijos dalyje (Leningrado srityje, Pavolgyje, Komijoje ir kitur), kartais Kazachstane, Sibire ir Tolimuosiuose Rytuose. KGB darbuotojai, gavę pranešimą apie paskleistą draudžiamą literatūrą, pasitelkę kariuomenę ir miliciją, apsupdavo galimą paskleidimo teritoriją ir mėgindavo surinkti paskleistą literatūrą.

Kartu su LDS leidiniais oro balionais į Rytų Vokietiją ir Sovietų Sąjungą buvo siunčiami ir Centrinio politinių išeivių iš SSRS susivienijimo* leidiniai, almanachas „Mosty“ („Мосты“). Leidinius rusų kalba organizacija siuntė į Sovietų Sąjungą. Organizacijai vadovavo ir jos periodinius leidinius redagavo Grigorijus Klimovas, Genadijus Chomiakovas (G. Andrejevas), Fiodoras Stepunas (N. Lučinas) ir Jurijus Pismenis [74, 156–157].

1951–1957 m. LDS oro balionais į Rytų Vokietiją ir Sovietų Sąjungą persiuntė daugiau kaip 97 mln. atsišaukimų, beveik 8 mln. laikraščių, beveik 1 mln. žurnalų ir brošiūrų [89, 37]. Vien 1956–1957 m. Lietuvoje buvo aptikta per 22 tūkst. LDS ir Centrinio politinių išeivių iš SSRS susivienijimo lapelių, savitraščių „Posev“ ir kitų mikropublikacijų, atsiųstų oro balionais [7, 93]. Keliolika Lietuvos gyventojų tokius leidinius, tuo metu atrodė nežinia iš kur atsiradusius, vertė į lietuvių kalbą ir platino. LDS atsišaukimai į Lietuvą patekdavo iš praskrendančių oro balionų ir buvo platinami juos suradusių

* *Центральное объединение послевоенных эмигрантов* (nuo 1957 m. – *Центральное объединение политических эмигрантов из СССР*), COPE – politinė išeivių iš Sovietų Sąjungos organizacija, veikusi Vakarų Vokietijoje ir JAV. Jos centras buvo Miunchene. Organizacija siekė vienyti Antrojo pasaulinio karo ir pokarinius politinius pabėgėlius iš SSRS, telkti juos vadinamuosiuose draugystės namuose, veikusiuose Vakarų Vokietijoje, JAV ir kitur. 1951–1963 m. COPE leido knygas, brošiūras, atsišaukimus, žurnalus „Antikommunist“ (vokiečių k.), „Svoboda“ („Свобода“, „Freiheit“; rusų ir vokiečių k.).

žmonių arba perduodami pažįstamų iš Rusijos ir Baltarusijos. Lietuvoje veikusios įmonės gaudavo užsakytą įrangą iš Vakarų šalių, kurioje aptikdavo LDS leidinių. Vien 1956–1957 m. Lietuvoje buvo užfiksuoti trys tokie atvejai [7, 94]. Šimtai LDS lapelių buvo aptikta įrangoje, atsiųstoje į Vilniaus elektros skaitiklių gamyklą, Vilniaus konditerijos fabriką „Pergalė“ ir Šiaulių mėsos kombinatą. 1957 m. nustojus siųsti literatūrą oro balionais, LDS Štabas ragino pagrindinio dalyvių, greta kitų nelegalių pasipriešinimo akcijų, riboti atsišaukimų rengimą ir platinimą, lapelius skleisti tik specializuotais nuotoliniais sklaidos metodais, išsaugant savo ir bendrininkų saugumą.

Kai kurie pagrindiniai Lietuvos leidiniai perspausdindavo į Lietuvą patenkančius LDS atsišaukimus. Lietuvos antisovietinio pagrindinio leidinys „Perspektyvos“ 1978 m. Nr. 6 paskelbė du LDS atsišaukimus, išverstus į lietuvių kalbą – „Už išsivadavimą iš diktatūros“ (1976 m. pradžioje jis buvo platinamas Maskvoje ir Maskvos srityje), „Lenkai mums rodo pavyzdį“, taip pat LDS vadovybės atvirą laišką SSRS baudžiamųjų organų bendradarbiams. Tokie atviri LDS vadovybės laišakai 1976 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. buvo siunčiami KGB ir kitų Sovietų Sąjungos represinių struktūrų darbuotojams tarnybiniais ir namų adresais. Pagrindinio leidinyje „Perspektyvos“ 1979 m. Nr. 7 iš žurnalo „Posev“ buvo perspausdintas buvusio leningradiečio pagrindininko Jevgenijaus Vagino, 1976 m. išvykusio iš Sovietų Sąjungos į Vakarus, interviu „Atsigręžus į Rusiją“. Šiame interviu J. Vaginas pasakojo apie savo ir bendražygių pagrindinę veiklą, leidyklos „Posev“ knygas ir brošiūras, žurnalus „Posev“ ir „Grani“, įvairiais būdais patenkančius į Sovietų Sąjungą. Jis labai palankiai kalbėjo apie 1975–1976 m. jo skaitytas serijų „Solidaristo bibliotekėlė“ brošiūras, kurias leido leidykla „Posev“, ir 1971 m. šioje leidykloje išėjusią filosofo R. Redlichio knygą „Stalinizmas kaip

dvasinis fenomenas“. Leidykla „Posev“ leido dvi brošiūrų serijas: filosofinę „Solidaristo bibliotekėlė“ (ėjo 1972–1974, 1985 m.) ir politinę (ėjo 1973–1986 m.). Abi serijas rengė filosofas R. Redlichas [60].

Nuo 1948–1949 m., ypač po 1954–1956 m., Sovietų Sąjungoje (Rusijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Moldavijoje ir kt.) į Rusijos solidaristų arba jų bendraminčių gretas įsitraukdavo pagrindinio judėjimo dalyviai, dažniausiai jauni žmonės, kartais steigdavosi nedidelės nelegalios LDS kuopelės. Jas, remiantis molekulinės teorijos principais, sudarydavo tik 2–3 nariai [49; 50; 55; 62; 89]. Retkarčiais susidarydavo didesnės grupės (iš 5 ir daugiau narių); tokias grupes represinėms SSRS struktūroms būdavo lengviau susekti. Tokios kuopelės buvo vadinamos reguliariosiomis grupėmis arba, pasak molekulinės teorijos kūrėjo V. Poremskio, – socialinėmis molekulinėmis. Dėl kruopščios konspiracijos pavieniai pagrindinio judėjimo dalyviai ar reguliariosios grupelės paprastai neužmegzdavo jokio tarpusavio ryšio, gaudavo tik vienpusius pranešimus iš LDS Štabo (t. y. nesiųsdavo jokių atgalinių pranešimų ar duomenų į užsienį) arba laiškais ir per kurjerius bendraudavo su LDS Štabu. Pagrindinei LDS veiklai Sovietų Sąjungoje vadovavo, ryšius užmegzdavo ir palaikydavo sumaniai konspiruotas LDS Štabas, veikęs Vakarų Vokietijoje nuo šeštojo dešimtmečio pradžios iki 1991 m. Kaip minėta, LDS sudarė organizacijos Centras ir Štabas, leidykla „Posev“, radijo stotis „Laisvoji Rusija“ Vakarų Vokietijos teritorijoje, atskiros organizacijos grupės ir leidyklos atstovybės įvairiose pasaulio šalyse, taip pat pavieniai nelegalūs nariai ar mažos pagrindinės grupelės Sovietų Sąjungoje. Vienas LDS vadovų ir ideologų V. Poremskis darbe „Apie nacionalinę revoliuciją“ („Molekulinė teorija“) rašė apie molekulinės struktūros organizaciją, kaip apie hipotetinę organizaciją, „beveik visiškai neturinčią antrojo faktoriaus [organi-

zacinės struktūros] ir vis dėlto veiksmingą“ [50, 100]. Nepaisant didžiulių pastangų, Sovietų Sąjungos KGB darbuotojams ir agentams dažniausiai nepavykdavo perimti pagrindinių narių ir grupelių ryšio su LDS Štabu kanalų (kurjerių vizitų, susirašinėjimo adresų, laiškų, pasiųstų oficialiuoju paštu ir per tarpininkus), beveik nepavykdavo iššifruoti vienpusių LDS Štabo pranešimų ir nurodymų, nepavyko prasiskverbti į LDS Štabą. Jiems nepavyko netgi nustatyti tikrąją labai įslaptinto Štabo buvimo vietą [58; 62; 88; 89].

1962 m. Sovietų Sąjungoje, palyginti su ankstesniais metais, pasirodė kur kas daugiau antisovietinių atsišaukimų ir anoniminių laiškų, kuriuos rašė, platino ir siuntė šalies gyventojai [13]. Vien 1962 m. sausio–gegužės mėn. įvairiuose Sovietų Sąjungos miestuose ir regionuose KGB skyriai užregistravo apie 1300 antisovietinių lapelių, užrašų ir laiškų. Jų rasta Ukrainoje, Baltarusijoje, Moldavijoje, Latvijoje, Karelijoje, Kabardoje-Balkarijoje, Rusijos regionuose – Stavropolio krašte, Maskvos, Rostovo, Volgogrado, Astrachanės, Vologdos, Archangelsko, Kaliningrado, Kirovo, Novgorodo, Kalinino (dabar – Tverė), Briansko, Tambovo ir Kalugos srityse [13].

1964 m. vasario mėn. LDS Vykdomasis biuras parengė pranešimą „Apie LDS organizaciją Rusijoje“ ir pateikė jį svarstyti organizacijos Tarybai. Jame pagrindinė to meto Rusijos solidaristų veikla Sovietų Sąjungoje nusakoma taip: „Pagrindinė veikla [pagrindinių LDS narių ir grupių Sovietų Sąjungoje 1962–1963 m.] buvo atsišaukimų gaminimas ir platinimas. Dalis taškų [pagrindinių LDS narių ir grupių] veikė sistemingsiai, dalis epizodiškai. Platinimas vyko kituose miestuose [t. y. ne tuose, kuriuose gyveno pagrindininkai], dėl to buvo rengiamos išvykos [...]. Taškams, kuriems to reikėjo, buvo suteikta pagalba – technika, persiunčiami antspaudai ir parengiami tekstai“ [62, 263–264; pranešimo teksto dalis praleista šaltinyje].

1967 m. birželio mėn. po septynerių metų tiesioginių LDS kurjerių ryšių su Rusijos opozicinio judėjimo dalyviais LDS Taryba patvirtino plataus fronto taktiką: „LDS patvirtina apsisprendimą, kad būtina plataus fronto taktika. Tokia taktika leidžia suvienyti ir nukreipti į vieningą tikslą išsklaidytas jėgas ir pavienius reformistinius veiksmus“ [89, 57]. Vykdamas plataus fronto taktiką, t. y. užmezgant ryšius ne tik su LDS pagrindžio dalyviais, bet ir kitais opozicinio judėjimo dalyviais Sovietų Sąjungoje, teikiant jiems paramą, LDS vadovybei teko Vakarų šalyse ieškoti demokratinių permainų Rusijoje šalininkų bei rėmėjų, juos mobilizuoti ir suaktyvinti. Siekdama šių tikslų LDS formavo Laisvosios Rusijos bičiulių užsienyje tinklą (Flamandų solidarumo su Rytų Europa komitetas, Italijos komitetas „Europa Čivita“, Prancūzijos komitetas „Ar e Progre“, asociacijos „Už laisvąją Rusiją“ Prancūzijoje ir Didžiojoje Britanijoje, Įsisąmonintos laisvės kuratoriumas Šveicarijoje). Į Laisvosios Rusijos bičiulių visuomenines organizacijas įstodavo Vakarų Europos šalių gyventojai, rėmę LDS ir opozicinio judėjimo Sovietų Sąjungoje veiklą. Jie padėdavo pervežti draudžiamą literatūrą į Sovietų Sąjungą, išvežti rankraščius iš SSRS, vykdavo įvairias žmogaus teisių gynimo akcijas Vakarų šalyse arba jose dalyvaudavo.

Iki pertvarkos ir Sovietų Sąjungos iširimo LDS vykdė tokias pagrindines plataus masto akcijas [74; 89].

1. Nuo 1948–1951 m. Vakarų Europos šalių uostuose ir didžiuosiuose miestuose veikė LDS operacijų sektorius arba operacinės veiklos užsienio šalyse (vadinamoji užsienio operatikos) sistema. Įvairiose šalyse gyvenantys LDS aktyvistai ir spaudinių platintojai užmezgdavo ryšius su atvykusiais iš Sovietų Sąjungos jūrininkais, turistais, sportininkais, delegacijų nariais, SSRS diplomatiniais ir prekybos atstovybių darbuotojais, rinkdavo duomenis apie įvykius ir gyvenimą Sovietų

Sajungoje, o jiems perduodavo leidyklos „Posev“ ir kitų LDS leidinių.

2. Oro balionų su literatūra siuntimas į Rytų Vokietiją ir Sovietų Sąjungą (1951–1957 m.).

3. „Erelių“ arba LDS kurjerių siuntimo į SSRS akcija (1960–1987 m. prisidengdami turistais, verslininkais, įvairių delegacijų nariais iš įvairių Vakarų Europos šalių į Sovietų Sąjungą vyko apie 680 „erelių“. Pagrindinis „erelių“ tikslas buvo pervežti į SSRS draudžiamą literatūrą LDS nariams, bendraminčiams, kitiems opozicinio judėjimo dalyviams, išvežti į užsienį savilaidos literatūrą ir dokumentus. Dažniausiai „ereliai“ vykdavo į Maskvą ir Leningradą, taip pat lankydavosi Kijeve, Varšuvoje, Jerevane, Tbilisyje ir kituose miestuose) [89, 61–62].

4. „Strėlės“ akcija (taip buvo vadinamas LDS ir kitų rusų išeivijos organizacijų leidinių ar straipsnių kopijų siuntimas iš užsienio oficialiuoju paštu į Sovietų Sąjungą įvairiais atsitiktiniais adresais 1960–1987 m.).

5. „Amūrų“ akcija (1983–1987 m. LDS nariai užsienyje išleistus spaudinius siuntė Sovietų Sąjungos piliečiams, laikinai gyvenantiems užsienyje – žurnalistams, dėstytojams, techniniams specialistams, diplomatinėms ir prekybos atstovybių darbuotojams).

1960–1987 m. LDS nariai ir jų bičiuliai užsienyje, greta kitų organizacijos plataus masto akcijų (užsienio operatyvinės veiklos, „erelių“, „amūrų“), intensyviai vykdė vadinamąją „strėlės“ akciją [74; 89]. Jie iš užsienio dažniausiai siųsdavo į Sovietų Sąjungą vadinamąsias mikropublikacijas (lapelius, specialias brošiūras, knygų, žurnalų „Grani“, „Posev“ mikropublikacines laidas). LDS narių siunčiamos „strėlės“ skriejo iš 32 šalių [89]. Jas rengė ir siuntė daugiau kaip 600 žmonių. Kartais buvo mėginama „strėles“ siųsti įvairiais žinomais adresais Sovietų Sąjungos teritorijoje. Daugiausia tokių siuntų buvo siunčiama į Maskvą, Leningradą, Baltijos šalis, Vakarų Ukrainą, Vidurinę Aziją, Rusijos re-

gionus ir sritis, Užkaukazę. Kasmet buvo išsiunčiama 30–40 tūkst. laiškų ir banderolių, t. y. vidutiniškai po 8–11 laiškų ir banderolių kasdien. 1984 m. duomenimis, nepaisant intensyvaus, nepertraukiamo SSRS pašto siuntų tikrinimo sistemos darbo, 1960–1983 m. ne mažiau kaip 50–70 proc. laiškų, pasiųstų vykdant „strėlės“ akciją, pasiekė adresatus Sovietų Sąjungoje [74]. Tai rodo, kad kasmet adresatus Sovietų Sąjungoje galėjo pasiekti keliolika tūkstančių (apie 15–25 tūkst. vienetų) laiškų ir banderolių su literatūra, pasiųstų LDS „strėlės“ akcijos vykdytojų iš užsienio.

Vakarų Europos šalyse ir Jungtinėse Amerikos Valstijose LDS nariai rengdavo demonstracijas, parodas, spaudos konferencijas, pranešimus apie demokratinį judėjimą, disidentus ir žmogaus teisių gynėjus Sovietų Sąjungoje. Ypač plataus Vakarų šalių inteligentijos ir visuomenės pritarimo, paramos bei pripažinimo susilaukė LDS pirmininko V. Poremskio pačiu laiku pradėtos intensyvios kampanijos dėl Nobelio premijos suteikimo pripažintiems opozicinio judėjimo Sovietų Sąjungoje autoritetams – rusų rašytojui A. Solženicynui (Nobelio premija suteikta 1970 m.) ir fizikui akademikui A. Sacharovui (Nobelio premija suteikta 1975 m.) [89, 58].

LDS įtaką Sovietų Sąjungos vadovybei rodo vieno iš SSKP CK politinio biuro narių Aleksandro Šelepino atleidimas iš pareigų. 1972 m. tuometinis LDS Vykdomojo biuro pirmininkas J. Romanovas (Ostrovskis) Paryžiuje susitiko su SSRS KGB darbuotojų grupės, kuri prisidengusi disidentų veikla mėgino prasiskverbti į LDS, vadovu Jaroslavu Karpovičiumi (Karpovu) [66]. Per pokalbį apie SSRS ateitį J. Romanovas (Ostrovskis) teigė, kad LDS vadovai prognozuoja, jog kas nors iš jaunesnės kartos SSRS ar SSKP vadovų gali pradėti esmines permainas šalyje, netgi įvykdyti vadinamąjį „rūmų perversmą“ arba galbūt ir sukilimą. Tikriausiai tik dėl vaizdingumo kalbėdamas apie galimus „rū-

mų perversmo“ organizatorius J. Romanovas (Ostrovskis) paminėjo A. Šelepina, kuris 1958–1961 m. buvo SSRS KGB vadovu, 1962–1965 m. dirbo SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoju, vėliau buvo laikomas galimu Leonido Brežnevo įpėdiniu.

Grįžęs į Maskvą, J. Karpovičius SSRS KGB vadovybei parašė išsamią ataskaitą apie kelionę į Paryžių. Ataskaitoje jis nurodė ir paminėta A. Šelepino pavardę. Nuoroda į A. Šelepina vieno LDS vadovų konfidencialaus pokalbio kontekste sukėlė aktyvią KGB vadovybės reakciją. J. Karpovičiui buvo nurodyta apie tai parašyti atskirą detalų pranešimą. Netrukus tuometinio SSKP CK generalinio sekretoriaus L. Brežnevo nurodymu pradėta klausytis A. Šelepino telefoninių pokalbių. 1975 m. pasinaudojus nesėkminga A. Šelepino kelione į Didžiąją Britaniją, jis buvo atleistas iš SSKP CK politinio biuro nario pareigų.

MITAI APIE LDS

Nagrinėjant LDS veiklą būtina nors trumpai paminėti kai kuriuos apie šią organizaciją paskleistus mitus. Sklido ir tebesklindo įvairūs gandai apie kai kurias organizacijos akcijas, jos sąsajas su kitomis organizacijomis ir įtaką, LDS Centro ir Štabo buveinės vietą, apie organizacijos narių skaičių ir kai kuriuos praeities veiklos etapus.

1961 m. LDS Užsienio ryšių sektoriaus, o 1967 m. Laisvosios Rusijos fondo vardu išleistose brošiūrose anglų kalba buvo nurodyta, kad „LDS tarptautinė vadovybė“ ryšiams su Vakarų šalių atstovais veikia Paryžiuje, o leidykla „Posev“ – Frankfurte prie Maino [19]. Tokia informacija suformavo nuostatą (jos ligi šiol laikosi Vakarų Europos ir JAV universitetai, tyrinėjantys LDS veiklą), esą Paryžiuje veikė organizacijos vadovybė, o Frankfurte prie Maino buvo įsikūręs operacinis štabas ir leidykla „Posev“ [76]. Iš tik-

rijų Paryžiuje XX a. šeštajame–septintajame dešimtmečiais veikė LDS Užsienio ryšių sektorius, vadovaujamas Prancūzijos informacijos agentūros „France-Presse“ (AFP) redaktoriaus A. Stolyfino, ir veiklus LDS klubas, vadovaujamas Michailo Slavinskio [58; 62]. Sovietų Sąjungos KGB vadovybė XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmečiais, remdamasi savo agentų Vakarų Europoje pranešimais, tikėjo, kad LDS Štabas yra įsikūręs ne Vakarų Vokietijos teritorijoje, bet Londone [38]. Netgi kai kuriuose XX a. paskutiniąjį dešimtmetį Rusijoje išleistuose žinyuose buvo nurodoma, kad visos LDS organizacijos centras veikia Miunchene [59].

Dar 1953–1955 m. Didžiosios Britanijos specialiosios tarnybos MI6 vadovai, pajutę, kad daug informacijos nuteka į Sovietų Sąjungą, įtarė, kad į LDS gali būti gausiai infiltruota Sovietų Sąjungos agentų, todėl jie padarė prielaidą, jog kruopščiai slepiami duomenys apie Didžiosios Britanijos akcijas Berlyne, kurių dalis buvo vykdoma dalyvaujant LDS Uždarą sektoriaus darbuotojams, tapdavo žinomi SSRS vadovams [50; 82; 84]. Kad informacija nuteka per vadinamąjį „Kembrižo penketuką“ (Kimo Philby'o grupę), tuo metu Didžiosios Britanijos specialiosios tarnybos neįtarė. Daugėjant įtarimų, 1956 m. Didžiosios Britanijos vyriausybės institucijos nutraukė finansinę paramą LDS operacinei grupei Berlyne.

Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio iki pat Sovietų Sąjungos sugriuvimo SSKP ideologai ir propagandininkai, KGB darbuotojai bei jų talkininkai, taip pat kai kurie autoriai, ypač buvę KGB darbuotojai, skleidė ir tebeskleidžia keletą mitų apie LDS. Esą tai organizacija, kurioje knibžda KGB agentų; tai teroristinė organizacija ar JAV CŽV filialas Europoje [33–35; 38; 53; 62; 64; 79; 89]. Tokie ir panašūs mitai bei organizacijai metaimi kaltinimai buvo skleidžiami nuo XX a. ketvirtąjo dešimtmečio, o nuo septintojo dešimtmečio gana intensyviai platinti. Neretai

Sovietų Sąjungoje, Vakarų ir Vidurio Europos šalyse, JAV tai dangstyta tariamai autoritetingais dokumentais.

Siekiant suskaldyti opozicinio judėjimo dalyvius, toks mitas ypač atkakliai buvo skleidžiamas tarp Maskvos ir Leningrado disidentų [64]. Tikrovė buvo visiškai kitokia. 1991 m. rugpjūčio pučo dienomis į Maskvą atvyko buvęs LDS Štabo narys Andrejus Vasiljevas (Westas). Čia jis susitiko su buvusiu tiesioginiu savo priešininku KGB atsargos plk. J. Karpovičiumi (Karpovu) [38]. Per susitikimą J. Karpovičius prisipažino, kad jo vadovaujamos grupės skverbimosi į LDS gretas metais (1968–1983 m.) KGB neturėjo nė vieno agento ar talkininko tarp organizacijos narių.

Kaip matyti iš paskelbtų publikacijų, šeštajame–septintajame dešimtmečiais keletas Sovietų Sąjungos ir Rytų Vokietijos darbuotojų ar jų užverbuoti asmenys veikė vadinaimosiose tolimosiose priegose prie LDS Centro: vienam jų kuriam laikui (1949–1954 m.) buvo pavykę prasiskverbti į LDS kadru rengimo mokyklą, o dar keliems – į kai kurias LDS grupes [54; 76; 82; 89; 95].

SOVIETŲ SAJUNGOS IR RYTŲ VOKIETIJOS SPECIALIŲŲ TARNYBŲ TERORAS IR DIVERSIJOS PRIEŠ LDS

Komunistų partijos ideologai, propagandininkai ir kai kurie KGB kontroliuojami žurnalistas skyrė labai daug dėmesio žiniasklaidos vykdytai plačiai kampanijai. Jos vykdytojai nuo 1934 m. LDS vaizdavo juodžiausiomis spalvomis. Dar 1953 m. pradžioje SSRS valstybės saugumo ministerijos (MGB) specialioje instrukcijoje LDS buvo įvardyta kaip „Sovietų Sąjungos priešas Nr. 1“ [79]. 1967 m. viešai kalbėdamas tuometinis SSRS KGB vadovas Jurijus Andropovas nurodė LDS kaip vieną pavojingiausių Sovietų Sąjungos priešų [53]. Sovietų Sąjungos pa-

grindinėje spaudoje 1960–1985 m. kas mėnesį pasirodydavo iki 20–40 propagandinių, dažniausiai šmeižikiškų straipsnių prieš LDS. Juose LDS nariai buvo vadinami tokiais pat epitetais kaip ir vadinamieji ketvirtojo dešimtmečio „liaudies priešai“, juos teisiant SSRS parodomuosiuose teismo procesuose – „nuodingais vorais“, „nuodingomis gyvatėmis“, „bjaurybėmis“, „ideologiniais diversantais“ ir pan. [62, 219, 262, 264; 89, 45]. Kaip atsvarą tokiai neregėto masto LDS puolimo kampanijai Sovietų Sąjungos spaudoje, brošiūrose ir knygose, LDS vadovybė dar šeštojo dešimtmečio viduryje nutarė viešai paskelbti LDS Tarybos dokumentų (strateginių, taktinių nutarimų, rezoliucijų, pranešimų) rinkinius [79, 202]. Buvo išleisti LDS Tarybos nutarimų rinkiniai trimis tomis: pirmasis tomas (1946–1957 m. nutarimai) išleistas 1958 m., antrasis (1958–1980 m. nutarimai) – 1985 m. ir trečiasis (1980–1990 m. nutarimai) – 1991 m.

Po karo SSRS specialiosios tarnybos kaip ir ketvirtajame dešimtmetyje vėl ėmė rengti bei vykdyti operacijas prieš LDS. 1947–1975 m. SSRS KGB agentai vykdė teroro akcijas prieš LDS vadovus ir aktyvistus (Georgijų Chruliovą, G. Okolovičių, Sergejų Popovą, Jurijų Tregubovą, Valerijų Tremelį, A. Trušnovičių ir kitus). Jie ir jų šeimos nariai buvo grobiami bei pervežami į Sovietų Sąjungą arba juos buvo mėginama nužudyti arba užverbuoti [55; 64; 65; 76; 88; 89; 95; 96]. Kartais KGB darbuotojai, užuot pagrobę ir sunaikinę, kompromituodavo pasirinktą išeivijos veikėją. Dažniausiai jie stengdavosi visuomenę įtikinti, kad „tyrimo objektas“ susijęs su KGB ir vykdo KGB užduotis. Tokiais metodais XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje–šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo mėginama sukompromituoti LDS vadovus A. Artiomovą, J. Romanovą (Ostrovskį) ir kitus organizacijos dalyvius, o devintajame dešimtmetyje – žinomą Rusijos disidentą publicistą Andrejų Siniavskį, emig-

ravusį į Prancūziją [33]. Kai kuriems aktyviems LDS nariams KGB agentai taikydavo psichologinio spaudimo priemones – pasitelkę trumpam atvežtus į Vakarų Europos šalis artimuosius ir artimus giminaičius stengėsi juos įtikinti grįžti į Sovietų Sąjungą, pasitraukti iš LDS ir jos veiklos, gąsdindavo, esą juos gali nužudyti Vakarų Europos ir JAV specialiosios tarnybos [58, 175–176]. Tokias psichologines akcijas KGB darbuotojai rengė ir vykdė XX a. šeštajame–septintajame dešimtmėčiais prieš LDS žurnalo „Posev“ vyriausiąjį redaktorių Andrejų Svetlaniną (Nikolajų Lichačiovą). Jie šešis ar septynis kartus į Frankfurtą prie Maino, Paryžių, Romą ir Londoną vieną po kito buvo atvežę brolių ir seseris į susitikimus [58, 175–176].

1958–1963 m. KGB įvykdė keletą diverzijų Vakarų Vokietijoje prieš leidyklą „Posev“, leidyklos knygyną Vienoje ir radijo stotį „Laisvoji Rusija“. Jau devintojo dešimtmečio pradžioje KGB agentai įvykdė paskutinį žinomą teroro aktą prieš „Laisvės radiją“. Tuo pat metu Vakarų Vokietijos teritorijoje buvo suimtas paskutinis sučiuptas Rytų Vokietijos specialiųjų tarnybų agentas, pasiūstas teroro prieš LDS akcijai [88, 388–389]. Kadangi Sovietų Sąjungos vadovai ir ideologai keletą dešimtmečių (XX a. šeštajame–devintajame dešimtmečiais) LDS laikė bene didžiausiu sovietinės santvarkos priešų, svarbiausią informaciją apie šią organizaciją SSRS KGB vadovybė žymėdavo specialiu grifu „LDS. Skubu“ ir kaip svarbiausius karinius operatyvinius ar strateginius duomenis tuoj pat teikdavo aukščiausiems SSRS vadovams [33; 66].

1954 m. balandžio 13 d. septyni KGB ir Rytų Vokietijos specialiosios tarnybos darbuotojai Vakarų Berlyne užpuolė į vieną butą užėjusį vieną LDS vadovų, Pagalbos stačiatikių pabėgėliams komiteto (LDS priedangos organizacija Vakarų Berlyne, skleidusi LDS idėjas ir rėmusi pabėgėlius Vakarų Berlyne) pirmininką gyd. A. Trušnovičių mėgindami

jį pagrobti ir pervežti į Rytų Vokietiją [33; 62; 89; 95]. Pasipriešinęs A. Trušnovičius buvo nužudytas, jo kūnas pervežtas į Rytų Berlyną. Kaip ir bemaž visos KGB įvykdytos teroro akcijos, pastaroji buvo itin kruopščiai slepiama iki pat Sovietų Sąjungos sugriuvimo. Negana to, vos po kelių dienų Sovietinio informacijų biuro Berlyno atstovybės leistame dienraštyje „Tägliche Rundschau“ („Kasdienė apžvalga“; leistas Rytų Berlyne; daugelis laikraščio straipsnių buvo rengiami Maskvoje) nužudyto A. Trušnovičiaus vardu KGB spaudos biuras paskelbė straipsnį „Gydytojo A. Trušnovičiaus pareiškimas (Kodėl aš nutraukiau praeities ryšius)“. Suklastotu straipsniu KGB spaudos biuro propagandininkai mėgino įpiršti skaitytojams mintį, esą A. Trušnovičius visiškai nusivylė „išėivijos sluoksnių pasidavėliškumu“, LDS veikla, idėjomis ir savo noru paslapčiomis perėjo sieną iš Vakarų Berlyno į Rytų Vokietiją. Tikrasis tragiškas gyd. A. Trušnovičiaus likimas paaiškėjo tik 1991–1992 m. sunkiomis ir atkakliomis Rusijos inteligentijos visuomeninio Aleksandro Trušnovičiaus komiteto ir A. Trušnovičiaus sūnaus LDS Tarybos nario Jaroslavo Trušnovičiaus pastangomis [95].

XX a. aštuntajame–devintajame dešimtmėčiais rusų išėivijos organizacijų centrus Vakarų Europos šalyse (Italijoje, Prancūzijoje, Vakarų Vokietijoje ir kitose), veikėjus, „Laisvės radijo“ ir radijo stoties „Laisvoji Europa“ būstines Miunchene bei jų filialus lankydavo KGB pplk. Leonidas Kolosovas naudodamasis tarptautinių temų žurnalisto (korespondento, užsienio skyriaus redaktoriaus pavaduotojo) ir laikraščio „Nedelia“ (Maskva) tarptautinio gyvenimo skyriaus redaktoriaus priedanga [34; 35; 47]. Jam padėdavo kiti laikraščio „Izvestija“ tarptautinių temų žurnalistai – Vadimas Kasis (dirbo įvairiose Azijos šalyse), Borisas Piliackinas (dirbo Mozambique), Michailas Michailovas. Grupės nariai, naudodamiesi sovietinių

žurnalistų priedanga, įkalbinėjimu, agitavimu ir šantažu mėgindavo paveikti rusų išeivijos veikėjus, ypač aktyviausius LDS narius, kad nutrauktų antisovietinę veiklą. Šios grupės narių veikla neapsiribojo vien užsienio šalimis ir rusų išeivija – siekdami pateisinti žurnalistų priedangą, jie paskubomis rašė ir skelbė Sovietų Sąjungoje propagandines apybraižas ir esė. Jų terminais tariant, jie rašė apie „smukusius žmones, kurie pasisako prieš savo liaudį“ [35, 299]. Jų rašiniuose daugiausia „kliūdavo“ LDS organizacijai ir „Laisvės radijo“ darbuotojams, jos vadovams, aktyviems nariams, veikliems disidentams, išvykusiems iš Sovietų Sąjungos, radijo stotims „Laisvė“, „Laisvoji Europa“. Iš pradžių jų straipsniai, pasirašyti slapyvardžiais (Levo Baraškino, Grigorijaus Kozlovo, Igorio Parkuškinio, Viktoro Ponomariovo ir kitais), būdavo skelbiami laikraštyje „Izvestija“, jo priede „Nedelia“, kartais savaitraštyje „Literaturnaja gazeta“ ar kituose centriniuose Sovietų Sąjungos laikraščiuose, vėliau tokių straipsnių rinkiniai Maskvoje arba Minske būdavo leidžiami atskiromis knygomis [34; 35].

Pasak SSRS KGB atsargos plk. J. Karpovičiaus (Karpovo), iki pat pertvarkos pradžios KGB darbuotojai ir jų agentai kovodami su LDS „nesivaržydavo bet kokių metodų“ [66]. Pertvarkos metais pripažinęs, kad „žvelgiant iš šiandienos pozicijų, ši organizacija [LDS] vykdė didžiulę švietimo funkciją“, J. Karpovičius keletą dešimtmečių „nevaržomas metodų“ įnirtingai kovojo tiek su LDS, vadovaudamas KGB agentams, kurie stengėsi išsiskverbti į organizacijos vadovybę 1968–1983 m., tiek su disidentų judėjimu ir inteligentijos emigracija į užsienį [24; 58; 66; 88]. Gana romantiškai prisimindamas savo prasisiskverbimą į LDS tarp aktyviausių narių, vadinamąją Vadovaujančiąją bendriją, ir pažintį su „žymiausiais ilgamečiais [LDS] vadovais“ L. Raru ir O. Perekriostovu [66], KGB atsargos pulkininkas „pamiršo“, kad jo „pažinties“ metu 1969 m.

KGB vadovai rengėsi panaudoti (ir galbūt naudojo) „aštrias čekistines priemones“ prieš vieną iš LDS Štabo vadovų O. Perekriostovą (KGB dokumentuose vadinamas apdoravimo objektu „Pribaltijec“) [6], o 1980 m. buvęs leidyklos „Posev“ direktorius L. Raras, ką tik paskirtas organizacijos Didžiosios Britanijos skyriaus vadovu, žuvo neaiškiomis aplinkybėmis autoavarijoje kelionės iš Frankfurto prie Maino į Londoną metu [26]. 1979 m. Vienoje taip pat mįslingomis aplinkybėmis autoavarijoje žuvo vienas LDS Štabo vadovų, bene aktyviausias organizacijos operacijų rengėjas ir vykdytojas, buvęs LDS Tarybos narys, organizacijos Vokietijos skyriaus vadovas Aleksandras Orlovas (Chacajevs) [58]. LDS vadovybė J. Karpovičiaus vadovaujamos provokatorių grupelės galutinai atsikratė 1983 m. Jau sugriuvus Sovietų Sąjungai, J. Karpovičius paskelbė straipsnį, kuriame teigė, kad jis, vykdydamas KGB vadovų užduotis, 1970–1975 m. „gana artimai bendravo su kai kuriais LDS vadovais, tačiau nė karto užduotyse, kurios jam buvo keliamos, kriminalinių dalykų nebūdavo [33].

PASIPRIEŠINIMO SIMBOLIAI – ŽENKLAS „V“ EUROPOS ŠALYSE ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS IR TRIŠAKIO ŽENKLAS POKARIO SOVIETŲ SĄJUNGOJE

Antrojo pasaulinio karo metais daugelyje Europos šalių pasipriešinimo hitlerizmui ir nacizmui simboliu tapo ženklas „V“ ir gestas, parodomas iškeltais rankos, atsuktos delnu į priekį, išskėstais dviem pirštais – smiliumi ir didžiuoju, žymintis lotynišką raidę „V“ (nuo prancūzų k. žodžio *victoire*, flamandų k. *vrijheid*, anglų k. *victory*, t. y. pergalė). Šis ženklas ir gestas plačiai paplito kaip sveikinimo, sėkmės, pergalės, džiaugsmo simbolis. Neverbalinės semiotikos ir neverbalinės komunikacijos specialistų teigimu, šio ženklo

autorius yra vienas Belgijos pasipriešinimo judėjimo vadovų politikas Viktoras de Laveleye [75, 227]. Jis 1941 m. sausio 14 d., kalbėdamas Belgijos radijo, evakuoto iš Briuselio į Londoną, laidoje, pasiūlė Belgijos gyventojams piešti visur, kur tik įmanoma, ženklą „V“ kaip kovos su nacizmu, vienybės ir pergalės simbolį. Jau po kelių savačių toks ženklas pasirodė nupieštas ant pastatų Belgijoje ir kaimyninėse šalyse. Nuo 1941 m. birželio mėn. ženklą išpopuliarino Didžiosios Britanijos radijo korporacija BBC, tuo metu transliavusi laidas į Europą septyniomis kalbomis. Karo metais antihitlerinio pasipriešinimo dalyviai ir jų bendraminčiai Belgijoje, Nyderlanduose, Prancūzijoje, Lenkijoje (ypač Varšuvos sukilimo metu), Čekoslovakijoje, Jugoslavijoje ir kitose šalyse piešdavo ženklą „V“ ant namų sienų ir kitose viešose vietose. Tuometinis Didžiosios Britanijos premjeras Winstonas Churchillis dažnai naudojo ir populiario ženklą „V“, tapusį dviejų pirštų gestu ir tuo metu pavadintą Churchillio pergalės ženklu (*Churchillian Victory Sign*). Vėliau šis ženklas pasklido dar ir paplitusiu akustiniu signalu, kurį kaip visuotinai priimto Morzės signalo motyvą perduodavo nacių okupuotų Vakarų Europos šalių ūkiantys traukiniai, signalizuojantys automobiliai, skambantys bažnyčių varpai ir netgi paprastas beldimas į namų ar butų duris. Devintojo dešimtmečio pradžioje Lenkijoje susikūrus opoziciniam laisvųjų profesinių sąjungų susivienijimui „Solidarumas“, dviejų išskėstų pirštų gestas „V“ šioje šalyje vėl atgimė ir tapo plačiai naudojamu šio judėjimo dalyvių nugalimumo ir solidarumo simboliu.

LDS vadovybė ir aktyvistai po Antrojo pasaulinio karo, ypač nuo penktojo dešimtmečio pabaigos–šeštojo dešimtmečio pradžios, naudojo trišakio simbolį ta pačia prasme ir taip pat plačiai, kaip kad ženklas „V“ buvo naudojamas karo ir pokario metais [55; 58; 62; 89]. Raidės „HTC“ („NTS“, „LDS“) ir trišakio ženklas vis dažniau pasirodydavo

ant pastatų sienų ir traukinių vagonų tiek Sovietų Sąjungoje, tiek Rytų Vokietijoje. Rusijos solidaristai pagrindinę organizaciją formavo, aktualius to meto klausimus: „Su kuo kovoti ir dėl ko kovoti?“ aiškino remdamiesi molekuline teorija; tokie klausimai ir atsakymai į juos buvo siejami vieninga teorija ir vieningu simboliu – stilizuotu šakių formos trišakiu ir raidėmis „HTC“ („LDS“), kurias tuo metu skaitydavo taip: „Nešam tiromams mirtį, nešam dirbantiesiems laisvę“ (*Несём Тиранам Смерть, Несём Тружущимся Свободу*) [89]. 1974 m. LDS Tarybos priimta organizacijos veiklos programa prasidėjo žodžiais: „(Rusijos solidaristų) Liaudies darbo sąjunga yra žinoma šalyje sutrumpintu žymeniu „HTC“ („LDS“), taip pat pagal jos emblemą (trišakis arba šakės – inteligentijos, darbininkų ir valstietijos vienybės kovoje dėl laisvės simbolis). Šis ženklas paprastai žymimas LDS propagandiniuose leidiniuose“ [51, 1]. Pagal LDS ideologų pokario dešimtmečiais taikytą vadinamąją abiopusio nepasitikėjimo ir baimės koncepciją, atspindinčią valdančiosios grupuotės ir plačiųjų visuomenės sluoksnių tarpusavio nepasitikėjimo ir baimės vieni kitų atžvilgiu pobūdį, taip pat jų tarpusavio santykį, antisovietinių atsišaukimų sklaidą, radikaliąsias pagrindinės organizacijos simbolio ir pavadinimo populiarinimas to meto valdžios atstovams turėjo kelti baimę ir netikrumą, kartu drąsinti plačiąją visuomenę, skatinti ir stiprinti jos opozicines nuotaikas.

Penktojo dešimtmečio pabaigoje–devintajame dešimtmetyje visi LDS Štabo leidžiamieji atsišaukimai, Vykdomojo biuro laišakai ir nurodymai organizacijos grupėms bei nariams, o patvirtinus leidyklos „Posev“ logotipu stilizuotą trišakį – taip pat visos leidyklos leidžiamos knygos ir brošiūros buvo pažymėtos šiuo ženklu. LDS Štabas ne tikrai visuotinai naudojo trišakio ženklą, bet ir ragindavo savo narius bei bendraminčius Sovietų Sąjungoje piešti šiuos ženklus viešose

vietose [50, 32; 55]. LDS Štabo instrukcijoje „Apie simbolių kovą“, kurią XX a. šeštajame–septintajame dešimtmečiais skleidė organizacijos leidiniai, kurjeriai ir radijo stotis „Laisvoji Rusija“, buvo sakoma: „Bičiuli, drauge! Piešk visur, kur tik galima, tris raidės „HTC“ („LDS“) ir šakes – trišakį. Trišakį, liaudies rūstybės simbolį, paranku piešti kaip rusišką raidę „U“ su žemyn pailgintu viduriniu brūkšneliu. Naudokis kiekviena galimybe užrašyti raidės „HTC“ („LDS“) arba nupiešti trišakį nepamiršdamas savo saugumo“ [55]. Trišakio ženklai ir raidės „HTC“ („LDS“) turėjo priminti to meto žmonėms Sovietų Sąjungoje, kad laisvės siekiai ir kova dėl laisvės yra neužmiršti, nepalaužti ir nenugalėti, kad kažkur čia pat ar galbūt netoliese veikia pagrindinės Rusijos solidaristų organizacijos reguliarioji grupė arba pavieniai nariai. Vis dėlto raidės „HTC“ („LDS“) ir trišakio ženklas netapo visuotiniu pasipriešinimo sovietiniam totalitarizmui simboliu Rusijoje, kaip kad ženklas „V“ buvo tapęs solidarumo simboliu Lenkijoje devintojo dešimtmečio pradžioje [50, 32–33].

Nemažai LDS narių ir bendraminčių veikė pogrindyje pavieniui arba mažomis grupelėmis, platino organizacijos lapelius, leidinius, atsišaukimus, protesto laiškus, perduodavo arba persiūsdavo laiškus į LDS Štabą Vakarų Vokietijoje. Apie daugelio tokių LDS narių ir jų bičiulių veiklą, ypač jeigu jie veikė giliame pogrindyje pavieniui, nepateko į SSRS saugumo darbuotojų akiratį ir nebuvo užfiksuoti dokumentuose, patys nepaskelbė apie savo nelegalią veiklą subyrėjus SSRS, žinoma nedaug arba visai nieko nežinoma. Jų veiklos pėdsakai išliko tik jų pačių, jų artimųjų atmintyje ir atmintyje tų, į kurių rankas patekdavo nelegalios knygos, žurnalai ar atsišaukimai, taip pat tų, kurie Vilniuje, Kaune, Panevėžyje ar kituose Baltijos šalių, Rusijos ir Ukrainos miestuose retkarčiais pastebėdavo gatvėse užrašytas raidės „HTC“ („LDS“) arba nupieštą senovinį trišakio ženklą.

IŠVADOS

1. XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Vakarų ir Vidurio Europos šalyse susiformavo veikli ir gana gausi porevoliucinės rusų išeivijos jaunimo politinė visuomeninė organizacija Naujosios kartos nacionalinė sąjunga, vėliau pavadinta Naujosios kartos nacionalinė darbo sąjunga ir Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjunga (LDS). Pastaroji pasirinko revoliucinės kovos su komunistų partijos diktatūra Sovietų Sąjungoje kelią, rengėsi nacionalinei antibolševikinei revoliucijai Rusijoje, tam telkė ir rengė narius rusų išeivijoje (nuo 1930 m.) ir pogrindyje Sovietų Sąjungoje (nuo 1938 m.).

2. Jau pirmaisiais veiklos metais LDS suformulavo ir įtvirtino savo politines, ideologines ir taktines veiklos nuostatas, jas patvirtino organizacijos suvažiavimai, įvykę 1930–1934 m. Gausiausi LDS skyriai iki Antrojo pasaulinio karo veikė Jugoslavijoje, Prancūzijoje ir Lenkijoje.

3. LDS ideologiniu pagrindu tapo solidarizmo ideologija, visuomenės solidarumo ir žmogaus moralinės atsakomybės idėjos. Tokios ideologinės nuostatos buvo organizacijos ideologinė ir filosofinė bazė, atsvara marksistinei klasių kovos teorijai ir ideologinis pagrindas nacionalinio darbo (nuo 1957 m. – liaudies darbo) santvarkos koncepcijai formuoti. XX a. ketvirtajame–penktajame dešimtmečiais nacionalinio darbo solidarizmo koncepcijos atstovai atmetė politinių partijų būtinumą visuomenėje, o siekiamos sukurti valstybės politinį ir visuomeninį gyvenimą grindė aktyvia profesinių ir buitinių susivienijimų veikla. Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio liaudies darbo solidarizmo koncepcijos atstovai pripažino, kad daugiapartinė politinė sistema yra neišvengiama, sukurtame valstybinės santvarkos modelyje numatė dvi įstatymų leidimo institucijas – dvejų rūmų parlamentą ir iš darbo žmonių sąjungų atstovų sudarytą Darbo

tarybą; šių institucijų veikla turėjo būti tarpusavyje derinama.

4. Dar ikikariniu laikotarpiu pagrindinėmis LDS veiklos kryptimis tapo organizacijos programinių, taktinės veiklos ir statutinių dokumentų rengimas, periodinių leidinių, knygų ir atsišaukimų leidyba, narių savišvieta, antikomunistinių, nacionalinės revoliucijos, solidarizmo idėjų skleidimas rusų išėivijoje, idėjų ir leidinių platinimas Sovietų Sąjungoje visomis įmanomomis priemonėmis, žygeivių rengimas ir siuntimas į SSRS, radijo stoties steigimas ir radijo laidų rengimas. Praktiškai visomis šiomis pagrindinėmis kryptimis LDS veikė ir XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Ikikariniu laikotarpiu buvo leidžiama ir siunčiama į Sovietų Sąjungą literatūra (atsišaukimai, brošiūros, laikraštis „Za Rossiju“, specialūs įdedami lapai), rengiamos ir leidžiamos knygos, ruošiami ir į Sovietų Sąjungą siunčiami žygeiviai. Daugiausia dėmesio LDS vadovai ir ideologai skyrė organizacijos narių ir stojančiųjų į organizaciją politiniam, politologiniam, ekonominiam ir sociologiniam mokymui bei švietimui.

5. XX a. antroje pusėje iki pat pertvarkos laikotarpio LDS atvirosios ir nelegalios konspiracinės struktūros, veiklos metodai ir akcijos, pagrindinių reguliarių grupelių („socialinių molekulių“) Sovietų Sąjungoje ir sovietiniuose kariniuose daliniuose, dislokuotuose užsienyje, steigimas, ryšių su pagrindinio ir disidentinio judėjimo dalyviais užmezgimas ir tęsimas buvo grindžiami vieno LDS vadovų ir ideologo V. Poremksio sukurta molekuline arba revoliucijos totalitarinio režimo sąlygomis teorija.

6. Nuo 1948–1949 m., o ypač po 1954–1956 m., Sovietų Sąjungoje (Rusijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Moldavijoje ir kitur) į Rusijos solidaristų arba jų bendraminčių gretas įsitraukdavo pagrindinio judėjimo dalyviai, dažniausiai jauni žmonės. Kartais steigdavosi nedidelės

nelegalios LDS kuopelės, kurias sudarydavo tik 2–3 nariai. XX a. šeštajame–aštuntajame dešimtmečiais LDS simbolį (senovinį trišakio ženklą) ir organizacijos pavadinimo santrumpą organizacijos nariai ir bičiuliai paslapčia piešdavo ir užrašydavo ant pastatų Rusijos, Ukrainos, Latvijos ir Lietuvos miestuose. Pagrindinei LDS veiklai Sovietų Sąjungoje vadovavo, ryšius užmezgdavo ir tęsdavo sumaniai konspiruotas LDS Štabas, nuo šeštojo dešimtmečio pradžios iki 1991 m. veikęs Vakarų Vokietijos teritorijoje.

7. Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pradžios LDS ir jos leidykla „Posev“ vykdė plačią leidybinę veiklą, organizacijos Centras rengė ir transliavo antisovietines radijo laidas, aprėpusias beveik visą Sovietų Sąjungos teritoriją. Išleisti atsišaukimai, brošiūros ir knygos, žurnalai „Posev“, „Grani“ ir kiti buvo siunčiami ir gabenami į Sovietų Sąjungą oro balionais, paštu, per turistus, jūrininkus ir kitais keliais. Leidykla „Posev“ tris dešimtmečius (1960–1990 m.) buvo „tamizdato“ (t. y. literatūros kūrinių, parašytų Sovietų Sąjungoje, nelegaliai perduotų į Vakarų ir ten paskelbtų atskirais spaudiniais arba periodikoje) iniciatore ir leidėja, rankraščių iš Rytų Europos persiuntimo į Vakarų šalis organizatore, savotišku „tamizdato“ centru. Knygų ir žurnalų mikropublikacijos, vadinamieji imitaciniai leidiniai (laikraščiai, knygos, atsišaukimai) tapo pagrindinėmis LDS leidinių formomis; jos įvairiais būdais pasiekdavo Sovietų Sąjungos gyventojus.

8. Lietuvoje – Vilniuje ir Kaune – neregistruotos LDS grupės veikė nuo 1930 m., t. y. nuo organizacijos įsikūrimo. LDS Vilniaus grupei 1930–1940 m. priklausė apie 20 narių. LDS Vilniaus grupė daugiausia telkėsi Vilniaus universitete, veikė prisidengusi registruotomis rusų jaunimo organizacijomis – Rusų jaunimo sąjunga ir Rusų studentų sąjunga. LDS Kauno grupė veikė 1930–1932 m. ir 1934–1940 m. 1938–1940 m. LDS Kauno grupės veiklos centru buvo „Alato“ knygynas

Kaune. Į Lietuvą, kaip ir į kaimynines šalis, buvo siunčiamas LDS laikraštis „За Россию“, kita organizacijos literatūra, kuri buvo platinama Vilniuje, Kaune ir Ukmergėje. 1942 m. pradžioje LDS Centro pasiūsti atstovai A. Risovas ir P. Zelenskis atkūrė Vilniaus ir Kauno grupes, kurios veikė iki 1944 m.

9. Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pradžios LDS atsišaukimai, brošiūros ir periodiniai leidiniai į Lietuvą patekdavo iš praskrendančių oro balionų, paskui buvo platinami juos radusių žmonių, iš užsienio buvo atgabenami jūrininkų į Klaipėdą, atsiunčiami paštu iš Vakarų šalių arba buvo perduodami pažįstamų iš Rusijos ir Baltarusijos. LDS lapeliai, spausdinti laišakai skaitytojams, brošiūros ir žurnalai buvo aptinkami paslėpti įvairių įrenginių, siunčiamų pagal užsakymus iš

Vakarų Europos šalių, pakuotėje. Kai kurie Lietuvos gyventojai rastus ar gautus LDS atsišaukimus, žurnalo „Posev“ straipsnius vertė į lietuvių kalbą ir platinė.

10. Paslaptą Rusijos solidaristų Liaudies darbo sąjunga buvo aktyviausia rusų išsivijusių ir pagrindinė Sovietų Sąjungos organizacija, vykdžiusi plačią ideologinę, leidybinę ir šviečiamąją veiklą iki pat Sovietų Sąjungos sugriuvimo; ji organizavo, rėmė ir vykdė pagrindinę antisovietinę ir disidentinę veiklą Sovietų Sąjungoje. Iki pastarojo meto Rusijoje veikia oficialiai registruota LDS organizacija ir leidykla „Posev“, o Ukrainoje savo veiklą plečia oficialiai registruotos buvusių Ukrainos ir Rusijos solidaristų organizacijos, plinta nacionalinio solidarizmo ideologija.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Nepublikuota archyvinė medžiaga

1. Andrius Risovas. Knygynas „Alatas“. Kauno miesto mokesčių inspekcijos darbų byla, Kauno apskrities archyvas, f. 209, ap. 2, b. 2914, l. 1–6.
2. Feodorovas Jokūbas, Vasilijaus. Paso kortelė ir vokas, Kauno apskrities archyvas, f. 66, ap. 1, b. 260, l. 1–3.
3. Monarchistai, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 378, ap. 3, b. 5054, l. 26–51.
4. Rusų emigrantų susivienijimas Lietuvoje, LCVA, f. 378, ap. 3, b. 5055, l. 8–9, 14, 39, 108.
5. Byla Nr. 647 apkaltinant Aleksandrą Sergejevičių Golosovą, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 37323/3, l. 39–46.
6. KGB prie LSSR Ministrų Tarybos pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1969 m. vasario 14 d. pranešimas operatyviniame pasitarime, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 6.
7. Pranešimas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 533, l. 93–94.
8. Stebėjimo (tardymo) byla Nr. 119/1137. Andrejus Anatoljevičius Risovas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13661/3, l. 1–26.

9. Stebėjimo byla Nr. 326 apkaltinant Igorį Ivanovičių Risovą, Rimą Riazancevienę, Eduardo, Zinaidą Lemanienę, Alekso, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5243/3, l. 12–105.

10. Pažyma „Apie vadinamąjį „Frankfurto antikomunistinės propagandos centrą“, LYA, f. K-1, ap. 16, b. 903, l. 9–15.

11. Įskaitos byla Nr. 316 dėl Tėvynės išdaviko Andrejaus Anatoljevičiaus Risovo šeimos narių ištrėmimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 40829/3, l. 3–22.

12. Įskaitos byla Nr. 9671. Anatolijus Semionovičius Risovas, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 16276, l. 1–52.

Publikuota archyvinė medžiaga

13. Ш. Муладжанов, „Свобода в „чёрном воронке“, *Московская правда* (Москва), 1992, 29 июля, № 146, с. 2.

14. *Политическая история русской эмиграции 1920–1940 г. г.: Документы и материалы.* [С. В. Константинов и др.] Под редакцией профессора А. Ф. Киселёва, Москва, 1999, 774 с.

Publikuoti nearchyviniai šaltiniai

15. „Atsigręžus į Rusiją: E. A. Vagino interviu „Posevui“, *Perspektyvos. Lietuvos pogrindžio periodinis leidinys. 1978–1981 metai*, Vilnius, 2005, p. 242–256.
16. E. Burokas, „Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos istorija antrojoje sovietų okupacijoje“, J. Grušys-Žilvinas, *Laukti nebuvo kada*, Marijampolė, 2000, p. 329–355.
17. E. Burokas, „Išsilaisvinimo kovų pėdsakais“, *Laisvės kovų archyvas* (Kaunas), 2003, t. 34, p. 143–181.
18. G. Dadjancas, R. Mockus, „Ryšiai būna skirtingi“, *Tiesa*, 1975, kovo 4, p. 3–4.
19. NTS – Narodno-Trudovoy Sojuz. *National Alliance of Russian Solidarists: Russian Revolutionary Resistance Movement*. An informational booklet on the organization NTS. S. a. [Frankfurt am Main], 1967, 17 p.
20. Revolutionist Leader to Talk about Russian Underground. *The Tech: Official Newspaper of the Undergraduates of Massachusetts Institute of Technology* (Cambridge, Massachusetts, USA), 1954, vol. LXXIV, No. 3, p. 1–2.
21. M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė. I dalis. Valstybė*, t. 2, Vilnius, 1995, XII, 412 p.
22. „Už išsivadavimą iš diktatūros“, *Perspektyvos. Lietuvos pogrindžio periodinis leidinys. 1978–1981 metai*, Vilnius, 2005, p. 216–217.
- „Lenkai mums pavyzdį rodo“, *ibid.*, p. 217–219.
- „Baudžiamųjų organų bendradarbiams ir pagalbininkams“, *ibid.*, p. 219–220.
23. В. Байдалаков, *Да возвеличится Россия. Да гибнут наши имена...: Воспоминания председателя НТС, 1930–1960 гг.*, Москва, 2002, 119 с.
24. В. Белоцерковский, *Путешествие в будущее и обратно: повесть жизни и идей*, Москва, 2003, 724 с.
25. Г. Вачнадзе, *Антенны направлены на Восток*, Москва, 1975, 175 с.
26. И. Вошинин, *Солидаризм. Рождение идеи*, Франкфурт-на-Майне: Посев, 1969, 66 с.
27. XXV расширенное совещание „Посева“, *Посев*, 1973, № 11, с. 27–28.
28. XXVI расширенное совещание „Посева“, *Посев*, 1974, № 11, с. 28–29.
29. XXVII расширенное совещание „Посева“, *Посев*, 1975, № 11, с. 34–35.
30. „Земля богатырей Литва“, *Посев*, 1972, № 7.
31. Л. Б., „Лишь крохи бывшего в Литве“, *Посев*, 1972, № 7.
32. Автор „А.“, „Версия гебиста“, *Посев*, 1974, № 5, с. 63.
33. Я. Карпович, „КГБ и НТС“, *Новое время*, 1993, № 25, с. 53–55.
34. В. Кассис, Л. Колосов, М. Михайлов, *За кулисами диверсий*, Москва, 1979, 512 с.
35. В. Кассис, Л. Колосов, *За фасадом разведок*, Минск, 1986, 336 с.
36. М. Назаров, „Необходима преемственность борьбы: Интервью с редактором журнала „Часовой“ В. В. Ореховым“, *Посев*, 1979, № 6, с. 49–52.
37. М. Назаров, „Полвека служения России: Интервью [с Александром Андреевичем Черновым]“, *Посев*, 1979, № 10, с. 40–46.
38. „Наследник генерала Дитерихса“, часть 2: *Россия* (общенациональная газета, Москва), 2005, 17 февраля, № 62.
39. *Национальный союз нового поколения: (Национально-трудовой союз)*, [Белград], 1935, 80 с.
40. „Не вписывались в общую схему...: Выступление В. Поремского“, *Посев*, 1975, № 3, с. 32–34.
41. Н. Р. [Н. Рутченко], „Как создавался НТС“, *Посев*, 1983, № 7, с. 49–51.
42. Н. Р. [Н. Рутченко], „Второй съезд НТС“, *Посев*, 1984, № 8, с. 45–48.
43. „Обращение издательства „Посев“ к деятелям литературы, искусства и науки порабожденной России“, *Грани*, 1956, № 31, с. 3–6.
44. С. Орел, „НТС як фата моргана“, *Вечірня газета* (Кіровоград, Україна), 2003, 28 января.
45. „По городам и континентам“, *Посев*, 1983, № 8, с. 59–60.
46. „Подъем флага. От редакции“, *За новую Россию* (София), 1936, март, № 46/11.
47. Л. Поликовская, „Мы предчувствие..., претеча...“, *Площадь Маяковского, 1958–1965*, Москва, 1997, 398 с.
48. Р. Полчанинов, „В. М. Байдалаков в Сараеве“, *За свободную Россию* (Нью-Йорк), 2002, ноябрь, № 9(29).
49. В. Поремский, „Долгий путь“, *Посев*, 1984, № 4, с. 40–45.

50. В. Поремский, *Стратегия антибольшевицкой эмиграции: Избранные статьи 1934–1997*, Москва: Посев, 1998, 288 с.

51. *Программа Народно-Трудового Союза (российских солигаристов)*, б. м. б. и., 1975, 69 с.

52. Б. Прянишников, *Новопоколенцы = Novopokolentsy*, Silver Spring, Merilend, USA, 1986, 296 с.

53. „Пятьдесят лет на страже безопасности советской Родины. Доклад председателя Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР Ю. В. Андропова“, *Правда*, 1967, 21 декабря, с. 8.

54. Б. Пушкарев, „Александр Трушнович: «Когда Россия будет свободна, вся история пойдет иными путями», *Посев*, 2004, № 4.

55. *Радиостанция „Свободная Россия“*, Frankfurt am Main: Possev-Verlag, [около 1966–1969 г. г.], 32 с.

56. Г. Пар, „НТС после войны“, *Посев*, 1996, № 6, с. 59–63.

57. Л. Пар, *Ранние годы (1924–1948): Очерк истории Народно-Трудового Союза*. Москва: Посев, 2003, 192 с.

58. Е. Романов, *В борьбе за Россию: воспоминания руководителя НТС*, Москва: Голос, 1999, 320 с.

59. *Россия: партии, ассоциации, союзы, клубы. Справочник в 2-х частях, часть 1*, Москва, 1991, 339 с.

60. *Свободное слово „Посева“ 1945–1995: Сборник статей и библиографический указатель*, Москва: Посев, 1995, 207 с.

61. В. Сендеров, „Солидаризм – третий путь Европы?“, *Новый мир*, 2003, № 2.

62. А. Столыпин, *На службе России: Очерки по истории НТС*, [Frankfurt a. Main]: Посев, 1986, 306 с.

63. „Съезды 30-х годов“, *Посев*, 1996, № 4, с. 6.

64. Я. Тинченко, „Идеологический бунт против СССР“, *Киевские ведомости* (Киев), 2003, 3 июня, № 117.

65. Я. Трушнович, „НТС в послевоенном Берлине: Пробный шар“, *Посев*, 1999, № 9.

66. Ю. Щекочихин, „Наш человек“ в НТС, *Литературная газета*, 1990, № 49, с. 13.

Интервју

67. Straipsnio autoriaus 2003 m. spalio 29 d. telefoninis interviu su Petru Plumpa. Autoriaus asmeninis archyvas.

68. Straipsnio autoriaus 2003 m. lapkričio 10 d. telefoninis interviu su Alvydu Semaška. Autoriaus asmeninis archyvas.

69. Straipsnio autoriaus 2005 m. kovo 17 d. telefoninis interviu su Mindaugu Blozneliu. Autoriaus asmeninis archyvas.

Literatūra

70. J. Bagušauskas, „Jaunimo antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1960 m.“ *Laisvės kovų archyvas* (Kaunas), 1996, t. 17, p. 23.

71. J. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 54, 110.

72. G. A. Hosking, *A History of the Soviet Union*, London, 1985, 527 p.

73. G. G. Young, *The House of Secrets*, introd. by Clarence W. Mendell, New York, [1959], 179 p.

74. A. Kazakevičius, „Rusų išėivijos ir Knygų mainų projekto literatūros platinimas Rytų Europoje 1950–1990 metais“, *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 145–181.

75. D. Morris, P. Collett, P. Marsh, M. O’Shaughnessy, *Gestures: their origins and distribution*, London, 1979, XXIV, 296 p.

76. J. Prados, *Presidents’ Secret Wars: CIA and Pentagon Covert Operations from World War II through the Persian Gul*, Chicago, 1996, 572 p.

77. „Solidarizmas“, *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 10, Vilnius, 1983, p. 306.

78. J. Starkauskas, „23-iojo pasienio būrio žvalgybininkų veikla Lietuvoje 1954–1958 m. blokuojant pajūgį“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 7–36.

79. А. Авторханов, „Развитие стратегической мысли российских солидаристов“, *Сборник решений Совета Союза (1958–1980)*, т. 2, Frankfurt am Main, 1985, с. 201–216.

80. Д. Алексеев, *Народно-Трудовой союз российских солигаристов в борьбе против*

тоталитарного режима, автореф. дис. канд. полит. наук, Дальневосточный государственный университет, Владивосток, 1998, 27 с.

81. Е. Андреева, *Генерал Власов и русское освободительное движение*, London, 1990, 370 с.

82. Дж. Бейли, С. Кондрашев, Д. Мерфи, *Поле битвы Берлин: ЦРУ против КГБ в „холодной войне“*, Москва, 2000, 540 с.

83. Д. Голиков, *Крушение антисоветского подполья в СССР*, кн. 2, 4-е издание, Москва, 1986, 397 с.

84. М. Горбаневский, „Осторожно: двери закрываются. Следующая станция — Лубянка“, *Индекс / Досье на цензуру*, 2001, № 14.

85. О. Гордиевский, К. Эндрю, *Разведывательные операции от Ленина до Горбачёва = KGB. The Inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev*, Москва, 1999, 665 с.

86. Ю. Кудряшов, *Российское скаутское движение*, исторический очерк, Архангельск, 1997, 393 с.

87. М. Лейбельман, „Жизнь с одним крылом. Надежда Плевицкая — великая певица, агент разведки“, *Cascade*, Baltimore, USA, 2006, 24 февраля — 10 марта, № 256; 2006, 10–24 марта, № 257.

88. М. Назаров, *Миссия русской эмиграции*, 2-е издание, Москва, 1994, 415 с.

89. *НТС: Мысль и дело 1930–2000*, Москва: Посев, 2000, 128 с.

90. С. Онегина, „Пореволюционные политические движения российской эмиграции в 20–30-е годы“, (К истории идеологии), *Отечественная история*, 1998, № 4, с. 87–99.

91. А. Пожаров, „КГБ СССР в 1950–1960-е годы: Проблемы историографии“, *Отечественная история*, 2001, № 3, с. 141–148.

92. Р. Полчанинов, „Юван Качаки. Руске избеглице“, *Новый журнал* (Нью-Йорк), 2004, № 235.

93. В. Помогаев, „Истоки национально-трудового строя русского солидаризма“, *Посев*, 2002, № 4.

94. „Солидаризм“. Із кнугос: *Довідник з історії України: Перелік статей*, т. 3, Київ, 1999, с. 242.

95. Д. Ухлин, „Как исчез Александр Трушнович“, *Московские новости* (Москва), 1992, 10 мая, № 19, с. 21.

96. В. Шамбаров, *Государство и революция*, Москва, 2001, 586 с.

97. *Эмиграция и репатриация в России*, Москва, 2001, 490 с.

98. В. Янин, *Актовые печати Древней Руси X–XV в.в.*, т. 1: *Печати X–начала XIII в.*, Москва, 1970, 286 с.

Vengrijos revoliucijos 50-ųjų metinių minėjimas Genocido aukų muziejuje

*Jei nusviro galva
Budapešto širdy,
Dega kraujo spalva
Ten dangaus pakraštys.*

Taip 1956 m. rudenį rašė jauna poetė Nijolė Gaškaitė, kurią šioms eilutėms įkvėpė tuo metu kilęs Vengrijos gyventojų pasipriešinimas komunistiniam režimui. Vengrijos revoliuci-

ja sujudino ir Lietuvos visuomenę, iš naujo sužadino antikomunistines nuotaikas. Pirmosiomis lapkričio dienomis Vilniuje ir Kaune įvyko didelės manifestacijos, kuriose solidarizuojantis su vengrų sukilėliais buvo skanduojami šūkiai „Tegyvuoja Vengrija!“, „Tegyvuoja laisvė!“, „Šalin Maskvą!“ Milicijos ir KGB pajėgos demonstrantus išsklaidė. Dalis žmonių buvo suimta, keturi iš



Vengrijos revoliucijos dalyvis László Hrabovszky (antras iš kairės) perduoda sukilėlių vėliavą Genocido aukų muziejaus direktoriui Eugenijui Peikšteniui



Vengrijos revoliucijos dalyvis László Hrabovszky (penktas iš dešinės) ir Vengrijos konsulas Lietuvoje László Máthé (aštuntas iš dešinės) su atminimo medaliais apdovanotais 1956 m. Vėlinių manifestacijų dalyviais, rėmusiais vengrų sukilėlius

jų, iškelus baudžiamąsias bylas, nuteisti. Vėliau tęsėsi persekiojimai aukštosiose mokyklose, protesto eitynėse dalyvavę studentai buvo šalinami iš mokslo įstaigų. Įvedus SSRS kariuomenę iki 1957 m. sausio mėn. buvo nuslopinta ir revoliucija Vengrijoje. Tačiau, nepaisant patirto pralaimėjimo, Vengrijos revoliucija buvo reikšmingiausias pasipriešinimas sovietų režimui Rytų Europoje.

Nuo tų įvykių prabėgo daug laiko – 2006 m. buvo minimos jau 50-osios Vengrijos revoliucijos metinės. Ta proga Vengrijos Respublikos ambasada Vilniuje spalio–lapkričio mėn. surengė daug kultūrinių ir visuomeninių renginių. Ambasados kvietimu Lietuvoje lankėsi tų įvykių liudininkai, istorikai, muzikai. 1956 m. Vengrijos revoliucijos ir jos rėmėjų Lietuvoje atminimui buvo atidengta paminklinė lenta Vilniuje prie Aušros Vartų ir paminklas Kaune, Ramybės parke, o Na-

cionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje surengta didelė konferencija. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejuje taip pat vyko renginiai, skirti Vengrijos revoliucijos 50-mečiui paminėti.

Spalio 18 d. muziejuje vyko susitikimas su Lietuvoje viešiniu Vengrijos revoliucijos dalyviu, Revoliucinio komiteto nariu László Hrabovszky. Svečias dalijosi prisiminimais apie 1956-ųjų įvykius, dovanojo muziejui Vengrijos sukilėlių vėliavą, kurią pasiuvo Mária Wittner, daugiau nei dešimt metų kalėjusi už dalyvavimą revoliucijoje. Svarbiausias tos trispalvės vėliavos akcentas – didžiulė skylė centre, likusi sukilėliams išpjovus nekenčiamus sovietų simbolius. Vakaro pabaigoje keturiolikai Lietuvos žmonių, rėmusių vengrų sukilėlius ir dalyvavusių 1956 m. solidarumo akcijose Vilniuje ir Kaune, Vengrijos



Parodos atidarymo akimirka. Kalba LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė; iš kairės pirmas – Istorijos tyrimų instituto Budapešte direktoriaus pavaduotojas dr. Pálas Germuska, trečias – Vengrijos Respublikos ambasadorius Lietuvoje Sándoras Juhász, penktas – Vilniaus universiteto doc. dr. Algirdas Jakubčionis



Fotoparodos „1956. Laisvės viltis: Vengrijos revoliucija“ fragmentas

konsulas Lietuvoje László Máthé ir L. Hrabovszky įteikė 50-ųjų Vengrijos revoliucijos metinių atminimo medalius. Kartu su medaliais Benitai Banionytei-Aniulienei, Jonui Balinskui, Donatui Butkui, Visvaldui Butkui, Stasiui Dovydaičiui, Algirdui Endriukaičiui, Vytautui Kluoniui, Rimantui Matuliui, Juozui Arvydui Starkauskui, Elenai Šuliauskaitėi, Zigmui Juozui Tamakauskui, Juozui Tumeliui, Albertui Žilinskui ir Algimantui Žižiūnui buvo įteikti ir specialūs diplomai, kuriuose cituojami Vengrijos himno autorius Ferenc Kőlcsey žodžiai: „Siunčiu Jums žinią iš keturių žodžių, įrašykite juos giliai į širdį, išdeginkite savo atmintyje ir prieš mirtį perduokite savo sūnui kaip palikimą: Tėvynė – svarbiau už viską.“

Spalio 25 d. muziejaus konferencijų salėje buvo atidaryta Vengrijos Respublikos užsienio reikalų ministerijos, Vengrijos nacionalinio muziejaus ir Vengrijos naujienų tarnybos parengta fotoparoda „1956. Laisvės

viltis: Vengrijos revoliucija“, kurioje eksponuotos Vengrijos revoliucijos dienų įvykius užfiksavusios fotografijos, agitaciniai plakatai, kiti revoliucijos dienas menantys dokumentai. Parodos atidaryme dalyvavo Vengrijos Respublikos ambasadorius Lietuvoje Sándoras Juhász, kalbėjo LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Lietuvoje viešintis Istorijos tyrimų instituto Budapešte direktoriaus pavaduotojas dr. Pálas Germuska ir Vilniaus universiteto doc. dr. Algirdas Jakubčionis. Renginyje dalyvavę garbūs svečiai, visuomenės veikėjai ir antisovietinio pasipriešinimo dalyviai ne tik susipažino su paroda, bet ir šiltai bendravo, dalijosi prisiminimais.

Paroda muziejuje buvo eksponuojama iki lapkričio 9 d. Vėliau ji iškeliavo į kitus Lietuvos miestus – buvo pristatyta Kauno ir Šiaulių visuomenei.

Vilma Juozevičiūtė

Paminklas afganistaniečiams

2006 m. gruodžio 8 d. Vilniuje, buvusioje Šiaurės miestelio teritorijoje, S. Žukausko ir Žygio gatvių sankirtoje esančiame skverelyje atidengtas paminklas žuvusiesiems 1979–1989 m. Sovietų Sąjungos ir Afganistano kare atminti. Paminklo autorius – Antanas Kmieliauskas, architektė – Virginija Bakšienė. Paminklo užsakovas – Vilniaus karo Afganistane veteranų sąjunga (pirmininkas – Vytas Lukšys).

Beveik 5 metrų aukščio natūralaus akmens paminklą sudaro dvi dalys. Apatinėje dalyje ant aštuonių plokštumų iškalti 96 Af-

ganistane žuvusių asmenų vardai, pavardės, gimimo ir žuvimo datos. Viršuje iškilusi žuvusio sūnaus ir jį apglėbusios motinos skulptūra. Tarp jų – juodoji tulpė, Afganistano karo simbolis. Taip buvo vadinami žuvusiųjų kūnus iš Afganistano skraidinę lėktuvai.

Vieta paminklui pasirinkta neatsitiktinai. Būtent iš šiame miestelyje dislokuotų sovietinių kariuomenės dalinių dauguma į armiją paimtų Lietuvos jaunuolių buvo vežami į karą. Paminklo buvimas šioje vietoje ateities kartoms primins, kad kadaise čia buvo dislokuoti okupacinės kariuomenės daliniai.



Paminklo žuvusiesiems 1979–1989 m. Sovietų Sąjungos ir Afganistano kare atminti atidengimo iškilmės Vilniuje. Stovi garbės sargyba



Žuvusiųjų artimieji prie atidengto paminklo žuvusiesiems 1979–1989 m. Sovietų Sąjungos ir Afganistano kare atminti

Per 1979–1989 m. Sovietų Sąjungos ir Afganistano karą iš Lietuvos į tarnybą sovietinėje armijoje, o iš ten į karą buvo paimta beveik 5000 Lietuvos vaikų. Iš jų 96 žuvo, apie 100 grįžo suluošinti. Visi jie vieno likimo – beprasmiško karo aukos. Jie buvo kariai ir žuvo vykdydami įsakymą bei paklusdami karinei drausmei.

Cinkuotuose karstuose parvežtus žuvusiuosius ne visos šeimos galėjo tinkamai palaidoti. Tuometinė valdžia slėpė informaciją apie šį karą, todėl jo aukos buvo laidojamos slapčia ir paskubomis, neleista net tinkamai su jais atsisveikinti ir palydėti į kapus.

Beveik visi iš Lietuvos į Afganistaną paimiti ir ten žuvę jaunuoliai palaidoti Lietuvo-

je. Tik 4 lietuvių kūnai ilsisi svetur. Beveik visų žuvusiųjų artimieji taip pat gyvena Lietuvoje. Tai rodo jų ryšį su mūsų dabar jau nepriklausoma valstybe. Afganistane žuvo ne tik lietuviai, bet ir kitų tautybių Lietuvoje tuo metu gyvenę asmenys.

Paminklas pastatytas Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Vilniaus miesto savivaldybės, LR krašto apsaugos ministerijos, LR kultūros ir sporto rėmimo fondo ir Vilniaus karo Afganistane veteranų sąjungos surinktomis lėšomis. Paminklo pastatymą rėmė žuvusiųjų tėvai, giminės, šio karo dalyviai ir jų organizacijos, kiti asmenys.

Vytas Lukšys

Balninkų valsčiaus partizanų atminimo įamžinimas

2006-ieji Balninkams buvo derlingi kultūrinio pakilimo metai. Liepos mėn. laisvės kovoms įamžinti buvo įsteigtas ir pradėjo veikti partizanų muziejus, metų pabaigoje ant Balninkų pagrindinės mokyklos sienos pritvirtinta atminimo lenta šios mokyklos mokytojams ir mokiniams, žuvusiems už Lietuvos laisvę, pagerbti. Balninkiečiai atkūrė ir savo miestelio herbą. Visiems šiems įvykiams oficialiai pažymėti ir pagerbti 2006 m. gruodžio 15 d. į Balninkų miestelį rinkosi balninkiečiai ir gausūs svečių būriai iš įvairių respublikos vietovių.

Balninkai yra Molėtų rajone prie Anykščių–Želvos kelio, tarp Alaušų ir Piršeno ežerų, 20 km į šiaurės vakarus nuo Molėtų ir 25 km į šiaurės rytus nuo Ukmergės. Pirmą kartą Balninkų vardas (Balnikė) paminėtas

1338 m. lapkričio 1 d. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ir Livonijos ordino magistro prekybos sutartyje. Apie Balninkų miestelio įkūrimą byloja išlikęs padavimas. Seniai seniai, pirmųjų Lietuvos didžiųjų kunigaikščių laikais, dabartinėje Balninkų vietovėje žmonės siūdavę lietuvių kariuomenei balnus. Balnių amatas ir garsas apie šioje vietovėje pagamintus balnus įamžinti Balninkų miestelio varde. Paskutiniojo gyventojų surašymo duomenimis, Balninkų miestelyje gyveno (su laikinai išvykusiais) 514 gyventojų. Palyginus su 1923 m. surašymo duomenimis (tada gyveno 614), gyventojų skaičius sumažėjo, nes vokiečių okupacijos metais naciai sušaudė Balninkų žydų tautybės piliečius (1897 m. duomenimis, jų buvo 255). Šiuo metu Balninkuose veikia seniūnija, Balninkų



Partizanų muziejaus Balninkuose atidarymas



Atminimo lentos Balninkų mokyklos mokytojams ir mokiniams, žuvusiems už Lietuvos laisvę, atidengimo iškilmės

bendruomenės centras, pagrindinė mokykla, kelios parduotuvės, paveikslų galerija, stiklo dirbinių bei partizanų muziejai, ambulatorija, vaistinė ir 1908–1911 m. pastatyta nauja mūrinė dvibokštė Šv. Stanislovo bažnyčia.

Partizanų pagerbimo iškilmės prasidėjo bažnyčioje šv. Mišiomis už žuvusius partizanus; jas aukojo Balninkų parapijos klebonas Rimantas Laniauskas. Ta pačia proga po šv. Mišių buvo pašventintas atkurtas Balninkų herbas: aštuoniakampė sidabrinė žvaigždė raudoname fone. Pagerbiant partizanus prie herbo iš vienos pusės stovėjo išsirikiavę šauliai su vėliavomis, iš kitos – Ukmergės kultūros namų moterų choras „Tremtinys“ (vadovė Julija Juodienė). Choras giedojo šv. Mišių metu, o po jų surengė trumpą koncertą.

Pasibaigus pagerbimo ceremonijai bažnyčioje visi susirinkusieji per šventorių pasuko pakalne pro kario savanorio Jurgio Strazdo ir brolių Šmigelskų pastatytą metalinį kryžių, žymintį nužmogėjusių okupantų nužudytų partizanų palaikų išniekinimo vietą, į partizanų muziejų. Prie durų perkirpus juosteles,

svečiai suėjo į vidų. Juos iš karto pasitiko nebylūs partizanų, žvelgiančių iš nuotraukų, žvilgsniai, kiekvienam primenantys atkaklias to meto laisvės kovas. Vieta partizanų muziejui Balninkuose pasirinkta neatsitiktinai: čia buvo 1944–1945 m. Balninkų apylinkėse veikusios Balninkiečių laisvės rinktinės pasipriešinimo centras, be to, netoli Balninkų yra vieno pagrindinių muziejaus įkūrėjų tėviškė. Šiuo metu muziejuje eksponuojama daugiau kaip šimtas 205x295 cm formato ir kelios didesnės nuotraukos. Jose įamžinti Balninkiečių laisvės rinktinės, vėliau performuotos į Didžiosios Kovos apygardos (DKA) B rinktinę, partizanai bei Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) vadovai, taip pat vėliausiai šiame krašte žuvęs ir ilgiausiai išsilaikęs ginkluotas partizanas. Ekspوناتus partizanų muziejui padovanojo Molėtų krašto muziejus. Muziejaus atidarymo proga šio straipsnelio autorius parašė ir išleido 78 puslapių apimties katalogo tipo leidinį „Partizanų muziejus Balninkuose“ ir apie 100 jo egzempliorių padovanojo svečiams. Per muziejaus atidarymą kalbėjo atkurtos DKA vadas dim. kpt. Augustinas Švenčionis ir viena šio muziejaus įkūrėjų – Kauno kolegijos dėstytoja Javita Emilija Strazdienė. Jie pabrėžė ekspozicijos svarbą išsaugant ateinančioms kartoms jų tautiečių, paaugusių gyvybę už Tėvynės laisvę, atminimą.

Susipažinę su muziejaus eksponatais balninkiečiai ir svečiai nuėjo į Balninkų pagrindinės mokyklos kiemą. Ant mokyklos sienos buvo pritvirtinta atminimo lenta Balninkų mokyklos mokytojams ir mokiniams, žuvusiems už Lietuvos laisvę, pagerbti. Ceremonija pradėta Lietuvos valstybiniu himnu. Jį giedojo Ukmergės kultūros namų moterų choras „Tremtinys“, Šaulių sąjungos Kauno šaulių rinktinės vyrų choras „Trimitas“ (vadovas karys savanoris Jurgis Strazdas) ir visi susirinkusieji. Atminimo lentą atidengė ir trumpą kalbą pasakė jos įrengimo iniciatorius, buvęs balninkietis, Kauno technologijos

universiteto doc. Kazys Strazdas. Juodo granito 1,7x0,8x0,05 m dydžio atminimo lentoje įamžinti 29 Balninkų mokyklos mokytojai ir mokiniai, žuvę už Lietuvos laisvę. Tarp jų – partizaninio judėjimo vadovas, buvęs Balninkų mokyklos vedėjas, Balninkiečių laisvės rinktinės įkūrėjas ir vadas, LLKS tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojas, Visuomeninės dalies viršininkas Juozas Šibaila-Merainis, Diedukas ir net ginklo nespėjęs paimti į rankas, tik agitavęs boikotuoti 1941 m. „Liaudies seimo“ rinkimus, nuteistas mirties bausme ir žiauriai Rainių miške lyje nukankintas Balandžių kaimo gyventojas Karolis Kisevičius. Atminimo lentoje taip pat įamžinti dalinių, būrių vadai, štabų nariai ir eiliniai laisvės kovotojai. Kalbėtojas pabrėžė atminimo lentos reikšmę auklėjant visuomenę ir ypač moksleivius brandaus pilietiškumo ir patriotizmo dvasia. Baigdamas kalbą Lietuvos Respublikos LDK Gedimino ordino kavalielių draugijos vardu jis padėkojo atminimo lentos rėmėjams: LR krašto apsaugos ministerijai, Lietuvos gyventojų genoci-

do ir rezistencijos tyrimo centro Aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondui, taip pat atminimo lentos projekto autoriui skulptoriui Jonui Jagėlai.

Po kalbos atminimo lenta, pagerbiant žuvusių partizanų atminimą, buvo pašventinta. Iškilnėse dalyvavo atkurtosios LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas plk. Jonas Čeponis, LR krašto apsaugos ministerijos ir LGGRTC Aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondo atstovai bei atminimo lentos projekto autorius. Po iškilnių svečiai gyvai dalijosi įspūdziais apie renginį bei prisiminimais, klausėsi Šaulių sąjungos Kauno šaulių rinktinės vyrų choro „Trimitas“ atliekamų dainų.

Vėliau vyko Balninkų bendruomenės centro suorganizuotas seminaras „Tėvynės meilės egzaminas amžinas, kiekvienai kartai kita užduotis“. Po pagrindinio pranešimo prasidėjo aktyvios diskusijos, nes ši tema jautriai palietė įvairių kartų atstovus. Jas užbaigė išsami Molėtų rajono mero Valentino Stundžio kalba.

Kazys Strazdas

Puoselėjamas dėmesys tautos pasipriešinimo istorijai

Išskirtinis garbingiausias Lietuvos istorijos tarpsnis – partizanų kovos, mažos tautos pasipriešinimas okupantui. Rezistencijos tema yra viena svarbiausių naujųjų laikų Lietuvos istorijos temų. Lietuvos partizanų karo istorijos jaunimui nevalia pamiršti dėl savo, kaip atviros visuomenės nario, ateities.

Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga (LPKTS), jungianti nukentėjusius 1940–1990 m. okupacijų laikotarpiu ir pasipriešinimo (rezistencijos) dalyvius bei jų šeimos narius, nuo pat Lietuvos Sąjūdžio veiklos pradžios pasiaukojamai pradėjo darbus žuvusiems Lietuvos partizanams atminti ir kitiems Laisvės kovotojams pagerbti, kloti pamatus istorinei tiesai apie pasipriešinimą okupacijai atkurti, organizuoti įvairius tautinio patriotinio ir pilietinio ugdymo renginius, gaivinti (po ilgos ir žiaurios okupantų priespaudos) suniokotą tautos istorinę sąmonę bei diegti jaunajai kartai idealus, dėl kurių kovojo Lietuvos savanoriai ir partizanai.

Buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai, nebūdami abejingi mokyklai, daugiau nei dešimtmetį nuolat ir aktyviai skatino patriotines nuostatas mokyklose, entuziastingai ieškojo būdų, kaip susikalbėti su švietimo sistemos darbuotojais dėl pasipriešinimo istorijos dėstymo mokyklose, bei kantriai siekė, kad ši istorija nebūtų išstumta iš mokymo programų.

Jų tvirta nuomonė buvo tokia: pasipriešinimo istorija ugdant jaunimą yra labai aktuali ir jos mokytį reikia rimtai.

LPKTS, vykdydama savo patriotinio ugdymo programas, prieš trejus metus pradėjo organizuoti pedagogams konferencijas-seminarus apie Lietuvos laisvės kovų su Sovietų Sąjunga istoriją. Inicatyva kilo iš Dainavos

krašto, iš Varėnos. Renginių tikslas – stiprinti LPKTS, mokyklų ir akademinė bendruomenių vaidmenį ugdant jaunosios kartos pilietiškumą, tautiškumą. Tokie renginiai jau vyko Alytaus, Marijampolės, Kauno, Panevėžio, Šiaulių ir Klaipėdos apskrityse. Panevėžio mieste ir kai kuriuose rajonuose – Varėnos, Kazlų Rūdos, Raseinių – kasmet organizuojami mokytojų ir mokinių seminariai su išvykomis į istorines pasipriešinimo kovų vietas, muziejus. Šiais renginiais siekiama padėti pedagogams pagerinti kompetenciją pilietinio ir tautinio ugdymo srityje, suteikti jiems informacijos, grindžiamos moksliniais ir sociologiniais tyrimais bei edukacinės veiklos praktika.

Pranešėjais kviečiami Lietuvos Respublikos valdžios, valdymo ir valstybinių institucijų atstovai. Renginiuose dalyvaudavo LR Prezidentūros, Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti atstovai, apskričių švietimo srities specialistai, savivaldybių mokyklų mokytojai (ekspertai, metodininkai), vadovėlių autoriai ir kiti.

Padėtis šiuo metu pagerėjo, panašioms renginiams jau nesipriešina mokyklų administracijos ir mokytojai. Atsirado susikalbėjimas su Švietimo centrais, švietimo skyrių vadovais ir specialistais, mokytojais. Prezidentūroje įvyko pokalbis tema „Vadovėliai ir pilietinis, tautinis bei patriotinis ugdymas“.

2006 m. vasarą Ariogaloje įvykusiame Lietuvos tremtinių, politinių kalinių ir Laisvės kovų dalyvių sąskrydyje „Su Lietuva širdy“

priimtoje rezoliucijoje „Dėl tautinio patriotinio ugdymo“ pareikšta, kad „visas jėgas ir sugebėjimus turime skirti tauriam ir labai prasmingam darbui – jaunimo ugdymui tautinių ir krikščioniškųjų vertybių pagrindu“. Jauno asmens visapusiškas ugdymas ir tautos savitumas negali būti sumenkintas. Didelės pagarbos yra vertos pilietiškumą ir tautiškumą ugdančios bei puoselėjančios mokyklos ir sąžiningi, veiklūs pedagogai. Kūrybingi pedagogai netradiciniais metodais pamokoje ir po pamokų organizuoja švietimą apie okupantų nusikaltimus. Yra nemažai kompetentingų pedagogų, gebančių taikyti įvairius metodus jaunimo ugdymo procese.

Pilietinio ir tautinio ugdymo tikslų bei uždavinių įgyvendinimui bendrojo lavinimo mokyklose labai svarbi 2006 m. rugsėjo mėn. LR Seimo patvirtinta Ilgalaikė pilietinio ir tautinio ugdymo programa. Ją Seimas traktavo kaip nacionalinį saugumą įtvirtinančią programą. Tikėtina, kad ši įpareigojanti programa padrąsins ir paskatins mokytojus daugiau dėmesio skirti moksleivių patriotizmo ir tautiškumo ugdymui. Neabejotina, kad patriotiškai nusiteikusi LPKTS, kaip nevyriausybinė organizacija, ir toliau solidarizuosis šioje veikloje su mokyklomis.

Kvalifikacinis seminaras „Pasipriešinimo istorijos dėstymas mokykloje“ 2007 m. vasario 7 d. buvo surengtas Vilniaus apskrities mokyklų vadovams, istorijos, lietuvių kalbos, etikos mokytojams, metodinių tarybų (būrelių) nariams ir kitiems asmenims, besidomintiems Tėvynės istorija.

Seminaro iniciatorius ir rengėjas – LPKTS Vilniaus skyrius. Rengėjas bendradarbiavo su Vilniaus apskrities viršininko administracijos Švietimo centru, pateikė jam detalizuotą renginio programą. Seminaras vyko Vilniaus apskrities viršininko administracijos patalpose. Į jį atvyko apie 70 pedagogų (didžioji dalis istorijos mokytojai) iš visų Vilniaus apskrities savivaldybių mokyklų. Dalyvavo ir jaunesnės kartos mokytojai.

Seminare buvo skaitomi analitiniai, praktinio pobūdžio, remiantis pedagogine patirtimi parengti pranešimai šiomis temomis: „Ginkluoto pasipriešinimo ištakas ir teisiniai aspektai“ (Edmundas Simanaitis, LR Prezidentūra), „Pokario istorija mokykloje“ (Rimantas Jokimaitis, LR švietimo ir mokslo ministerija), „Moksleivių nuostatos praeities totalitarinių režimų atžvilgiu ir edukacinės iniciatyvos“ (Dalia Rudienė, Irina Kuzmičiova, LGGRTC), „Mokymas apie sovietinio režimo nusikaltimus tolerancijos šviesoje“ (Ingrida Vilkienė, Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti), „Pasipriešinimo okupantams istorija dešimtokų darbuose“ (Nijolė Radzevičienė, Riešės vidurinė mokykla), „Pasipriešinimo istorija mokykloje“ (Eugenijus Manelis, Vilniaus M. Mažvydo vidurinė mokykla), „Ką nutylėjo partizanų sesuo?“ (Vida Pulkauninkienė, Ukmergės Dukstynos pagrindinė mokykla), „Kraštotylinės medžiagos panaudojimas dėstant apie antisovietinį pasipriešinimą“ (Elena Kadzevičienė, Švenčionių Z. Žemaičio gimnazija). Visi pranešimai nusipelnė geriausių vertinimų, nes juos rengė kompetentingi specialistai, savo darbui atsidadę žmonės.

Išsamų pranešimą, panaudojęs iliustruojančią medžiagą, apie ginkluoto pasipriešinimo ištakas ir teisinius aspektus skaitė buvęs politinis kalinys, šiuo metu LR Prezidento konsultantas E. Simanaitis. Jis teigė, kad „nusikalstamų režimų istorija patvirtino seną tiesą – visuomenė, nepraradusi tautinės savivokos, priešinasi pavergėjams ir siekia išsivadavimo. Lietuvos istorija liudija, kad kitaip nebūna. Pasipriešinimas agresoriui dėsningas ir neišvengiamas.“

Prezidento sveikinimą seminario dalyviams perdavė jo patarėja švietimo klausimais Vaiva Vėbraitė. Ji sakė: „...istorijos išmanymas (ne datų, o vyksmų, idėjų ir asmenybių) yra demokratiškos valstybės, Lietuvos saugumo prielaida. Tai yra jos saugumo



Kvalifikacinis seminaras mokytojams Vilniuje. Sėdi iš kairės: LR Seimo narys Povilas Jakučionis, Vilniaus apskrities Socialinių reikalų, kultūros ir švietimo reikalų departamento direktorius J. Vasiliauskas, LR Prezidento konsultantas Edmundas Simanaitis ir LR Prezidento patarėja švietimo klausimais Vaiva Vėbraitė

pamokos. Rezistencinės kovos laikotarpis sudaro puikią terpę jaunimui mąstyti ir ugdyti savivoką, svarstyti, koku būdu ir pagrindu jauni žmonės gali priimti sau ir visuomenei lemtingus sprendimus, ką jauni žmonės darė tais metais.“

Su įdomumu išklaustas Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti atstovės, švietimo programų koordinatorės, istorijos mokytojos I. Vilkienės pranešimas. Ji ragino imti pavyzdį iš žydų tautos, uoliai puoselėjančios savo istorinę atmintį ir pagarbą jai.

Remdamasi 11 klasių moksleivių žinių ir nuomonės tyrimo medžiaga, LGGRTC Atminimo programų skyriaus vedėja D. Rudie-

nė kalbėjo apie tai, kaip pokario istorija domisi jaunimas ir kaip vertina šią problematiką. Pasak pranešėjos, tyrimas parodė, kad moksleivius domina Lietuvos laisvės kovos, jie labiausiai domisi nukentėjusių žmonių prisiminimais, o vadovėlių medžiagą vertina kaip sausą, neįdomią, tačiau jie pasisako už Lietuvos naujųjų laikų istorijos įvykių minėjimą.

Švenčionių Z. Žemaičio gimnazijos istorijos mokytoja metodininkė E. Kadzevičienė perskaitė pranešimą apie sovietų valdžios politiką Gudijai atitekusiame Vilniaus krašto dalyje (1939 10 10–1940 06 05). Joje labiausiai nukentėjo lietuviai, juos kankino nežinia dėl rytojaus. Jie norėjo gyventi Tėvynėje –

Lietuvoje, todėl rengėsi bėgti į Lietuvą. Ji sakė, kad tai „nebuvo tiesiog bėgimas, bet savita plataus masto pilietinio nepaklusnumo akcija, turėjusi svarbių padarinių ne tik krašto, bet ir visos Lietuvos ateičiai. Juk neatsitiktinai ta teritorija, iš kurios rengėsi bėgti lietuviai, jau 1940 m. vasarą buvo prijungta prie Lietuvos“.

Ukmergės Dukstynos pagrindinės mokyklos istorijos mokytojos metodininkės, gimusios tremtyje, energingos ir veiklios V. Pulkauninkienės nuoširdus pranešimas „Ką nutylėjo partizanų sesuo?“ sužavėjo seminaro dalyvius, nes autorė atvirai dalijosi patirtimi su kolegomis apie įvairius mokinių poveikio per istorijos pamokas būdus. Jos

vadovaujami mokiniai atliko tyrimus, apklausinėjo liudininkus apie Didžiosios Kovos partizanų apygardos Katlių šeimos narius partizanus ir jų atminimui kartu su pagalbininkais Mūšos parke pastatė paminklinį akmenį. Moksleiviai įvykdė projektą, kurio *motu* tapo šie mokiniai (ir ne tik juos) jaudinantys Paskutiniojo Partizano žodžiai: „Nebijau kančių, paniekos, šūvių... Tik vieno, Dieve, bijau, kad mano Tauta neprarastų atminties, kad niekas niekadoms neminės mano vardo, kad nueisiu į užmarštį, į juodą nežinią...“

Be abejonės, šie žodžiai visada sužadins jausmus, o kartu ir atkurs pasipriešinimo istorijos laikotarpio dvasią.

Petras Musteikis

Dirbame ateinančioms kartoms

2007 m. sausio 26 d. Panevėžyje, Pedagogų švietimo centro salėje, įvyko apskrities mokyklų konferencija „Lietuvių tautos pasipriešinimo istorija“. Ją surengė Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos (LPKTS) Panevėžio filialas. Pranešimus apie lietuvių tautos Laisvės kovas nuo seniausių laikų iki Sąjūdžio, apie šių dienų darbus saugant istorinę atmintį skaitė istorikas prof. Antanas Tyla, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos doc. Romas Batūra ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Atminimo programų skyriaus vedėja Dalia Rudienė. Konferencijoje dalyvavo LR Seimo narė Vincė Vaidevutė Margevičienė, Lietuvos laisvės kovų sąjūdžio tarybos prezidiumo pirmininkas plk. Jonas Čeponis, miesto ir rajono mokytojai bei abiturientai.

Konferencija Panevėžyje – mažytė dalelė LPKTS veiklos, vykdomos visoje Lietuvoje. Svarbu, kad vis daugiau mokytojų ir mokiinių domisi tautos istorija, Laisvės kovomis, kad kalasi patriotiškumo daigai.

Kodėl buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai organizuoja tokius renginius, imasi to, ką turėtų daryti Švietimo ministerija, apskričių švietimo skyriai? Paaiškinti galima paprastai: privalome tą daryti. Tai mūsų pareiga, sąžinės reikalas. Tai lyg kryželiai kapų kauburėliams, išbarstytiems nuo Kamčiatkos, Magadano rytuose iki Belomorkanalo, Karelijos

vakaruose, nuo Laptevų jūros ir Vorkutos šiaurėje iki Kazachstano stepių ir Aralo jūros pietuose. Mes norime, kad mokytojai, moksleiviai, jaunimas žinotų savo tautos istoriją – tikrą, teisingą, o ne tokią, kokią pagal tautos išdavikų užsakymą parašo kai kurie parsiduodantys istorikai. Matydami, kad spaudoje, televizijos, radijo laidose istoriniai įvykiai traktuojami prasilenkiant su tiesa, kad Vyriausybėje, Prezidentūroje ir kituose valdžios sluoksniuose Laisvės kovų dalyviai sulyginami su okupantų talkininkais, mes negalime nesipriešinti melui. Nacių propagandos šefas yra sakęs, kad šimtą kartų pakartotas melas virsta tiesa, todėl privalome šimtą kartų kartoti tiesą, kad ji nevirstų melu.

Buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai – gyvieji istorijos liudytojai, iškentę tremtį, lagerius, tėvų, brolių ir sesių žūtį svetimoje šalyje ir partizaninėje kovoje, negali nesirūpinti istorinės atminties išsaugojimu. Todėl rengiame žygius partizanų kovų takais, atstatome žemines, statome paminklus ir kryžius, kviečiame į sąskrydžius, dainų šventes, steigiamo muziejus, rašome atsiminimus, rengiame konferencijas. Neprašomi ir neraginami darome tai, kas svarbu mūsų tautos istorijai.

Mes – išeinanti karta, tačiau norime, kad nuo amžių iš kartos į kartą perduodamas laisvės troškimas neblėstų, kad sustiprintas tremtimi, lageriais ir partizanų krauju išliktų ainių atminty kaip tėvynės garantas.

Algirdas Blažys

2007 m. atmintinos datos

Sausis

Prieš 60 metų, 1947 m. sausio 4 d. žuvo Tauro apygardos Žalgirio rinktinės vadas **Juozas Jasulaitis-Turkllys, Kazokas**.

Prieš 60 metų, 1947 m. sausio 21 d. MGB kalėjime Vilniuje sušaudytas Žemaičių legiono vadas mjr. **Jonas Semaška**.

Vasaris

Prieš 60 metų, 1947 m. vasario 16 d. Dukto miške netoli Šiaulių kautynėse žuvo Kęstučio apygardos Vytauto Didžiojo rinktinės vadas **Jonas Beloglovas-Algis** ir dar trys rinktinės štabo nariai.

Prieš 60 metų, 1947 m. vasario 26 d. MGB kalėjime Vilniuje buvo sušaudyti Lietuvos tautinės tarybos vadovas kpt. **Jonas Norėika-Generolas Vėtra** ir jo bendražygis **Zigmas Šerkšnas-Laukaitis**.

Kovas

Prieš 55 metus, 1952 m. kovo 19 d. Gulbinų miške (Šiaulių urėdija) žuvo Prisikėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės vadas **Boleslovas Kriščiūnas-Klajūnas**, štabo viršininkas **Izidorius Miškūnas-Barzda** ir žvalgybos skyriaus viršininkas **Stasys Šepkus-Šernas**.

Prieš 60 metų, 1947 m. kovo 26 d. MGB kalėjime Vilniuje sušaudyti Marijampolės gimnazijos moksleiviai **Vincas Baronas, Jurgis Bekampis, Algimantas Gustaitis** ir **Alfonas Žukauskas**.

Prieš 55 metus, 1952 m. kovo 27 d. Ignalinos rajone, Bijūtiškio kaime žuvo LLKS prezidiumo, Rytų Lietuvos srities ir Vytauto apygardos štabų narys, Tigro rinktinės vadas **Vincas Žaliaduonis-Cezaris** ir jo adjutantas **Mykolas Cicėnas-Erškėtis**.

Balandis

Prieš 60 metų, 1947 m. balandžio 9 d. Plungės apylinkėse žuvo Žemaičių apygardos vadas **Kazimieras Antanavičius-Taurus**.

Prieš 60 metų, 1947 m. balandžio 9 d. Tauragės apskrityje, Batakių apylinkėse žuvo Jungtinės Kęstučio apygardos vadas **Juozas Kasperavičius-Visvydas** ir jo adjutantas **Albinas Biliūnas-Džiugas**.

Gegužė

Prieš 60 metų, 1947 m. gegužės 1 d. buvo įkurta **Algimanto partizanų apygarda**.

Prieš 35 metus, 1972 m. gegužės 14 d. Kaune susidegino **Romas Kalanta**.

Gegužės 20 d. – **Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena**.

Birželis

Prieš 55 metus, 1952 m. birželio 14 d. vyko partizanų ir jų rėmėjų šeimų trėmimai, kurių tikslas buvo suduoti galutinį smūgį partizaniniam pasipriešinimui Lietuvoje. **Gedulo ir vilties diena**.

Prieš 55 metus, 1952 m. birželio 22 d. Prienų šile, Juodraistyje išduotas žuvo Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadas **Vytautas Menkevičius-Spyglis** ir dar penki partizanai.

Rugpjūtis

Prieš 60 metų, 1947 m. rugpjūčio 11 d. Punios šile, Dainavos apygardos vadavietėje, mūšyje su okupantų kareiviais žuvo Dainavos apygardos vadas **Domininkas Jėčys-Ažuolis**. Kartu su juo žuvo Punios, Margirio, Vaidoto grupių vadai.

Rugsėjis

Prieš 55 metus, 1952 m. rugsėjo 21 d. Troškūnų apylinkėse žuvo Rytų Lietuvos srities štabo visuomeninės dalies viršininkas, „Laisvės kovos“ laikraščio redaktorius poetas **Bronius Krivickas-Vilnius** ir Vyčio apygardos Aušros tėvūnijos visuomeninės dalies viršininkas **Mykolas Blinkevičius-Nemunas**.

Prieš 60 metų, 1947 m. rugsėjo 24 d. buvo sunaikintas Tauro apygardos Birutės rinktinės bunkeris. Žuvo Tauro apygardos kapelionas **Justinas Lelešius-Grafas**, rinktinės vadas **Jonas Bulota-Anbo** ir dar keturi rinktinės štabo pareigūnai.

Spalis

Prieš 55 metus, 1952 m. spalio 2 d. Dotnuvos rajone, Padotnuvio kaime žuvo Prisi-

kėlimo apygardos ir Povilo Lukšio rinktinės vadas **Juozas Paliūnas-Rytas**.

Lapkritis

Prieš 60 metų, 1947 m. lapkričio 15 d. mūšyje prie Puziniškių kaimo (Utenos aps., Saldutiškio vlsč.) žuvo Vytauto apygardos Lokio rinktinės vadas **Kazimieras Kaladinskas-Erškėtis**, jo adjutantas **Antanas Skunciakas-Koltas** ir dar du partizanai.

Prieš 50 metų, 1957 m. lapkričio 29 d. Vilniuje buvo sušaudytas LLKS ginkluotųjų pajėgų vadas **Adolfas Ramanuskas-Vanagas**.

Gruodis

Prieš 60 metų, 1947 m. gruodžio 26 d. Vilkaviškio valsčiuje, Sardokų kaime žuvo Tauro apygardos Kęstučio rinktinės vadas **Pranas Kučinskas-Apynys**.

**ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA
2004–2006
NR. 15–20**

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Juozapas Romualdas Bagušauskas

Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant tautos pasipriešinimą (1944–1953 m.), 2004, 2(16), p. 41–54
Ideological Apologetics of the Communist Party in Suppressing National Resistance (1944–1953), 2004, 2(16), p. 54

Juozas Banionis

Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 m., 2004, 1(15), p. 108–129
The Liberation of Lithuania in the West under détente, 1970–1974, 2004, 1(15), p. 129–130

Juozas Banionis

Lietuvos laisvinimo veikla XXa. penktajame dešimtmetyje Vakaruose: Amerikos lietuvių taryba 1940–1950 m., 2006, (2)20, p. 83–103
The Activities in the West in the 1940s to Free Lithuania: the Lithuanian American Council in 1940–1950, 2006, (2)20, p. 103

Valentinas Brandišauskas

Lietuvos žydų turto likimas Antrojo pasaulinio karo metais, 2004, 1(15), p. 86–107
The Fate of Lithuanian Jews' Assets during the Second World War, 2004, 1(15), p. 107

Valentinas Brandišauskas

Holokaustas Kėdainių apskrityje, 2005, 1(17), p. 87–99

Holocaust in the District of Kėdainiai, 2005, 1(17), p. 99

Valentinas Brandišauskas

Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais, 2006, (2)20, p. 7–30
The Fate of the Jews of the Mazeikiai District during the Second World War, 2006, (2)20, p. 30

Arūnas Bubnys

Kauno getas (1941–1944 m.), 2004, 2(16), p. 7–40
The Kaunas Ghetto (1941–1944), 2004, 2(16), p. 40

Arūnas Bubnys

Kauno ir Vilniaus getų žydų policija (1941–1944 m.), 2005, 1(17), p. 66–85
The Jewish Police in the Kaunas and Vilnius Ghettos (1941–1944), 2005, 1(17), p. 85–86

Arūnas Bubnys

Lietuvių policijos 1(13)-asis batalionas ir žydų žudynės 1941 m., 2006, (2)20, p. 31–51
The First (13th) Lithuanian Police Battalion and the Killing of Jews in 1941, 2006, (2)20, p. 52

Kristina Burinskaitė

Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę, 2006, (2)20, p. 63–81
Discrediting as one of the KGB's Methods of Forming Public Opinion, 2006, (2)20, p. 82

Irina Černeckaitė

Sovietinė kino dokumentika Lietuvoje: istoriniai ir ideologiniai kontekstai (1963–1988 m.), 2005, 1(17), p. 35–49

Soviet Documentary Films in Lithuania: Historical and Ideological Contexts (1963–1988), 2005, 1(17), p. 50

Geistautas Gečiauskas

Lietuvos partizanų Tigro rinktinė: pavaldumas, struktūra ir veikimo teritorija, 2006, 1(19), p. 21–60

The Tigras Brigade of Lithuanian Partisans: its Subordination, Organisational Structure and Area of Control, 2006, 1(19), p. 60–61

Evaldas Gelumauskas

Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.), 2004, 2(16), p. 71–93

The Creation of the Community of Political Prisoners and Resistance in the GULAG Special Regime Camps (1948–1954), 2004, 2(16), p. 93

Vahagn Grigorian

Armėnų genocidas. Nusikaltimas, už kurį nenubausta, 2005, 2(18), p. 7–48

The Armenian Genocide. Unpunished Crimes, 2005, 2(18), p. 48–49

Darius Juodis

Sovietinio saugumo veikla prieš lietuvių pabėgėlius Vokietijoje 1945–1950 m., 2005, 2(18), p. 64–82

Soviet Security Operations Actions against Lithuanian Refugees in Germany in 1945–1950, 2005, 2(18), p. 82

Raminta Kšanytė

Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos bei jos įgulių santykiai 1946–1962 m., 2005, 2(18), p. 83–111

Relations between the Lithuanian Government and the Baltic Military District and its Garrisons in 1946–1962, 2005, 2(18), p. 112

Margarita Matulytė

Lietuvių fotografijos meno raiška kultūros sovietizavimo kontekste (1958–1970 m.), 2005, 1(17), p. 7–33

Expression of Lithuanian Photographic Art in the Context of Cultural Sovietisation (1958–1970), 2005, 1(17), p. 34

Žaneta Smolskutė

Moterų dalyvavimo ginkluotame pasipriešinime 1944–1953 m. ypatumai, 2006, (2)20, p. 53–61

The Participation of Women in the Armed Resistance in 1944–1953, 2006, (2)20, p. 61–62

Juozas Starkauskas

Komunistų partijos įtaka čekistams 1944–1953 m., 2004, 1(15), p. 7–41

The Communist Party Influence on the Chekists, 1944–1953, 2004, 1(15), p. 41–42

Arūnas Streikus

Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m., 2004, 1(15), p. 43–67

Ideological Censorship in Lithuania, 1956–1989, 2004, 1(15), p. 67

Arūnas Streikus

Išsivijojimo ir užsienio organizacijų parama Katalikų Bažnyčiai sovietų okupuotoje Lietuvoje, 2006, 1(19), p. 7–20

Support of Émigré and Foreign Organisations for the Catholic Church in Lithuania during the Soviet Occupation, 2006, 1(19), p. 20

Mindaugas Tamošaitis

Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos

okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitei-
tui po Antrojo pasaulinio karo, 2004,
2(16), p. 55–69

Controversial Testimony of Vincas Krė-
vė-Mickevičius Concerning Lithuania's
Occupation in 1940 to the Kersten Com-
mittee of the U. S. Congress after the Se-
cond World War, 2004, 2(16), p. 70

Mindaugas Tamošaitis

Kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmi
Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmo-
siomis okupacijos dienomis, 2006, 1(19),
p. 62–85

Activities of the Lithuanian Left-wing In-
telligentsia on the Eve of the Occupation
of Lithuania and during its First Days,
2006, 1(19), p. 85

Linus Veclauskas

Lietuvos įvaizdžiai antinacinėje lietuvių
spaudoje, 2004, 1(15), p. 68–84

The Vision of Lithuania in the Lithuanian
Anti-Nazi Press, 2004, 1(15), p. 85

Hektoras Vitkus

Istorinė atmintis ir holokaustas: proble-
mos samprata, 2005, 1(17), p. 51–64

Historical Memory and the Holocaust:
Perception of the Problem, 2005, 1(17),
p. 65

Hektoras Vitkus

Memorialinių vietų veiksnys holokaus-
to atminimo kultūroje: sampratos gairės
ir tyrimo metodai, 2006, 1(19), p. 86–
114

The Role of Memorial Places in the Cul-
ture of the Holocaust Memory: Guideli-
nes for Understanding and Research Met-
hods, 2006, 1(19), p. 114–115

Volodymyr Vjatrovič

Ukrainiečių sukilėlių žygis į Baltijos ša-
lis, 2006, 1(19), p. 116–121

The March of the Ukrainian Rebels to
the Baltic Countries, 2006, 1(19), p. 121–
122

Kaspars Zellis, Dmitrij Olechnovič

Karikatūra laikraštyje „Tėvija“ 1941–
1945 m.: kai kurie šaltinių mokslo kriti-
kos klausimai, 2005, 2(18), p. 50–63
Caricature in the Newspaper „Tėvija“
(1941–1945). Some Questions of Source
Criticism, 2005, 2(18), p. 63

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Mantas Adomėnas

Lietuvos partizanai politinės filosofijos
požiūriu, 2006, (2)20, p. 165–169

Seminaro dalyvių diskusijos apžvalga,
2006, (2)20, p. 170–176

Arvydas Anušauskas

Lietuvių ir lenkų ryšiai. Bendrumo paieš-
ka, 2004, 1(15), p. 131–132

Arvydas Anušauskas

KGB ir teritorijos kontrolė, 2006, (2)20,
p. 132–136

Gunter Bormann

Slaptųjų tarnybų bylų naudojimas
Vokietijoje, 2006, (2)20, p. 144–146

Birutė Burauskaitė

Vilniaus krašto ir Vakarų Baltarusijos
lenkų, baltarusių, lietuvių ir žydų ben-
druomenės istorijos verpetuose 1939–
1944 m. Mitai ir stereotipai, 2004, 2(16),
p. 113–123

Kristina Burinskaitė

Viešosios nuomonės formavimas KGB
metodais: kompromitavimas ir dezinforma-
cija, 2006, (2)20, p. 117–120

Ričardas Čekutis

Represijų palikimas – užduotis valstybei, 2004, 1(15), p. 133–137

Bernardas Gailius

Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų smogikų byloje, 2004, 2(16), p. 103–106

Seminaro dalyvių diskusijų apžvalga, 2004, 2(16), p. 107–112

Bernardas Gailius

Partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimo teisiniai pagrindai ir padariniai, 2006, (2)20, p. 149–164

Ritvars Jansons

Latvijos komunistų partijos ir Latvijos SSR KGB santykiai (1954–1991), 2006, (2)20, p. 105–109

Darius Juodis

KGB veikla prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais (1988–1991 m.), 2006, (2)20, p. 121–125

Meelis Maripuu

NKGB metodai tiriant nusikaltimus žmoniškumui XX a. septintajame dešimtmetyje, 2006, (2)20, p. 126–131

Petras Ragauskas

KGB palikimo įvertinimas: kam ir koks jis reikalingas, 2006, (2)20, p. 147–148

Aigi Rahi-Tamm

„Politinių atspalvių“ specialioji kartoteka Estijoje 1940–1957 m., 2006, (2)20, p. 110–116

Saulius Samulevičius

LSSR MGB agentų smogikų teisinio įvertinimo problematika Lietuvoje, 2004, 2(16), p. 94–95

Arūnas Vyšniauskas

Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940–1941 m., 2005, 2(18), p. 113

Okupacinė patirtis ir Lietuvos istorijos konceptualizavimo problemos, 2005, 2(18), p. 114–118

Kazimierz Woycicki

Vokietijos Demokratinės Respublikos ir Lenkijos Liaudies Respublikos politinės policijos, 2006, (2)20, p. 137–140

Indulis Zalite

Liustracijos ypatumai Latvijoje, 2006, (2)20, p. 141–143

Justinas Žilinskas

Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų smogikų bylos, 2004, 2(16), p. 96–102

KGB palikimas Baltijos šalyse: politika, iliustracija, istorija, 2006, (2)20, p. 104

Seminaro dalyvių diskusijos apžvalga, 2006, (2)20, p. 170–176

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS' RESEARCH**Inga Arlauskaitė**

Sovietinės Lietuvos valdžios ir okupacinės kariuomenės santykiai 1963–1986 m., 2006, (2)20, p. 177–205

Relations between the Soviet Lithuanian Government and the Baltic Military District in 1963–1986, 2006, (2)20, p. 206

Jurga Pukinskaitė

Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m., 2004, 2(16), p. 124–144

Glavlit in Lithuania, 1953–1964, 2004, 2(16), p. 144

Andrius Skorupskas

Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.), 2005, 1(17), p. 100–126

Development of Soviet Ideological Censorship in Lithuania (1964–1989), 2005, 1(17), p. 127

Kristina Ūsaitė

Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980 m., 2005, 2(18), p. 119–154

Creative Union as the Mechanism of the Ideological Censorship in Lithuania in 1956–1980, 2005, 2(18), p. 154–155

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES**Kristina Burinskaitė**

Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose, 2006, 1(19), p. 123–128

Albinas Jasiūnas

KGB archyvinių bylų parvežimas į Lietuvą iš Uljanovsko, 2006, 1(19), p. 136–141

Darius Juodis

MGB 1953 m. planas, kaip sunaikinti grupę lietuvių emigrantų, 2006, (2)20, p. 207–214

Šarūnas Liekis

„Laivyno paradas“ ir neįvykusi Klaipėdos okupacija 1938 m. Nežinomi Lietuvos ir Vokietijos santykių puslapiai, 2004, 2(16), p. 162–171

Lina Okuličiūtė

Patikimų asmenų vaidmuo sovietinėje sistemoje, 2006, 1(19), p. 129–135

Juozas Starkauskas

E. Teumino pranešimas apie padėtį Lietuvoje 1944 m., 2004, 2(16), p. 172–179

Aldona Vasiliauskienė

Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laišakai iš Vladimiro kalėjimo, 2005, 2(18), p. 156–171

Archbishop Mečislovas Reinys: his Letters from the Vladimir Prison, 2005, 2(18), p. 171

Rimantas Zizas

Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m., 2004, 1(15), p. 138–158

Rimantas Zizas

Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m., 2004, 2(16), p. 145–161

RECENZIJOS–REVIEWS**Kristina Burinskaitė**

A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989, Warsaw, 2005, 352 p., 2005, 2(18), p. 172–175

Algimantas Černiauskas

Manipuliavimas fotografija kaip propagandos priemonė Lietuvos fotografijos almanachuose 1967–1987 m., 2006, 1(19), p. 142–158

Rimantas Stankevičius

Kauno geto gyvenimas. Saros Ginaitės versija, 2006, 1(19), p. 159–166

ATMINTIS – MEMORY**Ričardas Čekutis**

Partizanų spauda 1944–1953 m., 2004, 2(16), p. 180–195

Rimantas Stankevičius

„Vardas, tapęs legenda“, 2004, 1(15), p. 159–171

Janina Švokienė

Antanas Kraujelis – paskutinis Aukštaitijos partizanas, 2005, 1(17), p. 128–161

KRONIKA – CRONICALS**Ričardas Čekutis**

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio 50-mečio ekspozicija Estijoje, 2004, 1(15), p. 172–175

Ričardas Čekutis

Paroda „Karas po karo“ Ukrainoje, 2006, 1(19), p. 165–171

Evaldas Gelumauskas

Tarptautinis Kengro sukilimo 50-mečio minėjimas, 2004, 2(16), p. 199–200

Vilma Juozevičiūtė

Naujų Genocido aukų muziejaus ekspozicijų pristatymas, 2006, 1(19), p. 172–174

Inga Kuzmičiova

Negalime atsiriboti nuo praeities, 2005, 2(18), p. 183–185

Viktorija Molienė

Telšiuose įamžintas Žemaičių apygardos partizanų atminimas, 2005, 2(18), p. 180–182

Dalė Rudienė

Atsiminimų rinkimas tęsiasi, 2004, 1(15), p. 179

Dalė Rudienė, Inga Kuzmičiova

Pokario istorija jaunosios kartos akimis, 2006, 1(19), p. 175–177

Dalė Rudienė, Inga Kuzmičiova

Jaunuoliai džiaugėsi būdami (ne)karinėje stovykloje, 2006, (2)20, p. 223–226

Virginija Rudienė

Paroda „Armėnų genocidas. 1915 metai“, 2005, 2(18), p. 176–178

Virginija Rudienė

Poetės Eglės Juodvalkės kūrybos vakaras, 2005, 2(18), p. 179

Virginija Rudienė

Paroda „Smurto kronika: Lietuva 1939–1941 metais“ Briuselyje ir LR Seime, 2006, (2)20, p. 215–217

Agnė Šiušaitė

Pažintinės jaunimo vasaros stovyklos Radviliškyje ir Marijampolėje, 2004, 1(15), p. 176–178

Agnė Šiušaitė

Edukaciniai LGRTC projektai, 2004, 2(16), p. 203

Agnė Šiušaitė

Dešimtą kartą paskelbtas moksleivių konkursas „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“, 2005, 1(17), p. 162

Rokas Tracevskis

Populiarinant Lietuvos istoriją Danijoje, 2004, 2(16), p. 196–198

Rūta Trimonienė, Elena Stulgienė

Tarptautinė diskusija Sankt Peterburge, 2006, (2)20, p. 218–220

Rūta Trimonienė

Įamžintas 1944–1953 m. Kamajų apylinkėse žuvusių Vytauto ir Algimanto apygardų partizanų atminimas, 2004, 2(16), p. 201–202

Rūta Trimonienė

Paminklas Jonui Žemaičiui-Vytautui Palangoje, 2005, 1(17), p. 163–165

Jonas Valenčius

Vaclovo Ivanausko-Vytenio, Gintauto, Henriko 80-ųjų gimimo metinių minėjimas, 2004, 1(15), p. 180–181

Dalius Žygelis

Moksleivių stovykla Estijoje, 2004, 2(16), p. 204–205

Laptevų jūros tremtinių brolija „Lapteviečiai“

Paminklas Lietuvos tremtiniam, 2006, (2)20, p. 221–222

KNYGOS

Esame. Stefanija Ladigienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2003, 370 p. (parengė Ema Mikulėnaitė), 2004, 1(15), p. 185

Kate Elizabeth Gross, Darien Rozentals, *Letters from outside (The History of the Friends of the Prisoners)*, Sandy Bay, Tasmania: T.U.U. Lithuanian Studies Society, 2004, 122 p. (parengė Arūnas Streikus), 2004, 2(16), p. 206

Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, LII, 760 p., 2005, 1(17), p. 168

Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai [sudarė Danutė Gai-lienė], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, 272 p., 2005, 1(17), p. 169

Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956 [ats. redaktorius Arvydas Anušauskas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, 400 p., 2005, 1(17), p. 170

Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija [vyr. redaktorius Arvydas Anušauskas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 712 p., 2005, 2(18), p. 186

Lietuvos kultūra ideologijos nelaisvėje 1940–1990: Dokumentų rinkinys [sudarytojai Juozapas Romualdas Bagušauskas ir Arūnas Streikus], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 488 p., 2006, 1(19), p. 180–181

2004 m. atmintinos datos, 2004, 1(15), p. 182–184

2005 m. atmintinos datos, 2005, 1(17), p. 166–167

2006 m. atmintinos datos ir sukaktys, 2006, 1(19), p. 178–179

Žurnalo „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ 2002–2003 m. bibliografija, 2004, 1(15), p. 186–190

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS

*humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programos specialistas*

ARŪNAS BUBNYS

*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo
darbuotojas*

BIRUTĖ KUKLYTĖ

*istorijos magistrė,
Vilniaus universiteto
Informacijos ir ryšių su visuomene
skyriaus specialistė*

LINA OKULIČIŪTĖ

*istorijos magistrė,
LGGRTC programos koordinatore*

ARŪNAS STREIKUS

*humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programos koordinatorius*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 279 1036, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
paminklas žuvusiesiems 1979–1989 m.
Sovietų Sąjungos ir Afganistano kare atminti.
Atidengtas 2006 m. gruodžio 8 d. Vilniuje.
Autorius Antanas Kmieliauskas

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2007, 1(21)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės *Rima Dulkinienė* ir *Rūta Krasnovaitė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

SL 2015. 2007 04 27. 12 sp. 1. Užs. Nr. 697
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė,
S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė